

KLANICZAY TIBOR

PALLAS
MAGYAR
IVADÉKAI

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

IVADÉKAI
MAGYAR
KÖNYVTÁR

*Magy. IV. T. 4.
113,623.*

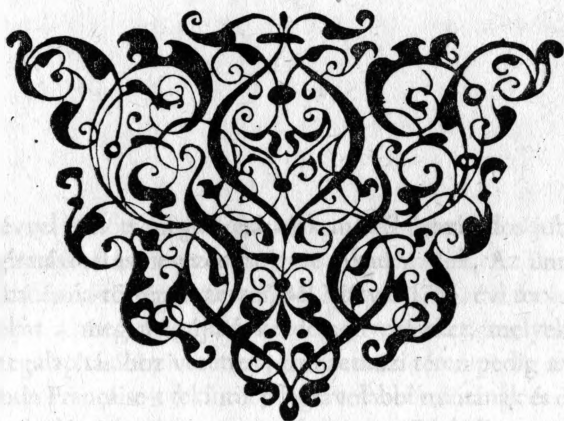
IRÓDALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

„Pallas magyar ivadékai”: írók, gondolkodók, humanisták egy kis csoportja nevezte magát büszkén e néven a XVI. század végén. A bölcsesség és tudomány istennőjétől származtatták magukat, noha tudták jól és vállalták is, hogy Mars nemzetének, a háború, a vitézség népének a tagjai. Egy olyan ország fiai, mely inkább katonai erényeivel, semmint az irodalom és tudomány művelésével büszkélkedett, s melyet a világ is elsősorban mint katonanemzetet tartott számon. Mars zászlaját meg nem tagadva, ők mégis a Pallasét emelik most magasabbra, többre értékelve a költészetet, mint a harcot, a tollat, mint a kardot. A kulturális, szellemi elit öntudatos jelentkezéséről tanúskodik gesztusuk, arról, hogy immár a magyar is helyet kér és követel Európa intellektuális térképén.

Fellépésük epizód csupán? Vagy egy hosszú folyamat, kitartó törekvés, eredményekkel és kudarcokkal teli küzdelem állomása? S vajon hol helyezkedik el Európa szellemi életében a XV–XVII. században létét szünet nélkül fegyverrel oltalmazó magyarság legjobbjainak kulturális erőfeszítése? Csupán a szegény rokon, a távoli provincia szájalmas erőlködéséről tanúskodik, vagy pedig van olykor reménye a lépéstartásra, az együtthaladásra? Ezekre a kérdésekre keresik a választ e kötet tanulmányai.

The first part of the document, dated 1777, is a letter from the Continental Congress to the people of the United States. It is the famous Declaration of Independence, which is the first of the three documents that form the foundation of the American government. The second part of the document is a letter from the Continental Congress to the people of the United States, dated 1789. It is the Preamble to the Constitution, which is the first of the three documents that form the foundation of the American government. The third part of the document is a letter from the Continental Congress to the people of the United States, dated 1791. It is the Bill of Rights, which is the first of the ten amendments to the Constitution.

FEJEZETEK AZ INTELLEKTUÁLIS ÉLET TÖRTÉNETÉBŐL

PEITZHEEK
A. D. 1711
CORTE EN ERB

AZ AKADÉMIAI MOZGALOM ÉS MAGYARORSZÁG A RENESZÁNSZ KORÁBAN

Néhány évvel ezelőtt megalapításának másfél évszázados jubileumát történetének megíratásával is nevezetessé tette Akadémiánk. Az ünnepi alkalomra megjelent Akadémia-történet szerzői Bél Mátyás 1735. évi tervezetétől kísérik nyomon azokat a meg-megújuló kezdeményezéseket, melyek végül a mai Akadémia megalapításához vezettek; nemzetközi téren pedig az 1635-ben létrejött Académie Française-t tekintik a legtávolabbi mintának és elődnek.¹

Az újkori akadémiai története azonban nem Richelieu nevezetes alapításával kezdődött; megelőzte azt az európai szellemi elit akkor már jó kétszáz éves múltra visszatekintő akadémiai mozgalma.² Magyarország vajon kívül rekedt volna az akadémiai gondolat vonzásterén, éppen a XV–XVI. században, amikor a magyar szellemi élet szorosabban együtt haladt a nemzetközi fejlődéssel, szervezettebben és rangosabban részese volt a kor művelődési és tudományos törekvéseinek, mint bármikor a történelem folyamán? Előadásomban erre a kérdésre próbálok választ adni, néhány száz évvel régebbi múltban keresve akadémiánk előzményeit és gyökereit.

A középkorban a kolostorok és az egyetemek voltak a tudomány tűzhelyei, vagyis egyházi, illetve az egyház által ellenőrzött intézmények. A humanisták által hirdetett új világi műveltségismény az intellektuális alkotómunka új módszerét és új szervezeti formáit igényelte. A klasszikus stúdiumok újjászülése nem hivatalos oktatási programként, hanem a literátorok, tudósok, humanisták magántársaságaiban bontakozott ki. Korán felléptek ugyan nagy hatású humanista pedagógusok is, elég ha Guarino da Veronára gondolunk, mégis a humanista tudomány nem a katedrán, hanem az egyenrangúak baráti közösségeiben talált elsősorban otthonra. Vezető egyéniségek, akikre a többiek mint mesterükre tekintettek, ez utóbbiakban is voltak; más azonban a tanár és tanítvány, mint a mester és követője viszonya. Az előbbinek a módszere az

előadás, a középkorban a diktálás, míg a humanista mester kérdez, dialógusra ösztönöz. „A humanisták élete nem más, mint folytonos kollokvium” – írta teljes joggal Eugenio Garin:³ néma dialógus az antik szerzőkkel, eszmecsere az élő társakkal, levél útján való beszélgetés a távollevőkkel.

A vitatkozó, beszélgető humanista körök és csoportok hamar rátaláltak a megfelelő elnevezésre: „akadémiá”-nak kezdték magukat nevezni, felújítva annak a közösségnek a nevét, melyet Apollón és a múzsák tiszteletére, vagyis a tudomány és művészet ápolására alapított Platón i. e. 385-ben. S miután a középkori universitas falai közé is kezdtek betörni a humanizmus eszményei, az egyetem jelölésére felelevenítették Arisztotelész híres iskolájának nevét, a „gümnaszió”-t. Míg ez utóbbi a tudományok módszeres oktatásának az intézménye, az akadémia a kötetlen eszmecsere, a szabad vizsgálgódás, a világ titkait fürkésző kutatószemvedély fóruma lett.⁴

A társadalmi és műveltségi feltételek legelőször Firenzében érlelődtek meg az új típusú tudós csoportosulások számára. Elsőként Luigi Marsigli kezdeményezte, már a XIV. század végén, a hét szabad művészettel foglalkozó világi tárgyú eszmecsereket a Santo Spirito-beli cellájában, a humanizmus olyan nagy úttörőinek a részvételével, mint Salutati és Bruni. Egy kései forrás szerint 1427-ben már az „akadémia” szó is előfordul – igaz, egyelőre még nem Platón, hanem Cicero nyomán: állítólag Poggio Bracciolini említette „Academia mea Valdarnina” néven tudós barátainak azt a kis közösséget, mely nyaranta összegyűlt Terranova di Valdarnó-i vidéki házában.

E nagy jövőjű elnevezést fiatal humanistáknak az a köre állandósította első ízben, mely 1454-től kezdve Alamanno Rinuccini házában jött össze rendszeresen „exercitatio literarum” céljából. Az önmagát Chorus Achademiae Florentiaenae nevező csoport vezető egyénisége hamarosan a Bizáncból menekülő görög filozófus, Argyropulos lett, s a kör érdeklődése is a filozófiára tolódott át.⁵ E téren azonban diadalmas versenytársa támadt a minden korábbi kezdeményezést elhomályosító Academia Platoniciában.

Cosimo de' Medici (az öreg), akit állítólag Gemisthos Pléthonnak a firenzei zsinat alkalmával Platónról tartott előadásai tettek a platonizmus hívévé, 1462-ben careggibeli villáját Marsilio Ficinónak ajándékozta, hogy ő ott a görög filozófus tanulmányozásának szentelhesse minden idejét. Ficino nemcsak maga dolgozott emberfeletti munkabírással, hanem maga köré gyűjtötte kora legkiválóbb elméit (Lorenzo de' Medici, Poliziano, Pico della Mirandola, Cristoforo Landino s annyan mások), összejöveteleket szervezve a platóni filozófia kérdéseinek megvitatására. Ficino és köre immár tudatosan visszanyúlt az ókori példaképhez, az antik akadémia egyenes folytatásának, újjászületésének nyilvánítva tudós társaságukat. A korábbi formátlan csoportosu-

lásokhoz képest kezdenek már megjelenni az intézményesülés elemei: a résztvevőket az „academicus”, Ficinót pedig a „princeps Academicorum” megtisztelő titulus illeti meg; megjelennek egy új akadémiái rítus bizonyos elemei: jelképes feliratok, a szokásos „salus in Deo” köszönés felváltása a „salus in Platone” formával; symposionnal való megünneplése november 7-ének, Platon állítólagos születésnapjának és így tovább.⁶

Az akadémiái eszme nem sokáig maradt Firenze privilégiuma. 1464-től kezdve Rómában, Bessarion bíborosnak a via Appián ma is álló házában jön létre egy tudós contubernium Theodor Gaza, Niccolò Perotti, Giovanni Gattis a bíboros által Bécsből idehívott Regiomontanus részvételével. Ezt a társaságot ugyan csak utólag emlegették Academia Bessarioniana néven, de a vele csaknem egy időben, a Quirinale dombján, Pomponio Leto házában alakult Academia Romana vagy másképp Pomponiana már büszkén viselte az akadémia nevet. Az antik világ fővárosának romjai között Leto és társai, Filippo Buonaccorsi, Bartolomeo Platina és a többiek a római tradíció felé fordultak, érdeklődésük középpontjába az archeológia és a római vallás került. Az antik, pogány Róma bűvöletében élve egymást sacerdotes Romanae Academiaenak, előjárójukat pedig Pontifex Maximusnak nevezték, s filozófiai csillaguk az élvezethez való jogot hirdető, ateista Epikurosz volt. Nápolyban Bölcs Alfonz király humanistáinak köréből fejlődött ki 1468-tól kezdve az Academia Pontaniana, előbb Antonio Beccadelli, majd a nagy humanista költő, Giovanni Pontano vezetése alatt. Tevékenysége a klasszikus latin költészet, elsősorban Vergilius tanulmányozására irányult; az 1500 körül, Velencében létrejött Academia Aldina pedig a latin és görög klasszikusok szövegkritikáját tűzte ki célul, az alapítónak, a nyomdász és filológus Aldo Manuziónak a személyes érdeklődésével összhangban.⁷

E XV. századi kezdeményezésekről megállapítható, hogy tevékenységük még nagyon korlátozott volt, munkájukra egy-egy nagy tudósegénység, esetleg mecénás nyomta rá bélyegét, s érdeklődésük is alapítójuk, illetve vezetőjük személyes elkötelezettségéhez igazodott. Összejövetelük színhelye szinte kivétel nélkül az alapító vendégszerető otthona, s ez általános maradt még a következő században is. E formátlan, szervezettel csak alig rendelkező csoportosulások az „akadémia” nevet nem mindig, vagy csak esetlegesen használják: az Academia Platonica helyett szerepel a Platonica familia név is, s az Academia Romana előfordul Sodalitas néven is. Általában rövid életűek, ritkán élik túl alapítójuk vagy vezetőjük halálát. A felsorolt legelső akadémiák is mind hamar elenyésztek: a Platonica a XVI. század elején, az Aldina 1515-ben, a Pontaniana 1523-ban, a Romana 1527-ben. Az akadémiái gondolat azonban ekkorra már meggyökeresedett, s a XVI. században ellenállhatatlan erővel tört utat magá-

nak. „E korszakban az akadémiák a kulturális kohézió legfontosabb központjai” – írja Cesare Vasoli; a XVI. századot „az akadémiák százada”-nak nevezte Dame Frances Yates. Ekkor már valóságos mozgalomról beszélhetünk, különösen a kulturális téren élenjáró Itáliában, ahol 1550 körül már minden jelentős városban van akadémia.⁸

Az akadémiák továbbra is a magánszférában, baráti társaságokból alakultak ki, s a rövid élettartam a mozgalom e virágzó szakaszában is általános maradt. Az egymást követő szervezkedések között azonban már határozott kontinuitás figyelhető meg, amint azt a firenzei példa mutatja.⁹ Alig enyészett el az *Accademia Platonica*, a Rucellai család kertjében, az Orti Oricellariban 1505 táján már új tudóscsoport szerveződik, melynek Machiavelli lesz nevezetes szereplője. De jelen van itt az a Francesco Cattani da Diaceto is, Ficino leghűbb tanítványa, aki a mester halála után néhány évig még megpróbálta összetartani a Careggi-villa már erősen megcsappant gyülekezetét, valamint az a Giambattista Gelli, aki az Orti Oricellari körének szétszóródása után 1540-ben egyike lesz az *Accademia degli Umidi* alapítóinak. Ez utóbbi egy év múlva, Cosimo nagyherceg kívánságára, *Accademia Fiorentina* néven átalakul a világ első hivatalos, állami akadémiájává – amiről még szó lesz –, hogy azután a bürokratikus vezetéssel elégedetlen akadémikusok egy disszidens csoportja 1582-ben megalapítsa a máig fennálló *Accademia della Crusca*t, az anyanyelv kultuszát célul tűző valamennyi modern akadémia példaképét.

De említhetem a padovai akadémiák egymást követő sorozatát is: itt 1540-ben alakul meg az *Accademia degli Infiammati*, annak az Alessandro Piccolomininek az ösztönzésére, aki előzőleg a sienai *Accademia degli Intronati*nak volt egyik vezető személyisége. Az első padovai akadémia lelke Sperone Speroni volt, aki, miután akadémiája 1554 táján ismeretlen okból feloszlott, 1557-ben már újat szervezett *Accademia degli Elevati* néven. Három év múlva ez is megszűnt, valószínűleg Speroni Rómába távozása miatt, de 1564-ben már helyébe lépett az új *Accademia degli Etere*i, a Padovában tanuló Scipione Gonzaga herceg szervezésében. Ez a sok jeles író és tudóst tömörítő társaság, melynek egy ideig Battista Guarini, a *Pastor fido* írója volt a principéje, 1568 után, Gonzaga távozása következtében hanyatlani kezdett, s hamarosan el is enyészett. Ascanio Martinengo apát 1573-ban *Accademia degli Animosi* néven azonban újjászervezi a társaságot, melynek tagjai között a visszaköltöző Sperone Speroni is helyet foglal, személyében is szimbolizálva az akadémiai mozgalom folytonosságát.¹⁰

A szerény kezdetre, a hagyományőrzésre és a folytonosságtudatra a legjobb példa azonban a kissé később keletkezett *Accademia dei Lincei*, ma Olaszország nemzeti akadémiája, melyet 1603. augusztus 17-én egy római arisztokrata

fiatalember, Federico Cesi alapított, három diák barátjával. Célul a természet titkainak a kutatását tűzték ki, s minthogy ez a pápai államban gyanús dolognak számított, szigorú titokban tartották összejöveteleiket a Cesi-palota egyik félreeső szobájában. Bár csak négyen voltak, gondoskodtak az akadémiai kellékekről: statútumot szerkesztettek, jelvényeket készítettek, Cesi principévé választották. E látszólag gyermeteg egylet nem sokáig működött, mert a szülők rossz szemmel nézték szépreményű fiaik titokzatos mesterkedéseit, s megtiltották összejöveteleiket. 1609-ben Cesi azonban egyetlen megmaradt akadémikus-társával összefogva *Lynceographum* címmel új programot dolgozott ki, s új tagokat kezdett toborozni; rendkívüli sikerrel, mert 1610-ben már köztük van Giambattista Della Porta, 1611-ben pedig Galilei is. A világ első természettudományos akadémiája 1630-ig működött folyamatosan, ekkor Cesi halála, valamint a Galilei-per előszele felbomlását okozta. Több mint száz év múlva, 1745-ben tettek néhány kísérletet a feltámasztására, ez azonban végül is csak 1795-ben sikerült.¹¹

Az akadémiai keletkezésének ez a mozgalomjellege, az akadémiai gondolatnak ez a folyamatos és mindig megújuló jelenléte a kezdeményező országnak, Itáliának a határain túl is maradéktalanul megfigyelhető. Legyen szabad most csak a francia példára szorítkoznom.¹²

A kiindulópont ez esetben is Itália, pontosabban Velence, ahol Aldo Manuzio akadémijával kapcsolatba került a francia követként ott tartózkodó idősebb Baif, a Pléiade neves költőjének az apja, aki hazatérése után Párizsba hívta az akadémia egyik kiváló görög filológusát, Gerolamo Aleandrót. Ennek tanítványa és barátja lett Jean Dorat, a francia akadémiai mozgalom atyja, aki a párizsi Collège de Coqueret-ben egész tudósnemzedéket nevelt fel. Dorat itteni köre ugyan még nem volt akadémia, de utólag már annak kezdték tekinteni, akár csak a részvételével és tanítványaiból alakult s immár világhírűvé vált költői és filozófiai csoportosulást, a Pléiade-ot. E körnek a tagjai az ifjabb Baif házában jöttek össze rendszeresen, s ott felolvasták műveiket, s megvitatták azokat. Innen már csak egy lépés volt az első szabályos, intézményszerű akadémia létrehozása 1570-ben Baif kezdeményezésére. Az ekkor alakult Académie de poésie et de musique már királyi engedély birtokában működött, jóváhagyott statútuma, jegyzőkönyve volt, és néhány éven át a francia szellemi elit igazi központja lett. A Baif akadémiját pártoló IX. Károly halála után a Lengyelországból hazatérő új király, III. Henrik saját maga szervezett új akadémiát, Académie de Palais néven, jórészt a korábbi akadémia tagjaiból. Ez utóbbi 1576-tól 1579-ig működött rendszeresen, a király mindenkor tartózkodási helyén, olyan illusztris személyek részvételével, mint Ronsard, Pontus de Tyard, Baif, Bodin, d'Aubigné, Du Perron stb.¹³ Ezek az évek a viszonylagos vallási tolerancia évei voltak Francia-

országban, ezért lehetett egy ideig jelen a kemény hugenotta d'Aubigné is. Az újabb polgárháborúk sodrában d'Aubigné átplántálta az akadémiai eszmét a narvarrai király, a leendő IV. Henrik udvarába, Pau városába, ahol megszületett Du Bartas, Du Plessis Mornay, de Sponde és mások protestáns szellemű akadémiaja. A század utolsó két évtizedében és a következő század elején ezután már Franciaországban is egymás után jöttek létre a magukat akadémianak nevező csoportosulások, illetve akadémiai működést folytató baráti tudóscsoportok, mígnem egyikükből, a Valentin Conrart házában az 1630-as évek elején működő baráti társaságból Richelieu meg nem szervezte az Académie Française-t. E nagy jövőjű intézmény mint merőben új szervezet jött ugyan létre, szervezői azonban tudatosan visszanyúltak a francia akadémiai mozgalom bölcsőjéhez. Az Académie Française létrehozását szentesítő *Lettres patentes* azokat a gondolatokat visszhangozza, melyeket jó nyolcvan évvel azelőtt, 1549-ben Du Bellay fogalmazott meg a Pléiade manifesztumának és programiratának tekinthető híres írásában, a *Défense et illustration de la langue française*-ben.¹⁴

A XVI. században, a mozgalom történetének e második szakaszában az intézményes jelleg még mindig nem kritériuma egy akadémia létezésének. Sohasem vált szabályos akadémivá például az a tudós társaság, mely Padovában Gian Vincenzo Pinelli házában formálódott, pedig Paolo Manuzio 1560-ban az „isten szellemek” (köztük Dudith András) e gyülekezetéről így nyilatkozott: „Ó, mely tökéletes ez a társaság, annyira, hogy megérdemli az akadémia nevet.”¹⁵ Hát még ha tudta volna, hogy később egy Sir Philip Sidney, egy Tasso, egy Galilei lesznek majd a Pinelli-palota vendégei! Nem volt szervezete az Orti Oricellari körének és a Pléiade-nak sem, mégis most már általános a törekvés intézmények létrehozására, hasznosítva – formai vonatkozásban – más jellegű korábbi társaságok, például vallásos konfraternitások példáját. Vagyis státútumokat készítenek, kialakítják a tisztségviselők hierarchiáját, jelképeket (imprézákat), szimbolikus neveket szerkesztenek, ünnepeket állapítanak meg.

A legrégebbi fennmaradt akadémiai szabályzat az 1525-ben Sienában alakult Accademia degli Intronati státútuma, s ezért ezt tartják az első szabályos akadémianak, bár már Giovanni Pontano is szerkesztett törvényeket a róla elnevezett nápolyi akadémia számára, de ezek nem maradtak fenn. Mai szemmel sok furcsaságot találunk ezekben a korai akadémiai szabályzatokban. Így pl. a Baif által szervezett első francia akadémia státútuma megkülönböztetett alkotó tagokat (compositeur) és hallgatókat (auditeur). Az előbbieknél joguk volt előadni, valamint véleményt nyilvánítani, az utóbbiaknak viszont fizetniük kellett azért, hogy jelen lehessenek az üléseken, de hozzászólniuk nem volt szabad. A hallgató tagok élén maga a király állt, neki sem volt joga a szólásra. Ugyanez a szabályzat előírja, hogy komolyabb nézeteltérések esetén az akadémia székhelyétől számí-

tott száz lépés távolságon belül az akadémikusoknak nem szabad egymást sem szóval, sem tettelesen bántalmazni. Az intézményes jelleghez hozzátartozott bizonyos rítusok kialakítása, miként azt már az Academia Platonica esetében láttuk. Míg ez Platón születésnapját, úgy Pomponio Leto Academia Romanája Róma alapításának évfordulóját ünnepelte rendszeresen. Szokássá váltak a tagok (különösen elnökök – principék) halála alkalmával mondott gyászbeszédek és emlékkiadványok. Jellemző volt bizonyos exkluzivitásra és titokzatosságra való törekvés: nemcsak az akadémiáknak adtak rejtett értelmű, különös elnevezéseket, de maguk a tagok is külön akadémiai nevet kaptak, s ennek megfelelő jelvényt. Így kialakult egy bonyolult s csak a beavatottak által ismert szimbolika, mely nagyon megfelelt a XVI. század második fele, a manierizmus évtizedei ízlésének. Luca Contile, az ismert manierista költő például 1574-ben egy egész értekezést szentelt azoknak az imprézáknak és jelmondatoknak a magyarázatára, melyeket az 1562-ben alapított paviai Accademia degli Affidati tagjai használtak. A szimbolikus elnevezésekre jó példa a híres Accademia della Crusca, a „korpá” akadémiaja, ami annyit jelent, hogy feladata a korpától megtisztítani a lisztet, vagyis az igazi, tiszta toszkán nyelvtől távortartani a nyelvjárási és idegen elemeket. Az Accademia dei Lincei neve is csak akkor érthető, ha tudjuk, hogy a hiúz jelentésű lince szóból képzett melléknévről van szó: linceo annyit jelent mint hiúzi, hiúzzemű, hiúz módra látó (lincei ennek a többes száma). A hiúzról ugyanis az a hiedelem élt, hogy bele tud látni a tárgyak belsejébe is: a linceo tehát olyan kutató, aki a természet láthatatlan rejtelmét is ismeri vagy kifürkészni reméli. Ezek a ma már mosolyt keltő szimbólumok tehát az egyes akadémiaik célkitűzéseit fogalmazták meg a kor szellemének, elsősorban a neoplatonizmus ezoterikus irányának a jegyében. Gyakori a kertszimbolika, mint például az 1540-es években működő piacenzai Accademia degli Ortolani (a kertészek akadémiaja) esetében, ahol az egyes tagok egy-egy kerti növény nevét viselték (pl. Cipolla, Cocomero, Carota stb.), jelvényként pedig Priapus sarlóját választották¹⁶. Máskor egy-egy nevezetes fa, például platánfa volt az akadémia szimbóluma, a lombkoronája alatti árnyas tér pedig egyúttal az összejövetelek színhelye. Láttuk, hogy már a legkorábbi protoakadémiaik esetében is mily gyakori volt, hogy a tudós társaság kertben vagy város környéki, kertes villában tartotta székhelyét és találkozóit. Az intellektuális eszmecsere itt párosulhatott a természet szépségeinek csodálatával és a lélek felfrissülésével, követve ezzel is az antik példát, hiszen az athéni Akadémia is egy város melletti ligetben volt. Még az oly hivatalosnak tűnő Académie Française elnevezése mélyén is ott bujkál a platonizáló kertszimbolika. A nevet ugyanis egy Pierre de La Primaudaye nevű obskurus francia szerzőtől kölcsönözték, aki az 1570-es években így nevezett el egy Angers városában alakult néhány fős baráti társaságot, mely – őt idézem –

„en un jardin ou verger Platonique, autrement appelé académie” (egy platóni kertben vagy gyümölcsösben, más szóval akadémiában) vitatta meg az erkölcs-filozófia kérdéseit. Académie française eredetileg annyit jelent tehát, mint francia platóni liget.¹⁷ Az akadémiái gondolat egyik nagy képviselőjének, Justus Lipsiusnak a szóhasználatában a kert egyenesen az akadémia szinonimája lett: a *De constantia*-ban a kertet – Laskai János fordítását idézem – a Múzsák házának, a Bölcsesség Scholájának és árnyékoszó Akadémiának nevezi¹⁸. A Leidenben körülötte alakult tudóscsoport elnevezése pedig nem más, mint Hortus Lipsii – Lipsius kertje¹⁹.

A tudós intellectuelek spontán szabad akadémiai mozgalmában nagyfokú ideológiai pluralizmus és vallási tolerancia érvényesült. Érthető ezért, hogy korán megjelent az akadémiák és a hatalom konfliktusa. Első ízben 1468-ban, amikor az Academia Romana libertinus és antiklerikális nézetéről ismert vezető tagjai állítólag politikai összeesküvést kezdeményeztek a pápai hatalom megdöntésére. Egyeseknek sikerült elmenekülniök, többen azonban megismerhették a pápai börtön kínzókamráit; de szerencséjükre II. Pál pápa végül is nem vette komolyan a dolgot, amolyan catilinásdi játéknak tekintve azt; szabadon engedte őket, sőt – szigorú ellenőrzés mellett – engedélyezte további működésüket is, de ezután csak régészettel foglalkozhattak. 1513, a Mediciek restaurációja után az Orti Oricellari köre lett a republikánus ellenzék egyik központja Firenzében – nem véletlen, hogy Machiavelli itt olvasta fel a *Discorsi* készülő fejezetét. 1522-ben innen indult ki a Giulio de' Medici kardinális elleni sikertelen összeesküvés, mely nemcsak a társaság működésének vetett véget, de egyes tagjai ezúttal már a fejükkel fizettek. A Pier Luigi Farnese, Parma és Piacenza fejedelme ellen 1547-ben szervezett összeesküvés részesei pedig az oly ártatlan nevet viselő Kertészek Akadémiája soraiból kerültek ki. Bár ez alkalommal végeztek a zsarnokkal, de azért az akadémiának is befellegzett. Egyes itáliai akadémiák, így az Accademia Parrasiana Cosenzában, az Accademia dei Grillenzoni Modenában a reformációval való szimpatizálás melegágyai lettek; ezek működésének az egyházi hatóságok vetettek véget.²⁰

A kezdődő abszolutizmus világában az akadémiai mozgalom szabadsága lassan lehetetlenné vált. A megerősödő fejedelmi hatalom egyre kevésbé tűrte, hogy az intellektuális elit különböző csoportjai az állam ellenőrzésétől függetlenül szervezkedjenek. Így vált időszerűvé a központi, állami akadémiák létrejötte, pontosabban bizonyos akadémiai csoportok állami intézményekké való átszervezése, míg a többiek fokozatosan a helyi jelentőségű tudományos társaságocskák színvonalára süllyedtek. S ezzel köszönt be az akadémiai korai történetének a harmadik szakasza: a tudósok spontán mozgalmából az akadémia állami intézmény lett. Mint már láttuk, ezt az újítást elsőként a minden demokrati-

kus és republikánus hagyományt kiirtani törekvő Cosimo nagyherceg vezette be az Accademia Fiorentina létrehozásával, a legkövetkezősebben pedig Richelieu valósította meg az Académie Française alapításával. Ez a változás természetesen a tudományos szabadság nagyfokú korlátozásával járt együtt. A francia akadémia statútumainak 21. §-a megtiltja például bármiféle vallási téma megbeszélését; a 22. pedig előírja, hogy politikai és erkölcsi kérdések csak az uralkodó álláspontjával egyező szellemben tárgyalhatók. Az uralkodók gondoskodtak a szigorú ellenőrzésről is. Cosimo nagyherceg személyesen tagja volt az Accademia Fiorentina elnökségének. Richelieu az Akadémia megalakulásakor a tudósok és írók mellé számos vezető állami funkcionáriust nevezett ki az Akadémia első tagjai közé. XIV. Lajos pedig a pénzügyminiszterre, Colbert-re bízta az Akadémia felügyeletét, aki igyekezett megrendszabályozni az akadémikusokat, s ezért elrendelte, hogy rendszeres illetmény helyett minden akadémiai tag, amikor részt vesz egy ülésen, egy zsetont kapjon, amit azután 30 sous-ra beválthattott.²¹

Voltak ennek az államosításnak kétségtelen előnyei is. Most már az állam gondoskodott helyiségről, épületről, fűtésről, szubvencionálta a könyvkiadást. Az akadémiai tagság ezután már nemcsak tudományos, de közéleti rangot is jelentett, s anyagi és jogi előnyökkel járt. A francia akadémia tagjai például közvetlenül a legfelsőbb bírósághoz fordulhattak peres ügyekben. Míg korábban, a mozgalmi szakaszban az akadémiai tagság fogalma meglehetősen laza volt, az új tagok többnyire maguk jelentkeztek, s nem a régiek választották őket, addig most zárt szám és szigorú kiválasztás érvényesül az állami művelődéspolitikai szellemében. 1638-ban az Académie Française megbírálta például Corneille *Cid*-jét (ma azt mondhatnánk, hogy túl barokknak találták), s csak amikor a szerző hajlandó volt már tisztességesen betartani a hármas egység klasszicista követelményét, akkor választották meg taggá, 1647-ben. Később XIV. Lajos mindaddig megakadályozta La Fontaine felvételét, amíg jelöltje, Boileau meg nem kapta a beválasztásához elegendő szavazatot.

Az akadémiaiknak országos intézménnyé, s ezzel bizonyos hatalommal rendelkező szervezetté válása kielezett egy kezdettől fogva lappangó ellentétet. A tudományos élet korábbi hagyományos intézményei, az egyetemek ugyanis rossz szemmel nézték az akadémiai mozgalmat. Fokozódott az ellenérzés, amikor az akadémiaik már kezdtek szabályos jogi személyekké válni, s jóváhagyott statútummal rendelkezni. A párizsi egyetem vezetői például éveken át próbálták megakadályozni Baif Académie de poésie et de musique-jének a törvényesítését. Még inkább nőtt a féltékenység, amikor az állami akadémiaik megjelentek. Cosimo nagyherceg ezen úgy segített, hogy elrendelte: az akadémiaik konzulja, így nevezték az elnököt, legyen egyúttal az egyetem mindenkoros rektora.

A Sorbonne még Richelieu teljhatalmával is dacolva, két éven át sikeresen akadályozta mindenféle jogi kifogásokkal az Académie Française alapítólevelének (*Lettres patentes*) a párizsi parlamenttel való parafálását. Az akadémiai gondolatot azonban nem fenyegette már semmiféle veszély: Európa önálló államai ezután már egymást követve hozták létre nemzeti akadémiaikat.

Jellemző azonban, hogy még ezután is a tudósok magánkezdeményezése, vagyis a spontán mozgalom volt a kiindulópont az akadémiaik létrejöttékor. Az Académie Française-hez hasonlóan az 1660-ban megalakuló Royal Society is egy szűk magántársaságból vált hivatalos akadémiává: 1645-ben előbb Londonban, majd 1648-tól kezdve Oxfordban formálódik ki és szerveződik meg az a tudóscsoport, mely azután 1659-ben Londonba visszatérve magja lesz a királyi társaságnak. A gyökerek persze itt is sokkal mélyebbre nyúlnak vissza: a részben németországi, pfalzi emigránsokból verbuválódó csoportnak „Invisible College”-ként való emlegetése világosan utal az angol akadémiai mozgalom rózsakeresztes eredetére.²² De említsünk egy német példát is: 1652-ben egy német kisvárosban, Schweinfurtban négy orvos olasz minták, elsősorban a Lincei nyomán megalapítja az Academia Naturae Curiosorumot. Ebből a szerény, helyi kezdeményezésből 1672-ben már a Sacri Romani Imperii Academia Naturae Curiosorum lett, közhasználatú nevén a Leopoldina, mely a XVIII. században már mint Kaiserlich Leopoldinisch-Carolinische Deutsche Akademie der Naturforscher működött, s szerzett halhatatlan érdemeket a természettudományok művelésében.²³

Az akadémiai mozgalom két évszázada az akadémiai gondolat tartalmi módosulásának, részben gazdagodásának, részben szegényedésének az időszaka is. A XV. századi humanista jellegű csoportosulások és akadémiai kísérletek kivétel nélkül az újra felfedezett klasszikus ókor irodalmi, eszmei, tárgyi örökségének a tanulmányozására alakultak. A mai tudományos akadémiáknak illik tudniok, hogy bölcsőjüket az a tudományszak rengette, melyet ma ókortudománynak hívunk. Akkor ez persze csaknem a tudományok összességét jelentette, s a kor jelenére irányuló vizsgálatoknak is a bázisa és kiindulópontja volt. Az ókori szövegek tanulmányozásából egyenes út vezetett a tudományok enciklopédikus teljességéhez, mely rányomta a bélyegét a XVI. századi akadémiaik munkásságára. A filológiai kérdések mellett az Academia Aldinában már orvostudományi kérdések is megvitatásra kerültek, az Orti Oricellari körében pedig, Machiavelli jóvoltából a politikatudomány és a hadtudomány is napirenden volt – persze továbbra is a klasszikus szerzőkből kiindulva. A leginkább az Accademia Fiorentina jeleskedett a tudományos érdeklődés kiterjesztésében. Szerencsére ismeretes az 1540–50-es években elhangzott firenzei akadémiai előadások jegyzéke, amely a legváltozatosabb tematikát öleli fel a természettudományoktól kezdve a jog, a

pszichológia, a nyelv és az irodalom stb. kérdéseiig. Előadás hangzott el az anatómiáról, a festészetéről, a planétákról, a szabad akaratról, a szerelemről, nyelvtani és stilisztikai kérdésekről és így tovább. Különösen nagy számban szerepelnek az erkölcsfilozófia tárgykörébe tartozó problémák, melyek a XVI. század második felében a filozófiai érdeklődés középpontjába kerültek. Ez utóbbiak nagy súllyal vannak jelen a korai francia akadémiákban is, különösen III. Henrik palotaakadémiáján. Az Accademia Fiorentina után itt vert leginkább gyökeret az akadémiai tevékenység máig legfontosabb műfaja, a kérdések és hozzászólások által követett akadémiai előadás, a lezione accademica, illetve discours académique. A III. Henrik akadémiáján elhangzott előadások közül számosat, köztük Ronsard beszédeit ismerjük is. Ezek többsége etikai kérdéseket tárgyal, így az intellektuális, illetve a morális erények elsőbbségének a kérdését, de például a Pléiade egyik csillagának, Pontus de Tyard-nak az előadása az ég mozgásáról szólt, s ebben a ptolemaioszi és copernicusi szisztémát hasonlította össze. Az első francia akadémiának, a Baifénak a neve se tévesszen meg bennünket: az Académie de poésie et de musique az újplatonizmus szerint értendő; a költészet itt minden bölcsességnek, a zene pedig a világ harmóniájának a foglalata, a fizikai világot is beleértve; itt is a reneszánsz enciklopédizmusa van tehát jelen.

A XVI. századi akadémiák működésében a legfontosabb újdonság azonban az anyanyelv előretörése a latinnal szemben. A magas irodalomban és a tudományban az akadémiai mozgalom juttatta diadalra a lingua vulgarist minden művelt nemzetnél, s ez talán a legnagyobb érdeme a latinhoz ragaszkodó egyetemekkel szemben. Míg a XV. századi tudós viták még latinul folytak, az Orti Oricellari körétől kezdve az olasz akadémiák áttértek az olasz nyelv használatára, s tevékenységük egyik főiránya a tudományok nemzeti nyelvűvé tétele lett, hogy „valamennyi tudományt a mi nyelvünkön lehessen látni” (che le scientie tutte si potessino veder in nostra lingua) – miként azt az Accademia Fiorentina aktáiban olvashatjuk. Ez persze megköveteli a nyelv kiművelését, a lingua vulgarisnak a klasszikus nyelvek színvonalára való emelését. Ekkor fedezik fel igazán a XIV. századi nagy elődöket, a Dante–Petrarca–Boccaccio triászt, akiknek a nyelve ettől fogva norma rangjára emelkedik. A három nagy költő műveinek tanulmányozása, nyelvük vizsgálata, írásaik interpretációja az Orti Oricellaritól kezdve a Cruscáig a firenzei akadémiák legfőbb munkaterülete. Az Accademia Fiorentinaának immár állami feladata lesz az olasz ortográfia szabályozása s egy grammatika kidolgozása. A programiratot (Ragionamento sopra le difficoltà di mettere in regole la nostra lingua) az a Giambattista Gelli készítette 1551-ben, aki még az Orti Oricellariban kezdte pályafutását. De nem maradnak el az olasz nyelv művelésében a padovaiak sem, ahol az akadémiai mozgalomnak az a Speroni a vezéralakja, aki kollégájával, Tomitanóval együtt a XVI. század leg-

fontosabb értekezéseit írta az olasz nyelv jogairól és értékeiről. A fejlődést Itáliában végül az Accademia della Crusca tetőzi be, mely alapul véve Dante, Petrarca és Boccaccio műveit, létrehozta az olasz nyelv nagyszótárát, egyben a világ első modern nyelvi szótárát. 1591-ben kezdték el a munkát, s a *Vocabolario degli Accademici della Crusca* 1612-ben már meg is jelent 960 nagyméretű oldalon – ma is irigylésre méltó tervteljesítés.

Az anyanyelv kultuszára és kiművelésére az olasz példa hatott ezután mindenfelé. Ludwig von Anhalt herceg ifjúkori firenzei tanulmányútja során ismerkedett meg a Crusca tevékenységével, s ennek példájára alapította azután 1617-ben, Weimarban az első német akadémiát Fruchtbringende Gesellschaft néven, abból a célból, hogy a „felnémet (Hochdeutsche) nyelv a maga helyes mivoltában és állapotában, idegen szavak belekeverése nélkül a lehető legjobban megtartassék” (dass man die Hochdeutsche Sprache in ihrem rechten Wesen und Stande ohne einmischung fremder ausländischer Wort aufs möglichste und thundlichste erhalte) – miként alapszabályai írják.²⁴

Franciaországban a Pléiade-tól kezdve az akadémiai mozgalom szintén zászlójjára tűzte az anyanyelv jogainak kivívását; az egymást követő akadémiai tudománnyal kizárólag anyanyelven foglalkoztak, s a francia nyelv szilárd szabályozása lett az Académie Française első és legfontosabb feladata is. Szabályzatában előfordul ugyanaz a mondat, mint amelyet a Fiorentina irataiból idéztem: a francia nyelvet alkalmassá kell tenni arra, hogy „azon minden művészetet és tudományt tárgyalni lehessen” (de traïter tous les arts et tous les sciences). Ki is dolgoztak egy igényes tervet a francia nyelv és irodalom normáinak létrehozására, mégpedig egy szótár, egy akadémiai nyelvtan, egy hivatalos poétika és egy retorika formájában. Itt már gyengébb volt a tervteljesítés: a szótár csak 1694-ben készült el, a nyelvtan viszont csak 300 év múlva, 1932-ben; a hivatalos retorika és poétika – a francia irodalom nagy szerencséjére – sohasem.

A XVII. századra az akadémiai mozgalom, immár állami támogatással is, túlnyomórészt nyelvművelő-irodalmi irányba fejlődött, s ezzel programja erősen leszűkült a korábbi enciklopedikus érdeklődéssel szemben. A nagy francia polihisztor, Marin Mersenne sajnálkozik is emiatt, s inkább egy Baïf-típusú, nyitottabb, széles kitekintésű akadémiát szeretett volna viszontlátni. Ha ilyesmire hosszú ideig nem is került sor, a nyelvi akadémiaiak mellé a XVII. század elejétől kezdve kezdtek felsorakozni a természettudományos akadémiaiak: a Lincei, a Royal Society, a Leopoldina. A barokk kor az akadémiaiaknak ezt a két főtípusát ismeri.

Az európai akadémiai korai történetének e most felvázolt tablójába kell ezek után beillesztenünk az akadémiai gondolat magyarországi jelenlétére, a reneszánsz kori magyar akadémiai próbálkozásokra vonatkozó adatokat. E vállalko-

zás túl merésznek tűnhet, hiszen a XV–XVI. századból nem ismerünk egyetlen magyar akadémiát sem. Láttuk azonban, hogy az akadémiai mozgalom nem korlátozódik csupán a szervezettel, alapszabályokkal rendelkező intézményekre. A korai akadémiai csoportosulásoknak számos egyéb ismervét regisztrálhatunk, s ezek egyikének–másikának a megléte is feljogosíthat már arra, hogy az akadémiai gondolat hazai „östörténetéről” beszéljünk.

Számításba kell vennünk azt is, hogy a korai akadémiatörténet forrásainak még szerencsésebb országok esetében is csupán a töredéke maradt fenn. A legtöbb korai tudóscsoportról csupán közvetett adataink vannak; említések levelekben, esetleg művek előszavaiban vagy memoárokban. A magánkörnyezetben tartott tudós megbeszélésekről nem maradtak fenn akták, s ha mégis voltak valamilyen feljegyzések, azok őrzéséről hivatásszerűen senki sem gondoskodott. Míg az olyan nagy múltú és évszázadokon át fennálló intézmények, mint a kolostorok, egyetemek gondosan őrizték irataikat, addig még a szabályszerű, intézményesített akadémiák iratainak a megőrzésére sem volt biztosíték. Hiszen többnyire hamar megszűntek, s hagyatékuk elkallódott, vagy csak a véletlenen múlott, hogy valami belőlük fennmaradt. Számos itáliai akadémiáról tudjuk közvetett forrásból, hogy volt szabályzata, de ma már hiába keressük őket. Igen keveset tudunk a korai spanyol akadémiákról, pedig a források igazán nagy bőségben maradtak fenn az ibér félszigeten. Korábbi próbálkozások után, valószínűleg az 1586-ban alakult madridi Academia Imitatoria volt az első szervezett akadémia spanyol földön, de biztos adatok csak az 1591-ben Valenciában létesült Academia de los Nocturnosról maradtak fenn.²⁵ Az első francia akadémiáról csak azért vannak bővebb ismereteink, mert egy XVII. századi kritikus, Guillaume Colletet látta még az akadémia könyvének (amolyan jegyzőkönyvre kell gondolni) néhány lapját Guillaume de Baïfnál, az alapító fiánál, s azok tartalmát megörökítette. De az ifjú Baïfhoz sem egyenes úton került a töredék, a könyvet ugyanis az Académie de poésie et de musique szétszóródása után, a Liga párizsi uralma idején a költő Desportes őrizte, majd tőle természetes fiához került, aki azt pénzszerűen széthasogatta, és darabjait külön-külön eladta; így jutott az egyik töredék egy könyvgyűjtő párizsi cukrászmesterhez, akinél azután az ifjabb Baïf felfedezte, és megszerezte tőle. A véletlenek sorozatának köszönhető tehát, hogy Colletet beszámolhatott az azóta már végleg elkallódott lapok tartalmáról. De még olyan későbbi, és idővel hivatalossá váló akadémia esetében is, mint a német Leopoldina, alig ismerünk valamit a korai idők irataiból, mint-hogy a Schweinfurtban alakult és lassan terebélyesedő kis társaság székhelye jó ideig a tisztségviselők lakhelye szerint változott, s így teljesen esetleges, hogy mi maradt az utókorra. Ismerve a reneszánsz kor magyar írott forrásainak katasztrofális méretű pusztulását, nem túlzás azt mondani, hogy ha létezett volna is a XVI.

században szabályos akadémia Magyarországon, valószínűleg nem sokat tudnánk róla.

Jó lenne persze, ha legalább tudásunk lenne olyan csoportosulásokról, mely akadémianak nevezte magát! Erre sem számíthatunk, mert a XV. században még Itáliában is éppen csak hogy meghonosodott az új terminus, később pedig az akadémia szó a legtöbb országban más értelmet nyert: az egyetem elnevezése lett. Különösen német területen s általában az Alpoktól északra terjedt el az akadémia szó mint az universitas és a gymnasium szinonimája.²⁶ Magyarországon is a németországi szóhasználat vált általánossá, s a XVI. század közepén már Mátyás pozsonyi egyetemét is Academia Istropolitana néven kezdték utólag emlegetni. A XVI–XVII. század magyar protestáns peregrinusai sohasem universitasokat, hanem akadémiaikat említenek külföldi tanulmányaik színhegyéül, s midőn Apácai Csere János megírja híres memorandumát *A magyar nemzetben immár elvégtére egy Académia feldlítésának módja és formája* címen, akkor nem akadémiaira, hanem egyetemre tesz javaslatot. Szenci Molnár Albert szótárában az akadémia szó magyar megfelelője sem más, mint „hires schola”, s ezért nevezhette Balassi és Rimay Egert „celeberrima militaris academia”-nak, amit Balassi így mondott magyarul: „vitézeknek ékes iskolája”.²⁷ Az akadémia mint tudományos csoportosulást vagy testületet a protestáns körökben a társaság szóval, vagy ahhoz hasonlóval jelölték: Fruchtbringende Gesellschaft, Royal Society, Bél Mátyásnál Litteraria Societas, s még Széchenyi sem a Magyar Tudományos Akadémianak, hanem a Magyar Tudós Társaságnak ajánlotta fel jövedelmét.

Lemondva tehát az akadémia nevezet kereséséről, a magyar előzményeket azokban a XV–XVI. századi tudóscsoportosulásokban ismerhetjük fel, melyeknél kimutatható a reneszánsz kori akadémiai tevékenység egyik vagy másik ismérve. Ilyeneket pedig szép számmal és már igen korán találunk.

A legkorábbi itáliai akadémiai kezdeményezéseket kevés idővel követve, már az 1440-es évek első felében kialakult – igaz, egyelőre még jórészt külföldiekből – az első magyarországi tudós humanista csoportosulás Vitéz János budai házában. Tevékenységéről szemléletes leírást ad a kör egyik prominens tagjának, a lengyel humanizmus atyjaként tisztelt Grzegorz z Sanoknak (Sanoki Gergelynek) az elbeszélése alapján az a Filippo Buonaccorsi, akadémiai nevén Callimachus Experiens, aki mint az Academia Romana egyik elmenekült összeesküvő tagja a lengyel főpap pártfogását élvezte.²⁸ Callimachus az agg Pier Paolo Vergeriőt és a ciprusi költőt, Filippo Podocatarót említi Vitéz és Sanoki mellett a kör tagjaiként, de bátran hozzájuk számíthatjuk az ekkor ugyancsak Budán időző, s Vitézzel szoros kapcsolatban álló másik lengyel humanistát, Mikołaj Lasockit, sőt itt-tartózkodása idején az olasz kora humanizmusnak

Vergerio mellett egy másik kimagasló képviselőjét is, a tragikus végű Giuliano Cesarinét. Vitéz otthona „a tudományok menhelye” (literarum asyllum) volt Callimachus szerint, ahol szónoki és költői versengések, vagyis irodalmi exercitatioók folytak Vitéz bíraskodása mellett, továbbá „assiduae inter eos disputationes erant variaeque interrogationes” – közöttük szakadatlan viták és különböző kérdések (kérdésfelvetések) voltak. Exercitatio, disputatio, interrogatio: az egykorú olasz protoakadémiák tevékenysége is ugyanebből állt, az antik szövegek tanulmányozása és emendálása mellett. Ez utóbbi sem hiányzott Vitéz társaságában: a könyvtárából származó kódexek nagyszámú margójegyzete nemcsak tulajdonosuk erudíciójáról és filológusi munkásságáról tanúskodik, hanem valószínűleg egy kollektív tudósmunka eredményeiről is. A Marcus Manilius *Astronomicon*-ját tartalmazó kódexbe Vitéz maga írta bele, hogy azt Galeotto Marzióval együtt olvasta és emendálta.²⁹ Ez persze már jóval később, 1469-ben, Esztergomban történt: a Vitéz körül kialakult tudósközösség ugyanis – folyton változó személyi összetétellel – tovább folytatta munkásságát Vitéz váradi, majd később esztergomi udvarában is. A váradi könyvtárszobában tartott összejövetelekről Nicolaus Machinensis modrusi püspök emlékezik meg, aki 1463 telét – saját szavai szerint – „gyakran tartózkodva Vitéz nagyszerű könyvtárában, számtalan igen tudós férfiú társaságában, a legvidámabban és legkellemesebben” töltötte.³⁰ Az Esztergomban 1467-ben együtt levő tudósgyülekezetet pedig még az itáliai korai akadémiák is megirigyelhetnék, hiszen akkor Vitéz János, Janus Pannonius, Galeotto Marzio, Regiomontanus, Martin Bylica (Ilkus Márton), Giovanni Gatti, sőt olykor maga a humanista király, Mátyás is, vitattak meg különböző kérdéseket, emendáltak kódexeket, végeztek csillagászati megfigyeléseket. Ez utóbbiak, s általában a természettudományok iránti érdeklődés egészen külön helyet biztosít Vitéz tudóscsoportja számára a korai akadémiai próbálkozások sorában.³¹

S hogy itt valóban az akadémiai gondolat jelenlétéről van szó, azt az is hitelesíti, hogy a résztvevők közül többen közvetlen kapcsolatban voltak az első itáliai akadémiákkal. Gatti és Regiomontanus előzőleg az Academia Bessariana összejöveteleinek a résztvevői voltak, s egyenesen a bíboros környezetéből érkeztek Esztergomba. Janus Pannoniusról pedig tudjuk, hogy 1458-ban Firenzében felkereste Argyropulost és Donato Acciaiuolit, a Chorus Achademiae Florentiae két vezető alakját, s feltételezhetjük, hogy részt is vett ennek a társaságnak a találkozásain. Legalábbis erre következtethetünk Vespasiano da Bisticcinak a beszámolójából, amely szerint Janus „beszélt és barátságot kötött az összes firenzei tudós férfiakkal”. Már ekkor, 1458-ban eljutott Careggibe, az Academia Platonica majdani színhelyére, ahol a nagy Cosimo fogadta, s nem kizárt, hogy

megfordult itt később, 1465-ben is, már az Academia idején – Ficínóval való személyes ismeretsége ugyanis ebből az évből datálódik.³²

Vitéz János budai, váradi, majd esztergomi tudós humanista társaságaiban joggal ismerhetjük fel tehát az első magyarországi akadémiai kezdeményezést; ezzel kell kezdenünk az akadémiai gondolat hazai történetét. A dolgok lényegére mindig oly kiválóan ráérező egykori mesterünk, Horváth János találóan nevezte a Vitéz környezetében folyó tudóstevékenységet „akadémiai humanizmus”-nak; Huszti József pedig, az utolsó olyan magyar humanizmuskutató, aki még mindenben lépést tartott a nemzetközi kutatás fejleményeivel, már Vitéz legkorábbi, budai csoportját is teljes joggal „akadémia-félé”-nek nevezte.³³ Kívánatos, hogy ez a felismerés tudományos közéletünkben, s különösen Akadémiánkban gyökeret verjen ezután.

Osztozva több korabeli itáliai akadémia sorsában, az első magyar akadémiai próbálkozást is politikai összeesküvés sodorta el, alapítójával, Vitézzel együtt. Az 1470-es évek végétől kezdve azonban új tudóscsoportosulás formálódik, ezúttal magának a királynak, Mátyásnak az udvarában. A központi személyiség minden bizonnyal Francesco Bandini volt, a firenzei platóni akadémia Budára költözött tagja, akinek a révén állandósultak a kapcsolatok Ficino és köre, valamint a budai olasz és magyar humanisták között, annyira, hogy megkísérelték magát a mestert is Magyarországra csalogatni – miként korábban, valószínűleg Janus kezdeményezésére, Mátyásnak Argyropulost már majdnem sikerült is Pannóniába költöztetnie.³⁴ Előadásunk keretei nem engedik meg, hogy részleteiben vizsgáljuk és mérleljük: mennyiben és milyen mértékben tekinthetjük akadémiai jellegűnek azt a virágzó intellektuális életet, mely a budai udvarban, nem utolsósorban a Corvina könyvtárhoz kapcsolódva kibontakozott. Óvakodnunk kell ugyanis attól, hogy összekeverjük az akadémiai tevékenységet az udvari reprezentációval. Több kiváló magyar és számos jelentős olasz humanistának – akik hosszú névsorának felmondásától most eltekintek – a rövidebb vagy hosszabb jelenléte, a symposion műfaj hazai megjelenése, az olasz akadémiai körrökkel való állandó kapcsolat felette valószínűvé teszik azonban, hogy Budán rendszeres akadémiai összejövetelek is voltak.³⁵ Az akadémiai gondolat mindenestre gyökeret eresztett magyar földön, hiszen nem sokkal a király halála és a legtöbb olasz humanista távozása után új, s immár bizonyos szervezettséggel bíró tudóscsoportosulás jelent meg a színen, a Sodalitas Litteraria Danubiana.

A kezdeményezés ugyan kívülről jött, s a résztvevők többsége még ezúttal sem magyar, mégis most már a magyarországi humanizmus szervezetten is bekapcsolódott az akadémiai mozgalom nemzetközi áramába. A társaság szervezője, Konrad Celtis, itáliai utazása során ismerkedett meg az Academia Platonica és az Academia Romana (más néven Sodalitas Romana) tevékenységével, s ezen

felbuzdulva tervezte egy platóni akadémia létrehozását Németországban. Először Heidelbergben hívott létre egy tudóstársaságot, majd elfoglalva 1497-ben a bécsi egyetem katedráját, nyomban megszervezte a Sodalitas Litteraria Danubianát is.³⁶ A társaság tagjai már ebben az évben egy kiadvánnyal léptek a nyilvánosság elé: Celtisnek dedikálva Bécsben közreadták az Apuleiusnak tulajdonított *De mundo seu cosmographia* című pszeudo-arisztotelészi művet. Az ajánló versek szerzői között több, Magyarországon működő külföldi humanista is helyet foglal, így Girolamo Balbi, Jan Šlechta, Augustinus Moravus Olomucensis; az elnök, vagyis princeps pedig magyar lett, ifj. Vitéz János veszprémi püspöknek, ekkor a bécsi püspökség adminisztrátorának a személyében. A Budán élő humanisták ez év végén Celtist a magyar fővárosba is meghívták, captatio benevolentiae-ként nem mulasztva el a szerémi borok emlegetését. A látogatásra sor is került, s létrejött így a Sodalitas budai filiáléja, contuberniuma, ahogy ők nevezték. E terminust gyakran alkalmazták az akadémiai csoportokra, Callimachus az 1440-es évek elején Vitéz házában összejött társaságot is így nevezte. De emlegetik a budai csoportot „coetus” néven is, mint a nagy cseh költő, Bohuslav Hasištejnski z Lobkovic teszi, aki egyik Jan Šlechtához írt levelében az „academia” fogalmát is alkalmazza rájuk, így búcsúzva barátjától: „Vale et tecum tota academia.” E budai sodalitas, contubernium, coetus vagy ha úgy tetszik, academia rendszeres összejöveteleiről a leg többet szintén Lobkovictól tudunk, aki az 1502–1503. évi budai tartózkodása idején maga is élvezte – mint ő írja – Phoebus és Minerva budai tisztelőinek a társaságát.³⁷

A Sodalitasnak az 1510-es években nyoma vész, az azt követő néhány évtized tragikus eseményei pedig nem voltak kedvezőek az akadémiai mozgalom magyarországi továbbfejlődése számára. A további kutatásoknak kell még kimutatniok, hogy van-e valami bűvópatakszerű folytonosság a Sodalitas és a század 70-es éveitől új lendületet vevő magyar akadémiai mozgalom között. Ha azonban a Szatmári György pécsi rezidenciáján tartott tudós összejövetelekre, a Várdai Ferenc gyulafehérvári udvarában tömörülő humanistákra, a Jacobus Piso (a Sodalitas egykori tagja) és Georg Wernher majd Gyalui Torda Zsigmond közötti személyes és irodalmi kapcsolatokra gondolunk, akkor talán nem is látszik reménytelennek egy ilyen jövődő kísérlet. Az azonban már biztos, hogy az 1550-es és 60-as években Oláh Miklós érseki és kancellári környezetében már formálódóban van az a kiváló humanistanemzedék, melynek több tagja az 1570-es évek elején egy, az akadémiai tevékenység kétségtelen ismérveit magán viselő új tömörülést hoz létre.

Radéczy István egri püspök és királyi helytartó immár jól ismert pozsonyi tudósköréről van szó, mely a humanista főpap kertjében – ez már egy igazi hortus Musarum (múzsák kertje) –, egy Apollónnak szentelt hársfa árnyékában

tartotta összejöveteleit.³⁸ A legjelesebb résztvevők a nemzetközi akadémiai mozgalommal szoros kapcsolatban álló személyek. A legkiválóbb, Zsámboky János 1551-ben Párizsban Dorat tanítványa volt, s a Collège de Coqueret-ben, a francia akadémiai mozgalom bölcsőjében előadást is tartott, később pedig Padovában, Firenzében és Rómában bejáratos volt számos akadémiai társaságba, tartós barátságot kötve az olasz akadémiák olyan kiemelkedő tagjaival, mint a padovai Robertello, a firenzei Vettori, a római Fulvio Orsini.³⁹ Istvánffy Miklós, aki több verset is szentelt a híres hársfának és az ott találkozó humanisták csoportjának, padovai tanulmányai idején tagja volt annak a költői sodalitasnak, mely a Villa Nonianában, Pietro Bembo híres platánfája alatt találkozott – talán tőle származott a szimbolikus hársfa ötlete is.⁴⁰ A Pozsonyba települt kiváló flamand filológus, Nicasius Ellebodus pedig előzőleg Padovában Gian Vincenzo Pinelli már korábban említett, akadémiai felérő társaságának volt egyik legbensőbb tagja, kapcsolatait a padovai akadémiai körökkel élete végéig megtartva.⁴¹ Bár Istvánffy versei, a pozsonyi „hársfa-akadémiáról” szóló ismereteink főforrásai, elsősorban a csoport latin költői tevékenységét magasztalják – költeményben ez így is illik –, a megbeszélések a tudományok széles skáláját felölelheték. Hiszen Zsámboky és Ellebodus az antik szövegeknek, ez utóbbi különösen Arisztotelész műveinek a korban élenjáró kiadói és kommentátorai voltak. Egyúttal orvosok is, akárcsak pozsonyi költő barátjuk Purkircher,⁴² s tudunk természet-tudományi érdeklődésükről. Ezért is lehetett olyan jó barátjuk az 1573-tól 1588-ig Bécsben tartózkodó, de Magyarországra sűrűn ellátogató Clusius, a modern botanika egyik megalapítója, a pozsonyi kör amolyan külső tagja.⁴³ De tágabb értelemben a Radéczy-csoporthoz számíthatjuk a kor legműveltebb magyar főúrát, a polihistor Batthyány Boldizsárt, valamint Elias Corvinus bécsi egyetemi tanárt, Ellebodus és Purkircher egykori padovai tanuló társát, Batthyányval együtt alkímista kísérletek folytatóját, aki maga is verssel adózott a híres hársfának.⁴⁴ Bár státúmról, tagnévsorról, sőt még maguk alkotta állandó elnevezésről sem számolhatunk be, mégis a pozsonyi hársfa alatt tartott rendszeres tudós-összejöveteleket Vitéz János köre óta a legjelentősebb magyar akadémiai csoportosulásnak tekinthetjük.

Az egykorú erdélyi kezdeményezések vizsgálatát most mellőzve, a magyar akadémiai mozgalom következő nevezetes állomásaként az 1580-as évek második felében Wittenbergben működő magyar társaságot kell említenünk. A Luther és Melanchthon városában tanuló magyar diákok 1555 óta létező coetusa az érdekvédelmi és szociális teendők mellett kezdettől fogva nagy súlyt fektetett tagjainak önképzésére, s ezért rendszeresítette a vitagyakorlatokat, elsősorban teológiai kérdésekről.⁴⁵ A nyolcvanas években azonban tevékenysége átmenetileg magasabb, tudományos színvonalra emelkedett, talán annak köszönhetően,

hogy ekkor a kiváló képességű hallgatók nagyobb száma volt jelen egyszerre. Az sem mellékes, hogy míg magyar főúri és nemesi ifjak korábban csak elvétve fordultak meg a wittenbergi egyetemen, addig 1586 és 1589 között több ilyen hallgatóról is tudunk, akik minden bizonnyal vállalták a társaság igényesebb munkájához elengedhetetlen anyagi terheket. Itáliában is megfigyelhető, hogy olykor egy mecénási szerepre vállalkozó előkelő diák kezdeményezi akadémia vagy akadémiaféle csoport létrejöttét. Ilyen szerepet tulajdoníthatunk az 1587-ben Strassburgból Wittenbergbe érkező Forgách Mihálynak, akinek a nagybátyja, Forgách Imre számos tehetséges diákot taníttatott ekkor ugyanitt, s viselte több, ezekben az években Wittenbergben megjelent tudós kiadvány, például az úgynevezett Zrínyi-album megjelenésének a költségeit.⁴⁶ Mindenesetre az ő megjelenésével és fellépésével kezdődik a társaság életének egy addig szokatlan, új megnyilvánulása: az akadémiai beszédek tartása. Láthattuk, hogy a század második felére a különböző tudományos kérdésekről szóló akadémiai előadások és azok vitája alkotta az akadémiai tevékenység főformáját. A wittenbergi magyar coetusból öt ilyen beszédet ismerünk 1587 és 1589 között, valamennyi nyomtatásban is megjelent. Közülük csak egyetlen teológiai tárgyú, a többi mind filozófiai, természetfilozófiai, morálfilozófiai jellegű, semmi köztük tehát a lelkészképzést elősegítő szokásos disputációs gyakorlatokhoz. Figyelemre méltó, hogy előadók egy kivétellel nem papi pályára készülő mezővárosi polgárok, hanem nemesek.⁴⁷ A kezdeményezésnek komoly visszhangja lehetett, mert 1589-ben Matthaues Dresser lipcsei professzor az egyik magyar diák hazatérése alkalmával írott búcsúlevelében nem győzi magasztalni a coetus tagjainak az eruditio és a sapientia érdekében rendszeresített szónoklásait és vitatkozásait.⁴⁸

Az öt wittenbergi akadémiai előadás közül az elsőt és az utolsót maga Forgách Mihály tartotta, az egyiket a peregrinációról, a másikat *De magnanimitate* címen.⁴⁹ Ez utóbbi témáról ugyanilyen címen III. Henrik palotaakadémiáján is elhangzott egy előadás, ami szintén tanúsítja, hogy Forgách és társai kezdeményezése az akadémiai próbálkozások összefüggésébe illeszkedik.⁵⁰ A jövő szempontjából Forgách legjelentősebb lépése azonban az volt, hogy Wittenbergből levelet írt az európai késő humanizmus koronázatlan királyához, Justus Lipsius-hoz, aki azt nemcsak válaszra méltatta, de válaszlevelét 1590-ben, összegyűjtött levelei második kötetében ki is nyomtatta.⁵¹

A méltán híres levél 1592-ben vált Magyarországon ismertté, amikor Forgách immár Itáliából hazatérőben, nagybátyjának, Imrének trencsényi várában vendégeskedett. Ide sietett a Lipsius-levelek kinyomtatott kötetével a Strassburgból nemrég hazatért Révay Péter, a magyar szent korona első történet- és elméletírója, valamint az ifjú Rimay János, aki mindenki másnál jobban fel-

ismerte a Forgáchhoz írt levél jelentőségét.⁵² Lipsiusnak ugyanis éppen a művelt, sőt rafináltan művelt fiatal magyar báró levele szolgáltatott ürügyet arra, hogy megfogalmazza az igazi nemességről és az arisztokrácia hivatásáról szóló állásfoglalását. Korábban ugyanis nem sokra becsülte az uralkodó osztály tagjait, s ezért újdonságnak számított kijelentése, mely szerint innen kell hogy kikerüljenek „az állam kormányzására hivatott férfiak”. Ennek azonban az igazi nemesség az előfeltétele, melyet nem az ősök dicsősége, hanem csak a „studia litteraria ac sapientiae” biztosíthat. A „vera nobilitas” humanista gondolata már régóta ismert volt Magyarországon, de azt a magyarok, különösen a reneszánsz világában felnőtt főnemesek nem tudománnyal, hanem vitézséggel igyekeztek kiemelni. Az 1592 augusztusában Trencsénben találkozó, jórészt fiatal arisztokratákból álló, politikai elhivatottságot érző, de leendő szerepére nem a katonai pályán, hanem humanista tanulmányok útján felkészülő társaság joggal érezte bátorításnak és igazolásnak a nagy tudós üzenetét. Annál is inkább, mert úgy érezték, ez az üzenet egyenesen nekik, magyaroknak szól. Lipsius ugyanis külön felfigyelt arra, hogy az oly szívesen fogadott levél éppen egy magyar arisztokrata ifjútól érkezett. Ezt Forgách hangsúlyozta is levelében: „tudd meg, hogy a mi, magát inkább Marsnak mint Pallasnak szentelő nemzetünk körében is vannak, akik téged tisztelnek, csodálnak, becsülnek”, amit Lipsius ezzel a lelkes kérdéssel fordított vissza magyar híve dicséretére: „Mars uralma alatt álló, eldugott vidéketek is ily pallasi ivadékokat (palladius proles) terem s nevel?”

A régi toposz, mely szerint a magyarok inkább a fegyverforgatásnak, mint a tudománynak élnek, új értelmet nyert: Mars nemzetét Pallas ivadékainak, egy, a nemességből verbuválódott humanista elitnek kell vezetnie, erre a hivatásra pedig az irodalom és a tudomány művelésével kell felkészülnie. Szerencsés fogalmazásával a németalföldi humanista a kis trencsényi társaságnak, valamint távol levő elvbarátaiknak a titkos gondolatát, sejtését mondta ki.

S ezzel elérkeztünk a magyar akadémiai mozgalom újabb állomásához. A két Forgách, Révay és Rimay nem vezettek ugyan jegyzőkönyvet, s arról sem tudunk, hogy valami szabályzatot szerkesztettek volna, mégis találkozójuk hasonlít egy reneszánsz kori akadémiaalapításhoz. Emlékezzünk rá, az olyan nagy jövőjű akadémiaikat, mint a Linceit, vagy a Leopoldinát is csupán négyen, szűk magánkörben alapították. Rimaynak, az összejövetel színhelyéről, 1592. augusztus 20-án Lipsiushoz írt leveléből, melyben beszámol megbeszélésükről, mindenesetre már valamiféle csoporttudatra következtethetünk.⁵³ „A mi csapatunk”-nak (nostra turba) nevezi társaságukat, s hogy ezen nem néhány barát alkalmi együttlétét érti, azt világosan bizonyítja, hogy három év múlva, Darholcz Kristófhhoz írt híres ajánlólevelében nevüket újra felsorolja, újabbakat

csatolva hozzá, köztük az Istvánffy Miklósét, a pozsonyi kerti összejövetelek egykori résztvevőjét, utalva a „hozzájuk hasonló humán stúdiumokkal foglalkozók családjá”-ra.⁵⁴ Most azonban már néven is nevezi a csoportot, mégpedig a lipsiusi formulával: proles palladius – Pallas ivadéakai. Cselekvésük vezérfonalának, amolyan programiratnak magát a híres levelet tekintették, amit ékesen bizonyít, hogy azt Bocatius Jánossal versebe átírtatták.⁵⁵ Megbeszéléseik tárgya is a lipsiusi programmal volt összhangban: Rimay leveleinek tanúsága szerint főként az erkölcsfilozófia és a politikai elmélet kérdéseiről cseréltek eszmét.

Pallas magyar ivadékaikról találkozóról keveset tudunk, ezeket az érdekeltek lakhelyeit elválasztó távolság meg is nehezítette. Rimay, Darholczhoz írt említett levelében utal azonban összejövetelekre, melyek minden bizonnyal Sáros megye udvarházaiban lehettek. A kör tagjai közül ugyanis többen itt laktak, egymástól néhány óra távolságra, így maga Darholcz s tudós udvari papja: Tolnai Balog János, az eperjesi iskolarektor Bocatius, az egyik wittenbergi akadémiai előadás szerzője, Péchy Zsigmond, s gyakran megfordult érrefelé apja hertneki házában maga Forgách Mihály is. Sőt, 1592 és 1594 között gyakori vendég volt Sárosban a kor legnagyobbja, Balassi Bálint, aki a nővérénél nevelkedő kisfiát járt ide látogatni.

Venus és Mars költője, akiből ekkorra már Mars és Pallas követője lett, a braunsbergi kollégiumot megjárt, Machiavellit olvasó s a politikai elmélet iránt érdeklődő Balassi úgy jelenik meg Rimay írásában, mint a Pallas magyar ivadékaiból formálódó akadémia princepse. Legalábbis Rimay ilyenné igyekezett őt minősíteni a Darholczhoz címzett levélben, melyről tudjuk, hogy nem más, mint a hősi halált halt költő emlékének adózó epicédium bevezető írása. A levélben felsorolt Pallas-ivadékok is abban az összefüggésben jelennek meg itt, mint akik „az ő (ti. Balassi) természetes dicsőségének örök emlékezetre méltó örökösei lesznek”. A dicsőség nemcsak azért illeti meg Balassit, mert megfelelt a lipsiusi eszménynek, s tudós főnemesként „ingadozó és csaknem összeomló államunk hatalmas tartóoszlopa” volt, hanem azért is, mert nyelvünket „retorikai mézzel itatta át, és az ékesszólás csúcsára emelte”.

S ezzel elérkeztünk az akadémiai gondolat legfontosabb állomásához: az anyanyelv kiművelésének az igényéhez és programjához. Az olaszokhoz, franciákhoz képest viszonylag későn, de végül nálunk is napirendre került, akadémiai szinten is, a latinról a magyarra való áttérés. Régóta létezett ekkor már magyar nyelvű irodalom, de nem volt magyar ékesszólás, a magyar művek nyelve nem versenyezhetett a klasszikus latin kifejezőképességével, nem itatta még át a „retorikai méz”. A magyarországi akadémiai mozgalomban ezért is maradt uralkodó egészen az 1590-es évekig a latin nyelv, s csak Pallas magyar

ivadékainál jelentkezik a kétnyelvűségre való áttérés, majd pedig Balassi példájára, illetve Rimay kezdeményezésére az anyanyelv kizárólagosságára való tudatos törekvés.⁵⁶

A magyar nyelv kiművelésének az igénye Pesthi Gábortól kezdve Sylvesteren, Bornemiszán át Balassiig immár több évtizedes múltra tekinthetett vissza, de csak Balassi életműve, elsősorban a Júlia-ciklus s az azt követő verstermés szolgáltatott igazi bizonyosságot arra, hogy „a mi nyelvünket is, mely különben igen érdes, tisztesebb ruhába” lehet öltöztetni. Ennek felismerésével Rimay nyomába lépett a XVI. századi olasz akadémiáknak, valamint a Pléiade-nak és az azt követő francia akadémiai mozgalomnak, kortársa lett a hasonló spanyol és angol törekvéseknek, s megelőzte a németeket, ahol nemsokára Opitz fog hasonlót hirdetni. Miként az olaszok Petrarcat, a franciák Ronsard-t, a spanyolok Garcilaso de la Vegát, úgy most Rimay Balassit emeli a modell rangjára. Ennek elméleti kifejtését Rimaynak egy másik, immár magyar nyelvű, pontosan nem datálható írása, a reneszánsz kori magyar akadémiai mozgalom legértettebb dokumentuma, de sajnos egyúttal hattyúdala is, a Balassi versei elé írt előszó tartalmazza.⁵⁷

A XVI. századot mint a tudományok kiadásának és mint „kinék-kinék honjabeli nyelve” megékesedésének korszakát jellemzi, vagyis éppen azt emeli ki, ami az akadémiai mozgalom legfőbb célja és érdeme volt. S hogy ez az „ajándék” a magyar nyelvnek is osztályrészüil jutott, azt éppen „a néhai nagyságos Gyarmathy Balassa Bálint uram... tudományos elméjébül irt tudós éneki” tanúsítják. A költészet úgy, ahogy azt Balassi művelte, Rimay szerint – az olasz és francia akadémiaák platonizáló felfogásával megegyezően – tudomány, melyben a költő „mind az teológiának... tündöklő fényes aranyát s mind az filozófiának... nektárját... igen benne hadta”, s ezáltal „az mi szükséges, fogyatkozott, Parnassus hegyére ez előtt nem érkezhett magyari nyelvünket... arra az értékre, arra az bátorságra, becsületre s értelemre... emelt[e], hogy az Helikon erdejének kies árnyékában éneklő s beszélő Múzsák szavát is értheti, s tudhat is már velek beszélgetni”. Íme, a klasszikusokkal egyenértékű, magyar nyelvű tudós költészet eszményének a megfogalmazása, az Accademia Fiorentina, a Pléiade, az Académie de poésie et de musique programjának magyar megfelelője.

A magyar akadémiai mozgalom, párhuzamosan haladva a fejlettebb országokéval, elérkezett a XVI. század végére a szervezett, szabályos akadémiaalakulás küszöbéig. Szerény eredményei ellenére nincs is nagyon elmaradva Európa többi nemzetétől. Nem számítva Itáliát, egyedül Franciaországban jöttek létre akadémiaák a XVI. században, de ott is csak 1570-től kezdve, s ezenkívül csupán Spanyolországból ismerünk szabályos akadémiaát, először 1490-ből.

Angol, német, lengyel földön a reneszánsz kori akadémiai mozgalom csak a magyarokéhoz hasonló, még formátlan csoportosulásokat, az akadémiai gondolat lassú érlelődését tanúsító kísérleteket tud felmutatni. Ha viszont a kezdeteket, Vitéz János contuberniumát nézzük, akkor egy meglepően korai kezdeményezéssel büszkélkedhetünk.

Ez persze nem kárpótol a döntő lépés, az akadémiaalapítás elmaradásáért. Rimay társasága után több mint egy évszázados szünet következett, nem a szellemi, intellektuális munkában, csak annak akadémiai formájában; a XVI–XVII. században azonban az akadémiaák bizonyultak a tudomány legfontosabb szervező erőinek, s nekünk éppen ezt kellett nélkülöznünk. Hiányzott az alapvető feltétel: megfelelő számú, biztos egzisztenciájú tudós intellectuel egymástól elérhető távolságban való folyamatos tartózkodása. Enélkül intézményes jellegű akadémia még magánkörben sem jöhetett létre. Nemzeti célokat szolgáló állami akadémianak pedig még a gondolata sem merülhetett fel.

Bár a korai magyar akadémiai mozgalom és a XVIII. században kezdődő újabb akadémiai törekvések között a kontinuitást nem állíthatjuk helyre, mai akadémiaink előzményeként, az akadémiai gondolat hazai őstörténeteként számunkon kell tartanunk és megbecsülnünk a XV–XVI. századi elődök erőfeszítéseit, Vitéz Jánosét, Zsámboky Jánosét, Forgách Mihályét, Rimay Jánosét és a többiekét, akik másfél évszázadon át, ha szűk körben is, biztosították a studia litteraria ac sapientiae korszerű színvonalát Magyarországon.

A HUMANISTA LITERATÚRA MAGYARORSZÁGON

A latin nyelvű humanista irodalom a reneszánsznak Európa-szerte, s így Magyarországon is az egyik legfontosabb s legsajátosabb megnyilvánulása. Egy szellemi elit produktuma, meglehetősen zárt, különálló világ a korszak egyéb irodalmi jelenségei között. Midőn a XV. század derekán első termékei megszületnek, Magyarországon már gazdag története van a közép-európai latin nyelven írt irodalomnak, s kibontakozóban van egy magyar nyelvű irodalmi tevékenység is. A legkorábbi ránk maradt, teljes egészében magyar nyelvű könyvet, a *Jókai-kódex*-et éppen akkor másolták, mikor Vitéz János első humanista leveleit írta. A latin humanista irodalom kis szigete idővel egyre kiterjedtebb lett: a XVI. század első felében már nemcsak minőségben, de mennyiségben is az első helyet foglalja el a magyarországi irodalom különböző ágainak, rétegeinek sorában. Lassan azonban kezdi túlszárnyalni a közben egyre erősödő, terebélyesedő magyar nyelvű irodalom, melynek magasabb színvonalra emelkedését éppen a latin humanista literatúra ösztönző példája tette lehetővé, míg széles körű elterjedését a reformáció segítette elő. A XVI. század második felében egyes magyar nyelvű írók (Heltai Gáspár, Bornemisza Péter) már irodalmi színvonal tekintetében is méltó versenytársai latinul író szerzőtársaiknak, míg végül Balassi Bálint klasszikus életműve, valamint egyes kortársainak s követőinek a munkássága végleg perifériára szorítja a nagy múltú latin humanista literatúra kései folytatását. Utolsó hajtásai a XVII. század legelején születnek, a túlélettség, illetve fáradt kiüresedés jeleit viselve magukon.

A magyarországi humanista literatúra történetének elmondása helyett néhány fő sajátosságát kívánjuk ismertetni az alábbiakban, elsősorban azokat, melyek a mai olvasó számára szokatlanoknak, az újabb kori irodalmi olvasmányoktól eltérőnek látszhatnak.

Szándékosan magyarországi s nem magyar irodalomról beszélünk az adott

esetben. Nemcsak a művek latin nyelve miatt, hanem maguknak az íróknak oly tarka nemzeti összetétele okán is. Vitéz János, Janus Pannonius, Brodarics István, Verancsics Antal stb. egészben vagy részben horvát származásúak; Dudith András félig olasz, félig horvát család fiaként született Buda városában; Oláh Miklós apai ősei között román fejedelmeket tartott számon; Jacobus Piso, Johannes Henckel, Christianus Schesaeus magyarországi német családok sarjai; a sziléziai Georg Wernher, a szászországi Johannes Sommer, a lausitzi Johannes Bocatius idegen föld szülötteiként felnőttkorukban telepedtek le Magyarországon; az olasz Bonfini csupán élete utolsó éveiben került magyar környezetbe, honfitársa, Galeotto Marzio pedig csak vendégként töltött nálunk néhány hónapokat, esetleg egy-két évet. Mégis valamennyien egy szorosán összetartozó közösség részesének tekintették magukat: valamennyien Hungaria, vagy ahogy sokszor nevezni szerették, Pannonia írói voltak – ha esetleg nem is teljes életművükkel, mint Bonfini vagy Marzio, legalább munkásságuk egy részével.

Pannoniát ugyanis közös hazájuknak tekintették, egy sok nép fiait egyetlen államba, társadalomba összefogó hazának. Nem nemzeti írók ők modern értelemben, a tisztán magyar származásúak sem, hanem egy humanista patriotizmus képviselői, s azok maradnak akkor is, ha életsorsuk alakulása hosszabb időre vagy végleg külföldre sodorja őket, mint Zsámboky Jánost, Berzeviczy Mártont vagy Budai Parmenius Istvánt. Nemzetiség és haza nem feltétlenül egymást kiegészítő, feltételező kötöttségek; vállalhatja valaki Pannoniát, Hungariát, azaz Magyarországot, s nevezheti magát Pannoniusnak vagy Hungaruskának akkor is, ha csak későn, s esetleg csak alig tanulta meg a magyarok nyelvét, s mindvégig öntudatosan őrizte nem magyar származásának emlékét. Ezért nem meglepő, hogy a szlavóniai Janus Pannonius a „mi hunok” kijelentést használja, hogy Oláh Miklós Attila hunjairól úgy beszél, mint a „mieink”-ről, hogy az erdélyi szász Schesaeus „Pannonia” romlásáról énekel, hogy a német földről ideszármazott Bocatius egyik verse azokról a német költőkről szól, „akik rosszindulatúan írnak a magyar népről”.

A Pannoniához való kötöttség, az ide való tartozás tudata nem kizárólagos jellegű; nem azt jelentette, hogy a magyarországi humanista írók csak ebben az országban érezték otthon magukat. Janus Pannonius Itáliát éppúgy magáénak érezte, mint Pannoniáját, Oláh Miklós éppoly természetességgel forgolódott a németalföldi humanista körökben, mint a magyarországiakban, Dudith egész természetességgel nevezi hazájának Lengyelországot élete utolsó húsz évében, Budai Parmenius István pedig – ha lelkiismeret-furdalások árán is – nem habozik sorsát az új világ felfedezésére induló angolokéhoz kötni. Miként a nem magyar származású humanisták könnyen bele tudták magukat találni

magyarországi szerepükbe, ugyanígy a pannoniabéliek sem érezték idegenben magukat más népek körében. Az európai humanisták ugyanis egyetlen nagy nemzetközi vagy inkább nemzetek, országok feletti közösséget alkottak, barátok, ismerősök, egymást értők nagy családjában találták magukat, bárhová is mentek a latin Európában. A magyarországi szellemi elitnek a történelem folyamán sohasem voltak annyira szoros és egyenrangú kapcsolatai Európával, mint éppen a humanizmus korában. A kor legnagyobb szellemi tekintélyei, egy Marsilio Ficino, Erasmus, Melanchthon, Justus Lipsius és a többiek nemcsak gondolataikkal, műveikkel, de személyes, gyakran baráti kapcsolatok, közvetlen érintkezés, ismeretség útján is állandóan jelen voltak a hazai szellemi életben, miként a magyarok közül a kiemelkedőbbeket szintén fenntartás nélkül befogadta Európa.

Ha a magyarországi humanisták életadatait nézzük, akkor az 1530-as évekig – csekély kivétellel (pl. Werbőczy) – egyházi személyekkel találkozunk. Szinte valamennyi kanonok vagy apát, püspök vagy érsek, mégsem egyházi irodalom, amit művelnek, sőt még csak nem is vallásos. De mindennapi tevékenységük sem a papi funkciók ellátása, a legtöbbjük nem más, mint vezető állami tisztségek viselője. Régi előzményekre nyúlik vissza az a gyakorlat, hogy a vezető állami tisztségek egy részét, mégpedig azokat, melyek szorosabban az uralkodó személyéhez kapcsolódtak (kancelláriai, diplomáciai feladatok ellátása stb.), egyházi személyek töltötték be. Lassan, s különösen Mátyás idejében, a helyzet azonban megfordult: a király hozzá hűséges és megfelelő képességekkel rendelkező, tanult személyeket állított hivatalai élére, s fizetésként juttatott számukra jól jövedelmező egyházi tisztségeket. Az állami, illetve királyi jövedelmek nem voltak elégségesek a fokozatosan egyre növekvő, modernizálódó államapparátus fizetésére. Egyre több vezető funkcionáriusra volt szükség, amire a fedezetet csak az egyházi javadalmak biztosíthatták. Ezekből tellett bőven arra, hogy a velük jutalmazottak helyettest állíthassanak az egyházi teendőket ellátására. Ha polgári státusukat tekintve egyháziak is voltak a Mohács előtti humanisták, valójában egy világias réteget alkottak, ami alól azok a püspökök, kanonokok sem voltak kivételek, akik rövidebb vagy hosszabb ideig egyházi székhelyükön tartózkodtak. Bár a XVI. század első felében a világi rendekhez tartozó humanisták száma egyre növekedett, a döntő változás a század derekán következett be, amikor részben a török foglalás, részben a reformáció következtében az egyházi jövedelmek megcsappantak, illetve az ország jelentékeny részén csaknem meg is szűntek. A humanisták java ezután is a vezető állami tisztségviselők közül került ki mind a királyi Magyarországon, mind az erdélyi fejedelemséggé alakuló keleti országrészen. Ők azonban, mint egy Istvánffy Miklós vagy egy Kovacsóczy Farkas, már akkor sem lépnek egy-

házi pályára, ha buzgó katolikusok maradnak, mint Istvánffy. S tanulságos, hogy ennek az időszaknak két olyan kiváló püspök humanistája volt (Dudith András és Forgách Ferenc), akik lemondtak egyházi tisztségükről.

A humanista irodalom felső szintjét mindvégig a társadalmi és politikai vezetőréteg tagjai képviselik ugyan, de közben az egész XVI. század folyamán tanúi lehetünk a humanizmus elterjedésének, a társadalom középérétegeiben való meggyökerezésének. Ha kezdetben szerényebb színvonalon is, de megjelenik a humanista iskolamester, elsőként a század elején Budán tanító Bartholomeus Frankfordinus, a tudós professzor (Sylvester János), a levéltáros (Szamosközy István), s leginkább a protestáns prédikátor- és tanárkéteg számos tagja. Hogy e polgári rétegből is fel lehetett emelkedni nemcsak a hazai, de a nemzetközi élvonalba, azt Zsámboky János példája bizonyítja, bár a többségnek a teljesítménye szerényebb értékű, s gyakran nem mentes a provinciális jellegtől. A latin nyelvű humanista irodalom végül ebben a prédikatori-tanári környezetben enyészik el a XVII. század elején; egyes remiszenciáit még századokig életben tartották az úgynevezett humán iskolák, illetve a különböző ünnepi alkalmak.

A régi századokban nem volt ritka az olyan író, aki csak önmaga kedvtelésére, saját magának írt, s esetleg csak kivételesen mutatta meg írásait egy-egy családtagnak vagy barátának, nyomtatásra pedig nem is gondolt. A humanista irodalom gyökeresen különbözik ettől a típustól, az ő számára életem a szűkebb és tágabb nyilvánosság. Az irodalom számára mindig társas foglalkozás, egy nagy szellemi vérkeringés közvetítője. A humanista írók ezért majd mindig csoportokat alkotnak, számon tartják egymást és egymás műveit, vagyis igényes irodalmi életet teremtenek. Így valóságos központjai, tűzhelyei alakulnak ki a humanista irodalomnak, írói körök jönnek létre egy-egy intézmény vagy egy-egy kiváló vezető egyéniség körül. A Mohács előtti hetven-nyolcvan évben a királyi udvar és hivatalok, illetve az egyes püspöki székhelyek váltak a humanizmus természetes központjaivá, hiszen a magas értelmiség ezeken a helyeken koncentrált. Mátyás udvarának jelentőségét felesleges volna hangsúlyozni, de nem hanyagolhatók el olyan központok, mint Várad Vitéz János, Pécs Janus Pannonius, majd később Szatmári György, Gyulafehérvár Várdai Ferenc püspöksége alatt, vagy Esztergom Vitéz János érseksége idején, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Később a Mohács utáni események e korábbi virágzó tűzhelyeket szétzilálták, de helyükbe újak léptek; egyes főúri centrumok, mint a Nádasdy Tamásé Sárváron vagy Batthyány Boldizsáré Németújváron, különösen pedig az erdélyi fejedelmi udvar. Megnövekszik ebben az időszakban egy-egy humanistának a közösséget összefogó szerepe, így Pozsonyban Radéczy István királyi helytartó az ösztönzője és vendéglátója

az 1570-es években egy kicsiny, de kiváló humanista körnek (Zsámboky, Istvánffy, Nicasius Ellebodius, Purkircher György), Erdélyben viszont előbb Forgách Ferenc, majd a nyolcvanas években Kovacsóczy Farkas lesz a lelke a humanisták társaságának. Radéczy, Forgách, Kovacsóczy vezető államférfiak, az övékéhez hasonló szervező, közvetítő, a kapcsolatokat biztosító szerepet eredményesen tudtak azonban ellátni szerényebb státusú személyek is, mint a század legvégén Rimay János vagy Johannes Bocatius, akik a Felvidék városai-
ban, udvarházaiban, váraiban szétszórt humanista intellectueleket látogatása-
ikkal, leveleik, verseik küldözgetésével formálták laza, de nem hatástalan
együttessé. Külön említendő még az egyes kiválóbb iskoláknak a szerepe, mint
a kolozsvári unitárius vagy a sárospataki református iskoláé, melyeknek tanári,
igazgatói székében gyakran ültek neves humanisták, mint Johannes Sommer,
Szikszai Fabricius Balázs, Filiczki János és mások; sőt még a török uralom alatti
tolnai református iskola is a humanista kultúra szerény ébrentartójának te-
kinthető a XVI. század második felében.

A XV. században még társadalmilag meglehetősen homogén humanista
réteg az idők folyamán társadalmilag, majd Mohács után politikailag, sőt a
reformáció következtében vallásilag is egyre jobban differenciálódott. Mindez
azonban nem volt gátja a közöttük levő érintkezés, kapcsolat, sőt barátság fenntartásának. Ha a társadalmi különbség egy nagy hatalmú, vezető állású, előkelő
humanista és egy szerényebb humanista tanár vagy nevelő között jócskán érez-
hető is, ez nem volt akadálya annak, hogy egymás partnerei legyenek szelle-
mieken, irodalmi téren, ahogy azt például Kovacsóczy Farkas és Kassai Dávid
Zsigmond kapcsolata tanúsítja. De nem szüntették meg hagyományos barátság-
okat a különböző politikai pártállás sem, ami pedig a Mohács utáni kettős
királyválasztás idején annyi emberi kapcsolatot megmérgezett. A Habsburg-
szolgálatban álló Oláh Miklós mindvégig fenntartotta baráti levelezését régi
váradi iskolatársával, az időközben János pártjára sodródott Kálnai Imrével,
vagy akár János vezető diplomatájával, Brodarics Istvánnal is. Még a kor
embereit egymással leginkább szembeállító vallási különbség sem zárta ki a
humanisták baráti kapcsolatait. Radéczy helytartó s egyben egeri püspök po-
zsonyi házában a lutheránus Purkircher György éppoly kedves vendég volt,
mint a buzgón katolikus Istvánffy, akinek mellesleg szűkebb baráti köré-
hez olyan protestánsok tartoztak, mint Batthyány Boldizsár vagy a németál-
földi Carolus Clusius. A humanisták között a vallási ellentétek fölé emelkedni
tudó magatartást persze az tette lehetővé, hogy nem tartoztak – csekély kivétel-
lél – a megfelelő felekezetek türelmetlen harcosai közé. Az egyház reformjának,
a vallásos megújulásnak a humanisták kezdettől fogva hívei, hirdetői voltak,
többségük elutasította azonban a vallási radikalizmust, a római egyházzal való

nyílt szakítást. Nem véletlenül vált Európa-szerte, s Magyarországon is, az egyház belső reformját hirdető, de Luthert elítélő Erasmus a humanisták fejedelmévé a XVI. század elején. S bár a humanisták nem csekély része vált fokozatosan a reformáció egyik vagy másik irányzatának a hívévé, elsősorban a türelmes, humanista Melanchthont tekintették mesterüknek, s nem az agresszívbabb Luthert. Ugyanígy a katolikusnak megmaradó humanisták is csak ritkán váltak az ellenreformáció képviselőivé, s lehetőleg kerültek a vallási kérdések kielevezését.

A XVI. század viharai között is megmaradt tehát a humanisták szolidaritása, hiszen életelejük volt a művelt társaság, az eszmék, gondolatok állandó kicserélése, az egymástól való tanulás, a közölni vágyás. Innen ered, hogy a humanista irodalom jórésze nem más, mint egy nagy kollektív beszélgetés, illetve ennek írásbeli rögzítése. Nemcsak az episztola, az egyik legnépszerűbb műfaj eszköze ennek a beszélgetésnek, de gyakran a vers is, hiszen ezek jelentős része is üzenet meghatározott személy vagy közösség számára. A vers is gyakran nem más, mint levél, de ugyanígy a levél kerete lehet egész értekezésnek, mint az egyes könyvek elé írt ajánlólevelek esetében; vagy pedig az értekezést írják látszólag levélformában, mint Georg Wernher a magyarországi vizekről, Dudith András az üstökösökről, vagy Gyulay Pál a váradi kapitány kötelességéről szóló fejtegetését. A beszélgetésjelleg jut kifejezésre az oly népszerű dialógusformában is. Magyarországon viszonylag kevesebb képviselője van a traktátus e gyakori fajtájának, de azért itt is van rá példa, mint azt Zsámboky János vagy Kovacsóczy Farkas művei mutatják. A dialógus azért volt kedvelt, mert voltaképpen egy beszélgetés utólagos rögzítéséről, irodalmi formába való öltöztetéséről van szó, ahol a szerző saját intencióit az ellentétes álláspontok ütköztetésén át igyekszik érvényre juttatni, nem tagadva teljesen az ellenvélemény jogosultságát.

Ebben a beszélgetőirodalomban a témakör teljesen nyitott, nincs határa, bármilyen tárgy irodalmi formát ölthet. A levelekben közölt legköznapiabb dolgoktól kezdve a filozófiáig vagy a természettudományig minden jelen van a humanista literatúrában, mégpedig egy nagyjában egységes irodalmi szinten, s irodalmi eszközök segítségével. A köznapi kérdéseket a humanista literatúra eszköztára emeli magas kulturális szintre, a tudományos mondanivaló pedig száraz okfejtés helyett érdekes olvasmánnyá alakul a klasszikus hivatkozások, a személyes vonatkozások jóvoltából. Elég az utóbbira Galeotto Marzio orvos-tudományi vagy Dudith csillagászati munkáját említeni.

Számos tényező működik közre abban, hogy a humanista literatúra ennyire egységes jelleget ölt. Legelsősorban is író és olvasó között nincs különbség: az olvasó maga is író és viszont; a humanista irodalom közönségét maguk a hu-

manisták alkotják, akik nehézség nélkül megértik egymást. Nyelvi akadály nincs, hiszen egész Európában egységesen a felújított klasszikus cicerói latin nyelven írnak. Valamennyiük mintája, utánzott példaképe az ókori irodalom, vagyis nagyjából azonos műveltségi poggyász van a birtokukban, s ha ennek mélységében nagyok lehetnek is a különbségek, a jelleget tekintve nem. Kialakul ennek következtében egy sajátos antikizáló irodalmi tolvajnyelv, ami nem kevés nehézséget okoz néha a mai olvasónak. Az ő számukra ugyanis teljesen evidens dolog különböző jelenségeket mitológiai hasonlatokkal, azonosításokkal fejteni ki, annak tudatában, hogy egy antik isten, hérosz vagy történelmi személyiség nevének felidézésével az ismeretek, célzások egész sorát idézik fel az igényes olvasóban. Az egykorú valóság olyan elemei, mint országok, népek, városok szintén antik megfelelőikkel szerepelnek, vagy helyesebben vélt megfelelőikkel, hiszen nagyon ritka, ha valami pontosan azonosítható. Így lesz egész Magyarország Pannonia, holott az egykori római provincia csak az ország egy kisebb részét foglalta magában, viszont nyugat felé túlterjedt annak határain. De pontos azonosítás nem is volt cél, arra törekedtek, hogy valamely antik név valamilyen módon emlékeztessen a korabeli realitásra. Ezért lehet Itália helyett Ausoniát, a lengyelek helyett szarmatákat említeni, s nevezhetik a németeket alánoknak is, pedig édeskevés közülük van egymáshoz. (Alán eredetűek csak a Magyarországon letelepedett jászok voltak, akiket viszont a bibliai filiszteusokkal azonosítottak.) Nem ritka, hogy ugyanaz a nép hol ilyen, hol olyan néven szerepel, hiszen az olvasó tudja, hogy amikor a hős szkíták és a barbár géták harcáról írnak, akkor magyar–török háborúról van szó, amikor viszont a hunok küzdenek a szkítákkal, akkor ez utóbbiak most már törököt jelentenek, hiszen ők is valahonnan „Szkítia”-ból származnak. Ha viszont az író akkori anyaországukra, Kis-Ázsiára emlékeztetve akar utalni rájuk, akkor bátran nevezheti őket trójaiaknak („trósz”-oknak).

Ez az antik utalásrendszer azonban nemcsak fogalmakra, nevekre terjed ki, de a kifejezésekre, stílusfordulatokra, költői képekre, jelzőkre is. A humanista a nyelvi megformálásban nem eredetiségre törekszik, hanem a régi nagy írók mennél több fordulatának felhasználására. A humanista költemény (például Taurinus eposza) gyakran valóságos cento, ahol szinte sorról sorra ki lehetne mutatni a különböző antik költőktől kölcsönzött képeket, fél sorokat, s mennél több ilyen tartalmaz a mű, annál nagyobb volt a becsülete. Az első magyar humanista műínek, Vitéz János leveleskönyvének a szerkesztője, Ivanich Pál igyekszik is minduntalan rámutatni arra jegyzeteiben, hogy mestere hol, melyik antik auctor szavait fogalmazta bele levelébe. A tudós főpap azonban csendes derűvel vehette tudomásul, hogy derék munkatársa csak egy kis részét vette észre azoknak az antik utalásoknak, melyeket ő levelébe – írta legyen azokat

hadjárat során a táborban vagy bárhol – mesterien beleszótt. A humanista író tehát minden esetben filológus is, szövegeket vizsgál, tudós akribiával fogalmazza meg mondanivalóját, s az antik szerzők filológiai vizsgálatára támaszkodva foglal állást politikai, történeti, tudományos kérdésekben. Hogy pedig mindez ne széteső utalások halmazává váljék, hanem nagyon is szigorú kompozícióba illeszkedjék, melynek elrendezése, belső dinamikája az olvasót a mű hatása alá vonja, a retorikát hívják segítségül. A retorika ebben a korban, s főként a humanista retorika virágkorában, a XV. században, nem egyszerűen szónoklástan vagy az írásmű szerkesztésének tudománya, hanem egy olyan módszer, mely az író, illetve általában a művelt személyiséget képessé teszi arra, hogy megfelelő színvonalon, nyelven s a szükséges kifejezőeszközök birtokában tudja közölni gondolatait szóban és írásban egyaránt. A megformálás igényessége, mely gyakran képes feledtetni a csekély vagy nemritkán szegényes mondanivalót is, a humanista irodalom egyik legjellegzetesebb vonása.

A retorikus kompozíció követelménye szabja meg jórészt a humanista irodalom műfaji kereteit is. Sokszor nem is mai értelemben vett irodalmi műfajokról van szó, hanem csak külsődleges formai meghatározó elvekről. A költészetben például a két fő műfaj, az epigramma és az elégia, de az előbbi tulajdonképpen nem jelent többet, mint hogy rövid vers, hiszen a legkülönbözőbb típusú kis költemények vannak közöttük, s csak egy részükre jellemző az úgynevezett epigrammatikus rövidség és csattanó; az utóbbi viszont csak ritkán elégikus a szó mai értelmében, mert elégia alatt egyszerűen csak disztichonokban írt, közepes hosszúságú költeményt értettek. Világosabban elkülönülnek az ókori mintaképek jóvoltából a drámai műfajok: a komédia és a tragédia, melyek azonban a magyarországi humanizmusban sajnálatosan csekély mértékben vannak képviselve, sőt igazi latin humanista tragédia nem is született. A retorika uralma idején érthetően kikristályosodott az oráció műfaja mint a politikai tárgyalásnak, meggyőzésnek, az ünneplésnek, illetve az érdemek megörökítésének egyik leghatásosabb eszköze. Nem hiányoztak az episztola írását szabályozó retorikus előírások sem, melyeket persze nem mindig tartottak be; a gyakorlati szükségégtől indítva az írók olykor részben vagy egészben túltették magukat leveleik illő megformálásának kötelezettségén, míg azután a XVI. század végére már a humanisták levelei is átalakulnak irodalmi alkotásból pusztán a közölnivaló prózai keretévé (például Istvánffyánál), illetve csupán kivételes, rendkívüli esetekben tanúskodnak íróik humanista ambícióiról (mint Rimay János egyes episztolái). Ami a terjedelmesebb prózai írásokat, az értekezéseket illeti, a humanista irodalom e termékeinek műfaji csoportosítása már nehezebb feladat, hiszen a művek igen különböző rendeltetése, az író előtt álló feladatok rendkívül eltérő volta más-más formát igényel. Nem lehet azonos műfaji ke-

retbe szorítani egy törvénykönyvet és egy politikai kérdésen való elmélkedést. Ezért a traktátus elnevezést inkább csak összefoglaló elnevezésként használjuk mindenféle értekező írásműre. A humanista irodalom műfajrendszerében külön területet alkot végül a történetírás, melyen belül a jelenkor eseményeiről szóló kommentárral, a biográfiával, az egyes témákat feldolgozó történeti értekezéssel, az átfogó nemzet-történettel és még több más műfajjal kell számolnunk.

A humanista műfajok, ha formailag határozottan el is különülnek, lényegileg állandóan kereszteződnek. Láttuk, hogy értekezést írnak levélformában, levelet versben, de ugyanígy az oráció is lehet vers, mint például Nagyszombati Márton vagy Sylvester János hosszadalmas buzdító költeményei (adhortatiói), és arra is van számos példa, hogy oráció címen tulajdonképp biográfiát írnak, így például a temetési beszédekben (például Szikszai Fabricius Balázs halotti orációja esetében).

A felsorolt jellemvonások mind megtalálhatók a magyarországi szerzők írásaiban, de ugyanígy más országok humanistáinak alkotásaiban is. Ezért oly könnyű a magyaroknak a külföldi, idegeneknek a magyarországi humanizmus vérkeringésébe beilleszkedniük. S mégsem kozmopolita irodalom ez a szó modern értelmében. Bármennyire európai, bármennyire olvashatták és érthették bármely országban, az egykorú és a mai olvasó egyaránt egy adott társadalomnak, politikai egységnek, országnak a szellemi produktumát ismerte, illetve ismeri fel benne. Pannonia humanista írói az egyetemes humanizmus nyelvén, módján, stílusában, szabályai szerint írnak, de akarva vagy akaratlanul a magyarországi adottságok alakítják véleményüket, mondanivalójukat. Elég arra az egy tényezőre utalni, hogy magyar földön ez a gazdag irodalom – egyedül itt – a török veszedelem árnyékában bontakozott ki és virágzott. A török jelenléte vörös fonálként húzódik végig a magyarországi humanista irodalom több mint másfél évszázados történetén. Jelen van a török kérdés már Vitéz János legkorábbi humanista leveleiben, Janus Pannonius verseiben, a külföldet segélynyújtásra buzdító orációkban, s azután a XVI. század megannyi humanista költeményében, episztolájában, nem is szólva a történeti művekről, melyek csekély kivétellel a török ellen vívott küzdelem krónikái. A török veszélyt, a magyar állam élethalálharcát a humanisták, hazai vagy külföldi származásúak egyaránt, saját valóságukként élték át, igyekezve legalább szellemi téren őrizni, fenntartani, továbbmenteni egy pusztulóban levő nagy ország integritását. A humanisták fejedelmének, Erasmusnak barátságát élvező Oláh Miklós a még egységes ép *Hungariá*-t idézi fel Németalföld kormányzójának udvarában, az Amerikába meghalni készülő Budai Parmenius pedig Angliában sem felejtí, hogy tulajdonképpen a Duna menti harcokról kellene énekelnie. Mikor magyarországi humanizmusról szólunk, a „magyarországi” jelző nem csupán földrajzi keretet, hanem tartalmat is jelöl egyúttal: a sok népet magába foglaló Hungariával, Pannoniával való elkötelezettséget.

A NAGY SZEMÉLYISÉGEK HUMANISTA KULTUSZA A XV. SZÁZADBAN

A rendkívüli egyéniségek kultusza ősidőktől fogva tárgya az irodalomnak. De korszakról korszakra változik a dicsőítésre méltónak ítélt személyek típusa és köre, valamint a dicséret célja, módja és irodalmi formája. A középkor nagy embere a szent és a hős, akinek emberfeletti tulajdonságait és tetteit ünnepli a hagiografikus, illetve a lovagi irodalom. Uralkodók, fejedelmek is akkor válnak csak igazán kultusz tárgyává, ha felismerhetők bennük a szentnek vagy a lovagi hősnak a vonásai – vagy mindkettőé, mint például IX. Lajos francia vagy I. László magyar király esetében. A nagy egyéniség egyúttal követendő példa; a lovagi eposz hősiességre lelkesít, a szentek élete épületes olvasmány, a királyokról írt tükör a jó kormányzásra oktat. Hódolat és tanítás egysége érvényesül a reneszánsz kor hajnalán is, mint arról Christine de Pizan *Livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V.* (A bölcs V. Károly király tetteinek és jó erkölceinek könyve, 1404) című munkája tanúskodik. A jó keresztényként és igazi lovagként ábrázolt király követendő példa a trónörökös számára.¹ A XV. század folyamán tovább gazdagodik még a hagiográfiai irodalom, s a lovagi eposzoknak is újabb változatai születnek; az előbbi azonban lassan a népszerű irodalom színvonalára süllyed, az utóbbiak pedig már inkább a szórakozás, mint a hőskultusz érdekében készülnek. Az elit tudós irodalmában már a nagy személyiségek egészen más, a középkortól gyökeresen eltérő kultusza van kialakulóban, legalábbis Itáliában, s ott, ahová a korai olasz humanizmus kisugárzása elért.²

„VIRI ILLUSTRÉS”

Mikor a condottiere Carlo Malatesta 1397-ben ledöntette Mantovában Vergilius szobrát, mondván, hogy a szobrok csak a szenteket illetik meg, nem pedig

a költőket, a felháborodott Pier Paolo Vergerio sietett kifejtetni, hogy ez utóbiak éppoly jogosultak a megbecsülésre, mint a szentek és hadvezérek.³ Arezzo polgárai nem is haboztak a hazalátogató Petrarcat úgy fogadni, „mintha egy király jött volna” (Leonardo Bruni szavaival), szülőházát pedig emlékhellyé nyilvánítani, ami addig csak kivételes szenteknek jutott osztályrészül.⁴ Szentekkel kezdi *De laudibus Patavii* (Padova dicsérete, 1450 k.) című művében városa ékességeinek bemutatását Michele Savonarola, de mindjárt utána megjegyzi, hogy „ingenium”-uk és „virtus”-uk révén sokan másoknak is velük egy sorban a helye, s ezért hosszan előszámlálja Padova minden rendű és rangú kiválóságát, kezdve Antenorról, a legendás városalapítóval, és zárva saját kora filozófusaival, jogászaival, orvosaival.⁵ „A mostani korszakban valamennyi hivatás terén egészen rendkívüli emberek jeleskedtek” – így fogalmazta meg a reneszánsz első századának egyik nagy felismerését az agg Vespasiano da Bisticci kortársainak szentelt műve bevezetésében.⁶ „Valamennyi hivatás terén”, vagyis az élet minden területén jelen vannak tehát a kivételes emberek, nemcsak a szentek, hősök, királyok világában. Melléjük, sőt olykor föléjük emelkednek mindazok, akik valami kiválót alkottak, tekintet nélkül származásukra és hivatásukra. Joggal válhatott a kor ünnevelt személyiségeinek összefoglaló elnevezésévé – ókori elődök, például Suetonius nyomán – a „viri illustres” (kiváló férfiak), illetve olaszul „uomini famosi” (híres emberek) kifejezés.

A kiváló emberek humanista panteonja fokozatosan alakult ki, elsősorban az életrajzgyűjtemények jóvoltából.⁷ Mint annyi másban – itt is Petrarcaé a kezdeményezés érdeme. A középkori hagiográfia monumentális betetőzése, a *Legenda aurea* mintegy fél évszázada készült csak el, mikor írni kezdte profán ellenpárját, a befejezetlenül maradt *De viris illustribus*-t. Életrajzainak tárgyai között ószövetségi személyek (Ádámmal kezdve), görög mitikus hősök (Iaszón, Héraklész), főként azonban a római történelem nagyjai szerepelnek.⁸ Petrarca vállalkozását tanítványai és barátai folytatták, akik közül Boccaccio, aki *De casibus virorum illustrium* (A kiváló férfiakkal történt eseményekről) és *De mulieribus claris* (A jeles asszonyokról) című életrajzsorozatait szintén Ádámmal, illetve Évával kezdte, eljutott már saját koráig. A figyelem náluk elsősorban a múlt, főleg az antikvitás történelmet alakító nagy személyiségeire összpontosult; amihez képest fordulatot jelentett Filippo Villani műve, a *Liber de civitatis Florentiae famosis civibus* (Könyv Firenze városának híres polgáraitól, 1405 k.). Itt a régmúlt helyett a közelmúlt, az államférfiak és hadvezérek helyett pedig nagy többségükben a kultúra jelesei sorakoznak: tudósok (Brunetto Latini), költők (Cavalcanti, Petrarca, Boccaccio), festők (Giotto), történetírók (Giovanni és Matteo Villani), csillagászok, jogászok, orvosok, s persze a nagy kortárs: Colluccio Salutati.⁹ Kortársakról, bár elsősorban uralkodókról, katonai és egy-

házi vezetőkről szólnak Enea Silvio Piccolomini mesteri életrajzai (*De viris aetatis suae claris* – Saját korának jeles férfairól); ezeket ugyanis előtanulmányának szánta nagy történeti műve, a *Commentarii* számára.¹⁰ Bartolomeo Fazio (*De viris illustribus liber*, 1456) viszont ismét a poétákat (Panormita, Filelfo, Pontano stb.), orátorokat (Vergerio, Bruni stb.), jogászokat, orvosokat (ezek közé sorolva Sienai Szent Bernátot is!), festőket helyezi előtérbe, bár nem hiányoznak nála a „cives privati” (például Cosimo Medici), a hadvezérek (Francesco Sforza stb.), valamint a pápák és fejedelmek sem.¹¹ Eközben a nagy emberek teljes panorámájának a bemutatására sem szűnt meg az igény: Giannozzo Manetti azok rövid életrajzait örökítette meg (*De illustribus longaevis* – A korukat túlélő kiválóságokról), akik az elmúlt ötezer évben „vagy erkölcsaik szentségével, vagy tudományuk kiválóságával, vagy véghez vitt tetteik dicsőségével” tűntek ki.¹² Itálián kívül Spanyolországban is megjelent a nagy emberek életrajzsorozatának a divatja: Ferrán Perez de Guzmán (1378?–1460?) *Generaciones y semblanzas* címen még középkori szellemben írt kiváló kortársairól, de követője, Hernando del Pulgár (1436?–1495?) *Libro de los claros varones de Castilla* (1486) című biográfiagalériájában már a humanista dicsőítés szempontjait is érvényesíti. Régi és új nagyságok, politikai, katonai és irodalmi személyiségek kultusza váltakozva érvényesül a Quattrocento festőinek „uomini famosi” ciklusaiban is, így Andrea del Castagnónak a Villa Legnaia számára készült freskóiban (Dante, Petrarca, Boccaccio stb.), Federico Montefeltro urbinói studiólójának portréiban stb.

A legreprezentatívabb seregszemlét végül Vespasiano da Bisticci hozta létre (*Le vite* – Életrajzok, 1490 k.), megírva a humanista század szinte valamennyi nagy személyiségének életrajzát, Itália határain is messze túltekintve.¹³ A kultúrához való viszony az ő művében válik végérvényesen a „vir illustris” státusának egyik alapvető, ha éppen nem legfőbb kritériumává. A „signori ispirituale et temporali” (egyházi és világi urak) közül azokat választja ki és értékeli nagyra, akik a „studia humanitatis”-ban is érdemeket szereztek, vagy támogatták azokat; saját századuk és a jövő századok fényének azonban azokat nyilvánítja, akik irodalmi műveket alkottak („che hanno composto”), vagyis magukat a humanistákat.¹⁴

Abban is határkő a magányába visszavonult firenzei könyvkereskedő műve, hogy egyértelműen a saját korából választja hőseit, a kiváló emberek szerinte különösen „a mostani korszakban” bővelkednek. Elődei, Petrarccal kezdve, az ókor nagyjait felidézve alakították ki a nagy személyiség új humanista fel fogását, de a régiek fényében egyre inkább kortársaik kiválóságát ismerték fel. A humanista átlagvéleményt fejezte ki a firenzei Benedetto Accolti (1415–1464), midőn *Dialogus de praestantia virorum sui aevi* (Dialógus saját kora férfiainak ki-

válóságáról) című írásának Cosimo Medicihez címzett ajánlásában megvallja: a régiekről írt könyveket olvasva jött rá arra, hogy az „aetas nostra” emberei nem kevésbé kiválóak, sőt felül is múlják amazokat.¹⁵

A „viri illustres” galériájának kialakulása párhuzamos volt az új humanista emberkoncepció megteremtésével. A Petrarcatól Vespasianóig ívelő életrajzi irodalom forrása is, meg következménye, illusztrációja is azoknak a traktátusoknak, dialógusoknak, melyek Colluccio Salutati írásaitól kezdve Pico della Mirandola *De hominis dignitate*-jéig (Az ember méltóságáról) elméletileg is megformálták a végzettel és szerencsével szembeszálló, saját erejéből és akaratából felemelkedő, „virtus”-a és tehetsége révén győzedelmeskedő, cselekvő és teremtő ember eszményét. A középkorival szemben a nagy személyiség új értékrendje jön létre. A kontemplatív élet önmagában már nem sokat ér: Giannozzo Manetti a *Vita Socratis et Senecae*-ben az elveiért haláláig kitartó embert ünnepli elsősorban; s Leonardo Bruni latin Cicero-, valamint olasz Dante-életrajzaiban is az irodalmi és politikai tevékenység teljes egységét magasztalja hőseiben.¹⁶ A szentek is hasznos, alkotó cselekedeteikkel érdemlik ki az elismerést: a mélyen vallásos Manetti Sienai Szent Bernátról írt életrajzában éjjelnappali tanulását, emberi kiválóságát, békemisszióit, reformtevékenységét emeli ki, s csupán az „ebből az életből a mennyekbe költözött” szavakkal adózik a „szent”-nek.¹⁷ A lovagi vitézkedés is megszűnik különösebb megbecsülés tárgya lenni: a hadvezéreknek nem egyéni hősiességét, hanem vezetői képességeit értékeli magasra az életrajzírók. Giovanni Antonio Campano (1429–1477) a katonai újításokat, az államalkotásra való kísérletet méltatja Braccio da Montone esetében (*Vita et gestis Brachii*);¹⁸ Jacopo Poggio (a nagy Poggio fia) a morális értékeket, politikai keménységet emeli ki a Zsigmond magyar király szolgálataiban tevékenykedő firenzei condottiere, Filippo Scolari életrajzában.¹⁹ A sorsát szuverénül alakítani és akaratát érvényesíteni tudó, tetteket, alkotásokat létrehozó és hátrahagyó ember vált tehát eszményképpé, ő felel meg a nagy személyiség XV. századi humanista fogalmának, ő válik érdemessé kortársai és az utókor kultuszára.

„GLORIA”, „FAMA”, „LAUS”

A kiváló emberek tiszteletére, dicsőítésére készült határtalanul gazdag humanista irodalmi termés három legfontosabb kulcsszava a „gloria”, a „fama” és a „laus”. A dicsőséget a hírnév biztosítja, a hírnevet pedig a dicséret tartja ébren. A „gloriae cupiditas” (dicsőségvágy) mint a humanista erénykatalógus egyik pozitív eleme már Petrarca leveleiben megjelenik,²⁰ s Filippo Villani is első-

sorban azt emeli ki Giotto-életrajzában, hogy ő „inkább a hírnévnek mint a nyereségnek a követője” volt.²¹ Uralkodók, birodalomalapítók, hadvezérek számára a hírnév az egyetlen maradandó jutalom, hisz alkotásaik szertefoszlanak, mint a fél Itáliát meghódító Gian Galeazzo Viscontié például. A költők és tudósok is erre kell hogy törekedjenek, mint Carlo Marsuppi (1399–1453) írja számos versében.²² Akinek dicsősége, hírneve fennmarad, azt a „divus”, „divinus” jelző illeti meg: így emlegeti Petrarca nemcsak a nagy római császárokat, de Homerost, Cicerót, Szent Ágostont is; Salutati pedig már őt és ugyanígy Boccacciót tiszteli meg leveleiben az isteni minősítéssel.²³ A nagy emberekben megtestesülő, emberfeletti virtus joggal szolgál rá a hódoló szuperlatívuszokra. Méltán érzik tehát az írók indíttatva magukat arra, hogy dicsérettelkel halmozzák el a kivételes régi vagy egykorú nagyságokat, hogy „statuas, si non aureas, at litterarias” (ha nem is arany, legalább irodalmi szobrokat) emeljenek tisztelétükre – miként Poggio Bracciolini írja Guarino Veronesének 1455-ben az „isteni” Manuel Chrysoloras halhatatlan érdemeivel kapcsolatban.²⁴ A humanisták levelei, műveik dedikációi tele vannak a „laus” „laudatio” emlegetésével, nyíltan vallva, hogy céljuk a címzett kiválóságának dicsérete. Ilyen dicséretsorozatot olvashatunk Bruni Phaidon-fordításának VIII. Incéhez címzett ajánlásában²⁵ vagy Poggiónak Aragóniai Alfonzhoz írt leveleiben.²⁶

A dicsőség szolgálata, a fama ébrentartása, az érdemek dicsérete volt a Petrarccal induló életrajz-irodalom igazi célja. „Nehogy jótetteik elenyésszenek az írók hanyagsága miatt” – írja a pápáról szóló életrajzainak (*De vitis Pontificum*) élén Bartolomeo Platina.²⁷ S ez a szempont már csak azért is sok biográfust vezetett, mert műveik gyakran megbízásból, barátságból vagy tiszteletből készültek. Donato Acciaiuoli (1429–1478) azért írt 1461-ben egy Nagy Károly-életrajzot, hogy azt mint Firenze követe XI. Lajosnak dedikálja.²⁸ Matteo Palmierit az Adovardo Acciaiuoli iránti barátság indítja a család egyik büszkeségének, a XIV. századi nápolyi államférfi Niccolò Acciaiuoli életének megírására.²⁹ A Lengyelországba menekült Filippo Buonaccorsi a Zbigniew Olesnicki és Gregorius Sanoceus prelátusok által biztosított menedéket viszonozza életrajzukkal.³⁰ Ennek ellenére mind az életrajzgyűjteményekben, mind pedig a különböző alkalmakkor írt egyes biográfiákban érvényesült bizonyos objektivitásra, realizmusra való törekvés, legalábbis kezdetben. Villani nem rejti véka alá egyes hőseinek jellemhibából eredő kudarcait; Fazio degli Ubertinek, a *Dittamondo* költőjének felrója, hogy anyagi haszonért hajlandó volt a tirannusoknak hízelegni; s Salutati írói munkásságáról csak azért nem ír részletesen, nehogy ő tűnjék hízelgőnek (adulatore).³¹ Szigorú, olykor kíméletlen objektivitás érvényesül Aeneas Sylvius életrajzaiban is. Zsigmond császár jel-

lemzése például: „Zsigmond elegáns termetű, fénylő szemű, széles homlokú volt, orcája kellemesen pirosló, szakálla hosszú és dús; telhetetlen, sóvár, de mégis állhatatlan, tréfás beszédű, szenvedélyes borivó, tüzes szerető, ezer páráztságban bűnös, gyorsan haragra lobban, könnyen megbocsát, semmiféle kincset nem tud megőrizni, tékozló sáfár, többet ígér, mint amennyit teljesíteni tud, a színlelés nagy mestere.”³² Később azonban az életrajz gyakran a kritikátlan dicséret egyik műfaja lesz. Vespasiano da Bisticci is jó példa erre, pedig ő nem rekompenzáció reményében dicsért, hiszen hősei már halottak voltak. Árnyoldalaikat mégis – kevés kivétellel – elhallgatja. Georgius Trapezuntius nagyon is kétes jelleméről például egy szó sem esik, annál több dicsérő szó műveiről; ugyanígy Niccolò Perotti zavaros pénzügyi manővereire sem kerül sor stílusának magasztalása mellett. A derék biográfust olvasva azt hihetnők, hogy százada jelesei mind kitűntek erkölcsösségükkel, a gazdagságot megvetették, törekedtek a szűzi életre, mint – szerinte – Janus Pannonius is stb.³³ Biográfia és laudatio egységét gyakran nem is palástolták: Filippo de Lignamine, ez az obskurus messinai orvos, később római könyvkiadó ezt a jellemző címet adta a nápolyi királyról szóló életrajzának: *Inclyti Ferdinandi regis vita et laudes* (A híres Ferdinánd király élete és dicsérete).³⁴ Ha címben nem is szerepel, leplezetlen „laudatio”-k, sőt „adulatio”-k (hízelgések) Pier Candido Decembriónak Francesco Sforzáról, Francesco Filelfónak Federico Montefeltróról, Antonio Beccadellinek Aragóniai Ferdinándról írott életrajzai is.³⁵ De nemcsak az életrajz, a különböző kiváló személyiségekről szóló minden másfajta irodalmi műfaj is átalakult „laudatio”-vá, „panegyricus”-szá. Különösen a gyászbeszéd, a nagy emberek kultuszának ez a talán legjellemzőbb műfaja. „Funebris oratio” és „funebris laudatio” szinonimák; Giannozzo Manettinek Brunni felett tartott gyászbeszédében ő maga használja vegyesen e kifejezéseket.³⁶ Platina viszont Bessarion kardinálisról mondott gyászbeszédét „panegyricus”-nak nevezi.³⁷ De talán sehol sem tobzódott úgy az encomiasticus jelleg, mint a költészetben. A XV. századi latin humanista poéták írásainak nagy százaléka nem más, mint kiemelkedő kortársaik dicsérete győzelmek, békekötések, házasságok, halálesetek stb. alkalmából.³⁸

Ebben a laudatio-özönben a pedagógiai szempont természetesen mellékes marad, s az írók legfeljebb amolyan illendő közhelyként utalnak néha arra, hogy hőseik emlékének megörökítése mellett írásuk tanulságul is szolgál. Annál nagyobb gondjuk van műveik tudós jellegére. A nagy emberek dicsőségét csak a kor erudíciójának magas szintjét elérő művek szolgálhatják igazán. Leonardo Brunni azért szánta rá magát Dante-életrajzának megírására, mert Boccaccio korábbi művét (*Della vita, costumi e studi del chiarissimo poeta Dante* – Az igen kiváló költőnek, Danténak életéről, szokásairól és tudományáról) túl

könnyednek tekintette, szerelmi regényhez hasonlónak, mely nem „a tiszteletre méltó dolgok”-ra helyezi a hangsúlyt. Vulgáris nyelvű költőről lévén szó, elődjéhez hasonlóan Bruni is olaszul írta meg biográfiáját, miként Petrarccát is.³⁹ Manetti éppen ezért tartja szükségesnek, hogy Boccaccióval kiegészítve a sort, latinul újrírja Firenze három nagy büszkeségének az életét (*De vita et moribus trium illustrium poetarum Florentinorum* – Három illusztris firenzei költő életéről és egyéniségéről), hogy ne csak a köznép, hanem az eruditusok is értékeljék nagyságukat.⁴⁰ Bár a nagy személyiség tudós kultuszát – legalábbis Itáliában – ekkor már vulgáris nyelven is lehetett úzni, mint arról a másik Manettinek, Antoniónak (1423–1497) a Brunelleschi-életrajza tanúskodik⁴¹, a dicsőséget és hírnevet igazában a latin nyelv biztosítja. Az öreg Vespasiano da Bisticci, aki pedig mint Giannozzo Manetti tanítványa és mint kora leghíresebb könyvkereskedője alapos humanista műveltséggel rendelkezett, s művében emlékezésein kívül tudós anyaggyűjtésre támaszkodott, sajnálja is, hogy életrajzait csak olasz nyelven tudja megírni. Reméli azonban, hogy az ő anyaga alapján valaki majd latinul is elvégzi ezt a munkát.⁴²

ANTIK MINTÁK ÉS HUMANISTA VÁLTOZATAIK

A modellt, a történeti és irodalmi mintákat a kiváló emberek emlékének megörökítéséhez és ünnepléséhez az ókori irodalom szolgáltatta. Különös népszerűségnek örvendtek a görög és latin irodalomnak azok az alkotásai, melyek valamely nagy történelmi személyiség tetteiről, jellemzéséről, dicsőítéséről szóltak. Az ilyen művek fordításait, kiadásait a humanisták többnyire uralkodóknak dedikálták, hiszen már a pusztá ajánlás is összekötötte az egykorú kiválóság nevét valamely nagy antik személyiségével, a hízog összehasonlítás lehetőségét pedig a művet felajánlók ritkán mulasztották el. Arrianos Nagy Sándorról szóló művét először Pier Paolo Vergerio fordította le latinra Zsigmond császár számára, majd később, elegánsabb latinsággal, Bartolomeo Fazio Aragóniai Alfonznak dedikálva.⁴³ Ugyancsak a nápolyi „Magnanimo”-t tisztelte meg Poggio a leghíresebb ókori királytükörnek, Xenophón *Küro-paideia*-jának latin fordításával (1443–47). Hogy Curtius Rufusnak már a középkorban is jól ismert Nagy Sándor-életrajza Alfonz egyik legkedvesebb olvasmánya volt, számos forrás említi,⁴⁴ s ugyanezt állítja Galeotto Marzio és Antonio Bonfini Mátyás királyról. A magyar király másik kedvelt ókori hadvezér példaképe Scipio volt, aki már Petrarca *Africa*-ja óta a korai humanizmus egyik ünnepelt hőse, s akinek kultusza tovább nő, mikor Poggio felfedezi Silius Italicus *Punica*-jának kéziratát a Szent Gallen-i könyvtárban. Pomponio

Leto a *Punica* római, 1471. évi kiadását nem véletlenül küldte ajándékba éppen Mátyásnak.⁴⁵ Curtius műve esetében a vulgáris nyelvű közvetítés is megkezdődött: Pier Candido Decembrio 1438-ban olaszra, Vasque de Lucène 1468-ban franciára fordítja.⁴⁶

A „viri illustres” igézetében élő korszak sietve elevenítette fel az egész ókori életrajz-irodalmat. Diogenes Laertios filozófusportréi Ambrogio Traversari fordításában (1432–33), Cornelius Nepos életrajzai éppúgy példaképek voltak a humanista biográfusok számára, mint Suetonius *De vita Caesarum*-ja, melyet az életrajzíró Campano adott ki először nyomtatásban, 1470-ben Rómában. Az igazi és legjobban kiaknázott mintát azonban Plutarkhosz párhuzamos életrajzai szolgáltatták.

Juan Fernandez de Heredia, Salutati spanyol levelezőtársa megbízásából már a XIV. század végén született egy katalán fordítás Plutarkhosz életrajzaiból, melyet 1396 táján toszkánra is átültettek. Az egyes életrajzok görögől latinra való fordítása Salutati tanítványai és barátai körében kezdődött: Jacopo Angeli volt az első, majd őt követte Bruni, Guarino, Filelfo, Alamanno Rinuccini és mások. Az elkészült latin fordításokból kezdtek azután kéziratossá gyűjtemények kialakulni, melyek hamar utat találtak az Esték, Mediciek, Malatesták, Montefeltrók, Aragóniaiak könyvtáraiba s a Corvinába. Az első teljes gyűjteményt azután Campano rendezte sajtó alá, és adta ki 1470-ben, amit a további kiadások sokasága és a vulgáris nyelvű fordítások (olasz: 1482; spanyol: 1491 stb.) sora követett.⁴⁷ Plutarkhosz életrajzai népszerűségének oka abból adódott, hogy valamennyi ókori szerző között az ő emberábrázolása felelt meg leginkább a reneszánsz kor igényeinek. Plutarkhosz hőseiben a „virtù” történelemalkító erejét lehetett felismerni, s így példák s igazolások lehettek a humanista embereszmény számára. Emellett Plutarkhosz emberközeli hozza, s étellel telíti hőseit – miként azt egyik fordítója, Rinuccini is megállapítja.⁴⁸ A humanista biográfia ezért mindenekelőtt plutarkhoszi jellegű lett, azt mutatva meg, hogy a társadalmi és politikai ellentétek és szenvedélyek közepette miképpen teremti meg a virtù birtokában levő ember a maga földi egzisztenciáját. Külső megjelenés, erkölcsi adottságok és szellemi képességek együttes megragadására; a közélet, a tudományos tevékenység és a magánélete egységének ábrázolására, vagyis a méltóságát érvényesíteni tudó teljes ember egyénített bemutatására nyílt így lehetőség. S éppen az egyszerű, meg nem ismételtető egyéni teljesítmény az, melynek örök hírére hivatott a humanista biográfus megörökíteni. Brunitól, az egyik legelső Plutarkhosz-fordító biográfustól Vespasianóig a kor életrajz-irodalmának túlnyomó része ezt a hagyományt és módszert követi.⁴⁹

A plutarkhoszi hagyomány és Valerius Maximus *Facta et dicta memorabilia*-jának (Emlékezetre méltó tettek és mondások) műfaji s formai példája ötvöző-

dik az életrajz-irodalom egy érdekes és értékes oldalhajtságában, a nagy emberek szentenciáinak, apoftegmáinak, a róluk szóló anekdotáknak a gyűjteményeiben. A plutarkhoszi eredetet jól mutatja, hogy az egyébként jelentéktelen Giovanni Albino éppen a görög történetíró hőseinek „páratlan mondásai és híres cselekedetei”-ből állított össze gyűjteményt (*Heroum clarissimorumque virorum divinae sententiae ex Plutarcho* – Igen jeles hősök és férfiak Plutarkhoszból kiírt isteni szentenciái).⁵⁰ A műfaj humanista feltámasztója a facetia-író Poggio Bracciolini lehetett, aki egy elveszett munkájában összegyűjtötte Zsigmond császár jeles tetteit, mondásait és élceit. A legnagyobb sikerű munka e nemben kétségkívül Antonio Beccadelli (Panormita) *De dictis et factis Alphonsi regis*-e (Alfonz király mondásairól és tetteiről, 1455), mely összefüggő történeti ábrázolás helyett (ezt megtette már Bartolomeo Fazio *De rebus gestis ab Alphonso rege*-jében, 1445), a nápolyi király emlékét és dicsőségét az apró, gyakran a magánéletbe tartozó mozzanatok összeállításával szolgálja. Látszólag jelentéktelen események, a király szokásai, különböző alkalmakkor tett kijelentései sorakoznak különösebb kompozíció nélkül egymás után, belőlük mégis a kor minden más munkájánál plasztikusabban és meggyőzőbben áll elénk a reneszánsz nagy uralkodóegyéniségének az alakja. Mint műfaji mintára Panormita Xenophónnak Szókratész mondásait és tetteit kommentáló művére hivatkozik, már ezzel is utalva arra, hogy az ő hőse is bölcs, aki „laudem ex sapientia potius, quam ex armis” (a dicséretet inkább a bölcsesség, mint a fegyverek révén) érdemelte ki, s aki ha nem király lenne, filozófus lett volna.⁵¹ Panormita műve adta az ötletet Galeotto Marzióknak, hogy a korszak másika, találó mondásairól nevezetes uralkodójának, Mátyásnak hasonló művet szenteljen. Hogy a magyar udvarban nem volt idegen az efféle irodalom, mutatja, hogy Janus Pannonius lefordította Plutarkhosznak *De dictis regum et imperatorum* (A királyok és császárok mondásairól) című munkáját 1467-ben Mátyásnak ajánlva.⁵² Marzio, Mátyás tréfálkozó kedvét dicsérve, hivatkozik is műve ajánlásában a Plutarkhosz által összegyűjtött apoftegmákra. Műve, a *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis Regis Mathiae* (Mátyás király találó, bölcs, tréfás mondásairól és cselekedeteiről, 1485), irodalmi szempontból kis remekmű, mely nem elégszik meg a bölcs mondások, apró cselekedetek egészen rövid előadásával, hanem azokat szélesebb anekdotikus keretbe ágyazza; kis történetek, zsánerképek csattanójaként értékesíti. Panormita és Galeotto a laudációnak retorikus sallangoktól mentes formáját választva, a lehető legsikeresebben hagyományozták az utókorra hőseik famáját és glóriáját.⁵³

Tulajdonképpen szintén a biográfia mellékhajtása az érdemeket méltató szónoklat is, melynek tengelyében az ünnepeelt vagy gyászolt nagyság életének elmondása áll. Az antik példatárat e téren elsősorban a Giovanni Aurispa által

1433-ban Mainzban megtalált, XII panegyricus néven ismert gyűjtemény szolgáltatta. Plinius Traianus-panegyricusa kivételével esztétikailag közepes alkotások, a nagy személyiségek irodalmi kultuszára azonban kitűnő modellt nyújtottak. A humanisták leginkább a halotti laudációk alkalmából értékesítették az antik sablont.⁵⁴ Halotti orációk természetesen Aurispa felfedezése előtt is voltak, de ezekben a személyi dicsőítés még nem volt kizárólagos. Jellemző, hogy Leonardo Bruni 1428-ban, Nanni degli Strozzi halálára mondott *Oratio funebris*-ében Periklésznek Thuküdidész által megörökített beszédét imitálja, mely az elesett athénieket gyászolva az athéni köztársaságot magasztalja. Bruni is nem annyira a halott, mint inkább a firenzei republica dicséretét mondta.⁵⁵ Az új típusú hódoló beszéd egyik első példája éppen az ő halálára készült 1444-ben: ebből az alkalomból határozta el a firenzei Signoria – Vespasiano da Bisticci tudósítása szerint –, hogy „antik szokás szerint” nyilvános gyászbeszédet tartanak, és a halottat babérral koronázzák meg. A beszédet Giannozzo Manetti tartotta, elmondva a halott részletes életrajzát, ismertetve politikai tevékenységét, valamint valóságos bibliographie raisonnée-szerűen irodalmi munkásságát.⁵⁶ A sablon szinte állandósult ettől kezdve: kötelező volt ismertetni és méltatni a halott szülővárosát, értékelni családját, származását stb., módot találva minden esetben a laudációra. Poggiónak is van például egy gyászbeszéde Bruniról, ahol természetesen ki van aknázva az a tény, hogy Petrarca szülővárosában jött a világra, valamint az is, hogy kevéssé nevezetes családból származott, s így mindent saját „virtus”-ának köszönhetett, példát szolgáltatva a „vera et perfecta nobilitas”-ra.⁵⁷ De ugyanő a szintén 1444-ben Várnánál elesett Giuliano Cesarini kardinális emlékére mondott orációjában viszont azt magasztalja, hogy a humanista főpap milyen ősi, nagy hírű nemzetségből született, s római lévén, az örök város minden dicsőségét rásugározatja.⁵⁸ Megfigyelhető egyébként, hogy míg a nagyobb terjedelmű, önálló életrajzi művek főleg fejedelmekről, hadvezérek-ről szóltak, a panegirikus halotti beszéd elsősorban maguknak a humanistáknak járt ki, akik így egymás halhatatlanságának munkálói lettek. Bessarionról például Platina mondott halotti panegirikust, öróla viszont egykori öszeesküvőtársa, Pomponio Leto; Guarino da Verona felett Lodovico Carbone (1430–1485) tartotta a *Laudatio funebris*-t,⁵⁹ Matteo Palmieri felett Alamanno Rinuccini,⁶⁰ Donato Acciaiuolit, aki előzőleg Cosimo Medici halálakor mondott gyászbeszédét, Cristoforo Landino búcsúztatta.⁶¹ A halottak valóságos érdemei ezekben az esetekben megbocsáthatókká teszik a dicséret túltengését. Annál bántóbb azonban a gátlástalan hódolat az arra nem feltétlenül érdemes fejedelmek esetében, különösen életükben. A legfeltűnőbb eset ez utóbbiak közül talán Francesco Filelfónak Filippo Maria Viscontit ünneplő beszéde, mely a herceg jelenlétében, a milánói dómban hangzott el. A retorikája és stílusa tekintetében kitűnően meg-

írt mű a közismerten csúf és ostoba herceg állítólagos testi és lelki kiválóságait, másoknak (például Sforzának) köszönhető politikai és katonai sikereit olyan szemérmetlen hízelgéssel magasztalta, hogy az egybegyűlt tömeg kuncogva hallgatta.⁶²

A NAGY SZEMÉLYISÉG ESZMÉNYKÉPE

Életrajzokból, beszédekből, de ugyanígy az irodalmi művek dedikációiból, valamint a határtalan gazdagságú episztolairadalomból világosan kirajzolódnak a kiváló embereket megillető irodalmi kultusz sablonjai és tendenciái. Uralkodók, hadvezérek esetében kötelező a nagy antik hősökhez való hasonlítás. Aragóniai Alfonzót Beccadelli hol Caesarhoz, hol Nagy Sándorhoz hasonlítja, Manetti pedig plutarkhoszi modell szerint egy Alfonz–Makedóniai Fülöp életrajz-párhuzamot készült írni.⁶³ Federico Montefeltro Vespasiano da Bisticci Scipióra emlékezteti, de Hannibálhoz és Fabius Maximushoz is hasonlítja katonai erényeit.⁶⁴ Mátyás, Marzio szerint, a birodalomalapító Küroszhoz hasonlóan név szerint ismeri minden katonáját,⁶⁵ Angelo Poliziano az új Nagy Sándort, Marsilio Ficino pedig Herkuleszt látja benne.⁶⁶ Nem mulasztva el a névazonosság adta lehetőséget, Herkulesre emlékezteti Decembriót Ercole d'Este; s Belizárt véli viszontlátani Filippo Scolariiban egy ismeretlen életírója,⁶⁷ hála Bruninak, aki a *De bello Italico adversus Gothos*-ban (A gótok elleni itáliai háború) bevonultatta a nagy bizánci hadvezért kortársai emlékezetébe.

Hozzá tartozik a nagy emberek jellemzéséhez külső megjelenésüknek a méltatása is. Rút, visszataszító kinézésű „vir illustris” nem lehet. Ha szépséggel nincs megáldva, dicsérni lehet megjelenésének, tekintetének eleganciáját, amint Vergerio teszi Petrarca-életrajzában;⁶⁸ vagy méltóságteljes megjelenését, amint Dantéről írja Leonardo Bruni.⁶⁹ Villani és Aeneas Sylvius leírásai is bővelkednek a stilizálástól mentes, a valóságtól nem elrugaszkodó, de végső fokon harmonikus és tiszteletet kiváltó testi leírásokban. De már Vespasiano da Bisticci túl könnyen osztogatja a „szép” jelzőt, szuperlatívuszban is: „bellissima presenza”, jellemzi Matteo Palmierit vagy Janus Pannoniust; „bellissimo del corpo” volt a firenzei San Miniatóban eltemetett Jacopo di Portogallo kardinális, és ugyanígy Gregorio Correr velencei pátriárka is – hogy csak néhányat említsünk.⁷⁰ Fontosabb persze ennél az erkölcsi kiválóság, a virtus, melynek a fogalma ekkor még nem volt teljesen azonos azzal a politikai-etikai kategóriával, amivé Machiavelli fejlesztette. A nagy emberekben különösen értékelt tulajdonságok valóságos se regszemléjét ismerhetjük meg Beccadelli *De dictis et factis*...-ából, ha elősoroljuk, hogy milyen módon szólt és cselekedett a nagy Alfonso: humaniter, liberaliter, magnifice, sapienter, magnanime, graviter, fortiter, fidenter, iuste, pie,

clementer, urbane, studioso, facete stb. Alfonz sikereinek titka, ugyanúgy, mint többi nagy fejedelem és hadvezér kortársáé, politikai céljai következetes, ha kell, gátlástalan keresztülvitelében, a megfelelő alkalmak, eszközök ügyes kiválasztásában stb. állott, az őket ünneplő irodalom azonban nem a közvetlen politikai eredményeket emeli ki, mint majd később Machiavelli Castruccio Castracani esetében, hanem valami magasztos morális dekórumot von köréjük. Ezért lesz Alfonso állandósult epitetonja a „magnanimo”, Lorenzo de Medicié a „magnifico”, lesz Mátyás „az igazságos”, René d’Anjou „le bon roi René”, s válik Federico Montefeltro a „humanitas” példaképévé. „Semmilyen dolog sem általánosabb a nagy embereknél, mint a humanitas” – mondogatta az urbinói fejedelem Vespasiano szerint,⁷¹ s valóban, a nagy emberek erényei között a XV. században a „humanitás”-t helyezték a legmagasabbra, ezt emlegették a legtöbbször, melléje társítva gyakran a „liberalitas”-t is.⁷² A kettő együtt a legkiválóbbak morális értékeinek a szintézise, mely meghatározza magatartásukat a kultúra irányában is. A „humanitas”-t mint erényt leginkább a szintén „humanitas”-nak nevezett irodalmi, szellemi örökség tanulmányozása útján lehet elsajátítani; a tudományok, kultúra fejlesztése, támogatása, a művelőkkel szembeni nemes bőkezűség, „liberalitas” ezért elengedhetetlen egy „vir illustris” részéről. A „studia humanitatis”-hoz való viszony így lesz az egyik legfőbb értékmérő, ezért foglal el az irodalom művelése vagy támogatása oly kiemelkedő helyet a nagy emberek jellemzésében. Uralkodók, nagyurak, főpapok esetében könyvek gyűjtése, könyvtárak létesítése, írók jutalmazása, tehetséges ifjak tanulmányainak támogatása, de ugyanígy a művészet pártolása, az új építkezések mind nagyságuk, kiválóságuk jelei. A genovai Giacomo Curlo (1400 k.–1461 k.), Ferrante nápolyi királynak ajánlva egyik munkáját (*Epitoma Donatum in Terentium*, 1459), az előző évben meghalt nagy elődnek, a Magnanimónak dicséretként nem tesz mást, mint elősorolja a humanisták által neki felajánlott műveket, ebben látva dicsőségének legfőbb zálogát.⁷³ Megkülönböztetett dicséretet érdemel, ha a fejedelem maga is olvas és tanul, amint azt főleg Alfonsóval és Mátyással kapcsolatban sűrűn emlegetik hódolói. Alfonz például elveszettnek érezte azt a napot, amikor nem jutott ideje olvasásra, sőt ő maga is írt; Seneca leveleit kasztillán anyanyelvére fordította, azt a királyt pedig, aki szerint az olvasás felesleges egy uralkodó számára, egyszerűen ökörnek titulálta.⁷⁴ René d’Anjou is nem utolsósorban azért tisztelték, mert festő és költő is volt.

A kultúra támogatása, a vatikáni könyvtár alapjainak lerakása, az első új nagy római reneszánsz építkezések miatt emeli Vespasiano da Bisticci V. Miklós pápát valamennyi elődje és utódja fölé, kora három legnagyobb embere egyikének nyilvánítva őt Federico Montefeltro és Alfonso mellett.⁷⁵ A humanisták tudós-elfogultsága e téren odáig megy, hogy Poggio, mikor megtudja, hogy Hunyadi

János szívesen olvassa műveit (ami aligha lehetett szó szerint igaz, hiszen nem tudott latinul), nem habozik biztatni őt: „minthogy megkezdted, folytasd is az irodalmi stúdiumokat, melyek neked nagyobb dicséretedre (laus) és dicsőségedre (gloria) szolgálnak majd, mint bármely birodalom” (1448).⁷⁶ Mikor pedig maguk az írók az életrajz vagy a panegirikus beszéd hősei, magától értetődően a szellemi adottságok, a nyelvtudás, főként a görögé, a csodálatos latin stílus, az éjjel-nappali tanulás és filológiai munka, s főként persze az elkészült művek a kiválóság örök dicsőséget biztosító tényezői. A XV. században senki másról, egyetlen uralkodóról sem írtak annyi életrajzot, mint Firenze három nagy büszkeségéről: Dantéről, Petrarcáról és Boccaccióról.

A DICSŐÍTŐ KÖLTÉSZET

A nagy személyiségnek a fentiekben kirajzolódó ideális alakját az irodalom természetesen feldíszíti a dicsőítés retorikai, formai kellékeivel. Kialakul a dicsőítés irodalmi technikája, kifejezőkészlete. Ennek megnyilvánulásai, mint a szuperlatívuszok alkalmazása, az antik nagyságokhoz való hasonlítás és annyi más, jelen vannak a prózai műfajokban, de természetesen sokkal nagyobb mérvű alkalmazásukra nyílik lehetőség a költészetben. Míg az életrajzokban a „laudatio” szempontja csak színezi, alakítja a valóságos tények elbeszélését, s míg az orációk retorikus hömpölygése sem nélkülözheti a hitelesítő valóságelemeket, addig a dicsőítő költészetnek módja van teljesen elrugaszkodni a valóságtól, sőt éppen a dicsőítéssel pótolni a tényeket, leplezni az ünnepeelt személy jelentéktelenségét, avagy szépíteni gyűlöletes voltát. A laudáció itt már gyakran apológiába csap át, s az érdemek felnagyítása helyett nemlétező érdemek kétes értékű ünneplésévé válik. Jó példa erre, hogy kevés fejedelmet rajongtak annyira körül a költők, mint a hírhedt riminii zsarnokot, Sigismondo Malatestát. Mások mellett főként Basinio da Parma (1425–1457) és Porcellio de’Pandoni (1405–1485) igyekeztek versengve glóriát vonni Malatesta, illetve neki hízelegvén, híres szerelme, Isotta degli Atti köré. Basinio *Liber Isottaetus*-a ovidiusi heroidák formájában készült szerelmi regény, Porcellio művében (*De amore Jovis in Isottam*) pedig egyenesen az istenek ura vet szemet a páratlan hölgyre, s csak a földi szerető, Malatesta iránti respektusból mond le jogairól. A közismerten durva, kegyetlen riminii herceg ezekben a költeményekben gyengéd, hűséges szerető, akit Basinio másik nagy igényű művében, a *Hesperis* című vergiliusi eposzban mint a latin civilizációt védelmező páratlan hőst látunk viszont.⁷⁷

A dicsőítő költészet nem ismert műfaji korlátokat: az epigramma, az elégia, az epitalamium, a siratóvers mind megfelelő volt arra, hogy az egyes költők kü-

lönböző ünnepi események alkalmából hódoló versekkel növeljék az alkalom fényét s az ünnepelt hírnevét. A legméltóbb irodalmi forma azonban a nagyobb terjedelmű epikus mű volt, a Vergiliust utánzó hősi eposz, vagy a Claudianus nyomdokain haladó verses panegirikus. Már Petrarca is a „carmen heroicum”-ot nyilvánította a költészet csúcának, s élete legfőbb alkotásának Scipióról írt hőskölteményét, az *Africa*-t tekintette.⁷⁸ Példája nyomán számos XV. századi humanista poétának volt legfőbb ambíciója, hogy nagy epikus művel tegye halhatatlanná nevét. Ezért biztatja Janus Pannonius egyik elégiájában ferrarai iskola-társát, Tito Vespasiano Strozzát, hogy szerelmi témák helyett epikus tárgyhoz nyúljon, s valamely antik, vagy még inkább modern hős tetteit verselje meg. Mint témákat Aragóniai Alfonzót, Malatestát, az Este-ház tagjait, Lodovico Gonzagát kínálja neki.⁷⁹ Strozza ugyan nem állt kötélnek, de mások nem mulasztották el a lehetőségeket, amint arról a méltán elfelejtett *Alfonseis*, *Feltrias*, *Herculeia*, *Sfortias* s a többi tanúskodik – legtöbbjük máig nem érte meg a nyomdafestéket.⁸⁰ Pedig a *Sfortias* például élvonalbeli humanista műve, Francesco Filelfóé, igazi eposz helyett mégiscsak mitológiai elemekkel teletömködött, sápadt történeti leírás maradt.⁸¹ Maga Janus Pannonius a claudianusi modorban tett kísérletet nagylélegzetű epikus mű írására, a velencei politikus és hadvezér Jacopo Marcellót választva – megbízásból – panegirikusa hősétül.⁸² Műve iskola-példája az apologetikus dicsőítés technikájának: nincs Marcellus életében egyetlen olyan esemény, még kétes üzemekért való vád alá helyezés sem, melyet a megfelelő irodalmi apparátus ne fordítana a javára. Az efféle művek között talán a firenzei Naldo Naldi *Volaterrais*-a (1474) a legsikeresebb, mely a lázadó Volterrának Federico Montefeltro által, Lorenzo de Medici megbízásából történt elfoglalását s a győzelem megünneplését beszéli el.⁸³ A vergiliusi csodás machina kezdeti alkalmazásától eltekintve a költő inkább Lucanus modorában beszéli el az eseményeket, viszonylagos objektivitással. Naldi egyébként a legtalálékonyabbak közé tartozott az enkomiasztikus költészet művelői között: a Medici-ház tagjainak a dicséretét tizenegy eclogából álló *Bucolica*-jával szolgálta, Korvin Mátyás nagyságának pedig híres könyvtáráról írott, verses művével hódolt.⁸⁴

Kivételesen az is előfordult a dicsőítő költészetben, hogy a költőt nem csupán érdek, hanem valamely személyesebb, bensőbb érzelmi szál fűzte valame-lyik, méltán nagyhírű személyiséghez. Ilyenkor a sablonok alkalmazása és a rutin helyett igazibb költői hang vagy legalább értékes információ is jelen lehet a költeményben. Leginkább akkor került erre sor, midőn a költők saját nagy humanista mestereik emlékének adóztak. Rafaele Zovenzoni (1431–1485) például *Monodia Chrysolorae* (1458–59) című elégikus gyászdalában úgy méltatja a nagy görög mester érdemeit, hogy azzal indirekte saját tanárának, Guarinónak,

Chrysoloras tanítványának a dicséretét is zengje.⁸⁵ Guarino az ünnepeltje az egyik legszerencsésebb ünneplő költeménynek, Janus Pannonius róla írt verses panegirikusának. Bár Janus a panegirizs követelménye szerint mindenki más fölé emeli hőstét, és fenntartás nélkül dicséri, a laudáció ez esetben jogosult. Annál is inkább, mert Guarino személyiségéből kiindulva mondanivalóját általánosabb szintre tudja emelni, s művét a „studia humanitatis”, a munkás élet és a béke dicséretévé alakítja.⁸⁶

A nagy személyiségeket, s különösen fejedelmeket ünneplő költészet a humanizmus XV. századi hőskorában természetesen vulgáris nyelveken is létezett Itáliában éppúgy, mint Itálián kívül. Ez azonban többnyire még az egyes nemzeti költészetek hagyományos formáiban jelentkezett, mint például Christine de Pizan Jeanne d'Arcot ünneplő *Dittié*-je (Verses tanítás).⁸⁷ A burgundi udvarban a lovagi költészet sablonjait értékesítették a francia nyelvű udvari költők uraik dicsőítésére. A rhétoriqueurök leghíresebbje, Jean Molinet a Marie de Bourgogne-nak hódoló *Chapelet des dames* (Hölgyek koszorúja, 1478) című költeményében a késő gótikára emlékeztető eszköztárat, a betűk és jelek bonyolult játékát alkalmazza. A középkori tradíció továbbélése alól még az Aragóniai Alfonz nápolyi udvarában művelt kasztillán és katalán költészet sem volt kivétel.⁸⁸

A ritka példák közé tartozik az olyan, vulgáris nyelvű dicsőítő mű, mely tudós humanista fogantatású. Ilyen például egy bizonyos Alessandro da Firenzének *Trionfo delle lodi di Federico da Montefeltro duca d'Urbino* (F. M. urbinói herceg dicséreteinek diadala) című, négyrészes költői munkája. A petrarcai inspirációjú mű, mintegy a szerző víziójaként, s talán nem függetlenül Piero della Francesca ismert diadalszekeres Federico-képétől, már nem is mérhető a laudáció fogalmával, ez már valóságos apoteózis: a koronával ékesített, dicsfénybe burkolt herceg előtt a mítosz és a történelem legnagyobbjai (Thészeusz, Akhilleusz, Sándor, Caesar és sok más között – meglepő módon – a magyar Szent István is) hódolnak, miközben egy „gran poeta” a szent könyvből olvassa a hős dicséretét.⁸⁹

A KULTUSZ ÉRTÉKE ÉS ÁRA

Mi az értéke végül is a nagy emberek humanista irodalmi kultuszának? Legmérhetetlen. Legalábbis ezt magyarázták kitartóan és sikerrel a XV. század humanistái. Valójában egyetlen kor sem volt annyira műveletlen, erényekben annyira szűkölködő, hogy kiváló emberek benne ne léteztek volna – fejtegeti Bartolomeo Fazio a *De viris illustribus* előszavában. Mégis, „nevük életükkel együtt véget ért”,⁹⁰ mert nem volt, aki érdemeiket megörökítse. Az antik kor

nagyságait is csak azért ismerjük, hangsúlyozza *Vespasiano da Bisticci*, mert *Livius*, *Sallustius* és a többiek fenntartották emléküket.⁹¹ A nagy tetteket, nagy alkotásokat elkönnyvelni tudó kiváló ember földi halhatatlanságát csak az irodalom biztosíthatja: „a nagy fejedelmek minden tette és erénye – írja *Poggio* – a feledésben és a sötétségben lelne ismeretlen jövőjére, hacsak az irodalom fénye az emberek emlékezetébe és a világosságra nem vezérelné. Ugyanis minden alkotás a saját végzetét hordozza és a fortuna önkényének van alávetve; csupán azok [tudniillik amelyeket az irodalom megörökít] állnak a szerencse felett, és biztosítanak a kiváló fejedelmeknek halhatatlan hírnevet.”⁹² E kijelentés igazságáról valamennyi humanista meg volt győződve, és rajta volt, hogy ezt az érdekeltek is elismerjék, annál is inkább, mert ezzel saját státusának értékét emelhetette. Se szeri, se száma a fejedelmekhez, hadvezérekhez intézett figyelmeztetéseknek. A mantovai *Vergilius*-szobor ledöntésével kapcsolatos levelében *Vergerio* hangsúlyozza, hogy éppen a fejedelmeknek kellene az írókat megbecsülniök, hiszen mi lenne belőlük, ha nincs, aki megőrzi emléküket.⁹³ Az igazi nagy embernek magának kell gondoskodnia arról, áldoznia arra, hogy dicsősége fennmaradjon, fejtegeti *Campano* II. Pál pápának írt levelében, melyben tettei és mondásai megörökítésére ajánlkozik, hivatkozva múltbeli dicséretes példákra, közöttük az evangélisták szerepére is.⁹⁴ *Angelo Poliziano* 1491-ben *János* portugál királyt figyelmezteti arra, hogy nem elég a tengeri felfedezésekre törekednie, gondoljon a famára, a halhatatlanságra is, s ezért küldjön megfelelő beszámolót Firenzébe, hogy azokat ott méltó formába önthessék az utókor számára.⁹⁵

A kor számos jelentős személyisége megértette a leckét, és igyekezett támogatást, pénzt nem kímélve ösztönözni a hírnevét dicsőítő irodalmi tevékenységet. Valamennyi között a legkövetkezetesebben *Aragóniai Alfonz*, *Federico Montefeltro* és *Mátyás* törekedtek erre, nemcsak azért, mert bennük „végtelen nagylelkűség a dicsőség roppant kívánságával” egyesült⁹⁶ – miként azt *Bonfini* állítja *Mátyásról* –, hanem azért is, mert felismerték e laudációk propagandaértékét, közvetlen politikai hasznosságát is.⁹⁷ Kialakulhatott így egy kölcsönös egymásrautaltság dicsőített és dicsőítő között; az előbbinek érdeke volt mennél híresebb író szolgálatait megnyernie, az utóbbinak viszont mennél kiválóbb megbízóra szert tennie. A dicsőség annál nagyobb, mennél jelesebb toll örökíti meg, de az író hírnevét is az emeli, ha mennél kiválóbb személyt dicsőít.⁹⁸ Ez a morális szempont persze többnyire átváltott nagyon is anyagi érdekekre; az egyik részről folyt az író csábítása, lekenyerezése, a másikkól pedig a nemegyszer szemérmetlen ajánlkozás vagy zsarolás. 1459-ben, a mantovai kongresszus alkalmával *Francesco Sforza* követei például felkeresték *Giovanni Antonio Campanót*, mondván, hogy miután olvasták *Braccio di Montonéról* írt életrajzát, szeretnék megnyerni arra, hogy urukról írjon életrajzot.⁹⁹ *Poggio Bracciolini*

Itália és Európa vezető embereit elárasztotta leveleivel, hízzelegve bennük kiválóságuknak, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy megbízást kapjon tőlük hírnevük méltó megörökítésére. Az írók nemegyszer kitartóan keresték a jobb vevőt, mint Pier Candido Decembrio, aki Plutarkhosz-életrajzokból összeállított gyűjteményét előbb díszesen lemásoltatta és miniáltatta Sigismondo Malatesta számára, azután levélben felkínálta XI. Lajos francia királynak, de végül is „a Herkulesnek nemcsak nevét, de virtusát is utánzó” Ercole d’Estének ajánlotta.¹⁰⁰

A humanista tisztában volt szolgálata értékével, s ezért el is várta a méltó re-kompenzációt, s felháborodott annak elmaradásán. Poggio, miután Alfonso elmulasztotta honorálni a neki ajánlott *Küropaideia*-fordítást, kihúzta a király nevét a többi példányból, s csak miután két év múlva Panormita közbenjárására szép summát kapott, enyhült meg a Magnanimo iránt, „s akit előbb gyalázott, ezután a végtelenségig magasztalt” – mint Vespasiano megjegyzi.¹⁰¹ Federico Montefeltró pedig, akit a sértett Naldo Naldinak egy csipős epigrammával kellett figyelmeztetnie arra, hogy a *Volaterrais* jutalmazása elmaradt, sietett egyik titkára feledékenységére hárítani a felelősséget.¹⁰² A legleplezetlenebbül azonban Filelfo járt el hasonló esetekben; ő szinte áruvá silányította az irodalmat, s főként a több mint húsz éven keresztül készülő, de sohasem befejezett *Sfortias* ürügyén zsarolt, időnként pontos listákat adva át követeléseiről (például hogy mely üzletben milyen bársonyokat, szöveteket vásároljanak meg a számára)¹⁰³. Az anyagi érdek olykor kiváló humanistákat állított egymással szembe. Lorenzo Valla *Historia regum Ferdinandí patris et Alphonsi filii* címen a nápolyi királynak és apjának az életét tervezte megírni, s midőn elkészült a Ferdinándról szóló első résszel (1446), azt átadta Alfonznak, aki örömmel fogadta. A két vetélytárs, Fazio és Beccadelli azonban kihasználva egy ízben a király és Valla távollétét, a kéziratot titokban áttanulmányozták, s azután Fazio, társa segítségével invektívát írt ellene. Valla visszautasította a kritikát (*Antidotum in Facium*), de lemondott a folytatásnak, Alfonz életének a megírásáról: ez a dúsan honorált munka Fazióra, illetve Beccadellire maradt.¹⁰⁴ Érthető, hogy ahol ilyen érdekek forognak kockán, ott minden kritika támadásnak, sértésnek minősül, melyet minden erővel vissza kell utasítani, amint azt Filelfo tette, midőn *Sfortias*-át Galeotto Marzio kemény bírálattal illette.¹⁰⁵ A nagy emberek tudós irodalmi kultuszának értékét mérlegelve, nem árt emlékeztetni az örök hírnév árnyékában meghúzó-dó kicsinyes érdekekre is.

*

A nagy személyiségek irodalmi kultuszának a fentiekben vázolt formája és módja a reneszánsz első szakaszára, pontosabban az első két humanizmuszedék időszakára volt jellemző. A dicsőítő irodalom divatja természetesen a XVI. században sem szűnt meg, megváltozott azonban karaktere s főként jelentősége, funkciója. A XV. században azért volt kivételes fontossága, mert sokféle mozzanatot, eszmét, törekvést foglalt magába: az új embereszmény, a humanista kultúra ünneplését; különböző politikai vagy egyéni célkitűzések szolgálatát; a reprezentáció igényét; személyes érzelmek kifejezését; történetírói ambíciókat stb. A későbbi időszakban ezek legtöbbje a neki megfelelőbb kifejezési formákban nyilatkozott meg, s a tudós humanista laudáció divatja fokozatosan elenyészett. A „principe nuovo”-nak a XV. század végén megjelenő típusa nem annyira dicsőítést, mint inkább politikai elemzést igényelt (például XI. Lajos alakja Commynes-nél, vagy Castruccio Castracani Machiavellinél); a művészek és tudósok biográfiáiban a hangsúly pedig a művek ismertetésére tolódott át (mint például Vasari művészéletrajzaiban). A laudáció egyre inkább az üres reprezentáció kellékévé satnyult.

GALEOTTO MARZIO ÉS MÁTYÁS KIRÁLY

Galeotto Marzio magyarországi intellektuális környezetét vizsgálva néhány olyan körülmény ismertetésére szorítokozom, amely némileg megmagyarázza, miért érezte jól magát e jeles humanista Magyarországon, s mi vonzotta őt újra meg újra a nagy reneszánsz uralkodóhoz, Mátyáshoz. Életének egy, a nemzetközi szakirodalomban ismeretlen és idehaza is alig emlegetett epizódját szeretném mindenekelőtt felidézni, hogy a kérdés lényegéhez közel kerüljünk.

Fraknoi Vilmos 1907-ben egy érdekes iratot közölt a Vatikáni Levéltárból a *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis* III. kötetében. E szerint Petrus Nigri, a domonkosrend budai Szent Miklós-konventjének kegyes orátora kéri a pápát, hogy világi karhatalom igénybevételével gondoskodjék „Galeottus de Narnia” büntetésének a végrehajtásáról. Ez utóbbi ugyanis fiával, Giovannival, valamint familiárisával, Matteo Biancóval együtt szentségtörő kézzel bántalmazta őt. Az eset után a pápa megbízta Pál zenggi püspököt, hogy nevezeteket exkommunikálja, amíg csak elégtételt nem adnak, és az apostoli szék elé nem járulnak feloldozásért. Pál püspök eleget téve a megbízásnak, „ama lappangókat és kóborlókat nyilvános rendelettel megidézvén”, exkommunikálta, és a Szent Miklós-konvent priorja és szerzetesei részére 50, a sértett Petrus Nigri számára 600, perköltség címén pedig 39 magyar aranydukát fizetésére kötelezte őket. A három „vagabundus”, úgy látszik, sürgősen eltűnt Budáról, s természetesen nem fizetett semmit, mert a szóban forgó iratban Petrus Nigri éppen azért folyamodik, hogy a pápa, a hír szerint ekkor már a padovai diocesisben tartózkodó imposztorokon hajtassa be a büntetéspénzt. Ezt a pápa 1482. május 25-én el is rendelte, s világi karhatalom igénybevételét is engedélyezte.¹ Hogy azután a magát Montagnanában, Padova melletti családi otthonában meghúzó Galeottót elérte-e a végrehajtás, azt nem tudjuk. Azt azonban igen, hogy ugyanebben az évben, október elején megjelent Mátyás király táborában az ausztriai Badcnben,

hogy leányai számára jegyajándékot kérjen. Erről ő maga számol be a *De... dictis ac factis regis Matthiae* 28. fejezetében, leírva, hogy a hadjárat ügyével elfoglalt király csak annyit mondott neki, hogy menjen vissza Magyarországra, és majd gondja lesz rá. Az esetet azért beszéli itt el Galeotto, hogy rámutasson: a király figyelmét a legapróbb dolgok sem kerültk el, a császárral folytatott nagy háború közepette sem feledkezett meg ígéretének beváltásáról. Mikor a hadjáratról hazatért, Galeotto mindent meg is kapott tőle, amit kívánt. Meg is jegyzi elégedetten, hogy Mátyás jóakarátát látva, „nem is merete senki, még a hatalmasabbja sem, akár csak egy fejmozdulattal is megsérteni Galeottót”.² Talán szabad e szavakban a Petrus Nigrivel kapcsolatos konfliktus visszhangját látni, azt, hogy a nem egészen egy év előtt menekülni kényszerült humanista ismét emelt fővel járhatott Buda utcáin.

Galeotto Marzio viselt dolgait ismerve, Petrus Nigri elpáholása nem kell hogy feltűnést okozzon számunkra. Az egyházzal máskor is volt konfliktusa, hiszen 1477-ben egy fél évet töltött az inkvizíció börtönében.³ A domonkosokat, úgy látszik, nagyon nem szerette, hiszen meglehetősen kajánsággal írta le Mátyásról szóló könyvecskéje 30. fejezetében azt az esztergomi szümpozíont, melyen a király megszegényítette a tudós domonkos Giovanni Gattit, Bessarione kardinális titkárát, az Academia Istropolitana teológiaprofesszorát.⁴ S a testi erő összemérése sem volt idegen tőle, amint arról a *Refutatio in Merulam* című művében leírt és Janus Pannonius epigrammája által ünnepeelt „Palaestra Galeotti” tanúskodik.⁵ Az ügyet nem maga a tény teszi feltűnővé, hanem az a körülmény, hogy nemcsak Galeotto, hanem a sértett Petrus Nigri is Mátyás megbecsült pártfogoltja volt.

Petrus Nigri (egyes források Nigernek is nevezik) csehországi német családból született 1435-ben, s eredeti neve Peter Schwarz volt. A domonkosrendbe lépve nagyon hamar kitűnt tudományával részben mint hebraista, részben mint a tomizmus elszánt védője. Mindkét téren kitűnt intranzigens és intoleráns álláspontjával. Több művet írt és publikált a zsidók ellen, s számos nyilvános vitát folytatott velük Németország különböző városaiban. Főművét, a *Clipeus Thomistarum*-ot pedig a scotisták s általában az úgynevezett „moderni” ellen írta. E műve nyomtatása közben, 1481 elején lépett vele érintkezésbe a domonkos Zárai Antal, Mátyás káplánja és Beatrix királynő gyóntatója, közvetítve hozzá a király meghívását. Nigri frater elfogadta a meghívást, és sajtó alatt lévő könyve elé sietve egy dedikációt írt Mátyáshoz, s így az már Mátyásnak ajánlva jelent meg Velencében 1481-ben. 1481. augusztus 3-án kapott engedélyt arra, hogy a würzburgi domonkos provinciából távozzon, a rend magister generalisa pedig december 11-én vette tudomásul, hogy Nigri a király és a királynő kérésére a budai Szent Miklós-konvent régense lett.⁶

A *Clipeus Thomistarum* ajánlásából tudjuk, hogy nem akármilyen célra szemelte őt ki Mátyás király. Regensnek a domonkos stúdium generalék igazgatóját nevezték. A budai konventben ez a domonkos főiskola már a XIV. század óta működött, Mátyás azonban ezt most magasabb színvonalra akarta emelni, s mint maga Nigri írja, „universale gymnasium”-ot, vagyis egyetemet akart Budán felállítani. Ebben valamennyi tudományt oktatnák, a regens és a tanárok fizetéséről, s a tanulók ellátásáról a király gondoskodnék.⁷ Más forrásokból is tudjuk, hogy a pozsonyi egyetemnek az 1570-es évek közepén való megszűnése után Mátyás Budán tervezte új egyetem felállítását. Uralkodása utolsó éveiben el is kezdődött az új egyetem épületcsoportjának az építése, Filarete utópisztikus terveinek a felhasználásával.⁸ Minden jel arra mutat, hogy az új egyetemen nagy szerepet szánt a domonkosoknak, hogy rájuk akarta bízni a teológiai fakultást, sőt ez utóbbi elhelyezése is a Szent Miklós-konventben lett volna. A közép-európai egyetemeken nem volt ritka az efféle megoldás: a bécsi egyetem teológiai tanszékei is az ottani domonkos konventben működtek a XV. században, szoros kapcsolatban az ugyanott működő rendi stúdium generaléval; s a pozsonyi egyetemen is az volt Mátyás királynak, valamint Vitéz János érseknek, az egyetem kancellárjának a terve, hogy a teológia oktatását domonkos professzorokra bízák.⁹ Giovanni Gatti nem véletlenül lett a pozsonyi egyetem egyik első professzora.

Kiderül tehát mindebből, hogy a kiváló német domonkos tudósnek, Petrus Nigrinek Budára való meghívása az uralkodó nagyszabású művelődéspolitikai elképzelésének a jegyében és szolgálatában történt. Egyszerre támogatta tehát az eretnek nézeteket hirdető, libertinus Galeottót s a skolasztika legmerekvebb és legkonzervatívabb álláspontját képviselő Nigrít.

Hogy e két jeles férfiú min tűzött össze, azt sajnos nem tudjuk, de nézeteik, világnézetük abszolút ellentétes volta a konfliktust érthetővé teszi. S talán az sem mellékes, hogy Nigri egykori tanártársa az 1472-ben alapított fiatal ingolstadti egyetemen, az ott már humanista szellemben tanító Johann Tolhopf – miközben Nigri ott is a konzervatív skolasztikus irány szószólója volt – 1480 óta szintén Budán tartózkodott mint Mátyás asztrológusa.¹⁰ Ismert lévén Galeotto csillagászati érdeklődése, s e téren együttműködése Vitéz Jánossal, Regiomontanussal és Ilkus Mártonnal, biztosra vehetjük, hogy Tolhopffal is közeli kapcsolatban volt. Nigri ellen ez utóbbi is ingerelhette.

Már ez az egyetlen eset is jól mutatja, hogy Mátyás király körül az intellektuális élet korántsem volt egyirányú. Galeotto és Nigri esetében a két szélsőségről van szó. Közöttük azonban a kor humanista és vallásos irányzatainak széles skálája ismerhető fel, mutatható ki Mátyás Magyarországon. A legfontosabb és a jelek szerint általa leginkább támogatott irányzat – különösen uralkodása utol-

só évtizedében – kétségkívül a ficinói neoplatonizmus volt. Ficino egyik közeli munkatársának, Francesco Bandininek 1576-ban történt Budára költözése óta a firenzei platóni akadémia amolyan budai filiáljáról beszélhetünk, melynek hatása innen Lengyelországba is áterjedt Callimachus Experiens jóvoltából.¹¹ De rokonszenvezett Mátyás az egyes szerzetesrendeken belül jelentkező újabb reformirányzatokkal is. Nagyon kedvelte a magyar eredetű pálos remeterendet, melynek központi kolostorait a fővároshoz közel fekvő Budaszentlőrincen gyakran felkereste. Ez a kolostor a devotio moderna egyik tűzhelye volt Magyarországon,¹² az itteni szerzetesek egy csoportja pedig határozottan joachimista irányt követett.¹³ Ez utóbbiak szellemi vezérének, Bátori Lászlónak magyar nyelvű bibliafordítását a király annyira megbecsülte, hogy azt a rendi krónika szerint a könyvtárában helyezte el.¹⁴ Hasonlóképpen virágzott ekkor Magyarországon az ágostonos remeték platonizáló iránya is; egyik képviselője, Joannes Pannonius vagy másképpen Giovanni Unghero (nem azonos a költő Janus Pannoniussal!) budai szerzetes 1484–85-ben levélbeli polémiát is kezdett a nagy Ficinóval.¹⁵ Végül a király erőteljes támogatását érezhették az obszerváns ferencesek, pedig leghíresebb prédikátoruk, Temesvári Pelbárt ugyancsak nem fukarkodott az udvar fényűzésének bírálatával.¹⁶

A humanista király tehát nemcsak megtúrta, de elő is mozdította a különböző, s egymással gyakran szembenálló eszmék, vallásos és filozófiai áramlatok fejlődését, terjedését. Ebben nem valamiféle elvi tolerancia vezetete, hanem a mesterien alkalmazott gyakorlati politika; Mátyás igyekezett minden irányt hasznosítani politikája szempontjából; mindig előnyben részesítve az éppen számára leghasznosabbat, anélkül azonban, hogy a többit megfojtaná. Veje volt – első felesége révén – a cseh huszita királynak, Podjebrád Györgynek, s jó ideig szolidáris is maradt vele, míg érdekei így kívánták. De amikor a cseh korona megszerzése fontossá, sőt politikai szempontból nélkülözhetetlenné vált számára, azonnal vállalta a huszitaellenes keresztes hadjárat vezérének, az egyház védőjének a szerepét. Hogy azután, a német császár ellen fordulva, felidézze a keresztes világot egykor rettegésben tartó hun királynak, Attilának az emlékét, s a Nyugatot megfenyíteni készülő második Attila szerepében tetszelegjen magyar propagandistái jóvoltából. De közben, az élete főcéljának tekintett nagy balkáni hadjáratnak, a szultán által eltiport Görögország felszabadításának merész tervét szövögetve, szívesen vette és bátorította a firenzei neoplatonikusok által személye köré épített mítoszt, mely szerint – Ficino szavaival – ő fogja az antik bölcsesket az ottomán pokolból a fényre és életre visszavezetni.¹⁷

A politika elsőbbségét jól mutatja, hogy a műveltségben, humanista törekvésekben hozzá legközelebb álló mestereivel, barátjaival is azonnal szembefordult, ha politikai okok ezt szükségessé tették. Így került a magyar humanizmus szem-

pontjából oly tragikus összeütközésbe Vitéz Jánossal és Janus Pannoniussal – Galeottónak e két nagy barátjával és pártfogójával –; s ugyanígy zárta ki udvarából az 1480-as években a budai platonista kör két legkiemelkedőbb magyar tagját: Váradi Péter kalocsai érseket és Báthory Miklós váci püspököt – az előbbi szabadságától is megfosztva.¹⁸

A Mátyás-kori Magyarország szellemi életét elsősorban tehát e politikus uralkodónak, az államérdek követőjének a ténykedéséből, koncepciójából és politikai gyakorlatából érthetjük meg. Ezt szolgálta egy bizonyos „ideológiai” munkamegosztás: a nép körében való pasztoráció a ferencesek feladata; a teológusok képzése a domonkosoké; az állítólagos hun-szkíta származásával kérkedő magyar nemesség ideológiai táplálékául az Attila-kultusz a legalkalmasabb; a vezető elit, az udvar, az Európával érintkező körök eszmerendszere pedig a neoplatonizmus. De mire volt vajon jó Galeotto filozófiája és tudománya?

Az averroista hagyományokat továbbfejlesztő, a libertinizmus és a felvilágosodás előfutárának tekinthető, eretnek nézeteket hirdető és olykor az ateizmust súroló narnii humanista eszméit vajon kiknek szánta a reneszánsz uralkodó? Talán saját magának? A kérdés így kissé banálisnak tűnik, pedig érdemes megvizsgálni. Valamennyi olasz és magyar vagy bármely nemzetiségű humanista közül Galeotto Marzio az, akinek a leghosszabb ideig tartott a királlyal való kapcsolata. 1461-től 1486-ig, vagyis egy teljes negyedszázadon át járt Magyarországra. Itineráriumát nem is ismerjük pontosan, és újabb források alapján még kiderülhet, hogy az eddig ismertnél is több időt töltött a király oldalán. Az előadásom elején felidézett verekedés adatai alapján máris egy további magyarországi évet kell számításba vennünk. Azt tudtuk eddig is, hogy Galeotto 1478-ban, kevéssel azután, hogy a velencei börtönből szabadult, Mátyáshoz sietett s egy darabig nála is maradt. Az eddigi vélemények szerint ekkor 1479-ig, vagy 80-ig, de legfeljebb 81 elejéig maradt Magyarországon. A Petrus Nigrivel való verekedés azonban csak 1481–82 telén lehetett, minthogy ez utóbbi csak 1481 késő őszen kerülhetett Budára, vagyis Galeotto még ekkor is itt kellett hogy időzzön.

Figyelemre méltó az is, hogy az a Galeotto, aki eredetileg Janus Pannonius iskolatársa és jó barátja volt, s akit ez utóbbi vezetett be Vitéz János és Mátyás udvarába, s aki éveken át Vitéz legbensőbb köréhez tartozott, s a Magyarországon írt, *De homine* című munkáját is neki ajánlotta, megőrizte a király jóindulatát Vitéz és Janus összeesküvése után is. Ezt a körülményt szokták Galeotto elvtelenségével magyarázni, a mindenre kész humanista hízelgő köpönyegforgatásával. Feltűnő azonban, hogy régi barátjáról s korábbi mecénásáról, Janusról és Vitézről későbbi írásaiban sem ejt egyetlen rossz szót sem. A *De . . . dictis ac factis regis Mathiae*-ban pedig meleg szavakkal áll ki az akkor már kegyvesztett Báthory Miklós mellett.¹⁹ Inkább arra kell tehát gondolnunk, hogy a kölcsönös rokon-

szenv a király és a humanista között ekkorra már annyira kifejlődött, hogy azt nem semmisíthette meg a király és Galeotto barátai közötti tragikus politikai konfliktus – melybe Galeotto nyilvánvalóan egyébként sem volt beavatva.

A hosszú és megpróbáltatásokat is kiállni tudó kapcsolat azonban még nem kell hogy eszmei, filozófiai egyetértést vagy legalábbis érdeklődést jelentsen. Hiszen Galeottóról tudjuk, hogy az udvari életben remekül forgolódó, szellemes tréfacsináló, kitűnő beszélgető partner volt, ami önmagában is becsessé tehetette személyét a király számára. Voltak is, akik csak amolyan udvari bohócot láttak benne. Ez a bohóc azonban túlságosan veszedelmes gondolatokat forgatott az agyában, s ezt a királynak is tudnia kellett. Midőn a *De incognitis vulgo* alapján bevádolták Galeottót a velencei inkvizíció előtt, s ott pellengérré állították, s hat hónapra börtönbe zárták, sőt – ha hihetünk az ő szavainak – „a tudatlan népség és a hóhér készült már meggyilkolására”,²⁰ ketten léptek közbe érdekében: Lorenzo de Medici és Mátyás. Hála a pápa, IV. Sixtus jóindulatának, Galeottót fel is mentették a vád alól. A vád pontos, hivatalos szövegét nem ismerjük ugyan, de egy vatikáni kódexben olvasható bejegyzés szerint – melyet Kardos Tibor 1933-ban publikált is egy sajnós észrevétlenül maradt tanulmányában – igen komoly hitbéli tévedéseket írtak a mi Galeottónk számlájára.²¹ A feljegyzés a *De incognitis vulgo*-ban található tizenkét „fő tévelygést” (principales errores) sorolja fel, megjegyezve azonban a végén, hogy „gyűlöletes munkája több más nyilvánvaló tévedést is tartalmaz”. A tizenkét fő tévedés között ilyesfélék vannak: a rómaiaknál megtörtént csodák éppen annyira igazak, mint a keresztény tanítás szerintiék; bármely hitből merítse is valaki Isten ismeretét, üdvözülni; akik bálványt imádnak ugyan, ha erkölcsösen élnek, üdvözülnék; a pogányok, törökök, zsidók, ha nem hisznek az evangéliumban, saját hitük szerint is üdvözülnék; a keresztység nem szükséges; Krisztus törvényének túlzott követése sérelmes Istenre stb. Csupa olyan vélekedés, melyek majd visszatérnek a XVI. századi eretnekségekben, Servet, Postel, Blandrata, Dávid, Paleologus stb. írásai-ban. Hogy Lorenzo de Medici ismerte volna Galeottónak ezeket a tévelygéseit, az nem valószínű, ő nyilván valakinek a közbenjárására lépett fel az érdekében. Mátyás azonban minden bizonnyal ismerte e kárhozzátott tanokat, s ennek ellenére kiállt mellette. Nem véletlen, hogy kiszabadulása után a szerző a megvádolt művet magának a királynak ajánlotta.

Mátyásnak Galeotto libertinizmusához való közelállását látszik igazolni Antonio Bonfini műve is, a *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*, melyet Beatrix királynőnek ajánlva, a nála való bemutatkozásakor nyújtott át 1486-ban, elnyerve a királynő felolvasójának tisztségét.²² (Érdemes megjegyezni, hogy erre az állásra Beatrix eredetileg Galeotto egyik nagy ellenfelét, Giorgio Merulát akarta megnyerni, ez azonban öreg korára hivatkozva nem vállalkozott új ha-

zát választani.²³ (Nem tisztázott kérdés, hogy Bonfini dialógusa egy teljesen fik-tív vitatkozás leírása-e, vagy pedig egy valóságosan is megvolt szümpozion emlékének a megörökítése. A vitának csupa olyan szereplője van, akik 1479 és 82 között a királyi udvarban tartózkodtak, s az általuk mondottak általában összhangban vannak máshonnan is ismert nézeteikkel. Különösen vonatkozik ez a vita egyik főszereplőjére, Galeotto Marzióra. Elfogadhatónak érzem ezért Nagy Zoltán feltételezését, mely szerint Bonfininek tudomása, sőt bő informá-ciója lehetett egy, a királyi udvarban lefolyt beszélgetésről, melyben a királyné is kitűnt éles elméjével, s ezért alkalmasnak tartotta azt irodalmi feldolgozásra, bemutatkozás gyanánt.²⁴)

A vita úgy indul, hogy Francesco, Beatrix öccse ugratni kezdi Galeottót a királyi felségek felvidítása céljából, s miután sok tréfás dolog elhangzik, Beatrix feltesz egy komoly kérdést: vajon a szüzesség vagy pedig a hitvesi erkölcsösség a magasabb rendű-e. Galeotto álláspontja teljesen egyértelmű: sem az egyik, sem a másik; tagadja, hogy ezek erények volnának, kifejtve, hogy minden sza-bad, ami élvezetet ad. Hosszan és nagy erudícióval kifejtett érvelésével vala-mennyi résztvevő szembeszáll, s csupán a király elnéző vele szemben. Bár a dis-putában Mátyás a hitvesi erkölcsnek ítéli a pálmát – mi mást is tehetne felesége társaságában –, igyekszik némileg védelmezni hű humanistáját, akit a többiek már csak Galeottus Epicurusnak neveztek.²⁵

Ezek a mozzanatok nem elégségesek persze a Mátyás és Galeotto közötti eset-leges világnézeti összhang, rokonság bizonyítására. Nem is elképzelhető, hogy a király mindenben osztotta vagy akár csak meg is értette volna udvari emberének valamennyi radikális gondolatát. Epicurus-barátjának merész nézetei azonban legalábbis elnyerhették az élvezeteket igénylő és kereső király rokonszenvét. S bár semmi okunk sincs kételkedni Mátyás hívő keresztény voltában, az bizo-nyos, hogy igen távol állt az ortodox vallásosságtól. Nem véletlenül állapította meg már Antonio Bonfini, hogy Mátyás mindenben felette áll ellenfelének, III. Frigyes császárnak, csupán a vallásosságban marad alatta.²⁶ Valóban, az egy-házi szertartásokat elhanyagolta, a klérust gyakran gúnyolta, szerette a tudós papokat vitában megszégyeníteni, s igyekezett az egyházat az államnak alárendelni.²⁷ Galeotto szabados vallási nézetein, az egyháziakkal való kötekedésein ezért aligha háborodott fel. S ha Galeotto mindenre kiterjedő enciklopédikus érdeklődésére, a legkülönbözőbb tudományokkal való foglalkozására gondo-lunk, benne kell látnunk a legalkalmasabb személyt arra, hogy kielégítse az uralkodó rendkívül széles körű, de szükségképpen egyetlen tudományban sem elmélyíthető érdeklődését.

„A humanisták élete folytonos eszmecseréből állt” – írja egy helyütt Garin.²⁸ Az alatt a huszonöt év alatt, amíg Galeotto Magyarországra járt, az ilyen élet

ebben az országban is kialakult, s ebben neki is nem kevés része volt. Az 1458-ban Itáliából hazájába térő Janus Pannonius még éppen Galeotto barátjának keseregte el, hogy barbár földre érkezett, ahol nincsenek társai. Neki nem, csupán a hű barátoknak adta meg a sors, hogy megérje azt a Pannóniát, melyben a humanisták immár otthon érezhették magukat. Az 1480-as évekre a különböző álláspontok, törekvések egymásmellettsége, a humanisták állandó migrációja, a beszélgető és vitapartnerek, a szellemi társak folytonos cserélődése immár megteremtette az intellektuális környezetet a humanisták örökös dialógusa, soha meg nem szűnő kollokviuma számára. Galeotto Marzio nemcsak egyik főszereplője, de akarva-akaratlanul egyik szervezője is volt ennek a folytonos eszmecserének, melyben legigazibb partnere nem más lett, mint e ragyogó reneszánsz udvar központja, Mátyás király.

EGYETEM ÉS POLITIKA A MAGYAR KÖZÉPKORBAN

Nem egészen száz év leforgása alatt Magyarországon a középkor végén négy ízben alapítottak egyetemet, s nem sokkal később egy ötödiknek a szervezését is megkezdték. Mégsem maradt belőlük egy sem; a XVI. században hazánk a nyugati kereszténységhez tartozó Európa egyetlen, egyetem nélküli országa volt. Az első magyar egyetem alapítása előtt csupán tizenkilenc, három, illetve két évvel korábban jöttek létre Közép-Európa többi egyetemei: a prágai, a krakkói, a bécsi. Hosszú ideig a megfelelő országok egyetlen egyetemei maradtak, de fennmaradtak, s virágoznak ma is. Nagy Lajos, Zsigmond, Mátyás Magyarországára nem volt se gyengébb, se szegényebb a szomszédoknál, s mégis e nagy uralkodók idején egyik magyar egyetem sem tudott meggyökeresedni. Joggal felmerülhet ezért a gyanú: talán nem érezték annyira szívügyüknek egy egyetem fennállását és virágzását hatalmas országukban, mint ahogy azt cseh, lengyel, osztrák kollégáik tették.

Az 1367-ben alapított pécsi univerzitást Nagy Lajos egyetemeként szokták emlegetni. Pedig, míg IV. Károly, Nagy Kázmér, illetve Rudolf osztrák herceg személyesen is komoly szerepet játszottak a prágai, krakkói és bécsi egyetemek létrejöttében, addig Lajos esetében ilyesmiről nem tudunk, mint ahogy arról sem, hogy végül is hozott-e anyagi áldozatot az egyetem érdekében. Fel-tűnő, hogy a krakkói, bécsi és pécsi egyetemek alapítólevelét kibocsátó V. Orbán pápa egyedül a magyar király részéről nem látta biztosítottnak az új egyetem ellátását: az alapítólevelé aláírásának másnapján ugyanis külön levélben figyelmeztette Lajost – s egyedül őt! –, hogy az alapítás érvénytelen, ha a magisterek és doktorok fizetéséről nem fog gondoskodni. S az is árulkodó, hogy a Kázmér gondoskodásából megszületett és munkásságát éppen hogy megkezdő krakkói egyetem átmenetileg elsorvadt azt követően, hogy 1370-ben Lajos lépett a lengyel trónra. Ha Nagy Lajos nevét és aláírását adta is a pécsi egyetem

létesítéséhez, annak érdemét elsősorban a külföldről ideszakadt, s a prágai egyetemet is jól ismerő Vilmos pécsi püspöknek kell tulajdonítanunk. Az anyagi feltételekről is ő gondoskodott.¹

De bármennyire is a pécsi püspök volt az ország leggazdagabb főpapja (ő fizette a legmagasabb pápai cenzust a magyar püspökök és érsekek között!), a jelek szerint Közép-Európában még egy gazdag püspökség sem biztosíthatta egymagában egy egyetem tartós fennállását. Hiszen még az uralkodók által támogatott krakkói és bécsi egyetemek fejlődése is átmenetileg megtorpant, s mindkettőt a XIV. század végén teljesen újjá kellett szervezni, szinte újraalapítani. Az 1390 tájára elhalt pécsi egyetem újjászervezésére azonban senki sem gondolt. A közép-európai egyetemalapítások második hulláma során – hogy Székely György szerencsés kifejezését idézzem – nem az előző intézményt teremtik újjá, hanem másutt alapítanak új magyar egyetemet.²

Az 1395-ben alapított első óbudai egyetemről igen keveset tudunk, s különösen alapításának a körülményei homályosak. Voltaképpen csak az alapítás tényét ismerjük, hogy működött is egyáltalán, az bizonytalan. 1395. október 6-án kelt IX. Bonifác alapítólevele,³ s ugyanezen a napon kapott engedélyt Óvári Lukács óbudai prépost arra, hogy bár nem rendelkezik doktori címmel, az egyetem kancellárja legyen, s a tisztségét annak ellenére is viselje, hogy közben csanádi püspökké neveztetett ki. 1396. június 2-án Magister Johannes de Horow, aki az előző évben Bécsben Arisztotelészt magyarázta, engedélyt kért és kapott, hogy Budára távozhasson – feltehetően tanárnak, de hogy valóban elment és tanított-e, azt már nem tudjuk. Végül mikor 1397. március 22-én Óvári Lukács a csanádit a váradi püspökséggel cserélte fel, itteni pecsétjének feliratában is szerepel még a „cancellarius studii . . . veteris Budensis” kifejezés. Mindössze ennyi biztos adatunk van erről az egyetemről.⁴

Bár ez az alapítás már a királyi székhely közvetlen közelében s – a bulla kivonata szerint – Zsigmond kérésére történt, a király aligha lehetett benne túlzottan érdekelve. Igaz, nehéz s megpróbáltatásokkal teli évek voltak ezek számára. A fundációban elsősorban Mária királynőnek lehetett komoly szerepe, hiszen Óbuda ekkor a királynő városa, s a királynői vár, valamint a Szent Péter-prépostság épülete megfelelő otthont jelenthetett volna az új intézménynek. Az alapítás ezért, úgy látszik, a királynő és a prépost közös akciója lehetett – ne feledjük, hogy a krakkói egyetem újrászervezése is a királynő, vagyis Mária nővére, Hedvig áldozatkészségének volt köszönhető. Mária ugyan 1395. május 17-én, tehát még a bulla kibocsátása előtt elhunyt, a prépost és leendő kancellár azonban már január 18-án, tehát még a királynő életében Rómában időzött, feltehetően a létesítendő egyetem ügyében utazva oda, úrnőjével egyetérésben.

Lukács kancellárnak végül is egyedül kellett megpróbálnia az egyetemet életre hívnia, ami azonban nem sikerült neki. 1406-ban ő is meghalt, s ha egyáltalán meg is indult az oktatás, az bajosan élhette túl az első és egyetlen kancellár halálát. Egyébként is, az 1405-ben megkoronázott új királynő, a tudományoknál az édes életet jobban kedvelő Borbála alighanem igényt tartott óbudai palotája használatára.

XXIII. János ellenpápa, minden bizonnyal Zsigmond kérésére, 1410. augusztus 1-én új alapítólevelet adott ki a létesítendő óbudai egyetem számára. Mint-ha a király végül is felismerte volna, hogy országa nem lehet meg *studium generale* nélkül, s ezért első neje sikertelen kísérlete után ő vette kézbe az ügyet. Az így létrejött második óbudai egyetem körülményei azonban mást mutatnak.

1410 döntő esztendő Zsigmond pályafutásában. Májusban meghal Ruprecht német-római király, s ezzel Zsigmond előtt megnyílt az út a német birodalom élére: a császári korona várományosa lett. Ugyancsak 1410 első felében került sor XXIII. János „pisai” ellenpápa megválasztására. Üdvözlésére a király Ozorai Pipót küldte Bolognába ez év májusában, s e küldetés már nemcsak a magyar király, hanem a leendő német-római császár politikai terveit is egyengetni volt hivatott. A birodalmi ügyek között az egyházpolitikaiak: az egyház reformja, a skizma megszüntetése és az eretnokség elleni küzdelem álltak az előtérben. E feladatokban Zsigmond egyik legfontosabb munkatársául és szövetségeseül a korai humanizmus egyik nagy képviselőjét, Branda Castiglione piacenzai püspököt szemelte ki. 1403-ban járt először Magyarországon szentszéki küldetésben, s ekkor nyerhette meg Zsigmond bizalmát, aki 1410 elején segítette őt kiszabadítani Orlando Pallavicino rablólovag fogságából. Ozorai Pipo legfőbb feladata 1410 tavaszán-nyarán éppen az lett, hogy az új ellenpápától kieszközölje a piacenzai püspöknek legátusként Magyarországra küldetését. Nagyon valószínű, hogy ekkor és Branda Castiglione küldetésével szoros összefüggésben került előterjesztésre Zsigmond egyetemalapítás iránti kérelme is.⁵

Ha ugyan az egész egyetemalapításnak nem éppen Branda Castiglione volt a kezdeményezője. A pápa intézkedései mindenesetre az ő kulcsszerepéről tanúskodnak. XXIII. János ugyanis 1410. augusztus 1-én (ugyanazon a napon!!!) nem egy, hanem két iratot adott ki a magyarországi egyetemalapítás ügyében.⁶ Az egyik a piacenzai püspöknek szól, melyben őt megbízza, hogy keressen Magyarországon alkalmas helyet egyetem számára. A másik viszont az óbudai egyetemet másodszer megalapító bulla. A hamarosan bíborossá emelt Branda Castiglione mindkét irattal a zsebében érkezett Magyarországra, s nyilván módja volt tetszése és belátása szerint vagy új helyet keresni az egyetemnek a hozzá intézett levél értelmében, vagy pedig – ha Óbudát alkalmasnak találta –

akkor az ott létesítendő egyetemet jóváhagyó bullát venni elő, és hozzákezdeni az egyetem szervezéséhez. Tudjuk, hogy ez utóbbi lépésre került sor, már csak azért is, mert 1412-ben – vagyis körülbelül mikorra az egyetem szervezése befejeződhetett – Zsigmond őt tette meg a veszprémi püspökség adminisztrátorává, s ezzel a püspökség területén fekvő egyetem is az ő fennhatósága alá került.

Megfelelő adatok hiányában nem dönthető el, hogy a királynak vagy a kardinálisnak volt-e nagyobb szerepe az új egyetem felállításában. Biztos azonban, hogy a kettejük ügyéről volt szó, közös egyházpolitikai céljaik kívánták az új studium generale létesítését. E célok között az egyik nyilván a huszitaellenes küzdelem volt. A huszitává lett prágai egyetem ellensúlyozására Zsigmondnak saját országában is szüksége lehetett a hit védelmét szolgáló tudományos és oktatási intézményre. Talán az sem volt hatás nélkül a király elhatározására, hogy éppen néhány héttel Ozorai Pipo küldetése előtt hirdette Budán tanításait Prágai Jeromos. De talán még fontosabb volt, hogy az egyetemes zsinat összehívását kikényszerítő császárnak és bíboros elvbarátjának egy engedelmesen szavazó egyetemi delegáció álljon rendelkezésére. Feltűnő ugyanis, hogy míg mindössze két óbudai diák nevéből van tudomásunk 1412-ből, illetve 1415-ből, addig ismerjük hét professzorának a nevét, azokét ugyanis, akik az óbudai egyetemnek a konstanzi zsinaton megjelent delegációját alkották. Nem érdektelen felfigyelni a számokra: míg Párizs tizenhárom, Bécs, Heidelberg és Orléans pedig nyolc-nyolc főnyi delegációt küldött, addig Óbuda a maga hét tagjával megelőzi a hat-hat taggal képviselt Prágát és Londont, az öt-öt taggal szereplő Erfurtot, Avignont, Bolognát és Krakkót és a három delegátust küldő Oxfordot! Az éppen hogy megalakult, valamennyi között legfiatalabb óbudai egyetemnek ilyen létszámú szereplése nyilván nem az egyetem súlyának, tekintélyének a kifejeződése, hanem politikai okok következménye. Mintha az egész egyetemalapításnak ez lett volna a legfőbb célja: egy Zsigmondnak alárendelt s így hozzá feltétlenül lojális egyetemi delegáció szereplése a zsinaton. Bizonyítani ezt nehéz volna. Tény azonban, hogy miután Husz és Jeromos elhamvadtak a konstanzi máglyán, miután a zsinat véget vetett a nyugati egyházszakadásnak, s miután a reform elnapolásával befejezte munkáját – többé semmit sem hallunk a másodszer is megalapított óbudai egyetemről. Nehéz volna megszabadulnunk attól a gyanútól, hogy Zsigmond nem az ország központi művelődési intézményét akarta megteremteni, hanem aktuális politikai célok érdekében volt szüksége egy ilyen intézményre. A politikai időszerűség elmúlt, az egyetem mint politikai eszköz betöltötte szerepét – a király és császár ezután már nyugodtan sorsára hagyhatta.

De talán Mátyás másképpen járt el. Hiszen ő műveltségben a kultúrafejlesztés céltudatosságában valamennyi elődjét felülmúlta. Anélkül hogy Mátyás kul-

turális érdemeit a legcsekélyebb mértékben is kétségbe vonnám, a pozsonyi egyetem története több elgondolkodtató mozzanatot tár elénk.⁸ Mindenekelőtt hangsúlyoznom kell, hogy az egyetem nem Mátyás, hanem Vitéz János létesítménye. A egyetem alapítása iránti kérést ugyan Mátyás nevében fogalmazták, de erre csak 1465-ben, Vitéz esztergomi érsekké emelésének évében kerül sor, s a pápánál a kérést nem más terjesztette elő, mint Janus Pannonius.⁹ A pápa válasza is Vitézhez és Janushoz van címezve, s ebben nem a királyt, hanem az érseket hatalmazza fel az egyetem megszervezésére.¹⁰ Nem véletlenül emlegették az egykorú bécsiak Vitéz egyetemeként a pozsonyi studium generalét, és a jól értesült Vespasiano da Bisticci is kiemelte Vitéz-életrajzában, hogy „igen jeles egyetemet szervezett”, s hangsúlyozta áldozatkészségét is: „idehozatta az Itáliában található legtudósabb embereket, nem nézve, hogy mennyi lesz a fizetésük”.¹¹ Arról viszont semmi adat sincs, hogy a király viselte volna a tanárok fizetésének terheit.

Árulkodó az egyetem helyének a kérdése. Ha Mátyás szerepe lett volna a döntő, akkor az egyetem alighanem Budán, vagy a korábbi egyetem színhelyén, Óbudán jött volna létre. Lehet, hogy Mátyás szívesen látta volna az egyetemet székhelyén, csakhogy a főváros a veszprémi püspökség területéhez tartozott, s ha a költségeket az esztergomi érsek fedezte, akkor csak az ő egyházmegyéje jöhetett szóba. A logikus az lett volna, hogy az új universitas az érseki székhelyen, Esztergomban alakuljon meg, s minden bizonnyal Vitéz ezt szerette volna. A pápai engedély azonban ezen az egy ponton megkötötte a kezét: Vitézt hatalmazta ugyan fel az egyetem megalapítására, de a király által kijelölt helyen. Bizonyára a király döntött tehát Pozsony kiválasztásában, mégpedig nyilván nem művelődéspolitikai megfontolásból, hiszen semmiképpen sem szerencsés választás az ország peremére, s a virágzó bécsi egyetemtől egynapi járásnyira helyezni királysága egyetlen egyetemét. A döntés oka ezért csak politikai lehetett. A dátumok figyelemre méltó összeesésének lehetünk a tanúi: 1465-ben kelt a pápai engedély, 1466-ban kerül napirendre a Podjebrád elleni háború kérdése, 1467-ben kezdi el működését a pozsonyi egyetem, 1468-ban indul meg a cseh háború. A huszitizmus elleni ideológiai bázisnak szánta volna Mátyás az egyetemet? Adatunk nincs rá, de ha számításba vesszük, hogy a király éppen ezekben az években tetszelgett az egyház védőjének és az eretnekek elleni keresztes hadjárat vezérének a szerepében, akkor talán nem alaptalanul gyanítunk itt összefüggést. Még inkább a cseh kérdéssel való kapcsolat feltételezésére engednek következtetni az egyetem elhalásának körülményei. Miképpen az egyetem megalakulása a cseh háború megindulásával esik egybe, úgy megszűnése a cseh háborúk végével.¹²

A pozsonyi egyetem történetének egyik legvitatottabb kérdése az egyetem

fennállásának időtartama, megszűnésének időpontja. A legkésőbbi hiteles és biztos adat a pozsonyi egyetem fennállásáról 1474-ből származik. Az adatot Csapodi Csabának köszönhetjük, aki nemrég a bécsi Nazionalbibliothekban egy, a pozsonyi egyetem tulajdonában volt kódexet talált.¹³ Az ebben olvasható egyik bejegyzés szerint a könyvet 1474-ben Sigismundus Obrecht de Lengenveldt, a teológia baccalaureusa adta az egyetemnek az avatásért járó háromforintos taksa fejében. Ezt követően egyetlen adat sem vall többé az egyetem fennállásáról. Az 1486-ban elhunyt Schomberg György pozsonyi prépost sírkövén ugyan az is olvasható, hogy az egyetem vicekancellárja – de a sírkövet már 16 évvel korábban kifaragták, az az érseki levél pedig, mely a prépostságban utódját, Sánkfalvi Antalt tisztségében megerősíti, egy szót sem szól egyetemi alkancellárságról.¹⁴ Másrészt az is igaz, hogy a pozsonyi városi számadáskönyvekben még a század legvégén is gyakran szó esik a „Hohenschul”-ban végzett munkálatokról, de a fogalmazásokból kétséget kizáróan kitűnik, hogy ezzel az elnevezéssel nem az intézményt, hanem az egykori intézmény épületét jelölték. (Pl. 1501-ből: „... mitsamt dem hause die hohenschul genant...”)¹⁵

Érdekes a pozsonyi egyetem épületei kérdésének egy kis figyelmet szentelnünk. Az a ma is álló épületkomplexum, mely Pozsonyban az Academia Istropolitana épületeként ismeretes, eredetileg két házból állt; az egyik a királyé volt, melyet ő bocsátott rendelkezésre, a másikat pedig Vitéz vásárolta meg az egyetem céljaira. Vendelín Jankovič legújabb kutatásai nyomán tudjuk azonban, hogy ebben az egyesített két épületben a kollégium, a diákok szállása volt elhelyezve, míg az oktatás céljaira egy harmadik, ma a préposti palotába bekebelezett épület szolgált.¹⁶ Ez utóbbit curiaként emlegetik, s a városi számadások között még 1466. október 22-én is mint „kunigs kamerem” említik. Vagyis ez is királyi tulajdon, sőt eredetileg királyi szállás, melyet csak 1467 nyarán alakítottak át egyetemi célra, a számadások tanúsága szerint.¹⁷

Ezután tíz évig hallgatnak a számadások a „hohenschul”-ban végzett munkálatokról. 1477 őszén azonban lázas munkálatok kezdődnek; megjavítják azt a hidat, amelyen az épületből kerülő nélkül át lehet jutni a prépostsági templomot körülvevő temető falán, s közvetlenül menni a templomba.¹⁸ Nem valószínű, hogy a diákok vagy tanárok kényelmét akarták volna ezzel szolgálni. Árulkodó, hogy a munkálatokat egy bizonyos Wolfgang von Krembs, a „kunigs Pawmeister” vezeti,¹⁹ s az is, hogy Mátyás megvásárol három szomszédos házat, azokat lerontatja, s helyükön pompás kertet, a „kunigs gartn”-t létesít, mely még a XVI. században is fényes ünnepek, lakomák színhelye volt.²⁰ Ha ehhez még hozzávesszük, hogy 1490-ben a király puskáit raktározzák az épületben, valamint egy későbbi jól értesült tanúnak azt az értesülését, hogy

„miután az egyetem elsovadt, a házat udvari emberek foglalták el”,²¹ akkor jogos az a következtetésünk, hogy legkésőbb 1477-ben Mátyás az épületet újra királyi célra rendeztette be. Ez év június 12-én üzent hadat a király III. Frigyesnek, s ez év nyarán udvara, az új királynéval, Beatrixszal együtt Pozsonyba költözött. A király, de különösen a királyné ettől kezdve sokat és hosszasan időzött a városban, mégpedig a néhány évvel azelőtt még egyetemi oktatás céljára használt, s most kellően átalakított, megszüpített épületben. 1477-ben a pozsonyi egyetem tehát már nem működött.

De mi lett a kollégiummal? Feltűnő, hogy 1472. április 30-án Vitéz János az épületnek azt a felét, amely az ő tulajdonában volt, öt nemes szolgájának adományozta.²² Ez az adat arra mutat, hogy hatalmának megtörése után, nem sokkal halála előtt az alapító érsek levette kezét az egyetemről, s másképp óhajtott intézkedni az egyetemnek rendelkezésre bocsátott pozsonyi házaról. De talán valószínűbb, hogy levették a kezét, vagyis hogy politikai bukásával együtt járt kancellári szerepének a megszűnése is, s ezért próbálta legalább vagyonát menteni. A Vitéz tulajdonában volt épületet azonban a jelek szerint a király vette birtokba: még az 1490-es évek elején is Korvin János, majd Ulászló intézkednek felőle. De különösen érdekesek a telekkönyvi bejegyzések. 1473. január 5-én, tehát nem sokkal Vitéz halála után, az ő épületrészét „Her Jörg vom Stain”, vagyis Georg Stein, Mátyás boroszlói származású diplomatája és bizalmi embere nevére telekkönyvezték.²³ Hogy neki adta-e a király, vagy pedig használatra engedte át neki, avagy Stein amolyan királyi-állami biztosként került bejegyzésre – nem tudjuk. Az egyetem ekkor még működött. Öt évvel később, amikor viszont már nem működött, egy újabb telekkönyvi bejegyzéssel találkozunk: a kollégium céljára szolgáló épület mindkét részét egy bizonyos Angelus Rangon von Pern nevére írják.

A pozsonyi egyetem monográfusa valamely berni származású német kanonokot sejtett e név mögött,²⁴ pedig a név eredeti formája: Angelo Rangone da Verona, aki nem más, mint a ferences Gabriele Rangonének, azaz Veronai Gábor egri püspök, majd bíborosnak, Mátyás kancellárjának az öccse. Ismeretes, hogy ha a reneszánsz korában valaki egy külföldi országban magas méltóságba került, akkor hamarosan jött utána az egész pereputty is. Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy megjelent és Mátyás szolgálatába lépett az egri püspök unokaöccse, Francesco Fontana, s hogy ide jött szerencsét próbálni nála jóval fiatalabb (talán más anyától származó) testvéröccse is. Ez az Angelo nem tündökölt kiválóságával. 1488-ban éppen unokatestvére, Francesco Fontana perli őt bizonyos neki járó komoly összegek eltulajdonítása miatt. Úgy látszik, a pert elvesztette, mert míg 1482-ben mint jómódú ember szerepel a veronai adózók jegyzékében, addig 1492-ben már szegény, s 1502-ben még szegényebb.²⁵

Maga Mátyás is könnyelmű ifjúnak titulálja egy 1481. március 10-én kelt, éppen bátyjához, a már Itáliába visszaköltözött Gáborhoz írt levelében. Megtudjuk innen, hogy Angelo a királynő kíséretéhez tartozott, s hogy a király s a bíboros fivér rosszállását azzal érdemelte ki, hogy feleségül vette a királynő egyik szolgáját, és ezután már nem akart tisztességes munkát vállalni.²⁶ Nagy valószínűség szerint már 1478-ban is a királynő mellett szolgált, amikor az éppen Pozsonyban időzött a korábbi egyetemi épületből visszaalakított curiában. Ekkor írták az ő nevére a szomszédos kollégiumi épületet.

De talán már korábban is köze lehetett Angelónak a pozsonyi egyetemhez, 1473-ban feltűnik ugyanis egy bizonyos Angelus, akit Wolfgangus Prechtl doctorral együtt a káptalan díszlakomán látott vendégül. Sőt ugyanezt az Angelust nem sokkal később a káptalan újra megvendégelte (ez alkalommal hat tyúkot vágtak le). Minthogy a mi Angelónkra vonatkozóan 1473-ból való a Magyarországra jövetele előtti utolsó itáliai adat, hajlandók volnánk arra gondolni, hogy a püspök kancellár öccsét fogadták ilyen megtiszteltetéssel. Annál is inkább, mert Wolfgangus Prechtl királyi káplánról tudjuk, hogy Veronai Gábor bizalmi embere volt, s így érthető lenne, hogy a káptalan sietett a nagy hatalmú egri püspök bizalmasát és rokonát méltó módon fogadni. Csupán az a bökkenő, hogy forrásunk nemcsak Prechtlt, de Angelust is doctornak nevezi, márpedig a mi Angelónk sohasem végzett egyetemet, s 1473-ban egyébként is még csak 18 éves volt. Lehet persze, hogy a forrás adata hibás, ugyanis értesülésünk csupán egy, a pozsonyi káptalanban készült, XVIII. századi „series canonicorum”-ból származik. Ez pedig a „hospites honorati”-ra vonatkozó adattal egy, ma már nem fellelhető liber rationumból veszi.²⁷ Amennyiben akár a káptalani számadások egykorú feljegyzője, akár a XVIII. századi kézirat összeállítója tévedett a doktori cím és az Angelus név összekapcsolásakor, s Angelo Rangone da Verona már 1473-ban is járt valamilyen megbízással Pozsonyban, akkor a kép még világosabb lenne. Akkor még inkább kitűnne, hogy az egyetemhez, s főleg annak elhalásához komoly köze lehetett Veronai Gábor kancellárnak.

Nem is időztem volna ennyit a jelentéktelen Angelo személyénél, ha nem óhajtottam volna bátyjára terelni a figyelmet. Történetírásunk és művelődéstörténetünk még adós Gabriele Rangone magyarországi tevékenységének a részletes feltáráásával és értékelésével. Benne kell látnunk ugyanis Mátyás cseh politikájának egyik kulcsemberét. Találkozásuk szükségszerű volt attól a pillanattól kezdve, hogy Mátyást politikai érdekei a cseh korona megszerzésére indították. Minthogy ezt a törekvését csak az eretnekek elleni küzdelem eszméjével lehetett elfogadhatóvá tennie hazai és nemzetközi szinten egyaránt, kapóra jött neki az 1467-ben a husziták ellen Csehországba és a környező országokba

rendelt inkvizítor személye. A Szentszék immár évtizedek óta az obszerváns ferencesekre támaszkodott a közép-európai eretnekekkel szembeni harcban, s közülük választotta ki az ebben illetékes inkvizítort. A sort Giacomo della Marca (Marchiai Jakab) nyitotta meg, az ő művét volt hivatott folytatni Kapisztrán, akinek egyik társaként érkezett Közép-Európába Gabriele Rangone, hogy majd több mint tíz évvel mestere halála után nyomába lépjen. Addig Ausztriában tevékenykedett, s nem tudjuk pontosan, mikor kezdődtek Mátyással való kapcsolatai. Az azonban biztos, hogy a hatvanas évek végétől kezdve egyre nélkülözhetetlenebb lett számára.

Személyében a Szentszék bizalmi embere kezdett egyre fontosabb tisztségeket betölteni Mátyás országában. Se szeri, se száma a pápai iratoknak, melyek magasztalják a „circa rem fidei, maxime Bohemorum haereticorum, diligens et studiosus” Gabriele Rangonét, és figyelmeztetik Mátyást, hogy mindenben őrá hallgasson. Különösen 1471-től kezdve növekszik szerepe: ő tájékoztatja Mátyást a pápa szándékairól, rajta keresztül érkeznek az olaszországi pénzek stb.²⁸ Talán a Vitéz-féle összeesküvés indítókai között is szerepet játszhatott a ferences inkvizítor s egyben pápai legátus s egykettőre erdélyi püspök politikai karrierjének gyors emelkedése s Mátyásra gyakorolt befolyása. Vajon nem lehetett a cseh háború küszöbén éppen ő a király egyik ösztönzője az egyetem székhelyének megválasztásában? S a Vitéz-összeesküvés után vajon nem lehetett éppen neki döntő szerepe az egyetem további sorsának alakulásában? Nem tudjuk, hogy Vitéz bukása után volt-e más, újabb főkancellárja a pozsonyi egyetemnek. Az új érseknek, Beckensloernek esetleges ez irányú funkciójáról semmi hír sincs. Valószínű ezért, hogy az egyetem valamilyen módon és címen az egri püspökségbe frissen beültetett, a király abszolút bizalmát élvező, s különösen az összeesküvés után legfőbb politikai munkatársává lett Veronai Gábornak az ellenőrzése alá került. Ha e feltevés megállja a helyét, akkor rögtön érthetővé válik öccsének – egyébként érthetetlen – felbukkanása az egyetem körül.

Vitéz János – kétséget kizáróan – humanista szellemben tervezte és próbálta a pozsonyi egyetemet létrehozni. Alapítása azonban már születése pillanatában függvénye lett a különböző politikai elképzeléseknek, melyek azután sorsát meghatározták. Kedvezőtlen helyen kellett az egyetemet megalapítani, majd az egyetem alapító kancellárjának politikai bukása folytán bizalmatlanság vehette körül az intézményt, s az nem fejlődhetett tovább eredeti célkitűzésének szellemében. Talán éppen a ferences főinkvizítor szava válhatott döntővé az egyetem utolsó éveiben. Ezzel azonban sorsa meg is pecsételődött. A hetvenes évek derekán Mátyás már kiábrándult a cseh háborúból, egész politikájában fordulat volt készülöben, a cseh huszita ügyek szakértőjének, Veronai Gábornak

a fontossága is csökkent a szemében, miért erőltette volna a tengődő pozsonyi egyetem fenntartását. Az épületre amúgy is szüksége volt.

De talán lassan felismerte addigra, hogy országának igenis szüksége volna erős, jól szervezett, anyagilag is biztosan megalapozott egyetemre, a „studia humanitatis” magyarországi otthonára, mely királyságának éppoly díszes lehet majd, mint palotája, mint páratlan könyvtára. Az 1470-es évek végén el is kezdte az új budai egyetem szervezését; a teológiai oktatás a budai domonkos kolostorban 1581-ben, úgy látszik, meg is indult, s élete végén megtörténtek az előkészületek az Artes fakultása épületének felépítésére.²⁹ A felismerés azonban későn jött, a tervezett budai egyetem sohasem jött létre. Így Mátyás korának egyetlen universitas a pozsonyi maradt, mely éppoly hamar elenyészett, mint a Nagy Lajos- vagy Zsigmond-kori alapítások.

Valamennyi középkori egyetemünk létrejötte és elhalása más-más körülmények között ment végbe. Közös azonban sorsukban, hogy egyik esetben sem az ország vezetőinek az a felismerése sürgette létrejöttüket, hogy az országnak végre-valahára (vagy ahogy több évszázaddal később, s éppen az egyetem ügyében Apácai Csere János mondta, „immár-elvégtére”) rendelkeznie kell egyetemmel. Hosszú távú, messze előrenéző politikai bölcsességre lett volna ehhez szükség, ehelyett az egyetemek sorsa függvénye lett a rövid távú, időszerű politikai érdekeknek, céloknak. Ez pedig katasztrófális következményekkel járt a magyar művelődésre nézve. Mert hiába jártak százak és ezrek a legjobb külföldi egyetemekre, hazai universitas nélkül nem jöhettek létre az országon belül igazi tudományos központok, nem készülhettek tudományos művek, nem alakulhatott ki tudományos könyvkiadás, nem nevelődhetett ki egy olyan, legalább szűk réteg, melynek a tudománnyal való foglalkozás főhivatása. Mátyusz Elemér a középkori magyar egyházi személyek könyvkultúráját vizsgálva felhívta a figyelmet arra, hogy míg a fennmaradt könyvjegyzékek tulajdonosaik széles körű és sokszor korszerű műveltségéről vallanak, s nem nélkülözik az alapvető summákat, a klasszikusokat, addig e jegyzékekből teljesen hiányoznak az értekezések, a tudományos aprómunka termékei, vagyis mindaz, amit ma „szakirodalomnak” nevezünk.³⁰ Voltak művelt emberek a középkori és reneszánsz kori Magyarországon, de az elméleti szakemberek, a professzorok hiányoztak. Dőreség lenne azt hinni, hogy csak a professzorok fejlesztik a tudományt, professzorok nélkül azonban egyetlen európai ország sem tudott eljutni a tudományos tevékenység magas fokára. A középkori magyar egyetemek sikertelensége ezért a magyar kultúra egyik nagy gyengeségének a forrása lett. Végső fokon itt van annak a máig kiható rendellenességnek a gyökere, hogy inkább a zsenik és dilettánsok országa lettünk, semmint a szolid szakembereké.

ÉRTELMISÉG EGYETEM NÉLKÜLI ORSZÁGBAN

Az értelmiség minden korban és minden országban erős rétegeztséget mutat társadalmi, anyagi és műveltségi szempontból egyaránt. Egészségesen fejlődő társadalomban az értelmiségi elit és az értelmiség széles tömegei szervesen ki-egészítik egymás tevékenységét, szerepük a társadalom életében egyformán fontos és nélkülözhetetlen. A kettő közül azonban az elit a dinamikusabb elem, az újítások, a haladás hordozója és motorja. Az általa képviselt és fejlesztett magas műveltség jelenléte elengedhetetlen a széles értelmiségi tömegek átlagos műveltségi szintjének fenntartásához, illetve ennek folyamatos emelkedéséhez.

A kultúra, a tudomány, a művészetek tartós virágzását az elit csak akkor tudja biztosítani, ha megfelelő intézményes bázissal, háttérrel rendelkezik. A középkorban ezt elsősorban az egyház, illetve különböző intézményei biztosították. A XVI. században ezt a funkciót az udvarok, a már erősen laicizálódott egyetemek, valamint – a legfejlettebb országokban, elsősorban Itáliában – az akadémiák töltötték be. Udvar, egyetem és akadémia: ez a három intézménytípus volt a XVI. századi magas műveltség legfőbb hordozója. Magyarországon viszont ebben a korban nem volt sem igazi udvar, sem egyetem, sem szabályos akadémia; legfeljebb csökevényes formában vagy mulandó jelleggel voltak szurrogátumaik. A XVI. századi magyar értelmiség helyzetét, problémáit ebből az alapvetően hátrányos körülményből kiindulva lehet megérteni.

Az udvart illetően ismeretes, hogy a budai magyar királyi udvar a mohácsi csata és a kettős királyválasztás következtében széthullt, és sohasem szerveződött többé újjá. Ha tekintetbe vesszük, hogy a XVI–XVII. században milyen hatalmas és pozitív szerepet töltöttek be a királyi udvarok az egyes nemzeti kultúrák fejlődésében, akkor nem szorul ecsetelésre, mit jelentett a magyar kultúra szempontjából a királyi udvar hiánya. Igaz, alakultak bizonyos pótlékok, mint a magyar főnemesség egyes kiemelkedő személyiségeinek, például Nádasdy Ta-

másnak vagy Batthyány Boldizsárnak az udvarai, melyek jelentős intellektuális központtá fejlődtek.¹ Ezek azonban csak regionális szerepet tölthettek be, többnyire erősen hozzá voltak kötve az őket létrehozó, kivételes kultúrájú főúrhoz, akinek halála után rendszerint lehanyaglottak. Egyedül az erdélyi fejedelmi udvar esetében beszélhetünk az udvar intézményessé válásáról, de mire ennek a helyzete az 1580-as évekre megszilárdult, mire igazi központtá épült ki, nem sokára, az 1590-es évek végén elsöpörték a hosszú török háború következményei, úgyhogy a XVII. században Bethlen Gábornak szinte előlről kellett kezdenie az erdélyi fejedelmi udvar létrehozását.² Ami végül a magyar koronát viselő Habsburg-uralkodó bécsi udvarát illeti, ott egy ideig, főleg még I. Ferdinánd idejében, a magyar főurak és humanisták is otthonosan mozogtak, de azután végleg kiszorultak onnan, s a magyar király udvara egyértelműen idegen környezetté vált.³

Pedig, hogy a XVI. századi Magyarországon nem hiányoztak a szellem ama kiválóságai, akik igazi magyar udvarnak díszére válhattak volna, azt elegendőképpen tanúsítják a magyar akadémiai kezdeményezések. A mostoha körülmények közepette is sor kerülhetett – egy-egy szerencsés pillanatban – jelentős intellektuális csoportosulásokra. Elég, ha az 1570-es években, Radéczy István egri püspök és királyi helytartó körül Pozsonyban kialakult költői és tudós társaságra, vagy „Pallas magyar ivadékai”-nak az 1590-es években létrejött csoportjára gondolunk.⁴ Az ilyen és hasonló próbálkozások azonban csak a lehetőséget, az Európával való lépéstartás képességét bizonyítják. A tartós sikernek, a szervezett folytonosságnak, az intézményes állandóságnak a feltételei nem voltak biztosítva. Egyes kiváló személyek szükségképpen mulandó erőfeszítései mindezt nem pótolhatták.

Mátyás uralkodásának jóvoltából a magyar udvarnak maradtak legalább tradíciói, s így a magyar udvar eszménye s az utána való nosztalgia fontos tényező lett a XVI. század szellemi életében. Az akadémiai gondolat meggyökereztetésére pedig voltak legalább ilyen komoly, a nemzetközi mezőnyben is figyelemre méltó, az európai elittel is kapcsolatot tartó kísérletek. Az egyetem vonatkozásában azonban még ennyiről sem beszélhetünk. Bár az egyetemalapítások nagy korszaka a XIV–XV. század volt, Magyarországon a XVI. században nemcsak egyetem, de még egyetemi tradíció sem volt. Valamennyi középkori egyetemünk, a pécsi (1367), a két óbudai (1395, 1410) és a pozsonyi (1467) hamar elenyészett, a budai (1481) pedig még a végleges megszerveződésig sem jutott el.

A késő középkori magyarországi egyetemalapítások kudarcának legfőbb oka, hogy – ellentétben a szomszédos Csehország, Ausztria és Lengyelország példájával – egyetlen magyar uralkodó sem tartotta igazán szívügyének;

a rövid életű magyar egyetemek vagy egyes főpapok kezdeményezésére jöttek létre, akik tartósan nem tudták biztosítani fennmaradását, vagy pedig politikai céloknak voltak alárendelve, s mihelyt e célok időszerűségüket veszítették, az egyetem is feleslegessé vált.⁵

Ami nem történt meg a nagy királyok, I. Lajos, Zsigmond és Mátyás korában, az a XVI. század elején, a királyi hatalom hanyatlásának idején még kevésbé volt lehetséges. Mátyás után nem is került sor újabb kísérletekre. Mohács, az ország kettészakadása pedig jó időre reménytelenné tett minden ez irányú kezdeményezést. A XVI. század második felében voltak ugyan figyelemre méltó próbálkozások, de már nem országos szinten, hanem csak regionális jelleggel, s a reformáció nyomán kialakult felekezeti harcok következményeként. Három ilyenről tudunk. Oláh Miklós érsek a Nagyszombatba telepített esztergomi káptalan iskoláját 1559-ben megreformálta, s kiváló külföldi professzorokkal megerősítette azzal a céllal, hogy azt fokozatosan majd egyetemmé fejlessze, s a reformációtól szorongatott katolicizmus fellegrárává tegye. 1562-ben a jezsuiták behívásával s az iskolának az ő kezükbe adásával remélte célja megvalósítását, de a jezsuiták ez alkalommal kudarcot vallottak, a magyar klérussal sem tudtak jól együttműködni, s néhány év múlva elhagyták az országot. Közben az érsek is meghalt, s az iskola megrekedt a középfokon egészen 1635-ig, amikor Pázmány Péter végre egyetemmé, a legrégebb, máig is működő egyetemmé fejlesztette.⁶

Az 1560-as évek végén Erdélyben vetődött fel egy ambiciózus terv. János Zsigmond fejedelem és antitrinitárius környezete Gyulafehérvárott szeretett volna egy humanista szellemű, a Szentírás szabad vizsgálatát elősegítő egyetemet létesíteni, s erre a célra nem kisebb tudóst, mint Ramust szerette volna megnyerni.⁷ Ő kitért a meghívás elől, az 1471-ben trónra lépő katolikus fejedelemnek, Báthory Istvánnak az idején pedig már szó sem lehetett a terv megvalósításáról. Annál inkább buzgólkodott az új fejedelem s 1576-tól lengyel király azon, hogy az Erdélyben szinte teljesen visszaszorult katolicizmus számára biztosítson egy, a protestánsokra is hatást gyakorló oktatási intézményt. 1579-ben sikerült is elérnie, hogy Kolozsvárott megalakult a jezsuiták kollégiuma, mely nagy sikerrel kezdte meg működését, s a legjobb úton haladt afelé, hogy egyetemmé fejlődjék. 1588-ban az erdélyi protestáns rendeknek sikerült azonban betiltaniok működését; Báthory Zsigmond fejedelemnek a rendek felett aratott győzelme után, 1594-ben ugyan újra megnyitotta kapuit, de 1603-ban a felázadt kolozsvári nép lerombolta, s ezzel története le is zárult.⁸

A XVI. században a magasabb képzettségre törekvő magyarországiak csak külföldi egyetemeket látogathattak. Ezt tették már az előző évszázadban is, amikor a körülbelül három és fél milliós országból száz év alatt körülbelül

ötezeröttszázán látogattak külföldi egyetemet, túlnyomó többségben a közeli bécsit és krakkóit. Természetesen ezeknek csak egy töredéke szerzett egyetemi fokozatot (1400 és 1500 között kétezerháromszáz krakkói magyar diákból háromszázkilencvenen szereztek meg a baccalaureátust és hetvenkilencen a magisteri titulust).⁹ A XVI. századra vonatkozóan nem rendelkezünk sajnos még ilyen számadatokkal sem, tekintettel azonban az országot ért pusztulásokra s az egyetemre menetelt akadályozó számtalan körülményre, a XVI. században a külföldi egyetemet látogató magyarországi diákok száma valószínűleg alatta maradt az előző századnak. A látogatottság szempontjából az 1540-es évekig továbbra is Bécs és Krakkó vezet, ettől kezdve azonban Luther és Melanchthon Wittenbergje vonzza leginkább a magyar ifjakat. Számos hallgatója volt a többi német protestáns egyetemen is, a század utolsó harmadától kezdve különösen a kálvinista Heidelbergnek. Megnőtt az itáliai humanista egyetemek vonzereje is, különösen Padováé, melyet a velencei köztársaság toleranciája folytán a protestánsok is nehézség nélkül látogathattak.

Annak a körülménynek, hogy a magasabb képzettségre törekvő magyar diákok külföldi egyetemekre kényszerültek, voltak kétségtelen előnyei. Első kézből és késelem nélkül ismerhették meg a legfontosabb új tudományos eredményeket; a legújabb korszerű intellektuális és vallási irányzatoknak pedig szinte azok születésétől és kibontakozásától kezdve ismerőivé és híveivé válhattak. Ennek köszönhető, hogy mind a XVI., mind később a XVII. században is annyi „modern” gondolat, tanítás jelent meg Magyarországon. De sajnos csak megjelent, meggyökeresedni már ritkán tudott, hiányzott az a kulturális, intellektuális közeg, azok az értelmiségi körök, azok az intézmények, melyek feltételeket és bátorítást nyújthattak volna a külföldön szerzett legkorszerűbb műveltség továbbfejlesztésére.

A külföldi egyetemen tanulók jobbjai valósággal habzsolni igyekeztek a tudást, az ismeretet; igyekeztek mennél hosszabb ideig külföldön maradni, tanulmányaikat különböző egyetemeken folytatni, s személyes kapcsolatba kerülni a legnevesebb professzorokkal, tudósokkal. Aki csak tehetett, egyetemi éveit hosszabb tanulmányúttal is megtoldotta, meglátogatva Rómától Angliáig a legfontosabb városokat. Számos egyetemi városban, így főként Wittenbergben, Heidelbergben és Padovában (a XVII. században, majd elsősorban a holland egyetemi városokban) magyar diákkolóniák létesültek, egyesületekkel, könyvtárral, segélyező pénztárakkal stb., az ide-oda utazó peregrinus diákok pedig biztosították ezek között az állandó kapcsolatot. A diákok egy része tekintélyes könyvanyagot gyűjtött össze peregrinációja alatt; szerencsés véletlenként fennmaradt „Album amicorum”-jaikban pedig gyakran az európai elit legjobbjainak az emléksorai adnak egymásnak találkozót.¹⁰

Az európai litteraria respublicához való tartozás s az ott szerzett megbecsülés e diákok számára azonban egy egyszeri s folytatás nélküli epizód maradt, igaz, ez az epizód gyakran négy-öt, sőt olykor nyolc-tíz évig is eltarthatott. Igen ritkán sikerült csak valamelyiküknek Magyarországra hazatérve továbbra is fenntartania korábbi személyes külföldi kapcsolatait. Legtöbbjük nem tudott továbbra is lépést tartani a fejlődéssel. Jó példa erre könyvtáraik sorsa. Minimális azoknak a könyveknek a száma, melyeket hazatérésük után szereztek be. A hosszú évekig Németországban és Svájcban tanuló Macarius Józsefnek, Melanchthon és Bullinger kedves emberének az 1563-ban politikai okokból elkobzott gazdag könyvtárában például alig találunk 1546 után megjelent könyvet; ugyanis ebben az évben fejezte be tanulmányútját.¹¹ A XVII. század elején működött Miskolczi Csulyak István ránk hagyta könyveinek pontos jegyzékét, ami jól példázza azt is, milyen szellemi poggyással tért haza egy ambiciózusabb magyar diák. Négy száz kötetes könyvtára nagyobb részét teológiai műveket tartalmaz, de megvolt benne szinte valamennyi nagy görög és latin klasszikus író is, sőt olyan modern szerzők is, mint Ficino, Agrippa, Machiavelli, Modrevius, Bodin, Lipsius stb. A könyvek azonban szinte mind 1607 előtti kiadások, ekkor tért ugyanis haza Heidelbergből, ezután már csak néhány könyv megszerzésére volt módja, bár az ő esete kivételesnek mondható, mert e későbbi szerzemények között néhány magyar vallásos könyv mellett egy Grotius-kötet, valamint a rózsakeresztes *Tractatus theologo-philosophicus* is ott szerepel.¹²

A nemzetközi szellemi vérkeringésből kiszakadó s azután Magyarországon értetlen közönnyel szembetalálkozó intellektuelek gyakran tragikus sorsára a XV. századtól kezdve a példák hosszú sora ismeretes. Erről panaszkodott már Janus Pannonius is, pedig ő még Magyarország virágzó korszakában élt. Miután tizenegy évi itáliai tartózkodás s az ott elért nagy költői sikerek után 1458-ban végleg hazatért Magyarországra, nemsokára már arról kellett panaszkodnia, hogy nincs értelme tovább verseket írnia, hiszen nincs, aki ezt értékeli; a barbár föld őt is barbár szóra szoktatja, s ha maga Vergilius vagy Cicero jönnének is ide, ők is elnémulnának. Pedig Janus Pannonius az ország egyik első embere volt, nagy hatalmú pécsi püspök. Mit szóljon akkor az, aki legfeljebb egy szerény falusi prédikatori vagy iskolamesteri álláshoz tudott jutni?

Nézzünk azonban egy jellemző XVI. századi értelmiségi pályát, egy viszonylag sikeresebbet – támaszkodva Ritoók Zsigmondné kitűnő életrajzi tanulmányára.¹³ A kismemesi származású Balsarát Vítus János (1529–1575) csecsemőkorban veszítette el szüleit egy török dúlás alkalmával; neveltetéséről az a Jakscics család gondoskodott, melynek szolgálatában állt elpusztult apja. Gyámjai küldték később Wittenbergbe, ahol maga Melanchthon karolta őt fel, megszerzte itt teológiából a magisteri fokozatot, de mestere azt tanácsolta neki, hogy

inkább orvosnak menjen, mert testalkata kevésbé teszi őt alkalmassá a prédikatori pályára. Ezért Padovába ment tovább orvosi tanulmányok végett, útközben meglátogatva Melanchthon ajánlólevelével a svájci tudósköröket, mindenekelőtt Bullingert. Majd hosszabb ideig Konrad Gessner vendége volt, értékes adatokat szolgáltatva neki Magyarország faunájáról. A nagy természettudós többször hivatkozik is művében a tőle kapott információkra. Az orvosi tanulmányokat Padovában folytatta, doktorálni azonban Észak-Itália akkori legkiválóbb természettudósánál akart, s ezért Bolognába ment Ulisse Aldrovandinhoz, akinél fényes sikerrel zárta tanulmányait. Orvosi tevékenységét Rómában kezdte, de protestáns lévén nem érezte jól magát, és 1560-ban hazatért Magyarországra. Látszólag szerencsés volt, mert sikerült orvosi állást kapnia a nagy hatalmú arisztokrata, Perényi Gábor udvarában. A vakbuzgó lutheránus főúr azonban mint alkalmazottai egyikének a legkülönbözőbb célokra vette igénybe szolgálatait, s főként mint teológus szakértőt foglalkoztatta a birtokain tevékenykedő helvét irányzatú prédikátorokkal szemben. Csak 1567-től, ura halála után jutott végre ideje arra, hogy tudományos tevékenységet folytasson; megírta az első magyar nyelvű sebészeti szakmunkát, kiadatni azonban nem tudta, s a kézirat is elkallódott. Néhány év után kénytelen volt belátni, hogy független orvosként nem tud megélni, főúri szolgálatba még egyszer nem akart menni, s így végül Melanchthon tanácsai ellenére a papi pályára kényszerült. Bár igazi hivatásához görcsösen ragaszkodott, s híveinek nemcsak lelkét vigasztalta, de betegségeiket is gyógyította ingyen, sőt a sárospataki iskola tanárainak oktatómunkájuk céljára természettudományi jegyzeteket állított össze, alkotó tudományos munkára már nem kerülhetett sor. A kor természettudományi irodalmában csupán Gessner hivatkozásai őrzik emlékét.

Balsaráti Vitus esete jól mutatja, hogy valamely szaktudomány magas fokú ismeretét alig lehetett kamatoztatni a XVI. századi Magyarországon. Egy másik kiváló orvos, a szintén Padovában tanult Purkircher György mint városának, Pozsonynak tisztviselője élt, mert midőn 1567-ben a Pozsonyban székelő királyi hivatalok orvossá akarták kineveztetni, a király anyagi okokra hivatkozva ezt nem engedélyezte.¹⁴ A legjelentősebb XVI. századi magyar orvosi könyv szerzője, Lencsés György az erdélyi kancellária alkalmazottja volt; hatalmas terjedelmű munkáját ő sem tudta megjelentetni, de ennek legalább fennmaradt több kéziratosa, jelül a mű iránti érdeklődésnek.¹⁵ Mindez más szakterületekre is érvényes. A sárospataki vár reneszánsz szárnya építőjének, az olasz Alessandro da Vedanónak szintén építész fia, Francesco, magyar protestáns lelkészként fejezte be pályáját.¹⁶

A XVI. századi Magyarországon az egyetemet végzett értelmiségiek kevés kivétellel csak prédikátorként, hivatali tisztviselőként vagy valamely nagyúr

szolgálatában helyezkedhettek el, belevegyülve alacsonyabb képzettségű, szellemi igényeiket ritkán honorálni tudó kollégáik közé. Lehetett ugyan érvényesülési lehetőségük az egyházi vagy hivatali ranglétrán, ehhez azonban nem intellektuális képességeik érvényesítésére, szellemi alkotómunkára volt szükség, hanem az egyházi vagy világi politikában való taktikázásra, helyezkedésre. Minthogy nem volt egyetem és udvar, mely legalább kevesek számára lehetővé tette volna, hogy erejüket és tudásukat tudományos, irodalmi vagy más alkotó értelmiségi munkának szenteljék, intellektuális ambícióik lassan elfogytak, s beleszürkültek környezetükbe. Akiknek mégis sikerült elkerülniök ezt a sorsot, azok kivétel nélkül külföldön érvényesültek, mint Zsámboky János vagy Dúth András.

A magyarországi egyetem hiányának, illetve a magyar diákok külföldre özőnlésének a gazdasági összefüggései sem érdektelenek. Sajnos semmiféle kutatás nincs még arra vonatkozóan, hogy mekkora pénzüsszegek vándoroltak ki az országból a külföldi egyetemek látogatása érdekében. Igen sokan persze csekély pénzüsszeggel indultak útnak, s külföldön próbáltak támogatókra lelteni. A XVII. században Hollandiában külön alapítványok is keletkeztek a magyar diákok segélyezésére, a XVI. században azonban ez még nem volt intézményes jellegű. Arra sem igen vannak adatok, hogy e diákok külföldön munkát vállalva próbálták volna magukat fenntartani. Így a hosszú külföldi kinn tartózkodás költségeinek nagy részét otthon hagyott családjuknak, gyakran valamely nemesi vagy főúri pártfogónak, sokszor városuknak vagy egyházközségüknek kellett megfizetni. Nem véletlen, hogy mikor Apácai Csere János 1658-ban emlékiratot szerkesztett egy erdélyi egyetem felállítására érdekében, többek között azt is fejtegette, hogy annak fenntartása mennyivel olcsóbb lenne, mint évente diákok százainak külföldi taníttatása.

A magyar értelmiség vezető rétegének kizárólagos külföldi tanultsága jelentősen elmélyítette az egyetemet, illetve csak középfokú iskolát végzettek között amúgy is meglévő különbséget. A nem egyetemet végzettek, vagyis a csak itthon tanultak, a domidoctusok, ahogy a XVII. században nevezték, alkották természetesen az értelmiség jóval nagyobb részét. Ez a réteg egyenes leszármazottja a középkor kései századaiban kialakuló világi értelmiségnek. A XIV. században kezdték határozottabban megkülönböztetni Magyarországon a papi pályára készülő clericustól az iskolát végzett, de világi pályán elhelyezkedő, sőt meg is nősülő litteratust. Az állami, jogi és gazdasági írásbeliség egyre növekvő szükségletei révén a litteratusok száma egyre szaporodott. Közülük a XV. század végéig csak nagyon kevesen jártak külföldi egyetemen, képzettségüket a hazai káptalani, illetve városi iskolákban szerezték, melyekben mindazt tanították, amit az egyetemek Artes fakultásán, csak mind mennyiségileg,

mind minőségileg csökkentetebb fokon, elsősorban a praktikus tudnivalókra szorítkozva.

Ezek a litteratusok vagy magyar nyelven deákok a XV. században jórészt a nemességből kerültek ki. Közülük egyesek magas állami tisztségekbe emelkedtek, mások megmaradtak egyszerű íródeákoknak, gazdatiszteknek; műveltségükben is erős szintkülönbség állapítható meg: vannak magas fokú jogi tudással rendelkezők, s olyanok is, akik a latin nyelvet is csak elemi fokon bírják. Mégis ezt a réteget egybefogta egy meglehetősen egységes nemesi ideológia, mely kitűnt idegenellenességével és nacionalizmusával. E deákréteg nagy szerepet játszott a magyar nyelvű írásbeliség elterjesztésében. Sokan, fogyatékosabb latintudásuk, de részben nemzeti büszkeségük folytán szívesen szerkesztették magyar nyelven írásaikat, leveleiket éppúgy, mint alkalmi költeményeiket.¹⁷

Ez a litteratus- vagy deákréteg a XVI. században jelentékenyen átalakult, és számbelileg tovább növekedett. A reformáció iskolapolitikája egyre szélesebb rétegeknek, köztük a parasztság egy részének is lehetővé tette az iskolázást, s így lassan megszűnt e deákréteg zártan nemesi jellege. Ez a „demokratizálódott” deákság sokat örökölt azonban a XV. századi nemesi deákműveltségéből; tovább erősítette, sőt az élet számos területén uralkodóvá is tette az anyanyelv írásban való használatát. A XVI. század második fele az az időszak, amikor a városok, a megyék, a nagybirtokok hivatalos iratai latinról magyarra váltanak át; sőt Erdélyben az államigazgatás, a törvények nyelve is a magyar lett ekkor. Ennek a XVI. századi deákrétegnek nagy érdemei vannak a nyelvjárások feletti egységes magyar irodalmi nyelv kialakulásában, valamint a magyar nyelvű irodalom fejlesztésében.¹⁸

A katolikus egyházi szervezet részbeni összeomlása s a külön papi rend megszűnése folytán lassan értelmét veszítette az egyházi és világi értelmiség megkülönböztetése, hiszen a protestáns prédikátorság nem járt együtt semmi karizmatikus jelleggel, egyike lett a polgári hivatásoknak. Bár a század közepén vannak még arra példák, hogy egy külföldi egyetemet végzett személyt – ha nem prédikátorként működött, mint például a könyvtára kapcsán már említett Macarius József – deáknak neveznek, litteratusnak ekkor már általában azt hívják, aki hazai iskolát végzett, tekintet nélkül arra, hogy milyen pályára készült, prédikátornak vagy iskolamesternek, világi hivatalnoknak vagy írónak.

A hazai egyetem hiánya, az értelmiség iránti növekvő szükséglet magával hozta, hogy a középfokú iskolák nem kis része az átlagnál magasabb fokra fejlődött. Kialakult – különösen az ekkor többséget alkotó református lakosság körében – egy sajátos iskolatípus, a kollégium, melyben a humanisztikus általános képzésen felül filozófiát, teológiát és jogot is oktattak. A hazai oktatás

színvonala így viszonylag magas szintre emelkedett, amint azt olyan nagy hírű iskoláknak a példája mutatja, mint a sárospataki, debreceni, kolozsvári stb. Ezek az intézmények azonban a sok nemes erőfeszítés ellenére sem lehettek képesek többre, mint a gyakorlati igények magas szintű kielégítésére: jó prédikátorokat, jó tanárokat, jó hivatalnokokat neveltek, de tudományos központtá nem válhattak, a tudományok „öncélú” fejlesztését nem vállalhatták.

Létrejött így a külföldi egyetemet végzetek úgynevezett „akadémikus” műveltség mellett egy „deák műveltség”, mely sokkal szolidabban gyökerezett a hazai szükségletekben, mint az előbbi. A deákréteg érdemei vitathatatlanok egy nemzeti közműveltség megteremtésében; ugyanakkor könnyen oppozícióba kerülhetett a szellemi elit merészebb, korszerűbb, újító törekvéseivel szemben. Az akadémikus és deák műveltség kettőssége, mely az egyetem nélküli magyar században kifejlődött, sohasem tudott harmonikusan egybeforrni, és mindvégig magában hordta egy európai és egy nemzeti, egy korszerű és egy konzervatív, illetve egy kozmopolita és egy tősgyökeresen magyar műveltség szembenállásának, sőt küzdelmének a veszélyét. Olyan betegség ez, melyből a magyar értelmiség, illetve tágabban a magyar társadalom mindmáig nem tudott teljesen kigyógyulni.

NICASIUS ELLEBODIUS LEUVENI ÉS RÓMAI TANULMÁNYAI

A Magyarországon működő flamand humanistának, Nicasius Ellebodiumnak (1535–1577) a gazdag kéziratos hagyatéka érdekes tanulságokkal szolgál az egyetemek XVI. századi története számára. A flandriai Casselben született humanista nevét még kevesen ismerik, munkásságára a magyar és a nemzetközi kutatás csak a legutóbbi másfél évtizedben kezdett igazán felfigyelni.¹ Most vált csak világossá, hogy személyében a XVI. század egyik legkiválóbb görög filológusát, különösen Arisztotelész, Arisztophanész és a görög grammatikusok egyik legjobb reneszánsz kori szöveggondozóját és interpretátorát kell tisztelnünk. Granvelle kardinálisnak, V. Károly, majd II. Fülöp főminiszterének, Rodolfo Pio da Carpi kardinálisnak, a jezsuita rend protektorának, Oláh Miklós és Verancsics Antal esztergomi érsekeknek, Radéczy István egri püspöknek, Magyarország királyi helytartójának volt a pártfogoltja, s olyan humanisták barátságát élvezte, mint Paolo Manuzio, Gian Vincenzo Pinelli, Dudith András, Zsámboky János, Carolus Clusius. Sikereit csupán tehetségének köszönhette, mert szerény családból származott: a leuveni egyetemen való beiratkozásakor a „pauperes” között szerepel,² s római tanulmányai idején is a szegénység miatt kellett panaszkodnia.³

Életrajzát röviden a következőkben foglalhatjuk össze. 1549. augusztus 28-tól 1554. április 4-ig Leuvenben az „artes”-t tanulta, különösen a retorikát, s szilárd alapokat szerzett a görög nyelv ismeretében. 1554. május 15-től Rómában tartózkodik, ahol a következő év március 15-én a Collegium Germanicum növendéke lesz, s ott 1556. szeptember 12-ig marad.⁴ Görög és filozófiai tanulmányok mellett elsősorban teológiai képzésben részesül itt. Innen Bécsbe megy, legkésőbb 1558-ban pedig már Magyarországon találjuk mint az Oláh Miklós érsek által újjászervezett s egyetemmé fejleszteni kívánt nagyszombati iskola tanárát. 1560-ban Oláhtól kanonoki javadalmat kap, ami lehetővé teszi, hogy

1561 végétől csaknem egy évtizeden át Padovában folytassa görög, majd orvosi tanulmányait, nem számítva egy több mint egy évig tartó magyarországi, illetve bécsi tartózkodást 1566-ban. 1571 tavaszán már mint „philosophiae ac medicinae doctor” Radéczy István pozsonyi prépost és egri püspök, s hamarosan királyi helytartó meghívására Pozsonyban telepedett le. 1571. május 15-től – egy rövid flandriai látogatást nem számítva 1575 végén – itt élt korán bekövetkezett haláláig (1577. június 4.), teljesen tudományos munkásságának szentelve idejét.

E munkásságnak a gyümölcsei sajnos kéziratban maradtak, ezért jutott Nicasius Ellebodusnak a feledés osztályrészül. Végrendelete értelmében kéziratjai Padovába, Pinellihez kerültek, s innen Pinelli híres könyvtárával együtt, kalandos úton, Milánóba. A Biblioteca Ambrosiana – eddigi tudomásom, illetve kutatásaim szerint – kerek negyven, tőle származó vagy műveit tartalmazó kéziratot őriz. Hogy a feltételezhető jelentős veszteségek ellenére is ilyen sok megmaradt, az annak köszönhető, hogy Ellebodus nagyon sokat írt, szinte állandóan dolgozott, s gondosan őrizte feljegyzéseit, kéziratait. Mint könyvtárának a budapesti Egyetemi Könyvtárban található maradványai mutatják, könyvei margóját is teleírta jegyzeteivel;⁵ nem szűnt meg dolgozni utazásai idején sem, mint azt Íliász-kommentárja kéziratának dátumbejegyzései tanúsítják.⁶ Nem feladatom azonban most a humanista tudós műveinek, készülő munkái előtanulmányainak a számbavétele és ismertetése. Kéziratos hagyatékának arra a részére szeretném a figyelmet irányítani, amely még leuveni és római tanulmányai során keletkezett, s amely így betekintést enged a XVI. század e két híres egyetemének belső életébe, tananyagába, oktatási módszerébe. A szerencse folytán fennmaradt ugyanis Ellebodusnak mind a leuveni, mind a római tanulmányai során összeírt egy-egy mindenek füzete.⁷

A leuveni füzetre ő maga írta rá a következő címet: „*Nicasius Ellebodus Castellanus. Collectanea quae in exteris et longinquis regionibus quaesivi et conscripsi*” (Ve-gyes tudnivalók, melyeket idegen és távoli vidékeken megtudtam és összeírtam). A nyolcvan levelet tartalmazó füzetet hosszabb ideig használhatta, van-nak ugyanis benne gyerekesebb írással írt részek, s ugyanannak a kéznek már ki-forrottabb, gyakorlottabb, gyorsabb írással teleírt lapjai. Nincs kizárva, hogy még Rómában is írt bele egy s mást; egy rövid önéletrajzi bejegyzése (76v) pedig még később készült.

A füzetben nagy összevisszaságban következnek egy, az Artes fakultásán tanuló XVI. századi diák jegyzetei. Találhatók köztük számtani műveletek, csillagászati táblázatok, a Föld kiterjedésére vonatkozó szám adatok, gyakorlatok a római számok használatára, az epigráfiában alkalmazott jelek magyarázatai, a teológiai és a sarkalatos erények felsorolása stb. Az egyik lapon egy-egy disz-

tichon tartalmazza a különböző tantárgyak dicséretét a teológián kezdve, s folytatva az etikán, logikán, matematikán, grammatikán, zsidó nyelven és így tovább (72r). Közöttük szerepel a retorika, a görög nyelv és természetesen a „humanitas”, vagyis az ókori klasszikusok szövegeinek tanulmányozása. A fiatal Ellebodus tanulmányainak a gerincét, legalábbis utolsó leuveni éveiben – a humanista egyetemek gyakorlatának megfelelően – ez utóbbi három diszciplína alkotta.

A füzetben nagy bőséggel szerepelnek görög nyelvgyakorlatok. Oldalakon keresztül olvashatók görög nyelvtani paradigmák, majd fordítási gyakorlatok, görög szövegek latin magyarázatokkal. A görög nyelvi tanulmányokban a tehetséges diák annyira előrehaladt, hogy végül már arra is vállalkozhatott, hogy Démoszthenésznek a békéről szóló orációját latinra fordítsa (102v). Ami a klasszikusok tanulmányozását illeti, a legfontosabb latin szerzőket, illetve műveket nyilván már korábban, alsóbb fokon tanulta, s ezért közülük itt csak a *Somnium Scipionis* (Erasmus kiadása alapján) s a *Georgica* kivonatolásával találkozunk. Bővebben szerepelnek a görög szerzők, a már említett Démoszthenész mellett elsősorban Homérosz, Hésziodosz, Hérodotosz és Plutarkhosz. Ami a retorikát illeti, erre az időre az alapképzésen már nyilván átesett Nicasiusunk, s képes volt már arra, hogy saját maga szerkesszen egy tömör és világos retorikai összefoglalást. A kéziratban kilenc levelet tölt be az *Ars rhetorica in compendium contracta per Nicasium Ellebodium Casletanum* című szerkesztmény (114r–122v), melyről azonban nem tudjuk megállapítani, hogy vajon egyetemi feladatként, vagy pusztán saját használatára készült-e. Feltűnő a jegyzetfüzetben a vallásos szövegek teljes hiánya, hacsak nem tartjuk ilyennek a hét sacramentum felsorolását, mely az egyik lapon olvasható (76r).

Végül figyelmet érdemel a füzet közepe táján egy négy levélre terjedő, három latin és egy görög költeményből álló kis gyűjtemény (84r–87r). Ellebodus alkalmi szerzeményeiről van szó, melyek megírására talán pártfogói biztatták. Az egyiknek a címe ugyanis *Ad Gallum*, s ebben a spanyolokkal háborúzó, csapataival Flandria földjét pusztító francia királyt támadja, egy másikban, az *Ad Carolum Caesarem* címűben pedig V. Károlytól várja hazája boldogulását. Az V. Károlyhoz írott versben nyíltan emlegeti szegénységét, s megsegítésének esetére egy vergiliusi eposz megírását helyezi kilátásba a császár tetteiről. Nem tudunk róla, hogy ezt az ígéretét valaha is beváltotta volna, pedig a támogatás a jelek szerint nem maradt el. Ezt valószínűsíti, hogy Granvelle kardinálisról, a császár főminiszteréről Ellebodus később mint jótévőjéről emlékezett meg, sőt 1564-ben, padovai tanulmányai idején a miniszter unokaöccsének tanulását irányította.⁸ A kis gyűjtemény utolsó, cím nélküli versét (86v–87r) már Rómában írta Ellebodus, azon örvendezve, hogy „Me miserum primo, patriamque,

bonisque carentem Suscepit tectis inclita Roma suis" (Engem, azelőtt szegényt és otthonban s javakban szűkölködőt, a híres Róma befogadott házaiba). Sor-sának e jobbra fordulását Rodolfo Pio da Carpi kardinálisnak mond köszö-netet a versben, s neki ajánlotta végül az egész kis versfüzért is.

Rodolfo Pio (1500–1564) a Szentszék egyik szakértőjének számított a fran-cia király és a Habsburg-császár közti viszályok és háborúk kérdésében. Több-ször is tevékenykedett pápai nunciusként Franciaországban, a béke érdekében munkálkodva. Ennek során egyre inkább a császár érdekeinek kedvezett, s az 1550-es években már nyíltan az ő pártját fogta⁹, akinek politikáját ekkor jórészt Granvelle irányította. Talán nem tévedünk ezért, ha feltételezzük, hogy Pio figyelmét Granvelle vagy annak környezete hívta fel a tehetséges leuveni diák-ra. S minthogy Rodolfo kardinális egyúttal a Jézus Társaság protektorainak egyike volt, bizonyára neki köszönhető, hogy az 1554 tavaszán Rómába érkező Ellebodus 1555. március 15-én a Collegium Germanicum növendéke lett.

Az ellenreformáció e fontos intézménye történetének ismeretében meglepő és különös esetnek kell tartanunk egy flamand felvételét éppen 1555-ben. A Szent Ignác buzgólkodása eredményeképpen 1552 őszén megnyílt Colle-giumba kezdetben nehezen ment a növendékek toborzása. Petrus Canisius bécsi és Leonhard Kessel kölni jezsuitát kérte fel az alapító arra, hogy keresse-nek és küldjenek alkalmas jelölteket. Eleinte ez egyiknek sem sikerült, s ezért Kessel Leuvenbe ment, s az ottani diákok közül választott ki alkalmas személye-ket. Így történt, hogy a Collegium Germanicum első tizenkilenc növendéke túl-nyomó részben németalföldiekből állt, holott Szent Ignác elsősorban német papok kiképzésére hozta létre intézményét. Ezért figyelmeztetnie kellett német-országi rendtársait, hogy németalföldit ezután csak egészen kivételes tehetségű ifjú esetében küldjenek, nehogy elvegyék a helyet az igazi németek elől. Elle-bodusunk nyilván ilyen kivételes tehetségűnek számított, ezért kerülhetett sor felvételére, mégpedig egyetlenként 1555-ben. Ebben az évben ugyanis válsá-gossá vált a fiatal Collegium helyzete. IV. Pál, az 1555. május 23-án megválasz-tott új pápa, ez a rideg és konok aggastyán, aki belső reform és megújulás helyett az inkvizícióval és más represszív intézkedésekkel kívánta megerősíteni az egy-ház pozícióját, nem szívelte Loyolát és társait, s megvonta az eddig sem rendsze-res anyagi támogatást a Collegium Germanicumtól. Így azt a kilenc jelöltet, akit Ferdinánd császár nem sokkal Ellebodus felvétele után a Collegiumba kül-dött, már nem tudták befogadni, s ezután több mint két évig nem is került sor új felvételre. Sőt a bentlévők egy részét is kénytelenek voltak idő előtt ki-bocsátani.¹⁰ Valószínűleg emiatt töltött Nicasius is a szokásos három helyett csupán másfél évet a kollégiumban.

És most nézzük meg közelebbről e másfél év római tanulmányainak a doku-

mentumát, Ellebodus második jegyzetfüzetét! Ennek is címet adott, de valami okból nagy részét később az olvashatatlanságig áthúzta, s így most csak nevének egy része és az írás helyét jelölő „Romae” szó olvasható belőle. Arra, hogy a jegyzetet németek közösségében írták, csupán egyetlen lap emlékeztet, melyre tulajdonosa beírta a 129. zsoltár („De profundis . . .”) német parafrázisát és egy négysoros német versikét (61v). A maga egészében ez a száztizennégy levélből álló kézirat is magán viseli az egyetemi jegyzetfüzet miscellanea jellegét; tartalma azonban nem annyira vegyes, mint az előbbi: nagyobb részét a teológiai előadások compendiumai alkotják. Tudjuk, hogy a Santo Stefano del Cacco közelében lakó germanisták a Germanicumnál csak egy évvel korábban, 1551-ben alapított közeli Collegium Romanumban (a mainak a helyén, de egy korábbi épületben) hallgatták az előadásokat. A Collegium Romanumban folyó oktatási rendet szabályozó egyik legfontosabb irat, az Alfonso Polanco, Szent Ignác titkára által fogalmazott *Regulae rectoris Collegii Romani* többek között előírta, hogy a növendékek „legyenek szorgalmatosak az előadások hallgatásában, feljegyezve füzetekbe vagy üres lapokból álló könyvekbe (libri bianchi), amit a mester diktál”¹¹. Ellebodus könyve éppen egy ilyen előírt „libro bianco”, mely képet nyújt arról, mit és hogyan tanítottak teológiából 1555-ben és 1556-ban a jezsuiták legfontosabb oktatási intézményében.¹²

A Collegium Romanum és a Germanicum növendékei számára Szent Ignác előírta, hogy a teológiában Szent Tamás tanításaihoz (doctrina scholastica divi Thomae) tartsák magukat¹³. Ennek megfelelően a *Summa* és Petrus Lombardus *Liber Sententiarum*-a képezték az oktatás alapját. Az utóbbiról szóló előadások nyomát hiába keressük Ellebodus jegyzetei között, az előbbinek tanulásáról azonban tanúskodik füzetében a *Summa* első része 23-tól 41-ig tartó „kérdéseinek” (quaestiones) az összefoglalása és magyarázata (132r–149r). Ellebodus az 1554–1555-ös tanév közepén lett a Collegium hallgatója, nyilván ezért kezdődnek jegyzetei csak a 23. kérdéstől. A tanárt nagy valószínűséggel a kiváló Martino Olavéban jelölhetjük meg, akiről tudjuk, hogy 1553-ban a *Summa* első részét magyarázta, s aki csak az 1555–1556-os tanévben kapott más feladatot¹⁴ – mint hamarosan látni fogjuk. A skolasztikus teológia mellett a Szentírás-magyarázat volt a másik legfontosabb tantárgy kezdetben, melynek visszhangját diákunk jegyzeteiben a Jakab, János és Pál leveleiből kiidéztet „teológiai bizonyságok” (assertiones theologicae) magyarázatai tanúsítják (150v–167r). A Collegium Romanum történetének monográfusa szerint az episztolákat (elsősorban Pálét) Joannes Couvillon kommentálta az első években,¹⁵ így feltehetően az ő előadásainak az összefoglalását olvashatjuk Ellebodus írásában.

A jegyzeteknek körülbelül a felét, s ebből következően a teológiai oktatás törzsanyagát azonban négy nagy kérdés rendszeres és módszeres kifejtése alkot-

ta. Ezek a következők: Az eretnekségről és az eretnekekről (De haeresi et de haereticis, 69r–73r), Az egyházzról (De ecclesiae, 73r–84r), A zsinatokról (De conciliis, 84r–116r), A megigazulásról (De justificatione, 117r–127r). Az ezekről szóló előadásokat a két kollégium teológus növendékei az 1555–1556-os tanévben hallgatták, amikor is a Szent Tamás *Summa*-ját magyarázó Martino Olave új kurzust vezetett be: az eretnek tanításokkal való hitvitát (controversia). Létrejött ezzel egy új, s egyre fontosabbá váló katedra is (de controversiis), melynek később (1577–1587) Bellarmino is professzora volt.¹⁶

A spanyol születésű Martino Olave (1512–1556) nem tartozott a jezsuita rend alapító gárdájához. A tridenti zsinat korai ülészakán mint teológiai szakértő működött, s csak 1552-ben lépett a rend tagjai közé. Ekkor azonban azonnal fontos szerepet kapott: mint a Collegium Romanum superintendense, ő lett a jezsuita felsőoktatás igazi megszervezője.¹⁷ Lukács László meggyőző indokolása szerint ő a szerzője az *Ordine di legere et de li esecitii che si hanno a osservare nele università dela Compagnia di Iesù* (Az előadásoknak és a gyakorlatoknak a Jézus Társaság egyetemén megtartandó rendje, 1553) című oktatási rendtartásnak,¹⁸ s ő vezette be már 1553-ban az „assertiones theologicae”-ről rendezett nyilvános disputációkat. Alfonso Polanco feljegyezte *Chronica*-jában, hogy 1553-ban a disputáción elnöklő Olave „nagy tudományával és ékesszólásával minden hallgatónak példát mutatott.”¹⁹ A disputációkat mindig az új tanév kezdetekor, vagyis októberben rendezték az előző évi anyagból a Collegium Romanum és a Collegium Germanicum növendékeinek közös részvételével. A téziseket nyomtatásban is kiadták, így 1555 októberében, tehát már Ellebodus otléte alatt a következő címen jelent meg a disputáció anyaga: *Assertiones theologicae ex verbis Esaiae Prophetae...* (Ézsaiás próféta mondásaiból összegyűjtött teológiai bizonyosságok). A címlap szerint a téziseket a Collegium Romanum egyik hallgatója védte, az egyik teológus professzor elnöklete alatt.²⁰ Hogy ez esetben is Olave volt-e az elnök, ezt nem tudjuk, a következő évi, 1556 októberében megjelent téziseknek azonban ő maga volt a szerzője. (A vitán már nem vehetett részt, mert 1556. augusztus 17-én meghalt.) Ezeknek a téziseknek a tárgya ugyanis megegyezik az Ellebodus által lejegyzett előadások egy részével. Címe a következő: *Assertiones theologicae aliquot ex iis collectae, quae de Ecclesia et Conciliis fuerunt hoc anno fusius disputata* (Néhány teológiai bizonyosság azok közül, melyek az egyházzról és a zsinatokról ebben az évben bővebben megvitatásra kerültek). A címlap a továbbiakban közli, hogy ezek a tételek az új tanév kezdetén a jezsuiták templomában tartandó disputáció tárgyai lesznek, amikor is a rend egyik professzorának elnöklete alatt a Collegium Germanicum egyik teológus hallgatója fogja védeni azokat.²¹ A kis füzet arról is nevezetes, hogy ez a jezsuiták ekkor alakult saját nyomdájának az első terméke.²²

A kiadvány címe ugyan csak az egyházzól és a zsinatokról szól, első, bevezető része azonban az eretnekség kérdését tárgyalja, vagyis az Ellebodus füzetében olvasható négy teológiai téma közül háromnak az összefoglalását nyújtja. De nem is annyira összefoglalásról, mint inkább kivonatról kellene beszélni: az „assertiones” ugyanis csaknem szó szerint megegyeznek az Ellebodus által lejegyzett előadások egyes részeivel, mondataival. A szövegegyezés illusztrálására egyetlen példát idézek. A tézisek törzsanyagában a 4. szakasz így kezdődik: „Confitemur etiam sanctam esse hanc ecclesiam, non quidem, ut impia et Haeretica interpretatio habet, quasi nullus, qui sit peccato mortali inquinatus, eius membrum existat. . .” (Az egyház szentségét nem azért valljuk – szemben a gonosz és eretnek felfogással – mintha tagjai közül senki se lenne halálos bűnnel fertőzött. . .). Ellebodus kéziratában ugyanez így hangzik: „Confitemur etiam in simbolo sanctam esse hanc ecclesiam non quidem iuxta interpretationes – itt most az eretnekekre való általános utalás helyett hosszú felsorolása következik a különböző eretnek irányzatoknak, így a kataroknak, donatistáknak, huszitáknak, anabaptistáknak stb. – quasi nullus, qui sit peccato mortali inquinatus, eius membrum existat. . . (73v). Ugyanígy szinte minden egyes szakasznak a szövege bővebben szerepel az Ellebodus által lejegyzett előadásban. A tézisekben csupán a lényeges állításokat és állásfoglalásokat kifejező mondatok szerepelnek, azok bővebb magyarázata, részletezése, a tekintélyekre és forrásokra való hivatkozások, illetve a történeti példák azonban már nem. Bár az 1556. évi téziskiadványban nem szerepelnek a negyedik teológiai vitatémáról, a megigazulásról szóló tételek, mégis az erről szóló előadásnak is biztosan Olave a szerzője. Ismeretes ugyanis, hogy Olavénak van egy *De iustificatione* című kiadatlan munkája;²³ az Ellebodus jegyzetében olvasható kompendium ezzel lehet azonos, vagy ennek rövidített változata.

A nyomtatott tézisek, de még inkább az Ellebodus jegyzetéből megismerhető előadás-kompendium lehetővé teszi, hogy fogalmat alkossunk a Collegium Romanum hitvita tanszékének első kurzusáról. Megállapítható mindenekelőtt, hogy a polemikus jelleg sokkal jobban kiütöközik a tézisekben, mint magukban az előadásokban. Ez a két műfaj különbözőségéből is következik, de abból is, hogy míg a tézisek a nyilvánossághoz szóltak, és ezért határozott állásfoglalást fejtettek ki, addig az előadások a kérdés mennél jobb megértését, a „házon belüliek” mennél alaposabb felkészítését szolgálták. Az előadásokat ezért korántsem jellemzi a reformációval szembeni nyílt polémia; a lutheránusok, illetve tanításaik csak elvétve kerülnek említésre. Az eretnekség tárgyalásakor például mindenekelőtt az ókori eretnekekről, a donatistákról, pelagianusokról stb. esik szó, s mint legfőbb szaktekintélyekre, főként az ókori szerzőkre, Tertullianusra, Origenészre, s elsősorban Augustinusra történik hivatkozás.

III. Gyula pápa alapító bullája (1552. augusztus 31.) szerint a Collegium Germanicum növendékeinek az a feladata, hogy hazájukba visszatérve „a heretikus tanítások rejtett mérgét felfedezzék, a nyilvánvaló tévtanokat leküzdjék és kiirtásák, s magát a hitet teljes erővel védelmezzék”.²⁴ Olave előadásainak tanúsága szerint erre a feladatra úgy próbálták felkészíteni a növendékeket, hogy alapos ismereteket nyújtottak a korai keresztény idők hitvitáiról. A reformáció tanításai-
saiban az ortodoxia által valamikor már leküzdött nagyon régi eretnekségek feltámadását látva, a tévesnek tartott nézetek gyökerét vélték megragadni Augustinus és a többiek polemikus írásain keresztül. Ez pedig bizonyos fokig a humanizmus történeti-filológiai módszerének az alkalmazását jelenti a teológiai vitairodalomban.

Teljesen összhangban van ezzel Ellebodusnak egy saját munkája, az egyik vatikáni kéziratban megőrzött *Oratio de haeresi* (Beszéd az eretnekségről).²⁵ Gondosan letisztázott kézitról van szó, s így nehezen dönthető el, hogy autográf-e vagy sem, az utólag eléje írt név és a cím azonban, az írás jellege alapján Ellebodus-tól valónak látszik. Humanistáknak ez az egyetlen kézírata, mely elkülönülve a többtől, nem került a hagyatékkal együtt az Ambrosiana könyvtárba. Ezt talán azzal magyarázhatjuk, hogy ezt az „oratio”-t esetleg még Rómában írta, amolyan vizsgafeladatként, vagy valamilyen alkalomra. Valaki bíráló szemmel olvasta, mert az egyik helyen a margóra odaírta „assertio imbecilla” (erőtlen bizonyítás, 270v). Ami a beszéd tartalmát illeti, az összhangban van a jegyzetfüzetében olvasható kompendiummal, az ott összefoglalt anyagot tálalja önálló fogalmazásban és megfelelő retorikus elrendezésben.²⁶

Visszatérve magához a jegyzetfüzethez, külön említésre érdemes a zsinatokról szóló rész, hiszen a zsinat vagy pápa elsőbbségének kérdése a XV. század eleje óta a katolikus egyház egyik legvitatottabb kérdése. A Collegium Romanumban előadó jezsuita professzor számára természetesen elképzelhetetlen ilyen szembeállítás, érvelésből mégis határozottan kitűnik a zsinat fontossága és szükségessége melletti állásfoglalás, a XV. század eleji zsinati mozgalom hagyományának továbbvitele. Az ókori zsinatoktól a konstanzi zsinatig történelmi példák sokaságával bizonyítja, hogy az egyház számára válságos időkben a zsinatok feladata a vitatott hitkérdések eldöntése és az egyház szervezeti ügyeinek a rendezése. A zsinatokról szóló előadás-kompendiumot tartalmazó levelek közé Ellebodus beillesztett egy különálló levelet (f. 91), melyre a jelek szerint valamelyik olvasmányából vagy olvasmányjaiból további adatokat, idézeteket írt ki a régi zsinatok határozataiból, illetve a zsinatokkal kapcsolatos véleményekből. E jegyzetek között olyan mondatokkal találkozunk, mint „A pápának lehet rossz lelkiismerete, tehát a hitben is tévedhet”, vagy „Krisztus az ő egyházát nem Péterre, hanem Péter teológiájára alapozta”²⁷, ami a pápai tekintéllyel szemben

a zsinatot előnyben részesítő atmoszférára enged következtetni. Mindez azért figyelemre méltó, mert annak a IV. Pálnak a pápasága alatt történik, aki nem hívta össze a tridenti zsinat esedékes újabb ülészakát, s általában zsinatellenes szelvényben tevékenykedett.²⁸

Ellebodiusnak e kérdés tanulmányozásában való elmélyedéséről tanúskodik az a tény is, hogy amikor 1561-ben mint legfiatalabb kanonoknak neki kellett az Oláh Miklós által összehívott nagyszombati egyházmegyei zsinaton bevezető szónoklatot tartania, *De autoritate et necessitate conciliorum* (A zsinatok tekintélyéről és szükségességéről) címmel érkezett. E beszédének anyagát természetesen a Rómában tanultakból állította össze, s az egyházi témát egy szabályos humanista oráció formájába öltöztette.²⁹

Az egyházatyák és doktorok tanulmányozásának központba helyezéséről tanúskodik a jegyzetfüzet számos más része is. Kivonatok olvashatók benne Nagy Szent Gergely műveiből (62r–65v), az egyik oldalon pedig fel vannak sorolva Augustinus olvasásra kötelezően előírt művei (57v). Tizenhárom polemikus mű szerepel ezen a listán, a megfelelő kötet- és lapszám megjelölésével, melyek Erasmus Augustinus-kiadása lapszámaival egyeznek.

Ellebodius római füzete a teológiai anyagon kívül bőven tartalmazza további klasszikus tanulmányainak a tanúbizonyosságait is. Kivonatok olvashatók Cicero filozófiai műveiből (61r, 66r–68v), a bizánci Joannes Tzétész Hésziodosz-kommentárjából (60v–61r), idézetek az *Íliász*-ból (56v) stb. A leglényegesebb azonban az a módszer, ahogyan a klasszikus és humanista ismereteket és forrásokat összekapcsolja a teológiai kérdésekkel. A jegyzetfüzetébe leírt olvasmánykivonatok és előadás-kompendiumok margójára, illetve a lapok tetejére vagy aljára nagy számban beírt utólag különböző idézeteket és auktorokra való utalásokat olvasmányai alapján. Így füzetének számos része a teológiai szövegek humanista filológiai kommentárját is szolgáltatja. Szent Tamás *Summa*-ja első részének 23. „quaestio”-ja a predestinációról szól, a jegyzet erről szóló része mellé Ellebodius például odaírta, hogy Augustinus *De civitate dei*-jének, valamint Boethius *De consolatione philosophiae*-jának mely részei szólnak ugyanerről a kérdéstről, illetve az ezzel összefüggő szabad akaratról (132r). De nemcsak olyan feddhetetlen írókat idéz, mint az említettek, hanem hivatkozik – éppen a szabad akarral kapcsolatban – olyan felette gyanús szerzőre is, mint Agrippa von Nettesheim, mégpedig mindkét alapvető munkájára, a *De occulta philosophia*-ra és a *De vanitate scientiarum*-ra egyaránt (56r).

† A teológiának filológiai akribiával való ötvözésére a legjobb példa azonban az a néhány lap, melyre Ellebodius lemásolt két görög keresztény szibillaverset (129r–130r). A szövegek előtt, után, s végig a lapszéléken szinte minden helyet teleírt utólag olvasmányjaiból kiemelt megjegyzésekkel és adatokkal. A szibil-

lákra, illetve a Krisztusra való jövedőlésekre vonatkozóan idézi természetesen Szent Ágostont, de ugyanígy görögül Dionüszioszt, valamint számos római szerzőt, elsősorban Varrót és Aulus Gelliust. Ha végül mindehhez hozzávesszük a könyv különböző helyein található számos hivatkozást Horatiusra, Plutarkhoszra, Themisztioszra, vagy azt, hogy egy helyen lejegyezte Filelfónak II. Piusra vonatkozó epigrammáját (56r), valamint, hogy Augustinus, Paulus és a többiek sohasem a „Sanctus” epitetonnal vannak ellátva, hanem a humanisták által használt „Divus”-szal, akkor nyilvánvaló, hogy az ellenreformáció e korai, s sok szempontból példát mutató intézménye mélyen benne gyökerezett a humanizmus világában. Lehet persze, hogy a mi diákunk az átlagnál jobban érdeklődött a klasszikus irodalom iránt, ami azért is valószínű, mert végül is nem lett pap belőle, s későbbi életét teljesen a görög stúdiumoknak szentelte, mégsem lehet kétséges, hogy a Collegium Germanicum vezetői, illetve a Collegium Romanum tanárai „a hit jövedő harcosait” (hogy a bulla szavait idézzem) erős humanista műveltséggel igyekeztek felvértezni.

Nicasius Ellebodus leuveni és római egyetemi jegyzetfüzeteinek a bemutatásával nemcsak a magyar földön nevezetessé vált humanista tanulmányainak, műveltségének az ismeretéhez igyekeztünk hozzájárulni, de egyúttal szeretnénk felhívni a figyelmet az egyetemtörténet egyik fontos forrástípusára, egyetemi diákoknak a most ismertettekhez hasonló „collectanea”-ira is. Sok olyan értesülést szerezhetünk belőlük, melyet más – hivatalos – forrásokban hiába keresünk; így a jelen esetben a jezsuita egyetemi oktatás kezdeteiről szerezhattunk alaposabb és árnyaltabb ismereteket.

A MAGYAR NÉPBALLADA ÉS EURÓPA

A magyar irodalomtörténészek és Vargyas Lajos között évtizedek óta folyik már a termékeny dialógus. A kiváló folklorista és zenetudós jó néhány esetben készítette megfontolásra vagy ellentmondásra az irodalomtörténet művelőit merészen új érveléseivel, feltevéseivel. A magyar népballada kérdése is a régi vitatémák egyike, hiszen az e tárgyban végzett úttörő munkái, melyek 1960 óta előbb különböző magyar és más nyelvű folyóiratokban, majd 1967-ben *Researches into the Mediaeval History of Folk Ballad* (Budapest) című könyvében kerültek közlésre, nemritkán kerültek ellentétbe az irodalomtörténet hagyományos megállapításaival. Az eredményeit összegező, kiteljesítő s továbbfejlesztő újabb monumentális munkája (*A magyar népballada és Európa I-II.* Bp. 1976) is folytatja a kihívást, minthogy a szerző minden lényeges ponton fenntartja benne álláspontját vitapartnereivel szemben. A magyar népballadák értékei iránt érzéketlennek sejtetett, névtelenségbe burkolt irodalomtörténészek „tévedései” gyakran említésre is kerülnek a könyv lapjain. Mint ezen irodalomtörténész „mumusok” egyike, legyen szabad ezért folytatnom a régi dialógust.

Az első és a legfőbb mondanivaló azonban nem a polémia, hanem a csodálat és elismerés rovatába tartozik. Vargyas több évtizedes munkájának jóvoltából a mű II. kötetében megkapjuk végre valamennyi magyar népballada (pontosabban: valamennyi Vargyas által népballadának minősített mű) hiteles szövegét, legfontosabb változatait, dallamát vagy dallamait, idegen párhuzamainak nyilvántartását, valamint a keletkezésükre, szövegtörténetükre vonatkozó tudnivalók részletes ismertetését. Így a műnek ez a része a további magyar balladakutatók alapvető szövegkiadásának tekinthető. Az I. kötet a szerző álláspontjának, koncepciójának a kifejtését tartalmazza a címben megadott kérdéstről, „a magyar népballada és Európa” szerteágazó, sokat vitatott problémájáról. A nagyszámú kis értekezés, mely a II. kötetben az egyes népballadaszövegeket kíséri, és a mo-

nografikus I. kötet természetesen teljes összhangban van egymással, az egyik kiegészíti, dokumentálja, erősíti a másikat. Csak bámulni lehet azt a következetességet, amellyel Vargyas a balladaköltészet annyi, ez ideig megoldatlan kérdésére egy jól átgondolt, koherens, minden kérdőjelet megválaszoló elmélettel válaszol, s az egymásnak sokszor annyira ellentmondó tényeket egy logikus és zárt koncepcióba építi – vagy talán erőlteti.

A népballada e szerint az elmélet szerint az anyagilag megerősödő, némiképp már polgárosodni kezdő európai parasztság által a XIV. században létrehozott új költői műfaj, mely a nép íratlan költészetében a korábbi hősepikát váltotta fel. Míg ez utóbbi a rendkívüli hősök rendkívüli tetteivel foglalkozik, a ballada a magánélet, elsősorban a szerelmi, házassági konfliktusok költői műfaja, mely a nép társas összejövetelein közös éneklés során hangzik fel, s melynek létrejöttében költőegyeniségeknek, illetve az írott irodalomnak szerepe nincs. Nem kapcsolódik konkrét eseményekhez, történeti tényekhez, s így a bennük szereplő nevek esetlegesen, tetszés szerint felcserélhetők; tárgyuk tehát nem valakiknek a története, hanem a nép érzelem- és képzeletvilágát megragadó valamely konfliktushelyzet. A népballada szülőhelye Franciaország, ahonnan az új paraszti műfaj termékei igen gyorsan eljutottak – népi közvetítés útján – Európa többi népéhez. A magyar parasztság az elsők között volt az átvevők sorában, a Magyarországon élő, s a XIV. században anyaországukkal még élénk kapcsolatot tartó vallon telepéseknek köszönhetően. A népballadáink legértékesebb, úgynevezett klasszikus rétegéhez tartozó alkotások túlnyomó többségéről kimutatható a francia eredet, keletkezésüket így a XIV–XV. századra kell helyezni. A környező népek a francia eredetű műfajt ezután már magyar közvetítéssel ismerték meg.

Ezt a merész hipotézist Vargyas a teljes európai balladakincset áttekintve, a szövegösszevetések, összehasonlító elemzések lenyűgöző mennyiségével támasztja alá. Több ízben messzemenően helyeselendő módszertani megfontolások mellett tör lándzsát, mint például amikor a tipológiai módszer ad abszurdum vitelével szemben síkra száll a konkrét érintkezéseket, átvételeket vizsgáló összehasonlító módszer változatlan jogosultsága mellett, vagy amikor elítéli a népek közötti érintkezések kutatásánál a nyelvrokonság előtérbe helyezését a földrajzi, társadalmi együttélés szempontjának rovására. Mégis, Vargyas népballada-elméletével szemben igen komoly kételyeknek kell hangot adnom, kételyeknek, melyek az elmélet alappilléreit érintik.

Ami a ballada műfajának meghatározását, körülírását illeti, Vargyas kikövetkeztet egy eszményi modellt, s csak azt tekinti igazi balladának, ami ennek megfelelő. Hiába tart nyilván az angol, a dán, a román stb. balladakutatás nagyszámú olyan szöveget, mely eltér a Vargyas-féle ideáltípustól, ezek szerinte nem igazi

balladák. A kissé nyersebb, esetleg obszcén hang – például a dán balladák esetében – már eleve kizáró ok, hiszen ez nem egyezik „a ballada magas stílusá”-val (I. 109.). De nem lehet egy mű igazi ballada, ha kissé hosszabb a kelleténél, ha túlteng benne a mitikus, tündéries elem, ha pontosan megragadható történeti emlékeket őriz, ha egyet s más részletezve ad elő stb. stb. Vagyis ha nem felel meg azoknak a sajátságoknak, melyek az úgynevezett klasszikus magyar balladák ismérvei. Mert míg korábban egyes tudósok a ballada műfaji sajátságait elsősorban az angol, illetve skandináv balladák alapján határozták meg, Vargyas most a francia balladákat nyilvánítja egyedül eredetinek; mivel pedig ezek többsége nem maradt fenn tiszta formájában, az ezekre jellemző eredeti adottságokat a franciából eredeztetett régi magyar balladák őrizték meg leginkább, s így – bevallatlanul is – ez utóbbiak válnak az európai népballada modelljévé. Vargyas szemléletében az európai parasztság – a skandinávoktól az újjörögökig – valami bámulatos poétikai tudatossággal rendelkezett évszázadokon át. A paraszti közösség mindenütt tudta, mi az igazi ballada, és mi nem, mégpedig pontosan a Vargyas által felállított normák alapján. Az irodalomtörténész számára, bizony, nehezen elfogadható a költői műfajok ilyen metafizikus kezelése. Egy műfaj meghatározásánál – hacsak nem olyan szigorúan kötött versformával jár együtt, mint például a szonett – annak minden változatát figyelembe kell venni, számolva a műfaj fokozatos alakulásával, fejlődésével. Ha valaki például az eposz műfaját akarja meghatározni, nem helyezkedhet arra az álláspontra, hogy ennek vagy annak a népnek, illetve kornak az eposzát tekinti normának, s az e típusból eltérőket „nem igazi”-nak. Hiszen ha Vergiliust venné alapul, akkor már az *Odüsszeia* sem nevezhető igazi eposznak, a *Mahabhárata* vagy Milton *Elveszett paradicsom*-a még kevésbé. Éppen ezért a balladát is szerencsésebb lenne egy, a Vargyasénál sokkal tágabb és lazább, sokféle eltérő típus létezését megengedő műfaji kategóriának tekinteni.

A műfaj meghatározása szorosan összefügg eredetének kérdésével. Ezen a téren nem teljesen világos Vargyas felfogása. Könyvének számos pontján síkra száll amellett, hogy a balladát nem költők, hanem a nép teremtette, s hogy a ballada eleve balladaként született, nem pedig más műfajból alakult, mégis ő maga állítja, hogy a ballada egy folyamat eredménye: „Kell tehát hozzá a harmadik és a századik kihagyó”. (I, 149). Ez utóbbi állításával messzemenően egyetérthetünk. A népballada úgy, ahogy azt a nép ajkáról lejegyzik, valóban a közösség által a szójhagyományozódás során kicsiszolt szöveg, s valóban a nép alkotása. „Stilizált, tipikus valóság a ballada világa” (I, 19), írja más helyütt helyesen, de véleményünk szerint ez a végeredményre vonatkozik, egy hosszú, esetleg több évszázados folyamat végpontjára, nem pedig a kezdetére. Hogy ez valóban így van, azt bizonyítják azok az újabb kori balladák, melyek kialakulását – a Vargyas

által is közölt adatok alapján – nyomon kísérhetjük. Ilyen például Szűcs Maris balladája, melynek eredetijét a vőfélyverseket író Új Péter írta 1822-ben, s mely bizonyos idő múltán, megfelelő változtatásokkal, a részletező és feleslegesnek tűnő sorok, szakaszok elmaradásával a szájhagyományban népballadává alakult. Több más XIX. századi ballada is ponyvahistóriák alapján keletkezett, s a véletlen műve, hogy az egészen a legújabb időkig működő népi históriások verselményeiből mikor lett ballada, s mikor nem. (Vö. Takács Lajos: *Históriások, históriák*, Bp. 1958.) De ha ez így volt az újabb időkben, miért kell tagadni ugyanazt a múltra vonatkozóan? A *Szilágyi és Hajmási*, valamint a *Kerekes Izsák* esetében ugyan kénytelen elismerni, hogy „közvetlenül ki lehet mutatni egykori énekesek – költők – epikus darabját, amely a hagyományban átalakult népballadává” (II, 337), de ezt ritka kivételnek tekinti, bár a „műköltői” eredetet a Rákóczi Lászlóról szóló balladánál is elismeri (II, 347). A kérdés most már az, hogy ahol nem lehet kimutatni valamely írott szöveget, vagy nem balladaszerű éneket mint előzményt, ott miért kell ilyennek az egykori létezését eleve tagadni?

Nyilván azért, mert Vargyas szerint ez a nép alkotóképeségének a tagadása lenne. De ugyan miért? A nép költői képességét, a folklór értékeit tagadjuk akkor, ha elismerjük, hogy a közösségi megformálás során, a szájhagyományban egy ügyetlen klapanciából is formálódhatott szép ballada? Vajon a fentebb említett Új Péter vagy a népi históriások vagy akár a Szilágyiról és Hajmásiról író XVI. századi Szendrői Névtelen költőknek nevezhetők? Ugyanúgy nem költők, vagyis poéták ők a szó valódi értelmében, mint a név szerint ismert olyan XVI. századi énekszerzők, mint Hegedős Márton vagy Moldovai Mihály, vagy mint a Bornemisza Péter által említett „Thürzó vak lantosa”. Költők helyett csupán „szerzők”-ről lehet ezekben az esetekben beszélni, olyan szerzőkről, akiket a feudális társadalom a szolgák „rendjébe” sorolt, s akik ezért épp eleget foglódtak cselédek, katonák, parasztok között, de akik mégis felfelé igyekeztek, ha tehették, és büszkék voltak „szerzői” mivoltukra, s esetleges írnudásukra. Az ilyen énekszerzők továbbörökítették s esetleg le is írtak szájhagyományból ismert történeteket, de merítették a magas irodalom alkotásaiból is, közönségük igényei szerint átdolgozva, „népszerűsítve” azokat, miként a Szendrői Névtelen is egy „poéta” írásából merítette Szilágyi és Hajmási históriáját.

„...magunk nem hiszünk a költők előzetes részvételében, legalábbis a legtöbb balladai téma esetében nem” (I, 147), írja Vargyas. Költők, „poéták” részvételében mi sem! Mikor a kiváló szerző úgy teszi fel a kérdést, hogy vajon a költők vagy a nép alkották-e a balladát, akkor a kérdés rosszul van feltéve. Ugyanis Vargyas itt csak a „műköltészet–népköltészet” alternatívájában gondolkodik, figyelmen kívül hagyva azt a hatalmas köztes területet, mely minden nép irodalmában a kettő között húzódik. Sajnos e köztes terület epikai alkotásaiból

magyar viszonylatban igen keveset ismerünk, de szerencsénkre jóval több maradt fenn a lírai műfajokból (szerelmi énekekből, bujdosóversekből stb.) kézirat-
os énekeskönyveink jóvoltából. Vargyas is párhuzamot von a népballada és a
népdal alakulása között (I, 148), így hát nem jogosulatlan utalni arra a nagyszá-
mú párhuzamra, szövegegyezésre, amely XVII–XVIII. századi verses kéziratok
és recens folklórgyűjtések között megfigyelhető. Számos esetben kimutatható
így egy-egy népdalnak az írott, „szerzői” eredete, bár a „szerzők” maguk a leg-
ritkább esetben érhetők tetten, hiszen a variálódás nemcsak a folklórban, de a
műköltészet és népköltészet közé eső mezőnyben is rendkívül nagy fokú, s ez
alól még az igazi „költők”-nek, mint Balassinak a művei sem voltak kivételek.

A költő vagy nép (mely utóbbi alatt Vargyas a feudális kori parasztságot érti)
alternatívája azonban akkor is leegyszerűsítő marad, ha a „költő” helyett a fen-
tiek értelmében vett „szerzőt” értünk. A ballada létrejöttének korában ugyanis
a költői mű keletkezése szempontjából a viszonylatok egész rendszerét kell szá-
mításba venni. A szerzőegyeniséggel szemben a hagyományozó, variáló s ennek
során újraalkotó közösség, az írásbeliséggel szemben a szóbeliség és a kiváltságos
osztályokkal szemben a parasztság (nép) képezi az alternatívát. Ez pedig nem
egyszerűsíthető egy személyes (egyéni), írott és nemesi, illetve egy közösségi,
szóbeli és népi költészet szembenállására; hiszen a középkorban a szerzőegyéni-
ség alkothat a szóbeliség szintjén is, s ilyen szerzők az úri és népi világban egy-
aránt léteztek; másrészt privilegizált társadalmi körökben is találhatunk példák-
at a közösségi formálásra, a szóbeliség és írásbeliség szintjén egyaránt. Írott és
szóbeli, egyéni és közösségi, úri (lovagi) és népi alkotás, alakítás, hagyományo-
zódás bonyolult együttesében kellene keresni a népballada genezisének titkait
mind a műfaj egészét, mind az egyes balladákat illetően. Mindez nem változtat
azon, hogy végül a „nép” körében nyerte el a népballada azt a letisztult s művé-
szileg annyira hatásos végső formáját, amilyennek lejegyzésekor megismerhet-
jük.

Ez esetben nem kellene erőltetett és filológiai tarthatatlan érveléssel bizo-
nyítani próbálni, hogy a „Katonalány” elnevezésű népballada volt a *Béla király-
ról és Bankó leányáról* szóló széphistória igazi forrása, holott ez utóbbinak szerző-
je közli, hogy horvátból fordított; vagy hogy a *Telamon históriája* a Kádár Katá-
ról szóló népballada „irodalmi átdolgozása” (I, 96), noha a benne szereplő görög
személynevek egyértelműen valamely idegen nyelvű írott előzményről valla-
nak. S főleg nem kellene kereken elutasítani a balladákban szereplő történeti uta-
lások, nevek tanúságtételét az egyes darabok keletkezéstörténetének vizsgálatá-
ban. A ballada végső, letisztult, tömörre vált formájában a benne lévő tulajdon-
neveknek esztétikai szempontból valóban nincs jelentőségük, s a különböző vál-
tozatokban a nevek másokkal cserélődnek. Nem érdektelen azonban, hogy a bal-

lada által megörökített konfliktus a nép emlékezetében milyen nevekhez, illetve mely személyekhez kötődik – különösen, ha a történelemből ismert nevekről, személyekről van szó. Az ilyen nevek nyomra vezethetnek a ballada eredetének vagy előzményének kérdésében, s esetleg elveszett hosszabb epikus mű egykori létezését valószínűsíthetik. – Itt jegyzem meg, mennyire sajnálatos, hogy a nevek háttérbe szorításának érdekében Vargyas kiadásában a leghíresebb és legismertebb magyar népballadák elvesztik mindenki által ismert hagyományos címüket. A tartalomjegyzékben hiába keressük *Barcsai-t*, *Káddár Katá-t*, *Kőműves Kelemenné-t* és a többi, a balladákat ugyanis a tárgyra utaló címek (például *Az elégetett házasságtörő* stb.) alatt találjuk, még olyan esetben is, amikor ismert történeti személyekről van szó, mint Szilágyi és Hajmási vagy Rákóczi László.

A költő vagy nép kérdésében folytatott polémia során Vargyas meggyőzően mutat rá a népballadák, illetve tágabban az egész népköltészet olyan sajátosságaira, melyeket még a legnagyobb költők sem tudnak maradéktalanul reprodukálni. Így „az általánosnak azt a mértékét, az objektívnak, a személytelennek, a mindenkire érvényesnek azt a szemléletét és hangját, ami a balladára és a népi líra komoly tartalmú darabjaira jellemző” (I. 148–149.). Ezzel kapcsolatban idézi egy népies Petőfi-vers folklorizálódott változatát, amely az eredetihez képest „személytelen és általános érvényű” lett. Ezután a következő meglepő állítást olvassuk: „Ha még ezek a nagy költők sem tudták igazán, minden jellemző sajátosságával *utánozni* a kész népi mintát, akkor hogy képzeljük, hogy az egykori, névtelen költők meg tudták azt alkotni” (I, 149). Vargyas tehát azzal véli kétségbe vonni az énekszerzők szerepét a népballadák előtörténetében, hogy nem tételezi fel róluk a népballadák utánzásának képességét. Azt azonban, hogy ezek az énekszerzők, mint például a *Béla királyról és Bankó leányáról* vagy a *Telamon históridja* szerzői, népballadákat igyekeztek volna utánozni, soha senki sem állította, és azt is csupán Vargyas írja, hogy e széphistóriák a hasonló tárgyú balladák nyomán születtek. Vagyis eléggé sajátos módon veri el a derék énekszerzőkön a port: kijelenti, hogy mintájuk a népballada, s azután megállapítja, hogy íme, nem sikerült a népballada művészi értékeit megközelíteniük. Azon túl, hogy merő anakronizmus a régebbi kor költőinek, énekszerzőinek valamilyen népköltészet-utánzó szándékot tulajdonítani, bizonytalan az is, hogy mit kellett volna utánozniuk. Hiszen sajnos egyetlen balladaszöveget sem ismerünk a XIX. századnál régebbi időből. S bár az ekkor feljegyzett balladák jó részének igen régi eredetében semmi ok sincs kételkedni, arról semmi biztos tudomásunk sincs, hogy miképp hangzott szövegük a XVI. században, vagy esetleg még régebben. Vajon néhány évszázad során nem módosult jelentős mértékben szövegük?

Bár Vargyas könyvében bőségesen esik szó a balladák folytonos csiszolására

ról, a nélkülözhető részek kihagyásáról, vagyis a szöveg állandó formálódásáról, tehát történeti alakulásáról, mégis a balladát már születése pillanatában, vagyis szerinte a XIV. században olyannak tekinti, mint későbbi lejegyzésekor, legalábbis a legértékesebb klasszikus balladák esetében. Láttuk, hogy szerinte a balladaműfajt a XIII–XIV. századi francia parasztság a ma ismert formájában hozta létre, amit a magyarországi vallon telepések csaknem egyidejűleg a magyar parasztság költészetébe is átplántáltak. A ballada francia eredetének kérdéséhez nincs módom hozzászólni, de akár igaza van ebben Vargyasnak, akár nem, az új népi műfaj gyors magyar átvételét felette kétségesnek tartom.

A szerző a ballada születését és európai elterjedését a parasztság életében végbemenő XIII–XIV. századi nagy átalakulással hozza kapcsolatba, amikor is sor került a parasztságnak „az étellel szemben támasztott igényeinek növekedésére, polgárosodására” (I, 98). Történelmi tény, hogy volt ekkor jelentős átalakulás Nyugat-Európában ugyanúgy, mint Magyarországon, de korántsem bizonyított, hogy ez a változás azonos jellegű volt, vagyis hogy hasonló fejlettségi szinten történt. Márpedig Vargyas ebben a történészek által kellően nem tisztázott kérdésben abszolút bizonyossággal nyilatkozik, kijelentve, hogy a változások jellege és a színvonal azonos volt. Elismeri ugyan városi fejlődésünk elmaradottságát, de – írja – „ezen a szinten szegényebb helyzetünk ne tévesszen meg senkit sem az udvari-főúri és a paraszti művelődési színvonal megítélésében. Ez abban az időben azonos volt a leghaladottabb nyugati színvonallal” (I, 101). Bár így lett volna! A paraszti művelődés szintjéről sajnos alig vannak megbízható értesüléseink a XIV. századból, így hát meglehetősen vakmerőség annak a „leghaladottabb nyugati színvonallal” való azonosságáról nyilatkozni. Az udvari-főúri művelődésről már bőven vannak értesüléseink, s ezek birtokában igencsak nagy színvonalkülönbséget állapíthatunk meg a francia és a magyar helyzet között, természetesen ez utóbbinak a rovására. Ezért függetlenül attól, hogy a magyar parasztság a XIV–XV. század során gazdasági-társadalmi vonatkozásban mennyire közelítette meg a nyugati színvonalat, erősen kételkednünk kell abban, hogy ugyanolyan kulturális igény élt benne, mint francia kor- és sorstársainál.

De még inkább kételyeink vannak Vargyas merész elméletének talán legfőbb pillérével, a magyarországi vallon telepések közvetítő szerepével kapcsolatban. Erre a kényszerhipotézisre azért van szükség, mert valamivel valószínűsíteni kellett a XIV. századi francia és magyar parasztlak közötti költészetbeli kapcsolatokat. Arról persze semmit sem tudunk, hogy a vallon telepések ismertek-e, közvetítettek-e nálunk francia balladákat. De nehéz elképzelni, hogy a magyarok, s rajtuk keresztül egész Közép- és Kelet-Európa ennek a néhány magyarországi vallon falunak köszönheti gazdag balladaköltészetét. Legalább arról tudnánk, hogy a magyarországi vallonok különböző más területeken (például

nyelv, szokások stb.) jelentős hatással voltak az őket befogadó népre. De mind-össze néhány jövevényszó átadására következtethetünk. Vagy legalább analógiákkal valószínűsítene Vargyas, hogy nem ritkaság az olyan eset, amikor néhány, saját etnikumból messzire szakadt telepésfalu az őt körülvevő idegen etnikum költészetét alapjaiban átformálta. Ilyen esetekről azonban nem tudunk; s így a vallon falvak balladaközvetítő szerepében legfeljebb hinni lehet, de bizonyítani azt aligha.

Nem kívánjuk ezzel kétségbe vonni a francia és a magyar balladák közti rokonság tényét, melyre Vargyas bőséges bizonyító anyagot hoz. Sőt bizonyos francia eredetű középkori epikai témák és motívumok magyarországi ismeretére a balladától függetlenül is vannak adataink – elég a Toldi-monda *chanson de geste*-elemeire gondolnunk. A közvetítés módját illetően azonban semmi biztosat sem tudunk, mint ahogy azt sem, hogy a közös francia-magyar balladátémák milyen költői formában váltak ismertté Magyarországon a XIV–XV. században. Hogy már eleve balladaformában, ez egyelőre csak Vargyas Lajos hipotézise, mint ahogy jórészt feltevés, szuggesztív, de többnyire bizonyíthatatlan feltevés egész népballada-elmélete. De azok közé a feltevések közé tartozik, melyek tiszteletet ébresztenek bátorságukkal és következetességükkel, s megtermékenyítően hatnak az adott kérdés kutatására. (Cikkem megírása óta a mű angol kiadása is megjelent: *Hungarian Ballads and the European Ballad Tradition I–II*, Bp. 1983.)

UDVAR ÉS TÁRSADALOM SZEMBENÁLLÁSA KÖZÉP-EURÓPÁBAN

(AZ ERDÉLYI UDVAR A XVI. SZÁZAD VÉGÉN)

Nagyjából a XIV–XVIII. századot tekinti Alberto Tenenti annak a periódusnak, amikor az udvar alapvetően fontos szerepet játszott az európai államok történetében.¹ Az udvar jellege és funkciója, s különösen a társadalomhoz való viszonya azonban ezen az időszakon belül is természetesen állandóan változott és fejlődött. Nagy egészében azt mondhatjuk, hogy az udvar e két és fél évszázadban a modern abszolútizmus kialakulását elősegítő, majd azt szolgáló eszköz, illetve intézmény. Fokozatosan fejlődött ilyenné, s nem előre elhatározott politikai szándék folytán. Egy, a középkortól örökölt keret töltődött meg egyre több és újabb tartalommal, miközben hatóköre, társadalmi súlya egyre növekedett. E történelmi folyamatban – erősen általánosítva és leegyszerűsítve a dolgot – három fázist különböztethetünk meg.

A reneszánsz fejedelmi udvarok általában egy-egy nagy egyéniség köré szerveződtek, s függvényei az adott uralkodó személyiségének, különösen jövedelmének. Az udvarnak még nincs olyan intézményes jellege, hogy a hierarchia csúcsán álló személy értékétől, hatalmától, vagyonától függetlenül is megfelelő folytonossággal rendelkezék. Az udvar, ha el is különül a társadalomtól, még nincs azzal folytonos ellentétben, hatalmi versengésben. Másrészt a XVII. században, a modern, bürokratikus abszolútizmusok megszilárdulása, győzelme idején az udvar – bármennyire is ekkor éri el tündöklésének csúcspontját – már elveszíti korábbi autonómiáját, és szerves részévé válik az abszolutisztikus államgépezetnek. Az udvar állami intézménnyé válik, melynek már az uralkodó személyétől függetlenül is megvannak és érvényesülnek a szabályai, törvényszerűségei, egy egységes állami bürokrácia részeként. Az udvar ekkor sem áll szemben a társadalommal, annak mintegy eszményi tükörképe, mely bámulat tárgya, s melynek szerepét jó ideig senki sem vonja kétségbe.

E két típus közé esik a késő reneszánsz és a korai barokk udvarának, vagy ha

úgy tetszik, a manierista udvarnak mint sajátos történeti formációnak a szakasza; az udvar ekkor a legönállóbb, ekkor különül el leginkább a társadalom többi részétől, sőt többnyire harcban áll vele. Ebben az átmeneti időszakban az udvar egy, a társadalom mellett vagy inkább felett létező, attól elkülönülő organizmus, önálló, zárt világ. A megelőző és a rákövetkező periódusok udvaraitól nem utolsósorban ez a zártság, a nem udvari, az udvaron kívüli világtól való elszigetelődés különbözteti meg. Ez a körülmény elősegíti, hogy igen fontos politikai döntések igen szűk körben, a hagyományos intézmények, illetve tisztségviselők megkerülésével szülessenek. Szemben a kifejlett abszolutizmussal, ekkor még vannak a társadalomban olyan erők, melyeknek van módjuk és erejük burkolt vagy nyílt ellenállást kifejteni az uralkodóval, illetve udvarával szemben. Az ilyen erőkkel szemben az udvar kezében összpontosulnak azok a hatalmi eszközök, melyek előbb-utóbb biztosítják az abszolutisztikus tendencia sikerét. Az udvar úton van afelé, hogy kisajátítsa magának az államot. Ez a folyamat természetesen csak súlyos konfliktusok közepette, a társadalom különböző erőivel, rétegeivel való harcban érvényesülhet. Udvar és társadalom antagonizmusa ebben a periódusban szinte állandóan napirenden van.

Különös élességgel jelentkezik ez az antagonizmus Közép-Európa keleti részének országaiban, így az osztrák örökös tartományokban, Csehországban, Lengyelországban, Magyarországon és a XVI. század derekán abból kiszakadt erdélyi fejedelemségben. Az alábbiakban ennek az utóbbi új államalakulatnak a példáján próbálom illusztrálni az udvar és társadalom közötti konfliktusokat a XVI. század utolsó negyedében.²

A körülmények kényszere folytán létrejött államalakulat esetében az udvarra vonatkozó vizsgálatok különösen sok nehézséggel találkoznak. Az udvar és az állam pontos elhatárolása – főként a kezdeti időszakban – alig lehetséges. A forrásanyag sajnos csak kis töredékeiben maradt ránk, s az intézménytörténeti kutatások még távolról sem elégségesek. Mégis megkísérelhetjük az erdélyi udvar néhány sajátosságának a körvonalazását.

Az erdélyi udvar geneziséét tekintve három tényezővel kell eleve számolni. Egyrészt ez az udvar – ha csökevényes formában is – közvetlen örököse és leszármazottja a budai királyi udvarnak. A később János Zsigmond néven ismert, gyermek II. János választott magyar királynak az udvara innen költözött át Erdélybe, a szultán parancsára, s bár ez a fél országon keresztül szekerező udvartartás alig emlékeztetett Mátyás egykori fényes udvarára, mégis sok mindent megőrzött a királyi udvar szokásaiból, hagyományaiból és szervezetéből. Másrészt örököse és folytatója volt az erdélyi püspök udvarának is. Fejedelmi székhelyé ugyanis 1542-től kezdve a nagy kiterjedésű erdélyi egyházmegye püspökének a székhelye, Gyulafehérvár lett. Midőn ugyanis 1542. április 8-án meghalt a gyu-

lafehérvári püspök, az országgyűlés a püspökséget szekularizálta, jövedelmeit a király udvartartásának fedezésére rendelte, s rezidenciául a püspöki palotát biztosította számára.³ Az erdélyi püspöki udvar a XVI. század első évtizedeiben fényes reneszánsz központtá fejlődött, humanisták gyülekezőhelyévé. A reneszánsz szellemében átépített püspöki palota méltó volt arra, hogy a királyi udvar maradványait befogadja. Végül, harmadsorban: az erdélyi fejedelmi udvar sok mindent átvett a magyar nagyúri udvarok világából, annak következtében, hogy a fejedelem bizonyos fokig az erdélyi vajda jogkörét és hivatalait is örökölte. Különösen az 1571-ben elhunyt János Zsigmondnak az utódai esetében érvényesült olykor a magyar nagyúri udvarok patriarchálisabb szelleme, mint-hogy egészen a XVII. század végéig az erdélyi fejedelmek – kevés kivétellel – a leghatalmasabb főurak közül kerültek ki. Mikor a főpapi és nagyúri udvarra mint előzményre gondolunk, számításba kell venni azt, hogy Magyarországon a főpapok és főurak udvarai olykor a királlyal is vetekedtek. Ippolito d'Este esztergomi érsek udvari személyzete 1489-ben például 245 főből állt; 1612-ben pedig Thurzó Györgynek az udvara nemcsak a sok száz főnyi előkelő vendéget volt képes befogadni és ellátni, de az azokkal jövő szolgaszemélyzetet (2621 fő), illetve a 4324 lovat is.⁴ Az erdélyi udvar kezdeti méreteire pontos adatok sajnos nem állnak rendelkezésünkre, de a fenti analógiák alapján mindenképpen jelentékeny méretű és szervezettségű udvart kell feltételeznünk.

Ennek az udvarnak a sajátosságai közé tartozott az idegenek fokozott jelenléte. Ez nem utolsósorban a kiskorú választott király anyjának, Izabellának, I. Zsigmond lengyel király és Bona Sforza lányának köszönhető. Szülei krakkói udvarában olasz és lengyel környezet vette körül, s ezt igyekezett megvalósítani később Erdélyben is. Az országgyűléseknek állandó témája volt Izabella olasz és lengyel kegyenceinek a kérdése. Tiltakoznak az idegen hivatalnokok ellen, kéri a királynét, hogy csak olyanokat helyezzen fontos tisztségekbe, akik ismerik a magyar nyelvet és az ország törvényeit. A királynénak sikerült azonban végül kierőszakolnia 1556-ban, hogy a hivatalokba tetszése szerint ültessen külföldieket.⁵ Ez a tendencia megmaradt a királyné halála (1559) után és a nagykorúvá lett II. János kormányzása idején is. A XVI. század második felének vallási forrongásai az olasz emigránsok egész sorát sodorta II. János toleráns Erdélyébe, ahol az uralkodó orvosa és egyik legfőbb tanácsadója nem volt más, mint Giorgio Biandrata, az erdélyi antitrinitarizmus úttörője.⁶ De olasz volt a testőrség parancsnoka is, olaszokból állt a zenekar stb.⁷ Pontos számadatokkal és névsorokkal az Izabella és II. János udvarában foglalkoztatott külföldiekről nem rendelkezünk, kivéve a lengyeleket. 1562 körül ugyanis II. János udvarában vállalt tisztséget Jan Gruszczyński lengyel kismemes, aki meglehetősen közepes színvonalú, lengyel nyelvű epigrammákban portrégalériát készített az udvarban te-

vékenykedő lengyelekről. Megírja, hogy mellózi a sok magyart, délszlávot, olaszt, s csupán honfitársainak emlékét örökíti meg. Ezt a versfüzért halála után adta ki testvére Krakóban, 1581-ben *Powinności dobrego towarzystwa* (A jó társaság kötelességei) címmel. Mintegy hatvan lengyel udvari személyről ad rövid jellemzést Gruszczyński, közöttük több nagy befolyású udvari funkcionáriusról.⁸

Az uralkodó személyéhez kötött idegenek gyakori túlsúlya a közép-európai udvarokban általános jelenség. Jól mutatja ezt egy ellenpélda: mikor János Zsigmond utódját, Báthory Istvánt 1576-ban lengyel királlyá választották, a krakkói lengyel udvar telítődött meg erdélyi magyar udvari emberekkel. Báthory István udvari számadáskönyvei alapján mintegy kétszáz, a lengyel udvarban szolgálatot teljesítő magyarról tudunk, ami az udvari személyzet körülbelül egyharmadát jelentette.⁹ Jellemző az is, hogy Báthory magával vitte Krakóba a még elődje idejéből Erdélyben maradt lengyeleket is, akiknek kétszeresen hasznát vehette, hiszen elkötelezték már magukat az erdélyi fejedelemmel, magyarul is tudtak, de mégis lengyelek voltak. Nem is meglepő, hogy ezek az Erdélyből hozott lengyelek sorra bizalmi állásokba kerültek, így Jan Gniewosz Báthory udvari testőrségének vezetője lett, Michal Maleczkowski pedig krakkói kormányzó.¹⁰

Hogy az udvar idegen elemeinek milyen nagy szerepe volt az uralkodó hatalmának megszilárdításában és kifejlesztésében, azt a legjobban a XVI. századi erdélyi udvar fénykorának példáján szemlélhetjük, amely Báthory Zsigmond fejedelem személyéhez kapcsolódott. Az ő uralkodásának eseményei a legalkalmasabbak arra, hogy udvar és társadalom konfliktusát bemutassuk.

Célszerű néhány szóban felvázolni a Báthory-dinasztia erdélyi uralmának kronológiáját. II. János, illetve János Zsigmond, az első erdélyi fejedelem halála után, 1571-ben Báthory István került az erdélyi trónra, s uralkodói hatalmát megőrizte azután is, hogy 1576-ban lengyel király lett. Távollétében fivére, Kristóf helyettesítette, aki szintén viselte a princeps címet, az igazi irányítás azonban továbbra is István kezében maradt, aki Krakóban külön erdélyi kancelláriát tartott fenn. 1581-ben István és Kristóf kívánságára az országgyűlés mindkettőjük utódjává választotta Kristóf 1573-ban született fiát: Zsigmondot. Mikor Kristóf nem sokkal ezután meghalt, a kiskorú fejedelem mellé a főhatalmat továbbra is gyakorló nagybátyja háromtagú kormányzótanácsot nevezett ki, csupa Itáliában tanult, művelt humanistából (Kendy Sándor, Sombory László és Kovacsóczy Farkas; ez utóbbi egyúttal Erdély kancellárja volt). A kormányzás azonban nehézkesnek bizonyult, a gyors döntések helyett az elméleti megfontolások, politikai-filozófiai viták voltak napirenden s ezért Báthory István, főként a katonaréteg nyomására, 1583-ban a tanács helyébe egyetlen kormányzót nevezett ki: Gicz János személyében. A kancellár továbbra is Kovacsóczy ma-

radt. 1586-ban meghalt Báthory, ez azonban nem változtatott Erdély kormányzatán egészen 1588-ig, amikor Giczy betegeskedése miatt elhatározta visszavonulását. Az 1588 decemberében tartott országgyűlésen Giczy új kormányzó megválasztását javasolta, hiszen a fejedelem még nem töltötte be a tizenhatodik évét sem. Később tárgyalandó okokból mégis nagykorúsították őt, és „absolutus princeps”-nek ismerték el. (Az absolutus jelző ez esetben nem abszolút uralmat jelent, hanem csak azt, hogy uralkodói jogkörének gyakorlásában gyámjai immár nem korlátozzák.) Melléje rendelték ugyan egy három (más források szerint négy) főből álló tanácsot, mellyel egyetértésben kellene kormányoznia, a fiatal uralkodó azonban szinte napok alatt félretolta útjából tanácsosait.

A kiskorú Báthory Zsigmond udvartartására nagybátyja, a lengyel király különös gondot viselt. 1583. március 6-án külön utasítást bocsátott ki magyar nyelven a fejedelem „udvarának ékessége” érdekében.¹¹ Az udvartartás élén e szerint a fő udvarmester állt, akinek a feladata volt az egész udvari nép irányítása, a fejedelemhez érkező személyek, külföldi követek fogadása és ellátása, s egyúttal a kiskorú fejedelem nevelésének legfőbb irányítása. Más forrásokból tudjuk, hogy a másik két legfontosabb udvari tisztségviselő a kamarás és az ajtónálló volt. Fontos bizalmi állásnak számított a komornyikoké is. Tekintettel a fejedelem kiskorúságára, titkárokról ekkor nincsen szó, később azután Zsigmond tényleges uralkodása idején annál fontosabb szerepük lesz. A fejedelem közvetlen szolgálatára apródok álltak, s nagy számban tartózkodtak az udvarban az előkelő családok fiai, akiknek neveléséhez hozzátartozott, hogy bizonyos időt az udvarban szolgáljanak. Ez utóbbiak pontos számát nem ismerjük, de az éppen 1583-ban Gyulafehérvárra látogató Antonio Possevino több százról beszél.¹² Már János Zsigmond idejében létrejött az erdélyi fejedelmek hatszáz főből álló, nevezetes testőrsége, a kék darabontok, akik mellé Báthory István említett utasítása még egy hatszáz főnyi udvari lovasság felállítását is elrendelte. Ez az ezerkétszáz főnyi, jól szervezett, állandó pretoriánus gárda a fejedelmek politikájában később a legfőbb hatalmi eszközzé vált.

Az udvar életében a hagyományos magyar szokások mellett erősen jelen volt az olasz mintájú udvari reprezentáció számos eleme. Megmaradt például a leírása 1592-ből a fejedelem egy tutajkirándulásának. Az udvar ekkor a magas sziklák között folyó Aranyos-folyón, ernyőkkel borított tutajokon ereszkedett alá, kocsikkal, lovakkal együtt; tutajon úszó konyhán készült a lakoma, nagy jeges csöbrökben vitték a bort, s közben hegedű és síp szolgáltatta a zenét, s olykor puskákat elsütve visszhangoztatták a hegyeket.¹³ Ilyen volt egy magyar módra való szórakozás, mikor azonban külföldi követet kellett fogadni, a legkényesebb ízlés sem találhatott kivétneivalót. 1584-ben Petru Cercel havasalföldi fejedelem követeként érkezett Gyulafehérvárra annak titkára, a genovai Franco Sivori.

Naplójában részletesen beszámolt fogadtatásáról, ebből csak néhány mozzanatot idézek most.¹⁴ A követek számára fenntartott kényelmes házban szállásolták el, egy titkárt és két nemest rendeltek udvarlására, háza előtt a testőrség ezer tagja tartott este díszfelvonulást (persze nyilván erőfitogtatás céljából), a palotába ötven testőr kísérte, ahol az ország báróinak és nemeseinek nagy sokasága fogadta, mielőtt a kormányzótanács tagjainak társaságában helyet foglaló tíz éves fejedelem belső termébe bocsátották volna; olasz nyelvű beszédét magyarul tolmácsolták a fejedelemnek. Az alatt a tizenöt nap alatt, míg várt a fejedelmi válaszra, mindennap frissítők melletti rövid beszélgetésre a fejedelemhez kísérték, ebéden pedig felváltva a fejedelem unokaöccsei, a kormányzótanács tagjai, az öreg Biandrata és mások látták vendégül. Szinte minden mozzanatnál megemlíti, mennyire olasz környezetben érzi magát, valamennyi vendéglátójával, csupa Padovában tanult úrral olaszul volt alkalma beszélgetni. Nem is csoda, hiszen arra is van példa, hogy előkelő magyar urak olaszul leveleztek egymással. Miután pedig kézhez vette a fejedelem válaszáat, egy négy órán át tartó bankett következett, egy „olasz módon díszített” nagy teremben, ahol a gyermek fejedelem mellett ülve, vele latinul társalgott, miközben őt egy olaszul kitűnően tudó magyar apród szolgálta ki; közben a terem sarkában olasz zenekar játszott. Nem csoda, hogy a leírást ezzel a mondattal zárja: „ebbi un regio banchetto alla italiana” (igazi olasz királyi bankettben volt részem). A hazai szokás azért itt is jelen volt a rengeteg pohárköszöntő jóvoltából. Minden pohárköszöntőkor fenéig ki kellett inni a poharat, Sivori számára azonban a fejedelem kegyesen megengedte, hogy csak akkor igyék, ha jólesik (a pohárköszöntők túltengésére később a pápai követek is sokat panaszkodtak). A szertartáshoz hozzátartozott még, hogy minden alkalommal, amikor a fejedelem poharát felemelte, trombita és dobszó mellett a palota udvarán lévő testőrök sortüzet adtak.

Az időpont, amikor a derék Sivori az erdélyi fejedelemnél járt, éppen a hármas kormányzótanács működésének idejére esett, mely egyben az erdélyi humanizmus fénykorának tekinthető. Erdély igazgatása ekkor a humanisták és filozófusok kezében volt. A három kormányzó közül különösen Kovacsóczy kancellár emelkedett ki irodalmi és mecénási munkásságával. Humanisták vezették a Báthory István mellett Krakkóban működő erdélyi kancelláriát is. Ennek vezetője a Párizsban és Padovában tanult Berzeviczy Márton; Dorat, Muret, Paolo Manuzio, Pinelli stb. tanítványa, illetve ismerőse. A krakkói magyar kancelláriai titkár pedig Gyulay Pál filozófus és politikai író, Zabarella tanítványa. Ugyanehhez a körhöz tartozott Gálfy János főudvarmester, s mint tapasztalt diplomata és politikus, állandóan az udvarban tartózkodott az államtanácsos Biandrata. Az udvari orvos szerepét pedig nem más töltötte be ekkor, mint a tudós eretnek: Marcello Squarcialupi.

Ez az intellektuális elit vallási szempontból a legtarkább képet mutatta.¹⁵ Csupán abban egyeztek meg, hogy valamennyien a teljes lelkiismereti szabadság hívei, a dogmák elutasítói, a katolicizmus ellenségei. Felekezeti hovatartozásukat nehéz is volna megállapítani. A kormányzótanács tagjai közül Kendy Sándor valahol a kálvinizmus és a mérsékelt unitarizmus között helyezkedik el; Sombory László hol kálvinistaként, hol lutheránusként mutatkozik; Kovácsóczy Farkas kálvinistának vallja magát, de a jezsuiták szerint valójában ateista; Gyulay Pál végrendeletében unitárius, kálvinista és lutheránus intézmények számára egyaránt értékes alapítványokat tesz; Squarcialupi az antitrinitarizmustól úton van a kálvinizmus felé. Ez a humanista kör természetesen az ifjú fejedelmet is szerette volna a maga képére formálni. Squarcialupi 1584-ben Kolozsvárott ki is adott egy kis könyvecskét (*M. T. Ciceronis eloquentissimi et sapientis viri morales definitiores*), a tizenkét éves Zsigmondnak ajánlva, melyben Cicerót állítja példaképül elébe.¹⁶ Az ifjú fejedelem a tananyagot bizonyára megtanulta, de mint látni fogjuk, később korántsem követte. Ami viszont a vallási nézeteket illeti, a szabadgondolkodó humanisták minden kísérlete eleve hajótörést szenvedett.

A kis Zsigmond ugyanis katolikus volt, nem is akármilyen. Az első pillanatban talán különösnek tűnik, hogy protestáns országban katolikus a fejedelem. De abban az országban, ahol 1566-ban a vallásszabadságot proklamálták, semmi meglepőt sem láttak abban, hogy az unitárius János Zsigmond halála után az ország csaknem egyetlen katolikusnak maradt főúrát, Báthory Istvánt választották fejedelemmé. Bár a buzgó katolikus Báthorynak hő vágya volt vallásának erősítése, elsősorban mégis az állam érdekét tartotta ő is szem előtt. Gondosan ügyelt a vallásbéke és vallási egyensúly fenntartására.¹⁷ Legfeljebb arra törekedett, hogy az újabb szélsőséges eretnek tanítások terjedését akadályozza (ennek a politikának esett áldozatul Dávid Ferenc), valamint hogy biztosítsa a megmaradt katolikusok hitéletének és oktatásának intézményességét. Ez utóbbi feladatot a jezsuiták betelepítésével igyekezett megoldani, ami 1579-ben sikerült is.¹⁸ A fejedelem személyes birtokadományai biztosították, hogy a jezsuiták Kolozsvárott kollégiumot létesítsenek, kifejezetten tanító tevékenység folytatására, amit a protestáns vezetők némtetszéssel bár, de a magas színvonalú oktatótevékenységet becsülve, tudomásul vettek. Az ellen sem szólhattak, hogy a katolikus fejedelem, akkor már Báthory Kristóf, jezsuita gyóntatót tartson udvarában. Az Erdélybe küldött egyre több jezsuita természetesen a kolozsvári kollégiumot és a fejedelem, valamint fiának lelki gondozását kiindulópontnak tekintette a katolikus vallás terjesztése, mennél több lélek visszahódítása céljából. Különösen Kristóf halála után követtek el mindent, hogy a gyermek Zsigmondot a maguk

emberévé neveljék, hiszen céljaik elérését elsősorban a jövődő fejedelem segítségével remélhették csak.

Báthory Zsigmond jezsuita lelki gondozói és nevelői, elsősorban a magyar Leleszi János, heroikus és eredményes munkát végeztek. Ennek részleteiről a jezsuiták nagyszámú jelentése pontos tájékoztatást ad. Leleszi Aquaviva generálishoz írott leveleiben lefesti, mennyi kellemetlenségben van részük annak következtében, hogy „minden tisztségviselő, minden szakács eretnek”. Az előbbiek, vagyis az urak állandóan provokáló kérdéseket tettek fel az asztalnál a kis fejedelemnek, aki azonban mindig elmésen és állhatatosan vágott vissza; az ariánus szakácsok pedig gondosan ügyeltek arra, hogy böjti napokon csak hústételt szolgáljanak fel, amikor a fejedelem és jezsuitája étlenül nézhette végig tanácsurainak jóízű lakmározását.¹⁹ Mikor 1583-ban Possevino látogatást tett az udvarban, étkezésnél hozzá hajolva, halk hangon nem is mulasztotta el megjegyezni neki: „Mennyire fáj nekem, hogy ezek a velünk étkező tanácsurak eretnekek!”²⁰ A jezsuiták jelentései nem győzik magasztalni a kis Zsigmond állhatatosságát. Dicsőségnek tartja Zsigmond – írja Leleszi Aquavivának –, ha pápistának csúfolják. S annál szorgalmasabban tanul, eretnek könyvet pedig nem hajlandó kézbe venni.²¹ „Korát meghaladóan élénk és érett szellemű”, írja róla Possevino *Transilvania* című munkájában;²² Joannes Campanus lengyelországi jezsuita provinciális pedig egyenesen azt írja, hogy „ez a fejedelem a paradicsom egyik angyalkája”.²³ Ferrante Capeci kolozsvári rektor arról számol be Aquavivának, hogy mikor megtudta, hogy ő tulajdonképpen az erdélyi püspök palotájában lakik, s a püspöki jövedelemből él, kijelentette, hogy ha majd felnő, mindent visszaad a püspöknek.²⁴ Nem csoda tehát, ha Possevino az ifjú fejedelemben azt a személyt látja, „akitől mint ártatlantól és katolikustól remélni lehet, hogy újra felépíti majd az egyházat Isten, a mi Urunk számára”.²⁵

A jezsuiták egyre fokozódó és egyre sikeresebb tevékenységet folytattak: kolozsvári kollégiumuk 1581-ben főiskolai rangra emelkedett, 1583-ban megnyílt kolozsvári szemináriumuk is; még Báthory Kristóf idején Gyulafehérvárott megkapták az ágostonosok elhagyott rendházát és templomát, s missziót létesítettek Váradon is. A protestáns vezetőréteg ezt az előretörést egyre nagyobb bizalmatlansággal és aggodalommal szemlélte, noha a jezsuiták látszólag semmi mást nem tettek, mint amit a vallásszabadságot biztosító törvények lehetővé tettek. Kovacsóczy Farkas kancellárnak egy 1589. évi levele tanulságosan megvilágítja, miért óhajtják meggátolni a jezsuiták tevékenységét. A katolicizmusnak ők nem ellenségei, írja a kancellár, és semmiféle diszkriminációt nem alkalmaznak velük szemben, ami teljes mértékben igaz is volt. A jezsuiták működését azonban azért nem akarják eltérni, mert azok nem hajlandók a helyi viszonyok közé beilleszkedni, nem az erdélyi államot tekintik legfőbb hatóságuknak, ha-

nem külső erőket és hatalmakat, vagyis rendjük központját és a pápaságot.²⁶ Hogy az erdélyi jezsuitákat valóban lehetett Erdélyen kívüli erők politikai ügynökeinek is tekinteni, abban a kancellárnak kétségkívül igaza volt. De másrészt az is igaz, hogy a katolikus vallásgyakorlat szabadságát biztosító törvény papiros maradt volna a jezsuiták nélkül. Az erdélyi törvények lehetővé tették, hogy bármely község, bármely úr, bármely város olyan felekezeti papot tartson, amelyet óhajt. Ez lehetővé tett bizonyos szabad versenyt lutheránusok, kálvinisták és unitáriusok között, a katolikusok azonban így abszolút hátrányba kerültek. Mert míg a többi felekezet kiképezhette a maga lelképásztoraikat, katolikus papok kiképzésére és felszentelésére egyházi szervezet és hierarchia hiányában nem kerülhetett sor. Minthogy az erdélyi püspökséget, 1566-ban pedig ugyanígy a váradi püspökséget is szekularizálták, a középkori szerzetesrendek kolostorait feloszlatták, a katolikus papság gyakorlatilag megszűnt Erdélyben. Ezt az úrt csak a jezsuiták pótolhatták, ezért a jezsuiták jelenléte volt a katolicizmus fennmaradásának a biztosítója, amit a fejedelmek nagyon jól tudtak. A fejedelem és az ország rendjei között ezért a jezsuiták kérdése az állandó erőpróba tárgya volt. A fejedelemnek minden politikai előnyért jezsuitáinak korlátozásával kellett fizetnie, a rendeknek pedig minden jezsuitaellenes lépésért más téren kellett engedményeket tennie a fejedelemnek. Már 1581-ben is csak azon az áron voltak hajlandók a rendek megválasztani a gyermek Zsigmondot, hogy kimondták, hogy a jezsuiták Kolozsvár és Gyulaféhevár kivételével másutt nem működhetnek.²⁷ Az Erdély ügyeit Lengyelországból is irányító Báthory István haláláig a rendek mégis kénytelenek voltak eltűnni, hogy a jezsuiták bebarangolják az ország legkülönbözőbb részeit, felkutatva és erősítve a szét-szórt, elhagyott katolikusokat. Báthory István életében legfeljebb csendesesen szabotálni tudták a lengyel királynak a jezsuiták javára tett intézkedéseit. Mikor a kolozsvári jezsuiták követelésére 1586-ban Báthory István arra utasította Gyulay Pált, a mellette működő erdélyi kancellária titkárát, hogy szólítsa fel Giczy kormányzót arra, hogy tegyen intézkedéseket a kolozsvári unitárius kollégiumban tanító Christian Francken ellen, azok az utasítást egyszerűen nem hajtották végre. Capeci kolozsvári rektor panaszkolta is a lengyelországi provinciálisnak, hogy a király tisztviselői „regni potius, quam Regis gratiam quaerunt” (inkább a királyságnak, mint a királynak a kegyeit keresik).²⁸ A „rex”, vagyis Báthory István halála után már nyíltan felléphetek a „regnum” szája íze szerint, és határozottan követelni kezdték a jezsuiták kitiltását Erdélyből. Ez a törekvésük végül az 1588. december 8. és 25. között, Medgyes városában tartott országgyűlésen sikert is aratott. Láttuk, hogy ekkor került sor Giczy kormányzó visszavonulására s annak eldöntésére, hogy új kormányzó válasszassák-e meg, vagy pedig a tizenhat éves Zsigmond vegye át az uralmat. Végül

a fiatal fejedelem hosszas ellenállás után kénytelen volt beleegyezni a jezsuiták száműzésébe, különösen, miután Giczy kormányzó figyelmeztette, hogy ne dacoljon a rendekkel, mert azok könnyebben kapnak maguknak fejedelmet, mint ő magának országot. A lelkiismerete ellen elkövetett erőszak fejében a rendek kezébe adták a főhatalmat, s egyúttal kívánságára jelentős adómegajánlásokkal növelték jövedelmeit. Az ország ujjongott, fényes ünnepség keretében iktatták be Zsigmondot hatalmába, s azt hitték, hogy jezsuitáitól megfosztva, irányítani tudják majd tetteit.²⁹ De csak pirrhuszi győzelmet arattak.

A hatalom gyakorlását megkezdő ifjú fejedelem, kihasználva, hogy a melléje rendelt tanácsosok egy része a hosszú országgyűlés után magánügyei végett egy időre birtokaira távozott, önkényes változtatásokat eszközölt az országgyűlés végzésein, s rövid idő alatt a fejedelmi birtokok tekintélyes részét elajándékozta olyan személyeknek, akiktől a jövőben politikájának támogatását remélte, noha az országgyűlés határozottan kimondta, hogy birtokadományok csak a rendek hozzájárulásával történjenek. Mikor a tanácsosok azután megjelentek végre az udvarban, a fejedelem egyszerűen magához sem hívatta őket, úgyhogy megszegyenülten hazamenni kényszerültek.³⁰ Lerázván magáról ezt az ellenőrző testületet, hozzáfogott környezetét radikális átformálásához. Possevino már 1584-ben kifejtette, hogy a katolikus pozíció erősítése érdekében a legelső feladat a fejedelem eretnek környezetének katolikussá változtatása.³¹ Zsigmond rövid idő alatt el is érte, hogy a csekély számú katolikus úr kivétel nélkül fontos katonai vagy polgári tisztségbe kerüljön. Ő azonban jobb politikus volt Possevionál, és jól tudta, hogy szilárd híveket nemcsak katolikusok közül toborozhat, hanem mindazon meggyőződéses protestánsok közül is, akik valamilyen módon idegenkedtek a Kendy és Kovacsóczy vezette erdélyi uralkodóréteg politikájától. Ilyeneket főleg az Erdélyen kívüli Partium kálvinista katonaságának vezetői, illetve a Nyugat-Magyarországról Erdélybe költözött magyar emigránsok körében találhatott. Néhány év alatt Zsigmond ki tudott alakítani egy olyan új politikai vezető gárdát, mely ugyan rendkívül heterogén volt, de abban megegyezett, hogy szembenállt az erdélyi rendekkel, s politikai céljainak megvalósulását az ifjú fejedelemtől várta.

Lássunk egy rövid áttekintést azokról a politikusokról, akiket Báthory Zsigmond néhány év alatt maga köré gyűjtött! A tanácsosok között megjelenik a katolikus Sarmasági Zsigmond és Sennyei Pongrác. Az ország katonai védelmét biztosító legfontosabb várak közül Kővár parancsnoka a katolikus Keresztury Kristóf, Huszté az ugyancsak katolikus Kornis Gáspár, Váradé ugyan a buzgó kálvinista Bocskai István, aki azonban a fejedelem nagybátyja, s mint nem erdélyi család sarja, mindig távol állt az erdélyi arisztokráciától; végül Déva várának parancsnoka a magyarországi származású, szintén kálvinista Geszti Ferenc,

egy minden magasabb műveltséget nélkülöző katona, akiben féktelen gyűlölet élt az őt lenéző humanista vezető politikusok iránt. Militáns antiintellektualizmus odáig ment, hogy 1594-ben az országgyűlésen, már mint a fejedelem egyik vezető tanácsosa, szenvedélyesen megtámadta az erdélyi rendek vezetőit, elhibázottnak nyilvánítva az addig folytatott politikát. A bajok oka szerinte az, hogy a politikát addig tudósok, filozófusok csinálták, márpedig az akkori filozófusok éppúgy alkalmatlanok szerinte a kormányzásra, mint a régiak, akik között Szókratészt, Platónt, Démoszthenészt és Cicerót sorolta fel³². Emlékezzünk rá: Squarcialupi még Cicerót állította példaképül Báthory Zsigmond elé, bizalmi embere most a Ciceró-formájú politikusokat teszi felelőssé az ország bajaiért. A fejedelem legbensőbb embere és munkatársa 1590-től kezdve a román származású, elmagyarosodott és katolizált s így a protestáns arisztokráciától kétszeresen is különböző Jósika István volt, aki az ajtónálló udvari tisztségét töltötte be. Ennek az állásnak a súlyára fényt vet, hogy 1592-ben már övé a legszébb magánpalota Gyulafehérvárott. Ugyanebben az évben az addigi főudvarmester, Gálfy János udvari intrika áldozata lett, s a fejedelem törvénytelenül kivégeztette. Ezzel megszabadult egykori nevelőjétől s udvartartásának még Báthory István által rendelt vezetőjétől. Helyére nem is állított senkit, az udvar életét ettől kezdve Jósika segítségével közvetlenül ő irányította. Végül egymás után szervezett maga mellé titkárokat katolikusokból, mint például a katolikus Bodoni Istvánt, Gálfy halálának egyik okozóját, vagy a magyarországi származású s Erdélyben idegen Gyulaffy Lestárt és másokat. Kialakult így az udvarnak egy külön politikai gépezete, mely az országgyűléstől s a kancellártól függetlenül, illetve azzal párhuzamosan vagy azzal szemben kezdett politizálni. Különösen a külügyi kapcsolatokat tartotta kézben ez a titkos kormány. A külügyek ugyanis Erdélyben Báthory István fejedelemsége óta a fejedelem kizárólagos hatáskörébe tartoztak, trónralépésétől kezdve az országgyűlés ilyen természetű ügyeket nem is tárgyalt.³³ Zsigmond élt a lehetőséggel, s a külfölddel való érintkezést teljesen a saját politikai céljainak rendelte alá. Követként saját titkárait, illetve ajtónállóját, Jósikát küldöztette Európa különböző országaiba.

A külügyek között a legfontosabbnak a pápasággal való szoros együttműködést tartotta. Alig hagyták el 1589 elején a száműzött jezsuiták Erdélyt, Báthory Zsigmond Bodoni Istvánt máris elküldte titokban Rómába a pápához és a jezsuita rend generálisához, kérve a pápa bocsánatát, amiért az erőszaknak engedve kénytelen volt a jezsuitákat száműzni, és biztosítva őt arról, hogy minden erejével azon lesz, hogy a jezsuiták erdélyi működését újra lehetővé tegye.³⁴ Erre valóban hamarosan sor is került, már 1590-ben gyóntatójával magához hívta a magyar Ladó Bálint jezsuitát Moldvából, majd 1591-ben újabb három jezsuitát, köztük a spanyol Alfonso Carrillót. Ezek nem a rend öltönyét, hanem magyar

kanonoki ruhát viseltek, s a fejedelem mint ilyeneket tartotta őket maga mellett, kijátszva így az 1588-as törvényt.³⁵ Ettől kezdve Carrillo vált az udvar egyik legfontosabb személyiségévé mint a fejedelem gyóntatója s egyúttal amolyan külügyminisztere.³⁶ A legfontosabb diplomáciai küldetéseket ettől kezdve a fejedelem Carrillóra bízta, aki elérte, hogy 1592-től kezdve a pápa folyamatosan nunciusokat küldött Erdélybe, akiknek a fejedelmi udvarban való jelenléte immár visszavonhatatlanná tette annak katolikus jellegét.³⁷

De nemcsak katolikusá vált az udvar, hanem immár teljesen olaszá is. Mikor 1584-ben Franco Sivori a havasalföldi fejedelem követeként Gyulafehérvárott járt, a fejedelem számára még tolmácsolni kellett olasz nyelvű beszédét, latinul azonban már akkor is tudott. Azóta kitűnően megtanulta az olasz nyelvet is. Nem is meglepő, hiszen egyre-másra hívott és szerződtetett udvarába olaszokat a legkülönbözőbb tisztségekre és feladatokra. Szamosközy István fel is sorolja azoknak az olaszoknak a neveit, akik Báthory Zsigmond udvarában tevékenykedtek.³⁸ Korántsem teljes névsorában (más forrásokból ugyanis még több tucat további nevet ismerünk) negyvenhat személyt sorol fel. Foglalkozásukat latinul s olykor magyarul is megjelöli. Volt közöttük pictor, equorum domitor, táncoló (saltator), fektető mester (gladiator), szakács (cocus), orvos, hortulanus, olasz laptájétszó (in pila ludendo artifex), továbbá udvari bold, valamint tizennyolc muzsikus. Felsorol még Szamosközy egy olasz titkárt, két komornyikot, valamint tizenkét lovagot is. A legbefolyásosabb közöttük az urbinói származású építész, Simone Genga volt, aki 1594-ben Jósika helyébe lépett ajtónállóként, midőn ez utóbbi a kivégzett Kovacsóczy utóda lett a kancellárságban. Genga, akinek két fivére is a fejedelem szolgálatában állt, olyan kegyben volt, hogy ha valaki el akart érní valamit a fejedelemnél, az ő közbenjárását kereste.³⁹ Az udvar olasz jellegére jellemző fényt vet az ifjú Kornis György esete, aki heidelbergi tanulmányait azért cseréli fel a padovaival, hogy olasztudásával érvényesülni tudjon majd az udvarban, sőt Padovából egy fél évre Sienába költözik, mert ott még tisztábban beszélik az olasz nyelvet, s tudja jól, hogy mennél jobban tud valaki olaszul, annál nagyobb karrier vár rá.⁴⁰

Szamosközy, mint láttuk, tizennyolc muzsikusnak a nevét sorolja fel, ennél azonban jóval többen voltak. Az udvari zenekarnak igen fontos szerepe volt Báthory Zsigmond udvarában. Zenekedvelő elődeit ő messze túlszárnyalta a zene kultusza tekintetében. Olaszországba küldött követeknek állandó feladata volt újabb és újabb zenészeknek a szerződtetése. Ezek közé tartozott a kiváló Gianbattista Mosto, aki a gyulafehérvári zenekar vezetője lett. Mosto Claudio Merulo tanítványa volt, s egy ideig Orlando Lasso müncheni zenekarában működött, később a padovai székesegyház karnagya. 1589-ben ment Erdélybe,

ahol a „magister capellae” tisztségen kívül az egyik ajtónálló (gentiluomo della camera) állását is betöltötte, élvezve az ezzel járó külön fizetést. Mosto személyével a gyulafehérvári zenei élet európai rangra emelkedett, hiszen az olasz zene fénykorának egyik kiváló képviselője volt, Palestrina, A. Gabrieli, Marenzio, Lasso kórusműveinek publikálója, s maga is jeles zeneszerző. Gyulafehérvárot a fejedelem megrendelésére komponált huszonegy madrigálját 1595-ben Velencében publikálta „*Il primo libro de' madrigali a sei voci*” címen, Báthory Zsigmondnak ajánlva.⁴¹ Az olasz zene más kiemelkedő képviselői is nagyra értékelték Báthory Zsigmond zenepártoló tevékenységét és hozzáértését. Filippo De Monte, a bécsi udvar karnagya, szintén Báthorynak dedikálta madrigáljainak egyik kötetét (Velence, 1595). S a fejedelem lett címadója a kor egyik leg híresebb zeneelméleti és zenepedagógiai művének, Girolamo Diruta (szintén Merulo tanítványa) *Il Transilvano*-jának (I parte, Venezia, 1593; II parte, Venezia, 1609). A fejedelemnek ajánlott könyvből megtudjuk, hogy a szerző azt Báthory Zsigmond 1592-ben Velencében járt követe (ez nem más, mint Jósika) biztatására öntötte végleges formába, hogy az orgonának mint legtökéletesebb hangszernek a helyes használatára megtanítsa az embereket.⁴²

Nem kétséges, hogy Báthory Zsigmond őszinte rajongója volt a zenének, ő maga is játszott különböző hangszeren, sőt kortársai szerint mint zeneszerző is jeleskedett. Ugyanakkor a nagyszámú olasz udvari ember – beleértve a zenekar tagjait is – szerződtetése nem volt politikai számítás híján. Az olaszok jelenléte ugyanis elősegítette az udvar katolikus jellegének az erősítését és a protestáns vezetőrétegtől való távolság fokozását. A gyulafehérvári olasz kolónia egyébként már régtől fogva szerepel az egyház számításaiban. 1580-ban Luigi Odescalchi jezsuita páter arra vonatkozóan kért tanácsot Giovanni Caligari lengyelországi pápai nunciustól, hogy milyen érintkezést tartson fenn a gyulafehérvári udvarban lévő olaszokkal. Ezek többsége akkor még nyílt vagy titkos eretnek volt. Odescalchi azt szeretné tudni, hogy korábbi tévelygések megbánása s az egyháznak tett esetleges szolgálataik esetén ígérhet-e nekik büntetlen séget.⁴³ 1592-ben VIII. Kelemen pápa Attilio Amalteo nuncius számára íratott utasításában külön felhívja a figyelmet az erdélyi fejedelem katolikus olasz muzsikusaire, azt kívánva, hogy azok ne csak saját üdvösségükre, de mások megtérítésére is gondoljanak.⁴⁴ Hasonlóképpen az egyház politikai céljainak szolgálatát reméli az 1595-ben Alfonso Visconti nuncius számára kiállított pápai utasítás a fent már említett Simone Gengától.⁴⁵

Az erdélyi rendek előtt természetesen nem maradt észrevétlen a fejedelem mesterkedése. Annál is inkább, mert az első, általa összehívott országgyűlésen, 1589 áprilisában már újabb pótló megoszavazását kérte, kiadásainak növekedése miatt.⁴⁶ A még mindig győzelmi mámorban lévő rendek ezt szó nélkül meg is

adták, de amikor 1591 áprilisában Zsigmond újabb adókat követelt, az elégedetlenség már nagy erővel tört ki. A rendek a fejedelem szemére vetették, hogy Báthory István, Báthory Kristóf, valamint Giczgy kormányzó is méltó udvartartottak, mégis tele kincstárt hagytak maguk után. Ő viszont olasz udvaroncokra, zenészeire, az udvari multságokra annyit költ, mint amennyi testőrségének a zsoldja. A kincstári birtokokat szétajándékozta kegyenceinek, hallatlan összegeket fordít a hozzá érkezett követek, valamint a külföldi uralkodók megajándékozására stb. S természetesen a legfőbb vád: a jezsuiták becsmérlése s ezzel az 1588. évi országgyűlési határozat megsértése. A fejedelemnek mégis sikerült kieroszakolnia az adóemelést, megígérve ennek fejében, hogy az illegálisan az országban tartózkodó jezsuiták csak az ő és az udvarában lévő katolikusok lelki gondozásával fognak foglalkozni. Egyúttal kötelezték a fejedelmet arra, hogy országos ügyekben csak a fejedelmi tanács határozatával egyetértésben cselekedjék, valamint hogy a kincstári jövedelmeket csak szükséges és hasznos dolgokra költse.⁴⁷ Az országgyűlés légköre sejtette már, hogy közeledőben van a rendek és a fejedelem közti erőpróba, melyre – mint láthatuk – a fejedelem a maga részéről tervszerűen és eredményesen készült fel.

Az összeecsapás ideje 1594-ben érkezett el, külpolitikai tényezőktől siettetve és kényszerítve. 1593-ban ugyanis, hosszú viszonylagos béke után, új török háború tört ki Magyarországon. A török birodalom belső feszültségeit az ekkor uralomra került Szinán nagyvezír a magyarországi hódítások kiterjesztésével próbálta levezetni. Ugyanakkor az osztrák Habsburgok, erőteljesen biztatva a Habsburg-uralom alatti magyar országrészek vezetőrétegétől, és ösztönözve a pápától, a török visszaszorítását s az elfoglalt magyarországi területek felszabadítását remélték. Az így kirobbant, úgynevezett tizenöt éves háború fontos és kényes szerephez juttatta az erdélyi fejedelemséget. Ha Erdély lerázza a török védnökséget, és a törökellenes frontoz csatlakozik, akkor a keresztények számára a háború kedvező esélyei rendkívüli módon megnövekednek. A török viszont igényt tartott Erdély katonai erejére a maga oldalán. Mindkét részről meg is érkezett az ajánlat, illetve a felszólítás. Ebben a döntő kérdésben a fejedelem természetesen már nem határozhatott egyedül, nem kerülhette meg a rendek állásfoglalását. Ez utóbbiak Kendy Sándorral és Kovacsóczy Farkassal, valamint a hiúsági és személyes rivalizálási okokból hozzájuk csatlakozott Báthory Boldizsárral, a fejedelem unokatestvérével az élen, a hagyományos törökbarátság fenntartását akarták. Az ugyan szilárd elhatározásuk volt, hogy a török mellett keresztények ellen nem fognak fegyvert, de biztosak voltak abban, hogy miként az a korábbi török háború idején is történt, az ottomán birodalom végül is meg fog elégedni Erdély jóindulatú semlegességével. A fejedelem és katolikus környezete viszont elérkezettnek látta az időt arra, hogy Erdély a ke-

reszténység védőbástyájává válják, és hogy megvalósuljon a pápai diplomáciának Possevino által kialakított terve: egy katolikus vezetésű, erős hatalmi szövetség létrehozása a török hátában, Erdély és a két román fejedelemség részvételével. A török elleni fellépésre ösztönözte Báthoryt az Erdélyhez csatolt magyarországi részek (Partium) kálvinista vallású katonasága is, melynek jó része a török által elfoglalt magyar területekről származott, s égett a vágytól, hogy a hódítót visszaszorítsa.

1593-tól kezdve mind a fejedelem, mind pedig a rendek lázas igyekezettel tették meg a szükségesnek tartott lépéseket. A fejedelem követei, elsősorban Carrillo, biztosítékokat igyekeztek szerezni a császártól s magyar királytól arra, hogy a töröktől való elszakadás esetén megfelelő segítséget küld Erdély védelmére. A rendek viszont megpróbálták saját kezükbe ragadni a kezdeményezést: külön rendi kincstár létesítését határozták el, a megszavazott adókat ebbe gyűjtötték, s a pénzen külön hadsereget, a fejedelem seregével szemben az ország („Regnum”) hadseregét állították fel, élére Báthory Boldizsárt emelve.⁴⁸ A fejedelem viszont az országgyűlést – erőszakot alkalmazva – igyekezett saját javaslatának, a Habsburgokhoz való csatlakozásnak az elfogadására bírni. Az erdélyi országgyűléseket hol a fővárosban, hol egy másik városban tartották. Amikor Gyulafehérvárott volt, akkor mindig a székesegyház volt a színhelye. Az 1594. június 11-re összehívott országgyűlés színhelyét azonban Báthory Zsigmond a fejedelmi palotába helyezte át, s testőrsége ellenőrzése alatt, a terror légkörében tartotta meg.⁴⁹ Ez az eljárás, melyhez Zsigmond később is folyamodott sorsdöntő esetekben, ekkor még nem volt eredményes, mert a rendek hamarosan ellengyűlést tartottak Tordán, ahová viszont a fejedelem nem volt hajlandó elmenni. Így a határozatokat nélküle és ellene hozták, s látszólag teljes sikert arattak.

Csak látszólag, mert a fejedelem, aki ekkorra már a színlelés igazi mesterévé vált, végrehajtott egy kitűnően kitervelt államcsínyt, mellyel egykettőre javára fordította a helyzetet.⁵⁰ Elhíresztelve, hogy meggyilkolását, vagy pedig a töröknek való kiszolgáltatását tervezik, Genga és még néhány híve kíséretében menekülést színlelt, de a katolikus híve, Keresztury parancsnoksága alatt lévő Kővár várában megállapodott, s ide hívatta titokban a hozzá hí katonai vezetőket, Bocskait és Gesztit. Eközben a diadalmas ellenzék Kolozsvárra országgyűlést hívott össze, hogy eldöntse: Báthory Boldizsárt válasszák-e fejedelemmé, vagy pedig egy velencei mintájú arisztokrata köztársaságot alakítsanak, amint Kovacsóczy javasolta. Zsigmond ügynökei eközben az országgyűlés résztvevői között hangulatot szítottak a vezető politikuskárda ellen, úgyhogy amikor elterjedt a híre, hogy a fejedelem még az országban van, egyre többen kezdték követelni, hogy hívják vissza. A vezetők erre kénytelenek voltak végül ráállni,

s megfelelő biztosítékokat, büntetlenségüket szavatoló menleveleket kapva ünnepélyesen Kolozsvárra hozták a fejedelmet, ahol létrejött a nagy megbékélés. A fejedelem a legnépszerűbb emberré vált, szívélyességével, korábbi megfontolatlan tetteiért bánkódást színelve az urak minden gyanúját eloszlatta. Testőrségét közben Kolozsvárra vonta össze, majd egy adott pillanatban a tanácskozársra összehívott urakat saját szállásán Bocskai és Geszti segítségével tartóztatta, s az ellenzék tizenkét legprominensebb vezetőjét, Kendy Sándorral, Kovacsóczy Farkas kancellárral és unokatestvérével, Báthory Boldizsárral az élen minden törvényes eljárás nélkül kivégeztette.

A hatalmi harc ezzel eldőlt. Báthory Zsigmondnak sikerült olyan erőközponttá formálnia udvarát, hogy annak segítségével fölébe kerekedett országa törvényes és hagyományos vezetőrétegének. Ezután semmi sem állt annak útjában, hogy megvalósítsa politikai terveit. Az 1595. április 16-án, ugyancsak a fejedelmi palotában s fegyveres ellenőrzés alatt tartott újabb országgyűlés kimondta Erdélynek a törökkel való szakítását, s Rudolf mint törvényes magyar király felségjogainak elismerését; jóváhagyta utólag Kovacsóczy és társai megbüntetését, és eltörölte a jezsuiták kitiltását elrendelő 1588. évi törvényt.⁵¹ Ez az év a nagy sikerek esztendeje lett. Újra megnyithatta kapuit a kolozsvári jezsuita kollégium; a Habsburg-szövetség zálogául feleségül kapta a fejedelem Mária Krisztina főhercegnőt, a későbbi II. Ferdinánd császár nővérét; partiumbeli csapatai egymás után foglaltak vissza egy sor, török kézen lévő magyar várat és várost; végül az év őszén Havasalföld fejedelmének, Vitéz Mihálynak a segítségére sietve, vele együtt fényes győzelmet aratott Báthory Szinán nagyvezír török hadserege felett.

Báthory Zsigmond dicsősége tetőpontján volt, látszólag minden őt igazolta, a kereszténység védője, a katolicizmus bajnoka lett; Moldva és Havasalföld fejedelmei hívbéruruknak ismerték el, mikor pedig a szerbek egy része fellázadt a török ellen, a lázadók a szerbek királyának kiáltották őt ki. Mindezt azonban gyors egymásutánban a kudarcok, a bukások követték. Házassága, melyet halhatlan fénnel kötött meg, kétezer főnyi kísérettel menve menyasszonya elébe, szerencsétlen lett a fejedelem rejtélyes impotenciája miatt. A katonai sikerek sem folytatódtak, a fejedelemnek 1596-ban nem sikerült elfoglalnia a török délmagyarországi központját, Temesvárt, majd pedig egyesülve a Habsburgok Magyarországon harcoló seregével, az Eger közelében lévő Mezőkeresztesnél súlyos vereséget szenvedett. Mindez megérlelte benne a szándékot arra, hogy megszabadulni próbáljon terhessé váló fejedelmi trónjától, s főleg a sorsát egyébként fennkölt lélekkel tűrő feleségének számára örökké vadló és kínzó jelenlététől. A kortársak szerint egyre jobban magába zárkózott, mindenkire gyanakodott, csak olasz környezetében bízott, átadta magát okkult tevékenység-

geknek, megidézte például a szomszédos székesegyházban nyugvó Hunyadi Jánosnak a szellemét stb.

Az ez után következő események már nem tartoznak szorosan vett témánk körébe, csupán az életpálya teljessége kedvéért említem meg főbb adatait. 1598-ban megegyezett Rudolf-fal, hogy a fejedelemségről lemond, s országát a magyar király közvetlen igazgatása alá helyezi, s egy sziléziai hercegséget kap ezért cserébe. Pápai diplomaták és jezsuiták azzal is biztatták, hogy püspökséget is fog kapni, s kardinálissá is kinevezik majd, ami ifjúkora óta leghőbb vágya volt. Reményei azonban nem teljesültek, s rövid néhány év alatt háromszor is visszatért még fejedelemségébe, hol csellel, hol erővel, mígnem 1603-ban végleges száműzetésbe kényszerült, s a csehországi Libokoviczban élte tovább életét szerény körülmények között, 1613-ban bekövetkezett haláláig.

Udvar és társadalom antagonizmusa mutatkozik meg Báthory Zsigmondnak a kortársak részéről való megítélésében is. Teljesen más kép bontakozik ki akkor, ha az udvarhoz tartozó személyek írásait olvassuk, mint mikor az erdélyi társadalom hagyományos erőinek a szószólóit. Azon persze nincs mit csodálkoznunk, hogy a neki ajánlott könyvek előszavaiban, udvari történetírójának, Baranyai Decsi Jánosnak a művében, vagy a neveltjük erényeit önmaguk sikerként felfogó jezsuiták jelentésciben a magasztalás és hízélgés szólamai az uralkodóak. De ha elolvassuk a gyulafehérvári zenekar egyik tagjának, Pietro Busciónak fivéréhez 1595. január 21-én írott levelét, akkor is egy rokonszenves, fejlődési erényekben gazdag, kiváló személyiség arcképe elevenedik meg előttünk. Így jellemzi urának egyéniségét: „... a tisztelendő atyák igen jól megtanították az erények és képességek (virtù) minden fajtájára; rendkívül képzett az irodalomban, ékesszólásban kiváló, kitűnő író, vallásos és kegyes lelkületű; termete közepes méretű, s így a magasabbak között nem kicsi, a kicsik között pedig nem látszik magasnak; arczsína kemény, a barna és a fehér között alkot átmenetet; nem tudni, mikor melankolikus, mikor vidám; állhatatos minden rossz és jó szerencsében, úgyhogy mindenki, aki jól megfigyeli, kénytelen szeretni őt; pedig mikor dühbe gurul, szörnyű látványt nyújt, de hamar lecsillapodik magától a haragja; tagbaszakadt, erős, de hajlékony és könnyed a labdajátékban és a racchetta [teniszütőhöz hasonló eszköz] forgatásában; olasz módra táncol, bajt vív karddal, rudat és más vaseszközöket hajít, vasat tör és kötelet szaggat, úgyhogy erőben nincsen párja; lovat idomítani és lándzsát törni senki sem tud jobban nála; elsőrangú muzsikus mindenfajta hangszeren, és ő maga is komponál zeneműveket a legkiválóbb szerzők színvonalán; jól beszél olaszul, és nagyon élvezi az olasz szokásokat, nem nézve le az alacsony származást, ha a virtus jeleit látja, az övéivel [honfitársaival] azonban már nehezebben jön ki.

Nagyon bőkezű, igazságos, könyörületes, egyszóval a legkegyelmesebb minden cselekedetében...⁵²

Állítsuk most ezzel a képpel szembe Szamosközy Istvánnak a Báthory Zsigmondról s udvaráról adott jellemzését. Véleménye tükrözi az erdélyi társadalom nagy részének a megítélését, de nem valamiféle elmaradottság, kultúraidegenség, konzervativizmus szintjén. Hiszen Szamosközy maga is humanista tudós, aki 1587-től 1593-ig Németország és Itália egyetemeit látogatta, majd Kovacsóczy Farkas pártfogójaként a gyulafehérvári levéltár conservator-a lett. Ő írta és adta ki az első tudós archeológiai munkát Dacia római emlékeiről (*Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*. Padova, 1593), levéltárosként pedig egész életében gyűjtötte a forrásokat, és írta történeti műveit a padovai történetírói iskolának, valamint Jean Bodin elméleti művének szellemében. Elfogult, de mesteri jellemzéséből érdemes terjedelmesebb részeket idézni, mert Zsigmond egyéniségén túl az udvar életének is adja – igaz, hogy torzított – tükrét:

„Legfőképp az az olasz csürhe rontotta meg lelkét meggondolatlan és hitvány csábításokkal, amely már öt esztendeje ott nyüzsgött körülötte. Itáliának ez az utolsó sőpredéke, egyik a másik nyomában tódult oda a fejedelem bőkezűségének reményében. Zsigmond az állandó érintkezés során nemcsak barbár beszédüket sajátította el, hanem jóra való emberek számára elfogadhatatlan szokásaikat is magába szívta... A nyelvnek, neveknek és ruházatnak a különbözősége, bár önmagában ez sem kedves, mégsem lett volna szálka a magyarok szemében, hiszen megszokták, hogy az idegenekkel szívélyesen és nyájasan éljenek együtt, ha Zsigmond nem helyezte volna az idegeneket elébük, a semmiféle érdemmel nem rendelkező külföldieket a saját népe közül valóak elé, ha nem pártolta volna őket inkább, mint a hazaiakat, s ha a szegény népen behajtott pénzeket nem fecsérelte volna oly szenvedéllyel rájuk, hanem inkább a köz javára fordítja. Ha azután valaki ezt az esztelen tékozlást kifogásolni vagy kárhözvátatni merete, mondván, hogy az adójövedelmeket nem szabad hiábavaló haszontalanságokra költeni, és ha tisztességtelenségig próbálta rávenni, nemcsak az üdvös íntelmeknek nem adott helyet, hanem a tanáccsal egyetemben a tanácsadót is visszautasította, sőt a helyes tanácsok szerzőit nemegyszer rabsággal vagy halállal fenyegette meg. Ha bármilyen sérelem érte, nemcsak a fenyegetésben volt ilyen bőkezű, hanem a megtorlásban is. Egy ilyen intelemért, mert pénzszerzését egy alkalommal enyhén megróttá, majdnem halállal fizetett nagybátyja, a valóban megfontolt és férfierényekkel ékes [Bocskai] István is. Alig lehet elmondani, hogy féktelenül szabados életmódja mennyire szemet szúrt mindenkinek... Nem is tudományuk vagy valamilyen nemes foglalkozás miatt arra érdemes olaszokat: orvosokat, költőket, szónokokat, csillagászokat,

képfaragókat, építészeket fogadott maga mellé, és pártfogolt, akiknek tehetségéből és szorgalmából maga is meg az ország is némi hasznot húzhatott volna; szíves fogadtatásra talált nála bárki, ha történetesen csak arcátlansága révén jutott is társaságába (akik a kiválóság vagy tudomány hírével övezve jöttek hozzá messzi idegenből, rendszerint sokkal szegényebben vitték haza műzsájukat, mint ahogy hozták), és csábító társalgásuk – nyájas emberségük hazug színlelése – annyira lenyűgözte őt, hogy végül minden érzését, egész lelkivilágát megfertőzte, és arra ösztökélte, hogy minden tisztességet kirekesztve, hanyatt-homlok hajhássza a gyönyört. Így azután az ilyen elemeket többnyire csak saját szórakozása kedvéért, nem a köz hasznára csődítette össze palotájába, és esztelen tékozlással kényeztette őket: az énekeseket, lantosokat, citerásokat, fuvalásokat, kartánchoz muzsikálókat, jó hangú papokat az egyházi szertartásokhoz, és egyéb félbolondokat; egyre-másra fogadta fel a zöldség- és virágkertészeket, szakácsokat, édességkészítőket, hurkatöltőket, olasz módra ügyeskedő sajtmestereket; ezekhez járultak a színészek, bohócok, komédiások, udvari bolondok, táncosok, szabók, tréfacsinálók, bajvívók, az öklözőlabda püföli és egyéb istentelen haszontalanságok szakértői, akiknek annyira a kedvükben járt, hogy nap nap után velük lehetett látni. . . . Olaszainak bujtogatására különleges idegen ruhákat csináltatott magának: rogyantott csizmát, pántos sarut, sokszorosán felhasogatott ujjast, puffasztott mellényt; ilyesmiben járt, és hogy kevésbé szúrjon szemet, akár a városban, akár a városon kívül az olaszok társaságába vegyülve kószált. . . . Azok a szokott módon legyezgették hiúságát: isteni arckifejezését magasztalták, megjelenését inkább az istenekéhez, semmint emberekéhez hasonlították, és esküdöztek, hogy az ő testének és öltözködésének az ékességét még a szentséges pápa, minden papi méltóság legfőbbike sem éri el. Zsigmond pedig nem utasította vissza ezeket az oly édes dicsőítéseket; hízelgéseik folytán annyira tetszett önmagának, hogy már azt hitte: ujjáival érinti az eget. . . .” (Borzsák István fordítása.)⁵³

Szamosközyt személyes okok is elfogultá tették, hiszen pártfogója, Kovácsóczy a fejedelmi terrornak esett áldozatul, s különösen érzékenyen érinthette, hogy miközben egész életét a történeti dokumentumok gyűjtésének, őrzésének és védelmének szentelte, Báthory Zsigmond Erdélyből való távozásakor a levéltár egy részét felgyűjtatta, hogy elpusztuljanak a cselekedeteire vonatkozó források. Más egykorú történetírókkal egybevetve azt kell mégis mondanunk, hogy Szamosközy a közvéleményt képviselte. S feltehetően akkor sem állt egyedül a véleményével, mikor azt írta, hogy miután a fejedelmet senkinek sem sikerült jó útra térítenie, a Brutusok példáját kellett volna követni.

Báthory Zsigmond udvarának példájából kiindulva néhány általános megjegyzést tehetünk. Az uralkodó az udvart használja fel arra, hogy megfelelő

szervezett erővel rendelkezék a rendekkel vívott harcában. Ez különösen Közép-Európában időszerű, ahol a XVI. században a rendek hatalma még csaknem töretlen volt. Hogy az udvar megfelelő eszköz legyen az utalkodó kezében, annak egyik hatásos módja az udvarnak a társadalomtól való elidegenítése, elszigetelése. Ebben a műveletben pedig igen fontos szerep jut az udvar idegen elemeinek, vagyis annak, hogy az udvarhoz tartozóknak minél kevesebb kapcsolatuk legyen az őket körülvevő társadalommal, ne legyen abban gyökerük és háttérük. Báthory Zsigmond nagy tudatossággal és sikerrel követte ezt az utat; egy magyar, román és német lakosságú s magyar vezetőréteggel rendelkező országban olasz udvart; egy protestáns (illetve a románok révén részben görögkeleti) országban katolikus udvart hozott létre. Hogy azonban nem egy kivételes esetről, hanem egy tendencia érvényesüléséről van szó, azt jól mutatja a többi példa: a lengyelek és olaszok jelenléte II. János választott magyar király erdélyi udvarában, a magyarok s részben olaszok szerepe Báthory István lengyel udvarában, s különösen Rudolf császár prágai udvara, mely egész Európa szellemi elitjéből toborozta személyzetét, s mely a maga kozmopolita jellegével idegen testté vált a neki otthont adó Csehországban. Ez a kozmopolitizmus, melyben Báthory Zsigmond méltó párja Rudolfnak, régóta felismert jellemzője a manierizmus kultúrájának. Robert Evansnek Rudolfról írt kitűnő könyvében⁵⁴ kívül nem rendelkezünk még megfelelő részletes feldolgozásokkal a közép-európai késő reneszánsz udvarokról. Az európai udvarok kutatására megindult nemzetközi program keretében remélhetőleg sor kerül majd ennek a hiánynak a pótlására.

A MEDITATÍV KÖLTÉSZET: A MANIERIZMUS REPREZENTATÍV MŰFAJA

Az irodalmi műfajok fejlődése folyamatos, s ezért szinte valamennyi műfaj megtalálható valamennyi korszakban. Mégis felismerhető, hogy egyes korszakok, stílusok, illetve irányzatok irodalmi termésében bizonyos műfajok jobban előtérbe kerülnek, mások háttérben maradnak. Sőt egyesek valósággal reprezentatív műfajai egyes korszakoknak vagy stílusoknak, mint a petrarkista szonett a reneszánsznak, a tragédia a klasszicizmusnak, vagy a regény a realizmusnak. Ez nem jelenti azt, mintha más korszakokban nem születtek volna remekművek e műfajokban, sem azt, hogy az adott korszakban ne írtak volna fontos alkotásokat a többi műfajban. Csupán arról van szó, hogy egy-egy korszak kollektív mondanivalója, mentalitása egyik vagy másik műfajban találta meg a legmegfelelőbb kifejezési formát. Egy-egy korszak, stílus reprezentatív műfajának ismerete megkönnyíti tehát magának a korszaknak az értelmezését is, hozzásegít annak felismeréséhez, hogy az adott korban mely emberi vagy társadalmi problémák, indulatok követelték leginkább az irodalomban való szóhoz jutásukat, érvényesülésüket. Minthogy pedig az egyetemes hatású áramlatok, stílusok nemzetközi jelenségek, reprezentatív műfajuknak csak az tekinthető, amely valamennyi érintett irodalomban, vagy legalábbis azok nagy többségében jelen van. A reprezentatív műfaj meghatározásánál ezért nem lehet elindulni a nemzeti specifikumok talajáról, hanem az általánosra, a nemzeti különbségeket átívelő jelenségekre kell figyelni.

Ezeknek a szempontoknak az alapján tekintem a meditatív költészetet a manierista irodalom legfontosabb műfajának. Hangsúlyozom azonban, hogy a manierizmus a XVI. század végén valamennyi irodalmi műfajban felismerhető, hiszen olyan irányzatról van szó, mely elvileg is szembenáll mindenfajta irodalmi normával, nem tiszteli a klasszikus műfaji kereteket, s a művészi kifejezés teljes szabadságát vallja. A manierizmusra általában jellemző a műfajok fellazu-

lása, azok kereszteződése, illetve egy-egy műfaj sajátos, „antiklasszikus” átformálása, amint arról például a tragédia senecai iránya vagy a pásztordráma tanúskodik. A manierizmusra legsajátosabban jellemző műfajnak mégis a meditatív költészetet s prózai változatát, a meditatív esszét tarthatjuk.

A „meditatív költészet” terminus használatát többen javasolták már a „metafizikus költészet” helyettesítésére.¹ Ez különösen akkor vált időszerűvé és kívánatosná, midőn az összehasonlító irodalomtörténet sorra felfedte az angol metafizikus költészet más irodalmakban való párhuzamait, rokonságát, előzményeit. Mindenekelőtt Sponde került valami módon egy táborba Donne-nal és társaival,² majd Giovanni Della Casa kései szonettjeire kezdték többen alkalmazni a „metafizikus” megjelölést, annak a mentalitásnak a korai megjelenését fedezve fel benne joggal, amely majd Donne és társai lírájában teljeseedik ki.³ De ugyanígy figyeltek fel a polonisták Sęp Szarzyński lírájában hol Spondéra, hol Donne-ra, hol Della Casára emlékeztető vonásokra.⁴ A sort azonban tovább folytathatjuk, ugyanebbe a rokonsági körbe vonható bizonyos fokig a Della Casát tisztelő Herrera, valamint a *Los Soledades* Góngorója,⁵ akárcsak a XVII. század elejének legjobb magyar költője, Rimay János.⁶ A költők e széles tablójára a meditatív terminus megfelelőbb, mint a metafizikus, melyet még a hagyományosan így nevezett angol költők jelölésére is csak bizonyos fenntartással tart alkalmasnak monográfusuk, Ellrodt: „Ha együtt kell őket megnevezni, meghagyható a régi megjelölés: »metafizikus költők«; idézőjelbe téve a jelzõt, ha tartani kell a félreértéstõl”.⁷ Ha Donne egyes nagy költeményei (*The Anniversary*, *The Extasie* etc.) joggal nevezhetők is metafizikusoknak, „minthogy felvetik vagy éppen kifejezetten megtárgyalják a lélek és az érzékek viszonyának nagy metafizikus kérdéseit”,⁸ ez még az így nevezett angol iskolára sem általánosítható maradéktalanul, nemhogy az ezzel rokonítható kontinentális költészetre.

A meditatív költészet terminus viszont igen alkalmas ennek az egész költői jelenségnek a jelölésére. Erősen filozófiai töltésű, de nem filozófiai költészetről van szó. Ellrodt joggal figyelmeztet arra, hogy a filozófiai költészet, mint például Lucretius vagy Dante költeményei „mások doktrínáit fejtik ki, s nem önmagukat vallatják”,⁹ márpedig a manierizmus meditatív költészetében éppen ez az utóbbi a lényeg. Ami persze nem jelenti a filozófia hiányát, hiszen az ember, a sors, a világ kérdéseiről való meditáció, s különösen a saját én megismerésére, helyének keresésére való törekvés csak valamilyen filozófiai alapállásból lehetséges. Ez a filozófia a XVI. század végén, a XVII. század elején adva is volt a manierista gondolkodók és költők számára: a sztoicizmus, mely ekkor reneszánszát élte. A manierizmus periódusának erősen szinkretisztikus világában a sztoicizmus természetesen nem az egyetlen filozófia, amely hatott, de morál-

központúságánál, valamint nyitottságánál, elasztikus voltánál fogva a kor csaknem valamennyi meditatív költőjénél jelen van. A sztoikus filozófia, legalábbis a XVI. század végén felújuló formájában nem a lét és a világ alapkérdéseiben való egyértelmű állásfoglalásra ösztönzött, hanem éppen a töprengésre, a visszavonulásra, az egyén helyes magatartásának keresésére. Hívei éppúgy lehetnek buzgó katolikusok (például Sęp Szarzyński), mint buzgó protestánsok (például Rimay), vallhattak bizonyos kérdésekben arisztotelianus, platonikus-ezoterikus vagy szkeptikus nézeteket. A sztoicizmus ennél fogva hol erősebben, hol gyengébben a manierista költészet főirányát, illetve reprezentatív műfaját mindvégig áthatja vagy legalábbis színezi.

A reneszánsz kései szakaszában kibontakozó sztoikus hullám jegyében újra napirendre kerül, immár laicizált formában, a *vita activa* – *vita contemplativa* középkori vitája. A középkorral szemben a reneszánsz gondolkodóinak többsége egyértelműen az elsőt helyezte a piedesztálra, a reneszánsz végének válsághangulatában megnőtt azonban a kontemplatív életnek a presztízse. Kiváló gondolkodók, mint például Paolo Paruta, Justus Lipsius maguk sem tudják eldönteni, melyiknek ítélik a pálmát; kedveltté válik a közélettől való visszavonulás (Montaigne), vonzóvá válik a magány. A humanizmus eszméin nevelkedett írók, gondolkodók nem térhettek azonban egyszerűen vissza a középkor keresztény-vallásos szemlélődésének útjára, a passzív kontemplációt ezért az aktív meditáció pótolta. A meditáció mindig valaminek a keresése, amely mögött nyugtalanság, feszültség, szorongás munkál. Gyakran az önvizsgálat áll a középpontjában, annak firtatása, hogy milyen szubjektív vagy objektív okok kényszerítették vagy készítették az egyént, az ént az elmélkedés, a moralizálás útjára. Az egyén saját hibáinak, bűneinek \neq felismerése éppúgy időszerű ebben az összefüggésben, mint a morális lénynek a gátlástalanok világától való elfordulása, undora. A csalódottak világa ez, akik a csalódottságban vigaszt keresnek akár a vallásos kegyesség, akár a morális bölcsekedés eszközeivel, de rendszerint mindkettővel egyszerre, a keresztény sztoicizmus eszmekörében.

A kor szellemi elitjének jelentékeny része sodródott a XVI. század végén Európa-szerte a fent jellemzett pozícióba. Érthető tehát, ha az irodalomban éppen az a műfaj jutott centrális szerephez, mely a meditáció, az önvizsgálat, a moralizálás kifejezésére különösen alkalmas. Ez pedig a lírának egy kötetlenebb, szabálytalanabb, szeszélyesebb formája, mely szabad folyást enged a meditáció logikájának, illetve rapszodikusságának, s nem kényszeríti a költőt egy zárt forma fegyelmébe. Az új manierista költészetnek szét kellett feszítenie ezért a szonett kereteit, noha az első lépések még ennek az uralkodó lírai műformának a keretében történtek. Az időben legkorábbi képviselője ennek a költészetnek, Giovanni Della Casa. A Bembo-féle petrarkizmus folytatója volt, költői oeuvre-

je szonettekből áll, de vele, illetve benne véget is ér az olasz petrarkizmus igazi története. A szonettformán belül marad ugyan, de eltűnik költészetéből a petrarkizmus kiegyensúlyozottsága, a platonizáló harmónia, a világképnek az az alapvető derűje, mely a petrarkista költők legkétségbeesettebb szerelmi lamentációjában is tetten érhető, s ehelyett előtérbe lép a szorongás, a csalódottság; az élet mulandósága, a remények be nem teljesülése feletti keserűség; a léleknek az őt ért csapásokkal való magányos szembenézése. Ez a merőben új mondani-
való alig-alig fér el a szonett feszes kereteiben; Della Casa kénytelen is megbontani a szonett versmondattanát, gyakori lesz nála a klasszikus szonettől idegen enjambement.¹⁰ A Della Casa nyomában járók is többnyire írtak szonetteket, legigazibb s legeredetibb alkotásaikban azonban már elvetik a hagyományos formát. Antipetrarkizmusuk s imitációellenességük is előbb-utóbb a szonettforma elhagyását teszi számukra szükségessé.

A manierista meditatív költészettel teljesen párhuzamosan fejlődik ki annak prózai mása: a filozófiai esszé, illetve a vallásos meditáció különböző prózai változatai. Montaigne és Bacon esszéi, Sponde zoltármeditációi, Paruta *Soliloquia*-ja vagy a magyar irodalomban Ecsedi Báthory István meditatív fohász-
kodásai minden különbözőségük ellenére is egyeznek abban, hogy mondani-
valójuk, reflexióik, útkereséseik, meditációik számára a prózának valamely kötetlenebb, belső rugóknak engedő, kötöttségektől mentes formáját választják, nemegyszer, mint Sponde, prózában írnak meditatív lírát.¹¹

Néhány megfontolásnak a felvillantása természetesen nem léphet fel több igényvel, mint hogy további gondolkodásra, illetve ellentmondásra készítessen. Az a kérdés, hogy miben látjuk a manierista irodalom legjellemzőbb produktumait, mit tartunk reprezentatív műfajának, összefügg magának a manierizmusnak az értelmezésével. A nemzetközi manierizmuskutatás nem tudott még teljesen szabadulni ennek a jelenségnek elsődlegesen formai megközelítésétől. A manierista stílus megannyi szembeötlő, sőt olykor meghökkenítő és öncélúnak tűnő formai sajátága gyakran elfedi a lényegyet; dekadens formalizmust sejtet ott, ahol valójában a világ és az emberi lét legbonyolultabb kérdéseiről van szó. A meditatív költészetben és a vele rokon prózában keresve és ismerve fel a kor legfontosabb eszméinek magas művészi színvonalon való kifejezését, a manierizmust elsősorban az intellektuális, nem pedig a formai útke-
resés művészeteként és irodalmaként határozzuk meg.

Mindez egybevág azzal az általam is vallott felfogással, mely a manierizmus születésénél az ideológiai és szociológiai tényezőket tekinti a legfontosabbnak, s másodlagosnak ítéli a formai, stílári jelenségeket. Curtius interpretációja, amely a manierizmusban valamely klasszicizmus dekadenciáját látja, a felü-
leti jelenségből indul ki, nem pedig a világképnek abból az általános válságából,

És a
kint
ii.
Le
Központ
K. T.
6. sz. lap
- kézik
örök
10. sz.

melynek a formai sajátosságok csak kísérő jelenségei. Midőn a világ harmóniáját a szépségben megadni vélő reneszánsz, illetve az antik auktorokban a tudás csalhatatlan forrásait kereső humanizmus reményei összeomlottak, az intellektuális elit lába alatt megingott a talaj, és a szorongásba, a titkok keresésébe, a meditációba kényszerült. A manierizmus bonyolult és sokrétű problémáiban akkor tudunk helyesen tájékozódni, ha azokból a körülményekből indulunk ki, melyek a kor íróinak mentalitását meghatározták, és ezek alapján kísérreljük meg sajátosságainak meghatározását.

EGY EPIZÓD ERASMUS UTÓKORÁBÓL: A MAGYAR ENCHIRIDION (1627)

Az első és sokáig egyetlen Erasmus-mű, mely teljes terjedelmében magyar fordításban is megjelent, az *Enchiridion militis Christiani* volt. Ismerve a könyv óriási hatását és elterjedését, nem meglepő, hogy a hatalmas erasmusi életműből a magyarok is elsősorban a „kereszténységnek ezt a belső kézikönyvét” – hogy Marcel Bataillon definícióját idézzem¹ – tartották szükségesnek lefordítani. Hogy a XVI. század első felében mekkora igény volt az erasmusi kegyesség e remekművének tanítására, azt a kiadások egymást követő áradata, valamint a különböző nemzeti nyelvekre való fordítások sorozata egyaránt tanúsítják. Az angol fordítás volt az első (1518), melyet követett a cseh (1519), a német (1520), az ekkortájt készült francia, a holland (1523), a spanyol (1524–25), az olasz (valószínűleg 1531) és a lengyel (1558).²

A magyar fordítás hiányzik ebből a sorból; ez utóbbi ugyanis – az *Enchiridion* utókorát tekintve rendhagyó módon – jóval később, 1627-ben jelent meg.³ A „magyar Erasmus”-t éppen a fordításnak ez a szokatlan dátuma teszi érdekessé, hiszen a XVII. század első harmada Erasmus utóéletének történetében inkább a hullámvölgyek, semmint a fényes korszakok közé tartozott.⁴

Erasmus kultusza, hírneve és ismerete Magyarországon is a XVI. század első felében volt a legnagyobb. A magyar humanistákat is ott találjuk levelező partnerei között, az ő kiadását és értelmezéseit követik a kor magyar Újszövetségfordítói; tankönyvei magyarországi nyomdáknak is megjelennek, és bevonulnak az iskolákba; műveit ott találjuk a művelt emberek olvasmányai között; eszméinek megtermékenyítő hatásáról számos irodalmi mű tanúskodik; a kutatás mindezt kielégítően felderítette már.⁵ Magyar nyelven azonban nem szólalt meg Erasmus, s különösen nem az *Enchiridion*. Amikor igazán igény lett volna rá, az 1510-es, húszas években, a magyar nyelvű irodalom még csak a hagyományos vallásos, illetve népszerű, alkalmi művekre korlátozódott; a

műveltek csak latinul írtak. Mikor pedig az 1530-as évektől kezdve részben éppen Erasmus tanításainak ösztönzésére, magasabb színvonalon is megkezdődött a magyar nyelv irodalmi használata, a rohamosan terjedő és hamar diadalmaszkodó reformáció időszerűtlenné tette Erasmus humanista evangelizmusát.

A XVI. század végén – miként számos más országban – Erasmus Magyarországon is jórészt feloldódik, és száznál is több módon ellaposodik az apoftegmaták és antológiák kötetekben.⁶ Thienemann Tivadar találó megfogalmazása szerint „fejedelmi udvarokból kicsiny iskolaszobákba szállott alá... a Mohács után meginduló magyar nyomtatott irodalomban a jámbor iskolamester álarcában jelent meg”.⁷ Erasmus magyarul csak töredékesen, vulgarizálva szólalt meg kezdetben, így legelőször három, 1591-ben Debrecenben kiadott iskoláskönyvben, az *Adagia*, a *Catonis disticha moralis* és a *Civilitas morum puerilium* átdolgozott és lerövidített, kétnyelvű, magyar–latin kiadásában,⁸ amit azután számos további edíció követett végig a XVII. század folyamán. Néhány év múlva ezeknél jóval igényesebb, a magyar irodalmi nyelv gazdagításában nagy szerepet játszó vállalkozásra is sor került a magyar késő humanizmus kiváló képviselője, Baranyai Decsi János jóvoltából. Az *Adagia* 1574. évi bázeli kiadása alapján létrehozott egy görög–latin–magyar kiadást (1598), melybe Erasmus szólásaiból 3438-at vett át, rendkívüli találmányossággal és stílusérzékkel adva meg azok magyar megfelelőit.⁹ Célja ugyanaz volt, mint az iskolai tankönyveké, csak sokkal magasabb fokon: életbölcsestre tanítani, és segédeszközt szolgáltatni a szónoki előadáshoz. Latin előszava meg is fogalmazza ezeket a célkitűzéseket, Erasmus bevezetését követve. Arra is van azonban adat, hogy Erasmus ismerete és eszméinek magyar nyelven való megszólaltatása nem korlátozódott csupán pedagógiai-retorikai síkra. Magyarai István *Az országokban való sok romlásokról okairól* (1602) írt híres munkájának egyik fejezete *A békességről* szól, amely nem más, mint a *Querela pacis*-nak részben kivonata, illetve parafrázisa, részben sikerült fordítása, de Erasmus nevének említése nélkül.¹⁰

1600 táján a magyar nyelvű irodalomban Erasmusnak tehát csak közvetett és lappangó jelenlétével számolhatunk. Váratlan esemény ezért a magyar *Enchiridion* megjelenése: „Rotterodámi Rézmánnak az keresztényen vitézséget tanító kézben viselő könyvecskéje, mellyet mostan újonnan deákbul Magyarra fordított, és hazájához való szeretetibül közönséggé tött Salánki György. Lugdunom-ban. Nyomtatta Wourdain Ianos, 1627. esztendőben.”¹¹ Az első magyar Erasmus-fordítás tehát a nagy humanista saját hazájában, Hollandiában készült és jelent meg. A fordító, Salánki György egyetemi tanulmányait végezte ezekben az években Leidenben (1625-ben iratkozott be). Személyéről keveset tudunk: Magyarország északkeleti részéből származott, 1597-ben Rákóczi György valamelyik birtokán született, külföldi tanulmányaiban ugyanis ő támogatta;

sárospataki, frankfurti, franekeri és leideni tanulmányai mellett angol egyetemeket is meglátogatott, majd 1629-ben Sárospatakon lett iskolamester, 1635-ben pedig mádi lelkész; 1641-ben halt meg.¹² A magyar kálvinista ifjak Heidelberg feldúlása után az 1620-as években kezdtek a holland egyetemekre özönlenni. Salánki tanulmányai idején már egész kis magyar kolónia volt Leidenben, amely együttérző és érdeklődő figyelemmel kísérte munkáját, amint erről a könyv elé írt magyar és latin ajánlóversek tanúskodnak. Ez utóbbiak, akárcsak a nyomdásznak, Ioannes Cornelii Wourdanusnak a könyv végére írt *Carmen gratulatorium*-a Salánkiban a „Batavum praeclarum numen” első magyar megszólaltatóját ünneplik.

A fordítást patrónusának, Rákóczi Györgynek dedikálta Salánki, hálája jeléül, amiért az ő költségen végezheti tanulmányait. Az ajánlólevélben, melyben tanultsága jeléül a Biblián és Erasmuson kívül Plutarkhoszt, Claudianust, Pontanust, Bezát és Franciscus Patriciust (Francesco Patrizi) is idézi, ismerteti munkájának indítékait. „Lelki fegyvert” akar az olvasó kezébe adni, amely „az embereket kegyes életre és Isten felől való méltó elmélkedésekre” indítja. Erre a célra pedig kiváltképpen alkalmas Erasmus munkája, mely „hatható ékes beszédével, jeles hasonlatosságaival, mellyekkel él, csak az kő természetű embereket nem hajthatná meg”. Tekintettel volt „az Magyar nyelven írt könyveknek szűk voltára (oh kimondhatatlan kár!)” is, s így egyszerre törekedett lelki haszonra és hazafiúi szolgálatra – amire már könyve címében is utalt. Salánki természetesen jól felismerte, hogy Erasmus keresztény humanizmusa nem vág egybe a kálvinista ortodoxia tanításával, s tartott tőle, hogy könyvének kálvinista olvasói esetleg megütköznek, ha nem is Erasmus mondanivalóján, de legalábbis annak formáján, érvelésmódján. Ezért *Az kegyes olvasónak* címzett előszavában igyekszik elejét venni az esetleges kifogásoknak, Erasmust – kimondatlanul is – a reformáció amolyan előfutáraként tüntetve fel: „Mivel hogy akkori üdöben, mikor ő élt, az keresztyéni vallásnak fénye, ennyére mint mostan, nem világosodott, sőt az Római felljegnek sűrű zápora akkor legsűrűbben esett, úgyhogy nem volt légyen szabad az Isten ígijét igazán magyarázni (mint ő keservesen panaszkodik, in praefacione ad Volzium)¹³, ha mi száz ízinek első kostolásban nem tetszenék, tudjad hogy ő nem annyéra javallja effélét, az mint megengedi, az Apostol példájával, hogy az csecsemőket téjjel táplállja.”

Az előszóban ugyan nem fejt ki a fordító, hogy mit ért a „csecsemők”-nek, vagyis a reformációt megelőző idő keresztényeinek „tejjel táplállásán”, a magyar szövegnek az eredetivel való összevetéséből ez azonban világosan kiderül. A kálvinista Salánki részben Erasmusnak a katolikus vallás külsőségei iránt tanúsított toleranciáját, részben pedig olykor túl merész Szentírás-értelmezését

érezhette a még pápás kor számára tett engedménynek. Erre vall az a néhány apró, figyelmeztető beszúrás, melyet Erasmus szövegében eszközölt, kurzív szedéssel gondosan megkülönböztetve azokat az eredetitől. Így például mikor a VIII. fejezetben lévő ötödik *canon* (Salánkinál: *regula*) szövegében Erasmus azt fejtegeti, hogy a vallás külsőségei, vagyis a látható dolgok helyett a belső lényegre, vagyis a láthatatlanra kell törekedni, s ennek során arra tér rá, hogy a szentek csontjainak tisztelete helyett inkább az ő példájukat kellene követni, Salánki szükségesnek tartja a szentek említésétől elszokott magyar kálvinista olvasót ezekkel a szavakkal felvilágosítani: „Nevezet szerint feddi az Papistai külső szerzeteket: s azért él ez következő szólásnak formájával” (142). Vagy midőn Erasmus a II. fejezetben merészen azt írja: „Neque vitio tibi vertetur, si Salomonis exemplo, sexaginta Reginas, octoginta concubinas, et innumerabiles secularis sapientiae puellas domi alas, modo Divina sapientia praeter ceteros fit unica tua, formosa tua, columba tua” (Salánki fordításában: Nem is tulajdoníttatik vétkül, ha Salamon módjára 60 királynékat, 80 ágyasokat, és számlálhatatlan bölcseségnek leányit tartasz házadnál, csak hogy az isteni bölcsesség, egyebek felett légyen tiéd, te széped, te galambod) – a fordító siet közbeszúrni: „Mind ezek festett beszédek, értsed azért rajtok az felül megmondott világi bölcsességet” (31). Bár Erasmus bőven fejtegeti az allegorikus értelmezés mibenlétét, a leendő prédikátor e frivolnak tűnő mondatnál indokoltnak tartja ezt ismételten hangsúlyozni. Akárcsak a IV. fejezetnél, midőn az emberek közti egyenetlenség (*discordia*) keletkezéséről van szó, és a szöveg a Prométheusz-mítoszt is felidézi, Salánki külön megjegyzi: „mint az poéták hazudoznak” (54). Enyhíteni próbál akkor is, midőn az ötödik *canon* szerint, ha nem allegorikus értelemben fogjuk fel a Szentírás számos elbeszélését, akkor annak nincs több haszna, mint a költők meséinek, sőt ha ez utóbbiakat allegóriaként olvassuk, az még mindig hasznosabb, mint ha a szentkönyveket betű szerint értelmezzük: „...quam narratio Sacrorum librorum, si consistas in cortice” – olvassuk Erasmusnál; „mint az Sz. írásnak némely beszéde, ha csak az héján az az, az külső értelmén tartozol meg” (133) – írja Salánki. A protestáns prédikátor tehát csak nagyon ritkán és igen diszkréten, a fordított szöveget teljes tiszteletben tartva jelzi álláspontját. Egészen ritka eset, ha felekezeti okból árnyalatnyi változtatást eszközöl. Mikor, ugyancsak az ötödik *canon* szövegében Erasmus a külsőségekben megnyilvánuló vallásosságot bírálva azt írja, hogy a szentek tisztelete csak akkor hasznos, ha ezen keresztül valaki Krisztushoz jut el, és ha például mindegyik szent tiszteletére egy-egy bűnét vetkezi le, illetve egy-egy jó cselekedetet követ el, a fejtegetést ezzel a mondattal zárja le: „Hoc si accesserit, jam et illa quae foris fiunt, non improbabo.” Ez az utolsó mondat, úgy látszik, túl nagy engedménynek tűnt Salánki számára, s ezért így árnyalja: „Ha ez járuland hoz-

zá, így az külső dolgok szenvethetendőbbek” (144). Itt-ott még egy-egy szó árulkodik a fordító hovatarozásáról, vagy olykor csupán naivságáról. Dionüsziosz Pszeudo-Areopagita említésekor nevét „néminemű Diénes”-nek (135) fordítja, nem tudván, úgy látszik, kiről van szó; Augustinus neve elől elmarad a *divus* szó fordítása; „*Britanniae Tyrannus*” helyett „*Britannia Királya*” (204) áll, hiszen egy protestáns ország uralkodója nem lehet zsarnok!; az *Abbas* szót *Gárdgian*-nak (230) fordítja, mert Magyarországon ekkor jószerivel már csak ezt ismerték, minthogy a régi szerzetesrendek közül egyedül a ferencesek tudták fenntartani magukat a protestáns Kelet-Magyarországon. Érdekes, hogy „*Pontifices Summi*” helyett *Cardinálok*-at (189) ír, a közepes műveltségű protestáns, úgy látszik, már nem is tudta, hogy a pápákat így is nevezték. Végül a protestáns Biblia-ismeret és -kultusz jegyében a szövegbe beékelte az igen nagy számban szereplő bibliai utalások és idézetek locus-megjelöléseit, értékesítve az eredeti marginális jegyzeteket, melyeket egyébként mellőzött. Előszava szerint ezt azért tette, „hogy az bizonyosságoknak nagjób ereie légien”, a szöveg folyamatos olvasását azonban ezzel megnehezítette.

Kiderül a fentiekből, hogy Erasmus remekműve pontos, becsületes, de nem kongeniális fordítóra akadt. A magyar fordító nem képes megközelíteni az eredetinek az eleganciáját, de az egykorú magyar próza jobbik szintjét sem tudja megütni. Különösen a filozofálóbb részeknél válik a fordítás nehézkessé, szürkévé. Ahol azonban Erasmus az erkölcsöket, a bűnöket ostorozza, illetve a katolikus vallásgyakorlat külsőségeit vagy a szerzetességet bírálja, akkor Salánki stílusa átszínesedik, étellel telik meg, hiszen ezekben a témakörökben a magyar prózának már erőteljes hagyománya, fejlett stílusa volt. A szöveg persze ilyenkor is vaskosabb, realisztikusabb – a mai olvasó szemében –, népiesebb lesz, elvesztve az eredetinek a tömörségét, fegyelmezettségét. Ez azonban csaknem mindig elkerülhetetlen humanista latin szövegeknek vulgáris nyelvre történő fordításakor. E veszteséggel szemben részben kárpótol azonban minket egy-egy fordulatnak az eredetit felülmúló plaszticitása, képi ereje, egy-egy erasmusi adagjának még színesebb magyar megfelelővel való visszaadása.

Mutatóba lássunk néhány példát Salánki számtalan sikeres és kifejező megoldásából: „*supini stertimus*” – „hanyatt fekvűven hortyogva aluszunk” (5), ahol az eredetinek az alliterációját is reprodukálni tudta; „*alienigenam barbaramque, forma raptus*” – „idegen nemzetet, idegen szavut, szépségére felgerjedvén” (31), ahol a magyar szerelmi frazeológia kincsesládájából merített; „*Nosce te ipsum, et tuo te modulo metire*” – „Esmere meg magad, és addig nyujtózz, az mig az lepel ér” (116), ahol a magyar közmondást értékesíthette. Nem ritkák az olyan mondatok sem, melyek megközelítik vagy utolérlik az erasmusi fogalmazás szépségét:

„Magis sapient, magis pascet unius versiculi meditatio, si rupta siliqua medullū erueris”

– „Jobb ízű és inkább legeltet, egy versecskének elmélkedése, ha héját megtörvén, veleit kivonszod” (35);

„ablutū est corpus, quid refert, dum animus manet inquinatus? Sale contacta caro, quid tum, si insultus manet animus? Unctus est corpus, at inunctus animus”

– „Megmosatott az test, mit használ, ha az lélek mocskos? Megsózott az test, mi haszna, ha a lélek sótalan? Megkenetett az test, de kenetlen az lélek” (142).

Salánki munkája jó példákat szolgáltat azokra a terminológiai nehézségekre, melyekkel a kor fordítóinak szembe kellett nézniük. Van, amikor ugyanazt a latin szót változó formában magyarítja, máskor viszont különböző fogalmakat ugyanazzal a magyar szóval kénytelen visszaadni. Íme a *Theologus* néhány magyarítása: *írásmagyarázó* (135), *szentírás olvasott ember* (172), *szent írás tanító* (185), *szent írást forgató* (212), *Sz. írás magyarázó*. Másrészt a *respublica*, a *vulgus* és a *plebs* megfelelője – csaknem kivétel nélkül – egyaránt a *község*. Külön tanulmányos a fordítónak az irodalmi terminusokkal való küszködése. Az *allegoria* például *festett beszéd* (30), *másra szabandó értelem* (132), *belső értelem* (134), *festett értelem* (136), *lelki értelem* (136); a *fabula* pedig *szabados beszéd* (80), *szó fia beszéd* (133), *játék* (188); a *fabulosus* viszont *költött* (54). Soroljunk fel végül egy csokorra valót a magyar irodalmi terminológia alakulása szempontjából tanulmányos magyarítások közül: *obscoenus poeta* – *szemtelen poéta* (30), *mysticus psalmus* – *lelki ének* (36), *narratio* – *beszéd* (133), *poeticum figmentum* – *poetai szerzet* (134), *scholastica concertatio* – *scholai vetélkedés* (137), *comicus* – *comédiát író* (151), *obscoenus sermo* – *trágár beszéd* (173), *annales* – *chronica* (187), *theatrum* – *játéknéző hely* (188), *histrio* – *játékos* (188), *poeta* – *fabulairó* (188), *bonae litterae* – *jó deákság* (312), *litteratura* – *deáki tudományok* (312), *amatoria cantiuuncula* pedig természetesen *virág ének* (181).

Érdeemes idéznünk a virágének megítélését is: „...amatoriae cantiuunculae, quas domi forisque cantillant Christiani, spurciores, quam umquam Ethnicorum vulgus receperit” – írja Erasmus, s Salánki így fordítja: „Távol legyenek az gyermekek fülöktül az virág énekek, kiket mind házoknál s mind házok kívül énekelnek a keresztyének, mellyek ocsmányabbak hogy sem kiket valaha még az pogány község bevött volna is” (181–182).

A magyar *Enchiridion*-t azonban végül is nem a fordítás sikerült vagy kevésbé sikerült volta teszi érdekessé, hanem az az ideológiai környezet, amelyben megszületett. A fordítás ötlete nem is Salánkitól származott: ajánlólevele szerint maga a patrónus, Rákóczi György bízta meg a feladattal. Sőt ugyanitt a fordító azt is elárulja, hogy pártfogója „néminemű könyveknek fordítását bizonyos

személyekre mintegy elosztotta légyen”, hogy ezzel is szolgáljon az Anyaszent-egyháznak és a Respublicának. A nagy hatalmú kálvinista főúr, akiben érlelődtek már ekkor az uralkodói ambíciók, egész fordítási programmal rendelkezett ezek szerint. Sajnos, terveiből az *Enchiridion* fordításán kívül csak egyetlen másik vállalkozás valósult meg: A *fejedelmeknek serkentő órája* (1628), vagyis Antonio Guevara híres *Relox*-ának (1529) magyar fordítása, a Johann Wanckel-féle latin változat (*Horologium principum*) alapján. A fordító, Rákóczi egyik udvari prédikátora, Prágai András – felhasználva a mű második részének Draskovich János által már korábban elkészített és kiadott (1610) magyar fordítását – kiváló teljesítményt nyújtott. Guevara műve ugyan távol áll az erasmista humanizmustól, az *Enchiridion* és a *Horologium* között azonban akadnak érintkezési pontok, hiszen mindkettő a keresztény nemesember helyes magatartásra való nevelését célozza¹⁴.

Ilyen művek magyarra fordítását ítélte szükségesnek Rákóczi György a keresztény közösség és a társadalom javára. Ebben nem állt egyedül, ugyanis a XVII. század első harmadában, tőle függetlenül is jó néhány fordítás, illetve magyar nyelvű eredeti mű készült a politikai és erkölcsfilozófia tárgyköréből, köztük Epiktétosz *Enchiridion*-jának (1630), Justus Lipsius *De constantia*-jának és *Politica*-jának (1641) a fordítása. A nemesek, udvari emberek és fejedelmek számára szükséges erkölcsi és politikai kézikönyvek e népszerűségét elsősorban a sztoicizmus reneszánsza magyarázza. A XVI. század végétől kezdve a magyar szellemi élet számára Justus Lipsius volt a legnagyobb tekintély, s az újsztoicizmus a vezető irányzat. E mozgalom jegyében volt egyre nagyobb igény egy keresztény, de egyetlen felekezetnek sem elkötelezett, s ugyanakkor alapjaiban mégis laikus jellegű morális tanításra. Erasmus kézikönyve ugyan nem tartozik a sztoicizmushoz, azzal azonban jól összeegyeztethető. Bataillon helyesen írja, hogy Erasmus itt Szent Pál tanításait „Szókratész és a sztoikusok bölcsességével összeegyeztethető kisszámú formulára redukálta”¹⁵. De konkrétan is nemegyszer hivatkozik a sztoikusokra, Epiktétoszra név szerint is (287). Példaképpül is állítja őket, illetve a sztoikus életideálnak megfelelő magatartást és hősöket. A XVII. század elejének magyarjai a következő sorokból mi mást érezhettek ki, mint a sztoikus *constantia* dicséretét: „A Bragmanusok, Cynicusok, Stoicusok az ő tetszéseket képtelenül oltalmazzák, és noha ez világ ellenek kiált, noha minde nélkülül hurogattatnak, süvötetnek, mind az által vakmerőképpen álljatják, az mit egyszer magokkal elhitettek. Merészelljed te is, az te társaságnak végezéseit telljességgel elmédben zárni, merj bátran és mindenestől az te mesterednek értelmére örömet állani” (207). Egyik-másik helyen pedig a sztoikusok által annyira tisztelt hősöket, illetve erényeiket sorolja elő („... Camillus bátor szívét, Brutus keménységét, Pythagoras szemérmességét, Socratesnek meg-

ronthatatlan maga tőrését, Cato tökéletességét...”), megállapítván, hogy „Illyen elméket, ilyen példákat az udvariak, az egyháziak, mondom még az barátok között is nem igen könnyen talál akárki is” (189–190). De rokonszenvvel olvashatták a manierizmus évtizedeiben Erasmus határozott állásfoglalását Arisztotelésszel szemben a platonikusok javára. Az egyik helyen például azokat támadja, akik csak Arisztotelészt tűrik meg az iskolákban, de Platón és Püthagorasz követőit kirekesztik onnan, pedig „amit az isteni titkos dolgokban kell vala cselekedni”, azt jobban meg lehet találni „az Poeták és az Platonikusoknak írásaiban”. „Inkább akarom azért – folytatja –, hogy ezeknek elmélkedéseket megforgassad, úgy mint kik nem az scholai vetélkedésekre [az eredetiben: ad Scholasticam concertationem], hanem az jó életre tanítanak” (136–137). Mikor pedig a mű utolsó fejezeteiben a leginkább kerülendő bűnöket és az ellenük való védekezést taglalja, pontosan azokról a vétkekről van szó, melyektől a sztoikus erkölcsstan igyekezett megóvni követőit. Ezek pedig – Salánki fejezetcímei szerint – a következők: bujaság, fősvényesség, tisztesség kívánás (az eredetiben: ambitio), elmének kevélysége és felfualkodása, harag, bosszúságtétel kívánása – vagyis mindaz, amit a sztoikus bölcsnek el kell kerülnie.

A magyar *Enchiridion* azonban nemcsak a sztoikus bölcsesség magyar képviselői között számíthatott együttérző olvasókra. A lipsiusi humanizmussal, a humanizmus e kései hajtásával egy időben megjelent Magyarországon egy újjászülető, illetve új kegyesség is, katolikusok és protestánsok körében egyaránt. A sztoikus erkölcsfilozófiai művekkel párhuzamosan valóságos divatja támad a kegyességi irodalomnak is. A kibontakozó és a kései humanizmussal szemben egyre inkább tért hódító új barokk szellemiségnek köszönhető a kegyességi irodalom olyan klasszikus alkotásainak éppen ez idő tájt elkészülő fordításai, mint az *Imitatio Christi*-é és Lewis Bayly *Praxis pietatis*-é. Az előbbit a jezsuita Vásárhelyi Gergely és Pázmány Péter egymástól függetlenül egyaránt lefordította és kiadta 1622-ben, illetve 1624-ben; a másikat pedig Medgyesi Pál kálvinista pap ültette át magyarra (1636). Erasmus *Enchiridion*-ja, melyet annyira szál kapcsol a devotio modernához, nem lehetett idegen az *Imitatio*, a *Praxis pietatis* és a többi kegyességi mű olvasója számára sem.

A sztoikus bölcsesség és a megújuló kegyesség irodalmának magyar olvasói persze gyakran azonosak voltak. Erasmus remekműve mintegy a hidat képezte e kétféle, de korántsem összeegyeztethetetlen tájékozódás és szellemi-lelki táplálék között. Megkésett magyar fordítása szerencsés pillanatban és nem véletlenül érkezett éppen az 1620-as években. Sokak számára valóban „kézben viselő könyvecske” lehetett, talán ezért maradt fenn mindössze három példány belőle.

Új kiadás készítését azonban senki sem tartotta szükségesnek.¹⁶ Bármennyire időszerű volt is Magyarországon a könyvecske az adott pillanatban, az idő ha-

mar eljárt fölötte. A hamarosan diadalmaskodó barokknak a világában nem-igen maradt tér Erasmus humanizált kereszténysége számára. Hiszen ő még így írt (Salánki tolmácsolásában): „Nem is egyéb az láng, melyben gyötrődik amaz mértéktelen életű gazdag, kiről szól az Evangélium. Nem egyebek az pokol-bélieknek gyötrelmi, mellyek felől sokat írtnak az poéták, hanem az léleknek szorongattatása, mely az büntételnek szokását követi” (267). Ekkor azonban hét éve készen volt már, s négy éve már meg is jelent Nyéki Vörös Mátyás *Dialogus*-a, mely nem költői allegóriaként, hanem véres valóságként tünteti fel a pokolba jutott gazdag gyötrelmeit, s a kor egyelőre erre volt fogékonyabb. Az idézett passzust pedig egyes teológusok már Erasmus idején eretneknek nyil-vánították.¹⁷

NACIONALIZMUS A BAROKK KORBAN

A barokk civilizációban nacionalista, szupranacionális és kozmopolita tendenciák egyaránt jelen vannak, de a konkrét történelmi feltételektől, illetve a helyi viszonyoktól függően egyik vagy másik jut közülük nagyobb szerephez. A Duna-medence népeinél vitathatatlanul a nemzeti törekvéseké ekkor az elsőség, annyira, hogy nem merészség azt állítani: e népek nacionalizmusának bölcsőjét a barokk ringatta. Közép-európai s különösen magyar példák alapján szerencsésen tanulmányozható ezért barokk és nacionalizmus összefüggése, illetve a XVII. század nacionalizmusának barokk karaktere.

A nemzeti eszmék mindig meghatározott társadalmi miliőben, valamely társadalmi osztály érdekeit kifejezve alakulnak ki, s csak fejlődésük egy későbbi, magasabb fokán válnak többé-kevésbé az egész társadalom sajátjaivá. A barokk nacionalizmus megértése érdekében szintén ebből a társadalmi kötöttségből kell elsősorban kiindulnunk. Ha ezt szem előtt tartjuk, akkor egy percig sem kétséges, hogy a XVII. századi magyar nacionalizmus a nemesi osztály ideológiája mindenekelőtt.

A nemesség Magyarországon a társadalomnak egy meglehetősen népes osztálya volt, mely egészen a XVIII. század második feléig élesen elkülönült az arisztokráciától. Rang, politikai befolyás és főleg vagyon szempontjából óriási távolság választotta el Magyarországon az „urak”-at a „nemesek”-től, noha jogilag nem volt köztük különbség. A nemességnek azonban sohasem sikerült a gyakorlatban érvényesítenie az „una eademque nobilitas” elvét, melyet pedig törvények szentesítettek, minthogy a főurak, hatalmuk jóvoltából, mindig ki tudták vonni magukat a nemesség határozatainak érvénye alól, sőt a nemeseket ismételten tőlük függő viszonyba kényszeríthették. Ebből következett, hogy míg a főnemesség igen kis létszámú rétegének tagjaiban erős individuális tudat

fejlődött ki, addig a nemesi tömeg kollektív érzést, nemzeti ideológiát fejlesztett ki.

A magyar nemesség nemzeti tudatának kialakulása a XIII. században kezdődött meg, a nemesség első önálló politikai fellépéseinek nyomában. 1222-ben került sor az első magyar alkotmánynak, az úgynevezett Aranybullának a kiadására, amely a nemesség jogait – a királlyal szemben is! – kodifikálta. Ettől kezdve találkozunk az ország nemességét jelentő „natio Hungarica” fogalommal, melynek történelmi tartalmát és igazolását a középkori krónikások szolgáltatták. Minthogy a magyarok az egykori Szkítia területéről vándoroltak mai hazájukba, a magyar krónikások, naiv néperedeztetési buzgalmukban, a dicső szkítáktól származtatták népüket. Mikor pedig Kézai Simon egy szellemes és szuggesztív elmélet keretében a magyarokat az évszázadokkal azelőtt ugyanezen a földön járt hun néppel azonosította, a szkíta ősök mellé immár Attila világhódító hunjai is odatársultak mint a magyarok elődei. Minthogy Kézai a szkíta-hun származás privilégiumát csak a „natio Hungaricá”-val azonosított nemesek számára tartja fenn, koncepciójában már adva voltak a későbbi nemesi nacionalizmus elemei.

Ennek első igazi kibontakozása a XV. század derekán következett be, amikor a befejeződött a magyar nemességnek a prelátusoktól és a mágnásoktól független renddé való szerveződése. A szkíta-hun eredetével kérkedő és az országgyűléseken vezető szerepet játszó nemesi rend, melynek érdekei találkoztak a Hunyadi-házéval, akkor aratta legnagyobb sikerét, midőn a bárók ellenében trónra ültette saját jelöltjét, Hunyadi Mátyást. A központosított uralomra törő s a nemesi osztályérdekeknel sokkal messzebbre tekintő Mátyás viszonya az őt megválasztó nemességgel korántsem lett ugyan harmonikus, uralkodásának idejét a nemesség utólag mégis története aranykorának tekintette. Az ország nagyhatalmi rangját biztosító királyt, a „secundus Attila”-t az első magyar uralkodónak képzelte, világverő hun Attila mellé emelték, s mint az ország határainak nyugat felé való kiterjesztőjét, a törökkel szemben pedig megvédőjét ünnepelelték. Mátyás kora, valamint a halála utáni évtizedek a magyar nemesi nacionalizmus története első fejezetének az időszak. Ennek egyik legfőbb sajátága, hogy eleinte egy valóságos, később – Mátyás halála után – pedig egy vélt hatalmi pozícióra támaszkodott. A Nyugattal szemben szkíta-hun, Kelet felé, vagyis a török ellenében pedig keresztény arcot mutató magyar nemesség nagyhatalmi ábrándjait a török hódítás sikere azonban hamarosan pozdorjává zúzta. A mohácsi csatavesztés, a török előnyomulása, az ország középső részének a megszállása a nemesi osztályt is annyira szétzilálta, hogy egy jó évszázadig önálló politikai erőként nem is tudott megjelenni a közéletben. A vezető szerep hosszú időre ismét a mágnásoké lett, a részben birtokait elvesztő, részben védelemre szoruló

nemesek pedig kénytelenek voltak az ő szárnyaik alá húzódni. A nemesség számára a felemelkedés új lehetőségei csak a XVII. században, az 1608. évi törvények és politikai rendezés nyomán nyíltak meg.

Az 1608-as esztendő az újkori magyar történet egyik fordulópontja, s egyáltalán szimbolikus határ is a reneszánsz és a barokk korszakai között. Egy nyugtalan, állandó mozgásban lévő és végül válságba torkolló időszakot egy relatíve békésebb, kiegyensúlyozottabb, konszolidáltabb periódus váltott fel ekkor. 1608-ban a súlyos konfliktusok egész sora záródott le egy valamennyi fél számára hasznos kompromisszummal. Ennek lényege, hogy megmaradt az ország 1541-től kezdve fennálló három részre szakadottsága, vagyis az ország középső részén a török megszállás, a nyugati és északi részeken a Habsburg-házból való magyar király uralma, az ország keleti részén pedig a töröktől igen laza függésben lévő, önállósult erdélyi magyar fejedelemség. Ezt a status quót, vagyis az ország egykori területén három különböző szuverenitás létrejöttét most már valamennyi fél kénytelen volt elismerni. De nem kevésbé fontosak a belpolitikai fejlemények sem. Erdélyben megszilárdult a fejedelmek centralizált hatalma, az ezzel szembehelyezkedni képes arisztokráciát pedig a századforduló politikai viharai jórészt elsöpörték. A Habsburg-király uralma alá tartozó országrészen viszont éppen fordított lett a helyzet. Kudarcot vallott Rudolf császár kormányzatának az a törekvése, hogy az uralma alá tartozó különböző hagyományokkal és jogokkal rendelkező országokat, vagyis az osztrák örökös tartományokat, a cseh korona országait és a magyar királyságot egységes, abszolutisztikus állammá szervezze. A mindhárom területen kibontakozó rendi ellenállás 1608-ban lemondásra kényszerítette Rudolfot, utóda, Mátyás pedig elismerte és megerősítette a rendek jogait. Ez a rendi restauráció Magyarországon bizonyult a legéletképeesebbnek, s az 1608. évi törvények a különböző súlyos későbbi konfliktusok és módosulások ellenére egészen 1848-ig megszabták az ország közjogi helyzetét. Ennek lényege egy erőegyensúly az idegen házból való, az ország területén kívül, Bécsben székelő király és a magyar rendek között. A török veszedelem miatt és a megszállt területek visszaszerzésének reményében a magyar rendek továbbra is rá voltak szorulva a birodalmi erőforrásokkal rendelkező Habsburg-házra, ez utóbbi viszont kénytelen volt respektálni a magyar alkotmányt. Annál is inkább, mert szabadságjogaik védelmében a magyar rendek számíthattak az erdélyi fejedelem politikai és katonai segítségére. Ez utóbbira elsősorban a vallás kérdésében került ismételten sor. Az 1608. évi törvények az ország túlnyomó többségét alkotó protestánsok számára biztosították vallásuk szabad gyakorlását, de ugyanakkor nem gátolták az ellenreformáció terjedését sem. Ha azonban ez utóbbi, a Habsburg-kormányzat segítségével erőszakos eszközöket vett

igénybe, a protestantizmus bástyájává lett Erdély sietett királyságbeli hitsorsosai támogatására.

Ezek azok a körülmények, melyek megteremtették a feltételeket a nemesség fokozatos erőgyarodására és új politikai fellépésére. Bár az 1608. évi kompromisszum a magyar főnemesség műve volt, s elsősorban az ő érdekeit szolgálta, a viszonylagos konszolidáció áldásaiból a nemesség is bőven profitálhatott. Öntudatos elemei kezdtek kibontakozni a nagybirtokos főuraktól való függés kötelékeiből, a vármegyék keretében megerősítették saját szervezetüket, udvarházaikban pedig egy sajátos nemesi kultúra formálódott ki. Ez a folyamat az 1640-es évekre fejlődött odáig, hogy a nemesség politikai, ideológiai és kulturális téren egyaránt a saját útján jár, fontos tényezővé vált a társadalom életében. A század első felének gazdasági konjunktúrája lehetővé tette, hogy a főúri nagybirtok mellett a nemesi középbirtok is megerősödjék, áttérjen az árutermelésre, megkezdje majorságok kialakítását. Bár a nemesség gazdasági és politikai megerősödése az ország egész területén jelentkezett, sőt még a török hódoltság területére is kiterjedt, a legerőteljesebb ez a fejlődés az északkeleti vármegyékben volt. Ezeken a területeken nem érvényesült a nagybirtok olyan túlsúlya, mint a nyugati részeken, s az is kedvező volt a nemesség számára, hogy e vármegyék átmenetileg több ízben Erdélyhez tartoztak. Az északkeleti országrésznek egyetlen óriásbirtokos famíliája, a Rákóczi-ház ugyanis, az erdélyi trónra emelkedvén, rá volt utalva a megyei nemesség politikai támogatására. Az itteni nemesség ezért fokozottan érezhette maga mögött az erdélyi fejedelemséget, s ezzel a magyarországi főuraknak, valamint a Habsburg-udvarnak is számolniok kellett.

A nemesség rendi önállósulásának egyik legszembeötlőbb jele, hogy miközben a főurak, az 1608 utáni évtizedekben, egy-két kivétellel katolizáltak, a nemesek országszerte megmaradtak protestánsnak. Az uralkodó osztályon belül a vallásoknak ez a különbözősége fokozta a nemességnek a királyi udvartól való távolságát, és elmélyítette az erdélyi fejedelemséggel való érdekközösséget.

Mindez akkor vált nyilvánvalóvá, amikor a XVII. század közepétől kezdve a Habsburg-uralom részéről kísérletek történtek az 1608. évi kompromisszum revíziójára s az abszolutizmus kiépítésére Magyarországon. E törekvésekkel szemben az immár katolikussá vált főurak és a protestáns nemesség egyaránt ellenállást tanúsított, ez utóbbié azonban sokkal következetesebb és harciasabb volt. S midőn a mágnások egy csoportja az úgynevezett Wesselényi-féle összeesküvés keretében sikertelenül kísérelt meg erővel szembeszállni Bécs abszolutisztikus politikájával (1671), a nemesség egy része fegyveres harcot kezdett a Habsburg-uralom ellen, mely az úgynevezett kuruc háborúk keretében egészen 1711-ig tartott, előbb Thököly Imre, majd II. Rákóczi Ferenc vezetése alatt.

Az ősi ellenséggel, a törökkel szemben a magyarság vallási jelszavakkal, a ke-

resztény szolidaritás jegyében vívta több évszázados harcát. A Habsburg-elnymással szemben megnyilatkozó tiltakozás viszont a magyar-német ellentétben öltött formát, s ennek indokolása csak nemzeti-közjogi lehetett. A nemesség rendi és függetlenségi küzdelmét ezért erős nacionalista ideológia kísérte. Felélevenedtek a XVI. század eleji nemesi nacionalizmus jellegzetes elemei, tovább élt a Nagy Sándort megállító állítólagos szkíta ősök és a világverő Attila emléke, a legfőbb eszmény azonban Mátyás király lett, akire mint a nemesi szabadság védőjére és a nemes magyar nemzet félelmetes egykori hatalmának szervezőjére emlékeztek. A régi dicsőség, a nagyszerű múlt felidézése kontrasztként szolgált a sivár jelenhez, és erkölcsi erőforrásként szolgált az ellenálláshoz. Az újjáéledő nemesi nacionalizmus egyik alap gondolata volt ugyanis a nemzet jelenének pesszimista szemlélete. A nemesség szemében saját hosszú politikai passzivitása mint a nemzet elkorcsosulása, a dicső elődöktől való elfajzottsága tudatosult, s ezért hangadó elemei most a „romlottság”-ból, a közönyből igyekeztek a nemzetet kiragadni.

Eszméik kialakulásában és megfogalmazásában döntő szerepe volt a század legnagyobb magyar politikusának és a legkiválóbb magyar barokk költőnek, gróf Zrínyi Miklósnak. Zrínyi, az ország egyik leghatalmasabb mágnása, élete utolsó tíz évében szorosán együttműködött a nemességgel, felismervén, hogy politikai terveiben leginkább erre a rétegre támaszkodhat. Számos írásában erősítette a nemesség nemzeti tudatát, iránymutatóan megfogalmazva a korabeli magyar nacionalizmus legtöbb jelszavát és gondolatát. Az ő gondolatmenetében a nemesi nacionalizmus régi és új elemei mind a nemzet mozgósítását, tepsedésből való felrázását, a nemességnek az ország függetlensége és egysége érdekében való felsorakoztatását célozzák. Midőn költői remekművét, a XVI. századi törökellenes küzdelmekről szóló nemzeti eposzát, a *Szigeti veszedelem*-et 1651-ben nyomtatásban kiadta, a könyv elé ezt a szokatlan dedikációt írta: „Dedicálom ezt a munkámat magyar nemességnek, adja Isten, hogy véremet utolsó csöppig hasznosan néki dedicálhassam.” Politikai elméleti művei elé írt dedikációjában azon kesereg, hogy „a magyar romlásának seculumjában” született, nem pedig olyan korban, amikor Isten a magyarokat „rettenetessé tette volt azoknak, akik most unalommal néznek reánk és csúfsággal említenek bennünket”. A jelen elesettségének és a régi nagyságnak az ellentétéből azonban nem kétségbeesés, hanem a cselekvés szándéka fakad: „Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temettetett csontjai . . . nem hagynak nékem aludnom, mikor kívánnám, sem henyélnem, ha akarnám is.” A legszenvedélyesebben azonban *A török áfium ellen való orvosság* című munkájában szól, a nemességben előbb szégyenérzést keltve fel, majd büszke dacot és helytállást követelve tőle. Miután kemény szavakkal ostorozta elmaradottságát, nemtörődömségét, a „di-

csőséges magyar vérnek maradéki”-t arra figyelmezteti, hogy „az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohan nincs ha nem Pannoniában. Hic vobis vel vincendum, vel moriendum est”.

Ez a hang s ezek a gondolatok visszhangzanak a nemesség politikai kiáltványainban, röpirataiban, s nem utolsósorban politizáló verseiben. Az eszmék terjesztésének leghatásosabb irodalmi eszköze ekkor a verses forma volt Magyarországon. Az esetek többségében nem költészetről van szó, hanem megverselt röpiratokról, a politikai álláspontokat szembeesítő verses dialógusokról, vagy egyszerűen valamely fontos tanácskozás tömör, versbe foglalt jegyzőkönyvről. De ugyanígy fennmaradtak paszkvillusok, a kivégzésüket váró politikai elítéltek búcsúversei, a meghalt vezéreket sirató énekek, a foglyok keservei vagy a sérelmekről, üldöztetésekről beszámoló versek, illetve a harcra hívó, küzdelemre mozgósító költemények. Íróik nevét a legtöbb esetben nem ismerjük; az anonimitást a biztonság, a konspiráció is megkívánta: „Az autornak nevét, itt szükség, ne tudja, / Mert megemésztene papoknak fullánkja” – olvassuk a *Papvilág Magyarországon* (1671) című, a Habsburg-párti főpapokat támadó vers végén. A szerzőket nem művészi, hanem politikai cél vezette s ezért szándékosan le is mondtak a művészi megformálásról, miként az egyik versben olvassuk:

Verseimnek pedig ne nézd cifraságát,
Oda nem céloztam. Sőt gorombaságát
Magam is megvallom. De ha igazságát
Akarod vizsgálni, fontra adja magát.

Ez az anonim politikai-hazafias költészet mégsem szűkölködik művészi értékekben, ez utóbbiak azonban ritkán érvényesülnek a versek egészében, rendszerint csak néhány remekbe sikerült barokk strófára terjednek ki. Most azonban nem ezeknek a rejtett gyöngyszemeknek a számbavétele lévén a feladatunk, e költészetet csupán mint a barokk nemesi nacionalizmus fontos dokumentumait vonjuk be tárgyalásunk körébe.

Ez a költészet tele van a régi szabadságot felváltó szolgaság, illetve a régi hatalmasság helyébe lépő elesettség hangsúlyozásával. A „szegény magyar vér” e költők szóhasználatában „dicsőség házábul származott fényes virág”, a „nemes Pannonia” pedig „Tűz, víz között megütközött kis Magyarország, / Végramlásra s hervadásra hajlott szép virág”, melynek sérelmeit, szenvedéseit alig győzik panaszolni. Ez a panasszal telítettség azonban nem a gyengeség jele; ellenkezőleg, e nemesi költészetet gyűlölet, elszántság, dac, az áldozatvállalás szándéka, a túlerővel szembeni helytállás elhatározása fűtötte. Jól szemlélteti ezt a „*Gondolkodjál, szegény magyar...*” kezdetű költemény, az 1660-as évek végéről, mely a

fegyveres harctól elszokott megyei nemességet buzdítja fegyverfogásra. A megfontolásra intő első szakasz („Gondolkodjál, szegény magyar, vígre hová líssz?...”) után Zrínyi szavaival ébreszti nemzetét a költő („Serkenj fel mily álmaidból...!”), majd a vitéz ősök emlékét idézi kortársai elé:

Régi jó vitéz eleid olyanok voltak,
Hogy világbíró Sándorral követ is hántak...
Nem szántak szabadságokért vért kiontani,
Nemzetiért, hazájáért bátran harcolni...

A követendő példaképek után az osztály önbírálatára következik: kevés olyan magyar van, aki kész volna karddal megújítani nemeslevelét, majd arra is figyelmezteti társait: „Szükség volna, ki országnak leveszi zsírját [vagyis aki élvezi a kiváltságokat] / ...Hogy még egyszer vitéz módra forgatná kardját!” További bíráló mozzanatok után, a költemény végén harsan fel a mondanivaló lényege: „Ki-ki immár vegye elő éles fegyverit... / Ne kímélje vérontástúl erős karjait!” A verset már csupán egyetlen gondolat tehetné teljesebbé, az, amelyet egy másik, a *Magyarországról* (1676) című hosszadalmas buzdító ének szerzője mond önmagáról:

Többet már nem írok, csak időtül várok,
Pennámot leteszem, az fegyverhez fogok.

Ezek az idézetek azt is jól szemléltetik, hogy a nemzet szabadságáért való fegyverfogás nem volt magától értetődő dolog. A nemesség többsége elszokott a katonáskodástól, s éppen ebben látta Zrínyi is, mások is, a nemességnek őseitől való degenerálódását. A XVII. század második felének nemzeti nemesi mozgalma a békésen gazdálkodó nemest igyekezett a politikai és katonai cselekvés mezejére ragadni. Hogy ez részben sikerült is, az nagymértékben annak köszönhető, hogy a magyar hivatásos katonaság jelentékeny része csatlakozott az inkább csak gyűlésező, tiltakozó, jogászias nemesi ellenzékhez. Állandó magyar katonaság ebben az időben csak a törökkel szembeni védelmet biztosító végvárakban volt, melyek közvetlenül az uralkodónak voltak alárendelve. A bécsi katonai vezetők állandóan arra törekedtek, hogy német katonaságot és főleg német parancsnokokat helyezzenek a magyar várakba, ami sértette a magyar rendek jogait, és egyúttal állandóan rontotta a magyar végvári katonaság helyzetét. Ez a folyamat katasztrófálissá vált a Wesselényi-féle összeesküvés bukása (1671) után, amikor a kormány a megbízhatatlannak tartott magyar katonaság nagyarányú csökkentését határozta el, s jó részét el is bocsátotta. Az így kenyerüket vesztett katonák a kuruc nemesi mozgalom természetes szövetségeseivé, sőt

fegyveres tartalékává váltak, nemesi vezető rétegük pedig a mozgalom legintranzigensebb, legharciasabb részét alkotta. A *Thököly haditanácsa* (1681) című egykori ének így foglalja össze a katonai vezető csoport választát – Zrínyi gondolatait variálva – a bécsi kormány egyik fegyverszüneti ajánlatára:

Fegyverrel, fegyverrel köll bosszút állani,
Magyarnak fegyverrel köll veszni vgy nyerni!
Hittel csalattatunk, nem köll azért hinni,
'Fegyver fog közöttünk igazságot tenni!

A mozgalmat és annak ideológiáját még a hivatásos katonaság csatlakozásánál is döntőbben alakította és fejlesztette a lutheránus és kálvinista egyházakkal, illetve azok papjaival való összeforrottság. A protestáns papság sorsa éppoly természetesen fonódott össze az ellenzéki nemességével, mint a jezsuitáké és a katolikus főpapságé a főnemességgel. A protestáns nemesség igyekezett védelmet nyújtani a prédikátoroknak, akiknek a Habsburg-hatalom részéről való üldözése az 1670-es években már a kíméletlen terror formáját öltötte magára. A császári önkény, valamint a katolikus klérus és a katolizált mágnások által szorongatott prédikátorok viszont a nemesség ellenállását fokozták vallásos agitációjukkal. Így a XVII. századi nemesi nacionalizmus erős protestáns színezetet kapott: az „édes Magyarország” egyúttal a bibliai „kősziklára épült ház”, „magyar Sion”, mely hősiesen állja a pápás Babilon ádáz rohamait; Attila és Mátyás mellé pedig a nagy elődök közé sorolták a protestáns vallásszabadság magyar harcosait, Bocskai Istvánt és Bethlen Gábort is. Jellemző vonása ennek a protestáns-nemzeti ideológiának, hogy hiányzik belőle a nemzeti büntudat. A XVI. században a törökdhülés magyarozatát a protestáns prédikátorok a magyarság bűnösségében jelölték meg, a Habsburgok zsoldosait, a templomaikat elragadó jezsuitákat viszont már nem Isten büntető ostorának, hanem a „magyar Sion” megsemmisítésére törő, gonosz erőknek tekintették.

A magyar történelem folyamán a kuruc nemesi politikusok beszéltek a legtöbbit „magyar nép”-ről, „magyarság”-ról, „édes véreim”-ről, „dicső magyar vér”-ről, „édes nemzetünk”-ről. E kifejezésekbe elvben ugyan minden magyart beleértettek, azok valóságos tartalma mégis rendi jellegű maradt, és csak a nemességre vonatkozott. Zrínyi egyik követője, Petkó Zsigmond, 1666-ban példaképe egyetemesebben megfogalmazott adhortatióinak például már ilyen szűkebben nemesi parafrázisát adja:

Ne szánjuk életünket,
Ontani vürünket
Sok szép lakóhelyünkért,
Nemes címerünkért,
Elveszett szabadságért.

Amikor pedig a panaszok, sérelmek áradata ömlik verssorokba, azok kizárólag nemesi sérelmekből, a nemesi privilégiumok semmibebevéséből állnak. A *Cantio de portione* (1697) című vers szerzője, a német szoldateszka garázdálkodásának leírása után, ekképpen foglalja össze saját – s egyben az egész korabeli nacionalizmus – mondanivalóját:

Gondolod olyankor, hol magyar szabadság?
Hol van Mátyás király, kinél volt igazság?
Földben temettetett véle az uraság,
És a szép nemesség lőn keserves rabság.

Ez a rendi korlátozottság, a nemzet szabadságának a nemesi kiváltságokkal való azonosítása volt a nemesi nacionalizmus legsebezhetőbb pontja, és magában rejtette a harc feladásának lehetőségét. Ha ugyanis a gyűlölt idegen uralkodó a nemesi szabadságjogokat vagy azok egy részét hajlandó volt újra biztosítani, a nemesség többsége rögtön kész volt a megbékélésre. Annál is inkább, mert a nemesi „szabadság”-ot nemcsak felülről, az uralkodó részéről fenyegethette veszély, hanem alulról, a néptömegek oldaláról is. A nemesi ellenállás vezetői ugyanis újra meg újra kénytelenek voltak fegyverbe szólítani a jobbságát, de azután riadtan tapasztalták, hogy előbb-utóbb saját parasztjaik fognak dirigálni felettük. A néptömegek aktivizálódása ellen biztos védelmet viszont csak a királyi hatalom nyújthatott, s így a nemesség tömegei végül újra meg újra visszakanyarodtak az uralkodó hűségére.

Mindebből következik az egész XVII. századi magyar nemesi nacionalizmus korszerűtlen volta és tragikus jellege. Egy, a „nemesi szabadság” jegyében fogant nemzetkoncepció a XVII. század végén merő illúzió, s egy olyan küzdelem, mely erre akarja építeni egy ország jövőjét, kudarcra van ítélve. Jól mutatja ezt a szomszédos és a magyar nemesek számára követendő példának tekintett Lengyelország esete. Itt megvalósult a nemesi *respublica* uralma, de ennek a XVIII. században azután az ország széthullása, felosztása lett a következménye. Törekvéseik reménytelenségét a magyar nemesi vezetők is többnyire érezték. Végeredményben egy megoldhatatlan ellentmondással kellett szembenézniük: az idegen uralkodóval szemben csak a néptömegekre támaszkodva harcolhat-

tak eredményesen, de akkor osztálykiváltságaikból kellett volna engedniök; az utóbbiak érdekében viszont az uralkodóra voltak utalva, de akkor politikai kiváltságaikat kellett legalább részben feláldozniok. A nemzetet a nemességgel azonosítva, annak megvédésére csak saját osztályukat érezték képesnek, osztályuk többsége azonban folyton ingadozott, habozott afelett, hogy a „szabadság”-ért való harcot vállalja-e annak összes kockázataival, szenvedésével, vagy pedig az erről való lemondás árán szerényebb, de nyugodtabb életet próbáljon magának biztosítani a császár árnyékában. A választást persze mindig a konkrét helyzet döntötte el, gyakran nem volt más választás, mint a harc, de annak sikerében sohasem voltak bizonyosak. Itt a magyarázata a nemesi vezetők tragikus szemléletének, nekikeseredett pesszimizmusának. Ennek az osztálynak a legjobbjait erős közösségi érzés hevítette, egyéni életük szinte feloldódott a „natio Hungarica” szolgálatában, a bátor helytállás, a halált is vállaló áldozatkészség azonban mindig belső görcsök legyőzésének az eredménye. Verseiket, nyilatkozataikat, kiáltványait olvasva az a benyomásunk, mintha újra meg újra bizonyítani akarnák önmaguk és osztályostársaik előtt az általuk választott út helyességét, egyedül becsületes voltát. Ez a társadalom-lélektani szükségszerűség a forrása annak az igazi barokk heroizmusnak, annak a tragikus barokk pátosznak, mely a nemesi nacionalizmus egész eszmerendszerét és vezetőinek magatartását áthatotta.

Barokká ezt a nacionalizmust azonban nemcsak az érzelmi és morális összetevők teszik, hanem mindenekelőtt a részlegessége, felekezeti és osztálykötöttsége. Közép-Európában a barokk korban még nem voltak modern értelemben vett nemzeti társadalmak, s ezért nemzeti program akkor még csak egy szűkebb körben fejlődhetett ki, s nem terjedt ki a társadalom egészére. A vizsgált magyar nemesi nacionalizmus esetében is csupán egy társadalmilag és felekezetiileg körülhatárolt kisebbség deklarálta egyedül önmagát „magyar vér”-nek, „magyar nemzet”-nek. Ez a körülmény szükségszerűen maga után vonta, hogy az ezen a körön kívülesők kifejlesszenek más tartalmú, az előbbivel számos ponton ellentétes, de ugyancsak magyar nacionalizmust. A legmarkánsabban jelentkező protestáns nemesi nacionalizmus mellett, illetve azzal szemben így jöhetett létre Magyarországon egyrészt egy katolikus rendi nacionalizmus, másrészt pedig egy népi nacionalizmus is.

A katolikus nacionalizmus az egyre eredményesebben előretörő ellenreformáció talaján keletkezett, s minthogy az ellenreformáció legfőbb támasza és segítője a katolikus Habsburg-dinasztia volt, ennek az ellennacionalizmusnak alapvető jellemvonása a királyhűség. Nem a német uralkodó iránti hűség, még kevésbé a sokféle elemből összeálló Habsburg-birodalom iránti lojalitás fejeződött ki ebben, hanem az első magyar királynak, Szent Istvánnak az örökét

bíró s a magyar szent koronával felszentelt, apostoli királyhoz való ragaszkodás. A magyar hagyomány és jogfelfogás szerint az első magyar király II. Szilveszter pápától különleges apostoli jogokat kapott, melyek utódaira is átszállottak. Halála előtt pedig Szent István – a legenda szerint – a koronát Máriának ajánlotta fel, s országát az ő pártfogása alá helyezte. Ettől kezdve tekintették Máriát „patrona Hungariae”-nak, mely gondolatot a középkorban különösen a magyar ferencesek terjesztettek, később, a barokk korban pedig a jezsuiták tettek hatásos propagandaeszközzé. Az Attilára és Mátyásra apelláló, protestáns színezetű nacionalizmussal szemben kialakult így a Magyarországot „Regnum Marianum”-nak tekintő katolikus nacionalista koncepció. Az ország boldogságának, felvirágzásának, a nyomorúságból való kiemelkedésének a záloga eszerint a magyar nemzet sorsával elkötelezett Mária lett, akinek a pártfogása csak Szent István utódának, az ő koronájával felkent mindenkori királynak az útján érvényesülhet. Nem Mátyás király, hanem Mária tette régen hatalmassá az országot; s nem a pogány Attila, hanem az első szent király a magyar államiságnak és a nemesség jogainak a szimbóluma. Ez a felfogás jelen van már a magyar ellenreformáció vezérének, Pázmány Péternek az érvelésében, erősebb nacionalista hangsúlyt azonban csak a XVII. század közepétől kezdve kapott. Egyik első irodalmi megfogalmazója és terjesztője Zrínyi egyik költő kortársa, gróf Listi László volt, aki *A boldogságos Szűz Máriához, Magyarország patronájához* (1653) című versében a „visszavonók” (az ellenzékieskedő nemesek) és a „halálos mérég” (a protestantizmus) által tönkretett ország felemelését, megtérítését kéri Máriától. A hagyományos nemesi nacionalizmussal polemizáló katolikus nemzetkoncepció az egyház intézményeinek s nem utolsósorban az általa pártolt barokk művészetnek a jóvoltából óriási propagandahatást tudott elérni, s a barokk kései szakaszában, a XVIII. században a hivatalos állami ideológia rangjára emelkedett.

Említettük, hogy a Habsburg-uralommal szemben oly szenvedélyesen felépő nemességet osztályérdekei újra meg újra az uralkodóval való kompromisszumokra kényszerítették. A nemességnek ez a gyakori kiegyezési törekvése természetesen kiélezte az ellentéteket a megalkuvók és a Habsburgok elleni harcot következetesen végigfolytató erők között. Ez utóbbiak közé a szabadságharcok vezetőin kívül elsősorban az alsóbb néprétegek politikáló elemei tartoztak. Különösen az 1703 és 1711 között, II. Rákóczi Ferenc vezetésével vívott szabadságharc során vált ez nyilvánvalóvá, amikor a nemesség mellett igen fontos szerepet játszottak az úgynevezett szegénylegények. Ez a réteg elbocsátott egykori katonákból, az üldözések elől elmenekült jobbágyokból, a parasztság soraiba lesüllyedt kispapokból, feldúlt iskolák szétkergetett diákjaiból és ehhez hasonló földönfutó elemekből verbuválódott, s különösen az ország

északkeleti vármegyéiben jelentős tömeget és erőt képviselt. 1697-ben ez a réteg önállóan, a nemességtől függetlenül, sőt azzal szemben vállalkozott egy Habsburg-ellenes felkelésre, mely azonban kudarcba fulladt. 1703-ban, a Rákóczi által vezetett háború megindításának a kezdeményezői is a szegénylegények voltak, ők hívták be a bécsújhelyi börtönből Lengyelországba menekült herceget, és választották vezérüknek. A nemesség csak ezután csatlakozott a mozgalomhoz, de az irányítást hamarosan magához ragadta. Bár a szegénylegények elfogadták a nemesi vezetést, a kuruc tábor e két társadalmi összetevője között állandó maradt a feszültség; az egykorú versek egyre figyelmeztetik is őket az egyetértésre. Az egyik, Rákóczi nevében írt énekben például ezt olvasuk: „Magyar nemzet, kérlek téged az Istenért, / Hogy magyar magyarnak ne szomjúzza vérét”; egy másik vers pedig így fogalmazza meg mondanivalója lényegét:

Nem köll magyarnak magyarra támodnyi,
De egy szívvel-lélekkal összefognyi,
Az porciót országunkbúl kivernyi.

Az egység ideig-óráig meg is valósult, de midőn a nemesség megbékélési szándéka egyre nyilvánvalóbbá vált, a fejlett politikai öntudattal rendelkező szegénylegények felismerték, hogy a szabadságharc az ő ügyük elsősorban, nem a nemeseké. Következésképpen önmagukat kezdték az ország igaz híveinek, „igazi magyaroknak” tekinteni, a nemesektől pedig ugyanezt elvitatni. A *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése* (1706) című verses pamfletben ezt félreérthetetlenül kifejezésre juttatják:

Nem olyan az ördög, amint ötet írják!
Nem is mind magyarok, kik magokat vallják!
Idővel dolgai kinyilatkoztatnak,
Ki volt igaz híve az Magyarországnak.

A *Szegénylegények éneke* (1706) című másik vers a plebejusrétegnek a fejedelemehez intézett érveit és követeléseit tolmácsolja. Határozottan leszögezik, hogy a szabadságharc az ő ügyük, a hadisíkkerek nekik köszönhetőek, a véraldozatokat ők hozták: „Hogy úr esett volna, nem látta napfény.” Érdekes módon átveszik a nemesi nacionalizmus frazeológiáját, de azt önmagukra alkalmazzák, és a nemességgel szembe fordítják. A magukat Attila büszke ivadékának tartó s magyarságával kérkedő nemességben a szegénylegények immár a nemzet szabadsága kivívásának kerékkötőjét látják: „Magyarországot megnyertük volna; Ha sok fondorkodó urak nem lettek volna” – írja az ének.

A fenti példák azt mutatják, hogy a barokk korban Magyarországon a nacionalizmus vonatkozásában bizonyos pluralizmus érvényesült. A társadalom különböző rétegei, osztály- (rendi), illetve felekezeti szempontból körülhatárolt csoportjai a nacionalizmus más és más, esetleg teljesen ellentétes változatait alakították ki. Olyan nacionalista ideológia, mely az azonos nyelvet beszélők, illetve az azonos etnikumhoz tartozók egészére terjedne ki, majd csak a XVIII. század végén fog kialakulni. Ebből az is következik, hogy a rendi vagy felekezeti alapon formálódó nacionalista felfogást más nyelvet beszélők, illetve más etnikumhoz tartozók is képviselhetik. Daniel Krman (1663–1740) szlovák evangélikus püspök például, aki több történeti munkájában büszkén vallja népének szláv eredetét, II. Rákóczi Ferenc zászlóját teljesen a magyar nemesi nacionalizmus szellemében szentelte fel. Az sem szokatlan, hogy valaki egyidejűleg vallja magát több nemzet öntudatos hívének. Idéztük Zrínyi Miklós patetikus magyar nemzeti hitvallását, ez azonban nem zárta ki, hogy egyidejűleg magát igazi horvátnak is vallja:

A barokk korban, mely nemcsak a magyaroknál, de több más közép-európai népnél (szlovákoknál, románoknál, horvátoknál stb.) is a nemzeti ébredés időszakába, az igazi, polgári jellegű, modern nacionalizmusnak a feltételei tehát még nem voltak meg. Ehelyett részleges, párhuzamos, illetve egymást keresztező nacionalista tendenciák fejlődtek csak ki, alárendelődve a rendi és felekezeti szempontoknak és érdekeknek. Ami többé-kevésbé közös bennük, az leginkább az őskeresés. Jórészt a humanista történetírók munkáira támaszkodva az egyes közép-európai népek, illetve azok egyik-másik rétegének képviselői sorra felfedezik népük valóságos vagy vélt őseit valamely régi dicsőséges nemzetségben. Miként a magyarok a legendás szkíta-hun eredettel büszkélkedtek, úgy a lengyel nemesség a szarmatáktól származtatta magát. A románok körében a XVII. század végétől kezdve kezdett elterjedni az az elmélet, mely szerint a dáciai római colonusoktól származnak; a magyar királyok által a XII. században Erdélybe telepített szászok viszont a népvándorlás korában Erdélyben élt gepidák utódainak vélték magukat. A számos eredetelmélet s ezzel együtt az adott területen élés időbeli prioritása a barokk korban azonban még nem vált nemzeti viták forrásává. Az ellentétek elsősorban a rendi és felekezeti erővonalak mentén jelentkeztek, s a nacionalista tendenciák egyelőre még csak a rendi és felekezeti törekvéseken belül, nemegyszer azoknak alárendelve érvényesülhettek. Közép-Európában a barokk korszak lezáródásának egyik fontos szimptomája éppen az lesz, hogy a nemzeti mozgalmak a rendi és felekezeti kereteken túllépve, össztársadalmi méretben kezdenek megnyilatkozni.

ZRÍNYI MIKLÓSRÓL

[The text in this block is extremely faint and illegible, appearing as a series of light grey lines and shapes against the white background of the page. It likely contains the main body of the article or a preface.]

ZRÍNYI HELYE A XVII. SZÁZAD POLITIKAI ESZMÉINEK VILÁGÁBAN

A kutatás már századunk eleje óta törekedett arra, hogy elhelyezze Zrínyi politikai műveit az európai irodalom kontextusában. Széchy Károly, Kőrösi Sándor, Ferenczi Zoltán, Kardos Tibor és mások rámutattak számos rokonságra, analógiára és forrásra,¹ s ezzel nyilvánvalóvá tették, hogy Zrínyi prózai művei beletartoznak a posztmachiavellianus politikai-katonai irodalom ama XVII. századi együttesébe, melyet az utóbbi fél évszázad nemzetközi szakirodalma részben a tacitizmus, részben az államrezon irodalma elnevezéssel illet.² Ezt a felismerést előző munkáimban igyekeztem további viszonylatok kimutatásával erősíteni; sikerült számos újabb forrást és szövegösszefüggést megállapítanom, az aforizmák és a discursusok esetében a legfontosabbakat, illetve Zrínyi helyét a nemzetközi politikai irodalomban a korábbinál pontosabban kijelölnöm.³ A munkát tovább folytatva időszerű akkori megállapításaimat helyenként korigálni, de főleg jelentősen gazdagítani és továbbfejleszteni.

A kiindulópont ezúttal is Zrínyi olvasmányainak, illetve, ami ezzel többé-kevésbé egyet jelent, könyvtára anyagának a vizsgálata.⁴ De amíg az eddigi munkák, a magaméit is beleértve, Zrínyi szövegéből kiindulva igyekeztek a Zrínyi-könyvtár anyagából kihalászni a forrásaiként számba jöhető műveket, addig most az ellenkező irányú utat kíséreltem meg – legalább részben – végigjárni. Magából a könyvtárból, pontosabban az abban lévő politikai, illetve politikai érdekléssel bíró könyvekből, azok mondanivalójából, tendenciájából, kapcsolattrendszeréből és szerzőik hovatarozásából indultam ki, s azt próbáltam vizsgálni, miféle politikai horizont tárulhatott fel Zrínyi intellektusa előtt azon könyvek alapján, melyeket a könyvesházában összegyűjtött, s így nyert értesülései, ismeretei milyen nyomokat hagytak műveiben.

Ennek az eljárásnak a során jórészt ugyanazok az összefüggések váltak világgossá, melyeket eddig is ismertünk. De számos esetben derült fény eddig nem

sejtett fontos mozzanatokra, a nemzetközi politikai irodalmat Zrínyi műveivel összekötő hajszalérekre, sőt eddig ismeretlen forrásszövegekre is. Ami pedig Zrínyi politikai nézeteinek, valamint gondolkodói magatartásának és írói attitűdjének forrásvidékét illeti, azt egy ilyen koherens vizsgálat az eddigieknél egyértelműbbnek és meghatározóbbnak mutatja.

A továbbiakban előadásra kerülő részletvizsgálatok tehát mintegy kiegészítései a már eddig ismert eredményeknek. Nem alkotnak zárt egészet, csupán nyomatékosabbá s talán meggyőzőbbé tesznek egyes eddigi megállapításokat.

1

A *Vitéz hadnagy* „Centuriák” című harmadik részének keletkezéséről, illetve forrásairól Zrínyi-könyvem egy külön alfejezetében szóltam.⁵ Az ott mondottak teljes egészében revízióra szorulnak egy akkor figyelembe nem vett, nevezetes könyv tanulságai alapján. Az egykori Zrínyi-könyvtár *Politici* szakjában elhelyezett alábbi kötetről van szó: *Propositioni, overo considerationi in materia di cose de stato, sotto titolo di Avvertimenti, Avvedimenti civili et Concetti politici* di M. Francesco Guicciardini, M. Gio. Francesco Lottini, M. Francesco Sansovini... (Venezia 1583).⁶ A címlapon lévő szöveg a továbbiakban közelebbről is meghatározza a kötet tartalmát: „igen hasznos előírásokat (leggi), szabályokat (regole), tanulságokat (precetti) és szentenciákat (sentenze) tartalmaz azok számára, akik akár a fejedelemségek és a köztársaságok, akár bármely másfajta kormányzat ügyeit intézik.”⁷

Mint a cím elárulja, a kötet három részből áll, s három szerző munkája. Az elsőt, Francesco Guicciardinót (1483–1540), a reneszánsz történetírás klasszikusát nem kell bemutatnom, a tőle származó *Avvertimenti* (Figyelmeztetések) nem más, mint *Ricordi* (Emlékek) címen híressé vált politikai maximagyűjteményének egyik változata, illetve redakciója.⁸ Giovanni Francesco Lottini (1512–1572) már kevésbé fényes név: hírhedt politikai kalandor, többszörös gyilkos és összeesküvő, aki előbb Cosimo Medici firenzei nagyherceg titkára (sőtét üzemekben cinkosa), majd egyházi karriert fut be, püspökké nevezik ki, és a pápa követe lesz a császárnál és az angol királynál, miközben felségsértés, lázadás, a lutheranizmussal való rokonszenvezés stb. miatt megjárja a börtönöket és kínzókamrákat, míg végül *Avvedimenti civili* (Közérdekű megfontolások) címen frappáns kis elmélkedésekbe, reflexiókba sűríti gazdag politikai tapasztalatait. Művét fivére adta ki közvetlenül az író halála után (Firenze, 1574).⁹ A triász harmadik tagja, Francesco Sansovino (1521–1586), Jacopónak, a híres építésznek és szobrásznak a fia, Velencében folytatott termékeny írói és kiadói tevé-

kenységet. Legnevezetesebb munkája Velence városának történeti-művészeti leírása volt (*Venezia, città nobilissima et singolare, descritta in XIII libri*, Venezia 1581), mely Zrínyi könyvtárából sem hiányzott.¹⁰ Rudolf császárnak ajánlott *Concetti civili* (Közérdekű gondolatok; Venezia, 1578) című kötete részben maga által fogalmazott, részben mások (Machiavelli, Guicciardini stb.) műveiből kiollózott politikai bölcsességek gyűjteménye.¹¹

Az élelmes Sansovino ötlete volt Guicciardini kéziratban lévő írását és a Lottini, valamint a saját már nyomtatásban forgó, hasonló jellegű munkáját *Propositioni, overo considerationi* címen, egy kötetben kiadni. Az 1583-ban Velencében kiadott művet „Guglielmo Parry, nobile britanno”-nak ajánlotta, s műveik bevezetéseként rövid méltatást közölt Guicciardiniról és Lottiniról, diszkrétan hallgatva ez utóbbi életének árnyoldalairól. A gyűjteményes kötet népszerű lett, és számos kiadást ért meg. Zrínyi is figyelmesen olvasta az első kiadásnak tulajdonában lévő s ex librisével ellátott példányát. Erről két kisebb bejegyzése,¹² de még inkább nagyszámú jelzése árulkodik. Mind a három szerző maximái közül egyesek mellé a margón figyelemfelhívó jeleket, néhol „nota bene” jelzést helyezett, nyilván, mert fokozottan tanulságosnak ítélte őket. Arra is van példa, hogy valamely szövegrészt aláhúzott.

Minden kétséget kizáróan ez a könyv az úgynevezett centuriák főforrása. Az ötvenkét centuriából harminchatnak az eredetijét, alapszövegét találtuk meg többnyire teljes egészében, néhány esetben csak részlegesen a Sansovino által szerkesztett kiadványban. Főleg olyan maximákat, kis elmélkedéseket plántált át Zrínyi magyarrá, melyeket a könyvben előzőleg megjelölt, olykor azonban jelöletleneket is. Feltehető, hogy a könyvben olvasható bölcsességek közül még számos továbbit is átvenni szándékozott, mert gyakran olyan maximák mellett is látunk jelzéseket, melyek fordítása nem ismeretes. Különösen vonatkozik ez Sansovino „concetto politico”-ira, amelyek közül egyet sem látunk viszont a centuriák között. Ezek sorozata egyébként is befejezetlen, hiszen az elnevezésnek csak akkor van értelme, ha száz kis elmélkedést tételezünk fel, pedig csak ötvenkettő van jelenleg.

A *Propositioni, overo considerationi* című kötetből átvett szövegek a 12. centuriától folyamatosan s – egy kivétellel – az eredetiben található sorrendben következnek. A 12–26. sz. centuriák, valamint az 52. utolsó bekezdése mind Guicciardini valamelyik „avvedimento”-ján alapulnak.¹³ Lássunk néhány bizonyító példát (a számok a darabok sorszámára utalnak):

Guicciardini

Zrínyi¹⁴

8. Tutte le sicurtà, che si possono havere dell' inimico son buone, di

13. Mindenféle bizodalnok és securitások, kiket az ellenségtől vehe-

fede, di amici, di promesse e d'altre assicurazioni, ma per la mala conditione de gli huomini, e variatione de tempi nissuna altra è migliore, et più ferma, che accomodarsi in modo, che l'inimico non habbia potesta d'offenderti.

34. Le cose non prevedute, nuocono senza comparatione più, che le previste, però chiamo io animo grande, e perito quello, che regge, e non si sbigottisce per li pericoli, et accidenti subiti, et repentini, cose che a guidicio mio è rarissima.

92. A mio guidicio in nessun grado, o autorità si ricerca più prudenza, et qualità eccellente, che in un Capitano d'uno esercito, perchè sono infinite quelle cose, a che provvedere, et comandare, infiniti accidenti, casi varii, che d'hora in hora se gli presentano, in modo, che veramente bisogna, che habbia più occhi d'Argo, et non solo per l'importanza sua, ma per la prudenza, che li bisogna, reputo in ogni altro peso niente.

A Lottinitól való átvételek a 27. centuriától a 47.-ig terjednek,¹⁵ nem számítva a 43. és 45. számúakat, melyek más, ez idő szerint ismeretlen forrást követnek, vagy Zrínyi saját leleményei. Ezekből is bemutatok néhányat:

Lottini

281. La eccellenza sta nel far le cose grandi, et non le picciole. Et perciò, chi desidera lode d'eccellente, non dee per ogni leggera occasione, che se gli porga, affaticarsi, et logorarsi, ma aspettare di mettersi a quelle sole

tüink, jók; de mindezek felett legjobb úgy alkalmaztatnunk a magunk állapatját, hogy ne legyen az ellenség hatalmában árthatni minékünk.

15. Az véletlen történetek és váratlan szerencsétlenségek inkább ártanak, hogysem kiket tudunk és várunk magunkra; azért azt hívom én nagyszívűnek, akire olyan hirtelen és reméttelen szélvésznek jönnek és meg nem tébolyodik azokban, hanem még nő bátorsága és helyén vagon az esze.

23. Mindenféle tisztviseléshez nagy ész, nagy szorgalmatosság kell, de leginkább ez egy kapitányban kívánatik, mert minden órában száz történetek jönnek eleiben, az kiknek az ő szorgalmatossága által kell esni és folyni; bizony annyi szemének kell lenni mint Argusnak, annyi kezének mint Briaraeusnak, és annyi eszének mint száz németnek. Ennek gondja, terhe oly nagy, hogy a többit ehhez képest semminek alítom.

Zrínyi

36. Az dicsőség nem kicsin dolgokban találtatik meg, hanem a nagy és kiváltképpen való operációkban avagy munkákban; azért aki azt megnyerni kívánja, nem minden kicsin és haszontalan dolgokban kell kapni és

imprese, che da tutti sono riputate per singolari.

285. A tali necessità conduce tal'hor la fortuna gli huomini, che se volessero por tempo a consigliarsi, et star fissi nella consideratione del pericolo, aspettando migliore occasione rimarrebbero visti. Però bisogna in tal caso servirsi più dell'audacia, che della prudenza, percioche nelle cose subite suole per lo più esser posto il potersi salvare.

483. Se i capitani de gli eserciti non fussero coraggiosi, tutto che havessero grande intelligenza di guerra non sarebbon buoni, se non in quei casi dove il pericolo minacciasse ad altrui, percioche dove soprastesse loro si rimarrebbero senza fare alcune di quelle prove, per le quali i Capitani arditi hanno ottenuto più volte, che gli eserciti già quasi vinti sono rimasti vincitori: ma dall'altra parte non è la vera, nè la principal lode del Capitano l'essere ardito, et ancor che fosse, non gli conviene per ogni picciola occasione farne la prova, si come fanno i Capitani, et i soldati privati, percioche troppo nuoce a tutto l'esercito ogni ben picciolo impedimento, non che'l danno del Capitano generale. Onde non conviene che il titolo suo sia di combattere, ma si di comandante del combattere ad altrui, usando buon giudicio in saper prender le buone occasioni per se, et levarle al

szerecséltetni magát, hanem várakozni kell néki nagy alkalmatosságokra, akik mikor jönnek, megérdemlik a fáradságot, hogy minden tehetségünket reájok vesztegezzük.

40. Oly szükségben hozza néha az embereket a kéntelenség, hogy ha akkor akarnának tanácskozni és gondolatban elmerülni, veszni kellene azonban nekik. Azért olyankor inkább kell bátorsággal élni, hogysen okossággal. Quandoque noxium est. . . [Zrínyi itt egy Bartholomeus Gramondustól idézett mondatot csatol a Lottini nyomán írt szöveghez.]

47. Ha a kapitányokban vitézség és bátor szű nem volna, bár minden hadi tudomán fejekben volna, de mégis semmirekellők volnának; tudnának ugyan mások veszedelmében tanácsot adni, de mihánt magok jutnának belé, megtébolyodnának és nem tudnának oly vitézül cselekedni, mint más kapitányok, az kik nagy veszedelmekben is csak magok ijedhetetlen szívekkel helyreállították szerecséjeket. De másfelől nem első, sem nem legnagyobb dicsősége a kapitánnak a bátor és félelem nélkül való szű; és ha ugyan van is az egy kapitányban, nem illik mindazonáltal minden aljos alkalmatossággal való állapotban ezt próbára vetni, és magát mindenkor evvel ismertetni, mint más közrendű vitézek avagy tisztviselők. Minden kicsin gáncs nagy zűrzavart szerezhet egy ütközetben, nem hogy a kapitány veszedelme ne szerezne. Az ő dicsősége tehát nem a verekedés és vagdalkozás,

nimico, nè si lasciando sbigottire da qualunque romore il nimico, o i suoi medesimi potessero fare anzi mentre che gli altri son confusi, et in disordine, penetrandone egli la cagione in un subito, et havendo in un subito molti, et molti modi de provedervi.

hanem a seregek igazgatása és azok által a győzelem megnyerése; az ő tiszte az, hogy mikor a maga hadát veszedelem miatt tébolyodva látja, ő annak az okát hirtelen általlása és tudja, és meg is orvosolja; az ő tartozása az, hogy mikor ama nagy véletlen szerencsétlenségek hádára csoportostól jönnek, ő azokat eloszlassa, és sok módja legyen a maga népének oltalmazásában, győzedelmében és az ellenségnek romlásában.

A most Guicciardinitól és Lottinitól eredeztetett centuriák között ott találjuk mindazokat (12, 18, 19, 30, 31, 32, 33, 35, 37, 39, 52), melyeknek eredetijét korábban Eugenio Raimondi *Il novissimo passatempo politico, istorico et economico* (Venezia, 1639) című könyvében találtam meg.¹⁶ A magyarázat igen egyszerű: a bresciai származású, jelentéktelen Raimondi (1593–?) nem tett mást, mint különböző gyűjteményekből összeválogatott egy kötetre való maximát, tanulságot, kis elmélkedést és hasonlót, bőven merítve a *Propositioni, overo Considerationi* kötetéből is.¹⁷ Raimondi könyve címlapján a tartalom szokott részletezése már maga is árulkodó. Eszerint a könyvben találhatóak többek közt „*Avvertimenti, e Concetti politici. Considerationi* meravigliose” stb. – vagyis visszatérnek Sansovino gyűjteménye címlapjának a kifejezései.¹⁸

A centuriák főforrásának felismerése fényében korrigálandó az is, amit egyes centuriák önálló szerkesztéséről korábban írtam. A centuriák születésének egyik módját úgy képzeltem, hogy Zrínyi kiírta valamelyik olvasmányának egy öt megragadó mondatát, s azután ahhoz fűzött némi reflexiót. Mint a 40. centuria esetében láthattuk, ennek éppen a fordítottja igaz: lefordította forrása egy maximáját, s ahhoz hozzácsatolt egy máshonnan származó idézetet. Ugyanez a helyzet az azelőtt szintén önállóan minősített 14. centuriával is. Máskor viszont, így a 16. és 29. számúak esetében, már Guicciardini, illetve Lottini szövege is tartalmazza a Zrínyinél olvasható latin idézetet.¹⁹ Meglepetésünkre kiderült, hogy Zrínyi még olyankor is fordít, midőn a szöveg a saját tapasztalán alapuló szerkesztést sejteti, mint a 20. centuria esetében:

Guicciardini
77. Non potete haver miglior parte
che tenere conto dell'honore, perchè

Zrínyi
20. Szeresd a tisztességet, mert, aki
azt szereti, nem fél veszedelemtől,

chi fa questo non teme i pericoli, ne és soha nem cselekszik rút és gyalázatos dolgot, és bizony minden kedve szerint esik embernek, aki a tisztességet szereti. *Expertus loquor.*
bene, *expertus loquor.*

Vagyis nem Zrínyi, hanem Guicciardini tapasztalatáról volt szó eredetileg. Minthogy a *Vitéz hadnagy* előszava szerint műve „harmadik részében” (vagyis a centuriákban) Zrínyi azokat a „tanúságokat” (percetti) írta meg,²⁰ „kiket széllel láttam, hallottam, olvastam elegyedve”, meg kell állapítanunk, hogy a „láttam” és „hallottam” szférája erősen összeszűkül, hiszen a *Propositioni, overo considerationi*-től független centuriáknak, főleg az első tizenegynek egy része is olvasmányon alapszik. De amit veszítettünk a vámon, tudniillik, Zrínyi eredetiségének csökkenése terén, azt megnyertük a réven, ugyanis Guicciardini *Ricordi*-jával nem akármilyen irodalmi művet iktatunk be írónk olvasmányélményei, forrásai és inspirátorai sorába.

A *Ricordi*, melynek egyik variánsát adta ki Sansovino *Avvertimenti* címen, egy nagy jövőjű irodalmi műfaj kezdeményezője lett. Maga Sansovino írja könyve Lottini-részének előszavában, hogy „Guicciardini volt az első megteremtője ezeknek a tételeknek (propositioni), szabályoknak (regole), maximáknak (massime), axiómáknak (assiomi), jóslatoknak (oracoli), tanúságoknak (precetti), szentenciáknak (sentenze), valószínűségeknek (probabili), vagyis nevezük őket bármely más néven, és ő utána Gianfrancesco Lottini...”²¹ A sort maga Sansovino folytatja, utánuk azonban egy egész áradat következik, az úgynevezett „precectistica”, melyet magyarul talán „tanulmányirodalom”-nak mondhatnánk, vagyis a politikai, erkölcsi, filozófiai, katonai vagy bármilyen más témakörben való reflexiók, tanúságok, maximákba sűrített bölcs tanácsok irodalma. Guicciardini kezdeményezése nyomán a XVII. század egyik igen népszerű műfaja bontakozott így ki,²² mely hamar átlépve az olasz nyelv határait, olyan klasszikusokkal büszkélkedhet, mint Gracián vagy La Rochefoucauld.

Zrínyi kis elmélkedéseire is ráillik a műfajnak az a szerencsés meghatározása, melyet Benedetto Croce-nak köszönhetünk: „Egy tanács (consiglio) vagy tanúság (prechetto) nem más, mint egy filozófiai reflexió, pszichológiai vagy társadalmi megfigyelés, tapasztalati törvény, melyre kívánatosnak tartják emlékeztetni a meghatározott helyzetben lévő egyes személyt éppúgy, mint általában a hallgatókat és olvasókat, hogy azt lelkükbe befogadják, emlékezetükbe véssek és döntések meghozatalakor evidenciában tartsák.”²³ Kialakulásakor, vagyis Guicciardini esetében ez a tanúságjelleg szervesen a személyes emlékek (*ricordi*) és tapasztalatok (*esperienza*) mérlegeléséből, ezek megfontolásából (*con-*

siderazione) bontakozik ki. Az író a dolgok különböző és ellentétes aspektusait latolgatva keresi a helyes magatartás vagy döntés lehetőségét. A politikus Guicciardini önmaga számára próbálja megvilágítani a helyes cselekvés módját és eshetőségét, de eközben általános érvényű igazságok és bölcsességek megfogalmazásához jut el. Ezek azonban nem rendeződnek koncepcióba se nála, se követőinél; nem alkotják végérvényesnek s cáfolhatatlannak szánt megállapítások szigorú rendszerét mint Machiavelli értekezései, hanem megmaradnak az alakítható, árnyalható „megfontolások” szintjén.²⁴ Az a Zrínyi, aki Guicciardininál is inkább a tettek embere volt, s aki mint politikus és mint katona a feltételek örökös változása közepette mindig a cselekvés sikeres módozatait kereste, de anélkül hogy igénye, hajlama és készsége lett volna az elméleti rendszerezésre, a személyisége és mondanivalója szempontjából legadekvátabb műfaj tette magáévá a *Ricordi* írójának és utódainak követekekor.

2

A „precettistica” gyökere a műfaj születésekor a személyes tapasztalat volt. Hamarosan azonban a történeti művek váltak a tanulságok összegyűjtése, összeírása során kimeríthetetlen kincsbányává. Egyrészt valamely történetíró egyes mondataihoz, szentenciáihoz kapcsoltak kommentáló általánosítást, másrészt pedig egyszerűen kiírták magának a szerzőnek az elbeszélte eseményekhez fűzött értékelő reflexióit. Az előbbi módszert a legtisztábban a spanyol Alamos de Barrientos Tacitust kommentáló aforizmasorozata képviseli, mely a veleneci Girolamo Canini fordításában olaszul is megjelent (1618); az utóbbira pedig ugyanennek a Canininek Guicciardini történeti művét kiaknázó gyűjteménye említhető példának. *Aforismi politici cavati dell'Historia d'Italia di M. Francesco Guicciardini* (Venezia, 1625) című kötetének előszavában Canini hangsúlyozza, akárcsak hasonló gyűjtemények bevezetésében mások is, hogy a történetírókat mindenekelőtt a „precetti”, a tanulságok kikeresése végett hasznos tanulmányozni.²⁵

A Guicciardiniból kiírt bölcsességek ez utóbbi kötete nem volt meg Zrínyi könyvtárában, annál többet forgatta viszont az előbb említett másik munkát, az Alamos de Barrientos aforizmáival ellátott olasz Tacitus-kiadást: *Opere di G. Cornelio Tacito, Annali, Historie, Costumi de'Germani, e vita di Agricola, illustrate con notabilissimi aforismi del Signor Baldassar' Alamo Varianti, trasportati della lingua castigliana nella toscana da D. Girolamo Canini D'Anghiari* (Venezia, 1618),²⁶ amelyről már korábban kimutattam, hogy Zrínyi aforizmáinak a főforrása volt.²⁷ A már megállapított és vitathatatlan szövegegyezésekre csupán

emlékztetve, célszerű némi tájékoztatást adni magáról az eredeti kiadványról és keletkezéstörténetéről is, amit korábban elmulasztottam.

Az olasz Tacitus-fordítás, mely 1618-ban aforizmákkal illusztrálva jelent meg, Adriano Politi munkája volt, s először 1603-ban Rómában látott napvilágot (*Annali et Istorie di Cornelio Tacito*), majd a következő évben az *Agricola*-val és a *Germania*-val kiegészítve Velencében is. Ennek a Politi-féle olasz Tacitusnak az 1618. évi kiadásához szerkesztette hozzá Girolamo Canini az Alamos de Barrientos spanyol Tacitus-kiadásában olvasható aforizmákat.²⁸ Baltasar Alamos de Barrientos (1556–1641) eredetileg Antonio Péreznek, II. Fülöp teljhatalmú államtitkárának a szolgálatában állt, s ura bukása után ő tette lehetővé szökését. Tettéért hosszú börtönnel lakolt, és csak a király halála (1598) után szabadult. Börtönévei alatt nemcsak lefordította spanyolra Tacitust, de bőven volt ideje meditatálni is auktorának szövegén. Megfontolásainak eredményét rövid aforizmákba sűrítette, s ezekkel mintegy végigkommentálta az antik historikus szövegét. Műve *Tácito español ilustrado con aforismos* címmel 1614-ben Madridban jelent meg.²⁹

A „tanulmányirodalom” által használt számos műfajnevezés mellett a XVI. század végén jött divatba az „aforizma” megjelölés, melynek elterjedésében jelentős része volt Alamosnak, főleg a Canini-féle fordítás jóvoltából.³⁰ Midőn Zrínyi ezekből az aforizmákból több mint százat magyarra ültetett, tulajdonképpen ugyanazt a műfajt művelte, mint a centuriák esetében, csak éppen más módszerrel, Tacitus szentenciáihoz kapcsolva a reflexiókat. A műfaji azonosságot jól szemléltetik azok az esetek, midőn Zrínyi, mellőzve Alamos aforizmáját, ugyanahhoz a Tacitus-szentenciához máshonnan származó maximát csatolt.³¹

Bár közhely volt, de Zrínyi figyelmét nyilván megragadta Alamosnak az az állítása, hogy a politika tudományának „megvan a maga iskolája, mégpedig a személyes tapasztalat és a történelemkönyvek olvasása”.³² Zrínyi ezt a szerző előszavában (*Discorso del Signor Alamo per intelligenza, uso e utilità de'suoi Aforismi*) olvasta, s talán ezért írt ő is hasonlót – a hadtudományra értelmezve – *Vitéz hadnagy*-ának ajánlásában: „Azért mivel experientiával ebben a békeséges seculumban... nem igen tanulhatni, applicáltam magamat historiák olvasására.”³³

Az ihlető források oldaláról nézve Zrínyi tehát a töprengő, elmélkedő, a helyes magatartás és döntés rugalmas szabályait kereső és azokat megfogalmazó politikai írók sorába tartozik. Még leginkább egységes munkája – ha publicisztikai műveit nem számítjuk –, a Mátyás király életéről szóló sem más, címe szerint, mint „elmélkedések” (*considerazioni*). A valamely kérdést módszeresen, szigorú logikai fegyelemmel kifejtő értekezés (*discursus*) műfaja a jelek szerint

idegenebb volt számára. A *Vitéz hadnagy* első részét alkotó hat discursus stílusa erőtlenebb is, mint az aforizmaké vagy a *Mátyás király életéről való elmélkedések*-é, s leginkább ott villantja fel a prózaíró Zrínyi oroszlánkörmeit, ahol a szerző megbontja az előadás rendjét, s visszalendül a mérlegelés, a megfontolás írói attitűdjébe.

Hogy ennek ellenére discursusokat is írt, illetve inkább fordított, arra tehát nem írói hajlamának szabad érvényesülése vezette, hanem tartalmi szempontok indították. Guicciardini, Lottini, Alamos is politikai írók, műveikben azonban nem meghatározott politikai törekvéseket szolgáltak, hanem a bármely cél szolgálatába állítható politika általános természetrajzát s a politikus ember sikeres tevékenységének normáit igyekeztek körvonalazni. Zrínyi azonban nem tartotta elegendőnek elsajátítani a jó politizálás és a jó hadvezetés művészetét, s erre másokat is tanítani, hiszen az volt a meggyőződése, hogy „kevés dicséret csak tudni ezeket, hanem megcselekedni nagy; hazája szolgálatjára fordítani még nagyobb”.³⁴ Figyelmünket a továbbiakban azokra az olvasmányaira kell fordítanunk, melyekben az adott történeti helyzetben való cselekvés céljára és irányára kaphatott útmutatást, illetve melyeket éppen ezért választott és favorizált, mert helyeselte az általuk képviselt tendenciát. Mindenek előtt discursusainak forrásával, illetve annak írójával érdemes közelebbről megismernünk.

3

Zrínyi-monográfiámban szövegösszevetések segítségével kimutattam, hogy mind a hat discursus, továbbá még a 28., 52. és 87. aforizma egy része is Jean de Silhon eredetileg franciául írt *Il ministro di stato con il vero uso della politica moderna* (Venezia, 1639) című könyvének alapul.³⁵ Ha ehhez még számításba vesszük, hogy Zrínyi egykori könyvei közül még több másik is tőle származik, vagy pedig szorosan kapcsolódik munkásságához, akkor joggal feltételezhető, hogy ennek a kevésbé ismert francia politikai írónak jelentékeny része lehetett Zrínyi politikai nézeteinek alakulásában és érlelésében.

Jean de Silhon (1596 k.–1667) fiatalkorától kezdve 1662-ig megszakítás nélkül az udvar, illetve a mindenkori főminiszter szolgálatában állt. Richelieu-t tizennyolc évig, Mazarint húsz éven át szolgálta töretlen szorgalommal és hűséggel. Mint a főminiszter titkára, majd államtanácsos (conseiller d'état) egyik érdemes tagja volt annak a fegyelmezett hivatalnokgárdának, melynek oly nagy érdemei voltak abban, hogy a XVII. század második felére Franciaország az abszolutizmus mintaállamává vált.³⁶

Hivatali iratok szerkesztése mellett íróként is részt vállalt a rezsim erősítésében, s az 1620-as évek második felében már egyik aktív tagja a Richelieu köré felsorakozó írók és publicisták körének.³⁷ Ott van a Richelieu terveit segítő publicisztika első szervezett termékének, a Nicolas Faret által szerkesztett *Recueil de Lettres*-nek (Paris, 1627) a szerzői között.³⁸ Részt vesz 1634 elejétől kezdve az abszolutizmus politikai érdekeivel szorosán összefonódott Académie Française szervezésében, s midőn az új intézményt támadások érik a kardinális által gyakorolt politikai irányítás miatt, Silhon az, aki egy 1637-ben elmondott beszédben igazolja urának eljárását (*Discours politique pour la justification du cardinal de Richelieu*).³⁹ Az Akadémia vezető tekintélyei közül különösen Jean Chapelainnal és Guez de Balzackal volt jó viszonyban, és állt élénk levelezésben. Chapelain, aki a kormánypárti politikai irodalom egyik főszervezője, amolyan sajtófőnök volt, igen nagyra értékelte Silhon szolgálatait. Balzac leveleinek hatodik kiadását (1627) Silhon gondozta és látta el Richelieu-höz címzett előszóval, bejelentve ebben írókollégája híres államelméleti munkájának, a Richelieu megbízásából írt *Le Prince*-nek a készülését, melyről megjelenésekor (1631) nagy elismeréssel nyilatkozott azután.⁴⁰

Irodalmi munkásságát Silhon mint teológus és filozófus kezdte, s ez a körülmény későbbi, politikai műveire is rányomta bélyegét: politika és vallás, politika és erkölcs viszonylatai mindvégig érdeklődésének homlokterében maradtak. Első műve, a *Les deux vérités* (Paris, 1626) című traktátus, a gondviselés és a lélek halhatatlansága kérdéseiben az ateisták és deisták nézeteit cáfolja, az előbbieket közt Machiavellit, az utóbbiak sorában Montaigne-t és Pierre Charront marasztalva el. Könyve második részét később még részletesebben kidolgozta *L'immortalité de l'âme* (Paris, 1634) című, Richelieu-nak ajánlott könyvében, továbbra is a libertinizmus elleni éllel.⁴¹ Silhon azonban korántsem valaminő konzervatív apologéta, közel jár a karteizianizmushoz, egyes megfogalmazásokban szinte Descartes előfutára.⁴²

Politikai nézetei programiratának az a nyílt levél tekinthető, mely Faret 1627-ben megjelent említett kötetében olvasható. Ennek a kisebb értekezésnek Philippe Cospéan nantes-i püspök, Richelieu-nak az ékesszólásban tanítómesztere volt a címzettje. Mivel a püspök kedvezően fogadta a *Les deux vérités*-t, neki adja most elő terveit: továbbra is a vallás védelme a célja, s ennek érdekében kívánja tisztázni az államérdek és lelkiismeret, illetve a hasznosság és becsületesség harmóniájának a lehetőségét és módját a kormányzásban. Ezért elsősorban a „ministre d'État” szerepét kívánja vizsgálni, melyre oly kiváló példát szolgáltat a nagy kardinális tevékenysége.⁴³ Róla szól következő kisebb munkája, az 1629-ben megjelent *Panegyrique à Monseigneur le cardinal de Richelieu sur ce qui s'est passé aux derniers troubles de France*. Ezt a dicsőítő iratot még az előző év vé-

gén, egy velencei kiküldetés során írta, azt követően, hogy a központi hatalom La Rochelle elfoglalásával megtörte a francia protestánsok katonai és politikai erejét.⁴⁴ A *Panegyrique*-től már egyenes út vezet Silhon főművéhez, a Zrínyi munkássága szempontjából oly nagy jelentőségű *Ministre de l'État*-hoz.

Le ministre de l'État, avec le véritable usage de la politique moderne címen, három kötetben írta meg Silhon a rendszer apológiáját, kifejtve egyúttal saját elméleti álláspontját politikai ideáljáról, az „államminiszter” Richelieu-ben megszemélyesített „keresztény politikus”-ról. A kisebb értekezésekből, „discursus”-okból álló kötetek lassan készültek, s még lassabban jelentek meg. Az 1631-ben megjelent, s természetesen Richelieu-nek ajánlott I. kötetet csak 1643-ban követte a II., noha egy része még a harmincas évek elején elkészült; míg a III. csak 1661-ben hagyta el a sajtót, pedig a XIV. Lajoshoz címzett előszó szerint kézírata már tizennyolc éve készen állt. A mű tehát teljes egészében a Richelieu-korszak terméke, sőt a III. kötet ajánlásában a szerző azt is közli, hogy maga a kardinális hagyta jóvá annak tervét. Az első két kötetben az elméleti megfontolások szorosán kapcsolódnak az aktuális politikai eseményekhez: az I. kötethez az 1629-ben véget ért utolsó hugenottaháborúnak, illetve az abszolutizmus belső megszilárdulásának a tanulságai szolgáltatták az anyagot, míg a II. kötet azokat a politikai, illetve morális kérdéseket fejtegeti, melyeket a spanyol és osztrák Habsburgokkal viselt háború tett időszerűvé. A késve megjelent III. kötet már inkább a filozófiai következtetések levonására törekszik, miként az alcím is mutatja: *De la certitude des connaissances humaines, où sont particulièrement expliqués les principes et les fondements de la Morale et de la Politique*.⁴⁵ Silhon művének kedvező fogadtatása volt; különösen Balzac és Chapelain értékelték sokra, de még Bayle is igen elismerően nyilatkozott szerzőjéről.⁴⁶ A felvilágosodás százada azután – a mű hitvédő szemlélete miatt – feledésbe taszította.

Hamar felfigyelt Silhon munkájára a politikai újdonságokra ekkor annyira éhes velencei könyvpiac. *Il ministro di stato, con il vero uso della politica moderna* címen 1639-ben az első, 1644-ben pedig a második kötet jelent meg Muzio Ziccata fordításában, Marco Ginammi kiadásában. A fordító az I. kötetet magának Richelieu-nek, a II.-at pedig Des Hameaux-nak, a francia király velencei követének ajánlotta, a Velencében érvényesülő franciabarát irányzatról tanúskodva.⁴⁷ Zrínyi könyvtárában mind a két kötet megvolt, sőt az első kötet két példányban is. Könyvtárkatalógusának IV/14. sz. tétele alatt eredetileg mindkét kötetnek együtt kellett szerepelnie. Ugyanezzel az eredeti jelzettel ellátva ma is megvan a címlap híján teljes I. kötet, az 1662-es katalógus címléírása viszont ugyanezen a számon világosan utal a „parte secunda” egykori meglétére is.⁴⁸ A könyvtárjegyzék következő, IV/15. sz. tétele mögött pedig az I. kötet egy másik – ma már hiányzó – példánya rejtőzött; az itt olvasható címléírás: „Mi-

nistro di stato, che la cognitione della morale è una preparatione necessaria per la politica” a könyv 15. lapján kezdődő fejezetnek, a „Libro primo, discorso terzo”nak a címével azonos. Vagyis ez a második példány csonka volt; esetleg éppen a sok forgatás következtében csonkult meg, feltűnő ugyanis, hogy a fennmaradt ép példányban Zrínyi kezétől semmiféle bejegyzést sem találunk. A III. kötet olasz fordításáról nem tudok, de az eredetinek a kései megjelenése miatt Zrínyi abból már úgyse profitálhatott volna.

A könyveiben katonai és politikai tanulságokat kereső Zrínyi érdeklődését Silhon munkája iránt már az is felkelthette, illetve olvasás közben fokozhatta, hogy bennük magyar eseményekre is található utalásokat, még hozzá az övével egyező megítéléssel.⁴⁹ Így az I. kötetben olvashatta például, hogy a francia királlyal való versengés közben V. Károlyt „nem indította meg a kereszténység sanyarú állapota”, aminek egyik következménye lett „Magyarország legszebb részének” az elvesztése;⁵⁰ valamint, hogy a Habsburg-politikát méltán kísérő „cattiva fortuna” következtében szenvedtek vereséget Ferdinánd hadai Eszéken és Budánál.⁵¹ La Rochelle elfoglalásának fontosságát Silhon azzal igyekszik hangsúlyozni, hogy kifejti: nagyobb tett erősségeket bevenni, mint országokat elfoglalni. S ehhez példaként azt hozza fel, hogy Szolimánra nagyobb dicsőség hárul Esztergom, Buda, Székesfehérvár és Sziget [!] bevételéért, mint II. Mohamedre tizenkét királyság elfoglalásáért.⁵² Hogy pedig az I. kötet elméleti okfejtései mennyire megragadták Zrínyi figyelmét, azt eléggé bizonyítják a *Vitéz hadnagy*-ba történt, már korábban megállapított átvételek.

Nem kevés meglepetést tartogat a II. kötet is. Ennek előszavában Silhon előrebocsátja, hogy „a Fejedelem fegyvereinek nem lehet igazságosabb feladata, mint hogy megtisztítsa az államot a polgárháborúktól, és távoltartsa a háborúkat, melyeket idegenek az ő területére kiterjeszhetnek”.⁵³ A francia király éppen ezt tette: szétzúzta a hugenotta pártot és „összezavarta az Ausztriai-ház monarchiájának nagy tervét, mely szükségképpen magában foglalta Franciaország romlását”⁵⁴. A második kötet ez utóbbi kérdéstről, „a legnagyobb ellenség”-nek (il maggior inimico) tekintett Habsburg-házról, a vele való francia konfrontációról szól. El akarja oszlatni az univerzális Habsburg-monarchia mítoszát, bizonyítani kívánja a vele való küzdelem igazságosságát és cáfolni a Habsburg-publicisztika érveit. Bár ez esetben elsősorban a spanyol birodalommal való viszályról van szó, Zrínyi számára Silhon fejtegetései ettől nem lettek kevésbé időszerűek, hiszen a Habsburgok spanyol és osztrák ága az akkori világpolitikában egyazon tábornokot alkotott, és ideológiai téren is egy húron pendült. A Silhon által vitatott kérdések közül különösen kettőnek s éppen a szerző által is legfontosabbnak tartott kettőnek az esetében volt teljes összhang a spanyol és osztrák Habsburgok által követett elvek s az ezekkel összefüggő gyakorlat kö-

zött: az egyik a protestánsokkal folytatott politika, a másik pedig egyes tartományok vagy országok uralkodójuk elleni lázadásának, tőle való elszakadásának problémája. Vagyis két olyan kérdéstről van szó, mely magyar vonatkozásban alapvető jelentőségű, s Zrínyi idejében különösen időszerű volt.

Az első kérdést a nemzetközi politikai irodalomban az tette aktuálissá, hogy Franciaország a XVII. század első felében, ha a spanyol és német Habsburgok kétoldali nyomásával szemben erősíteni akarta pozícióját, nem folytathatott protestánsellenes politikát. Pontosabban: bármennyire katolikus király és kormány, sőt ez utóbbinak fejeként egy teljhatalmú kardinális állt az élén, nem írhatta zászlajára a protestáns vallás elleni küzdelem jelszavát. A hugenották elleni sorozatos háborúk e téren ne tévesszenek meg. Maga Silhon hangsúlyozza már 1629-ben kiadott *Panegyrique*-jében, hogy Richelieu a hugenották politikai lázadása, nem pedig tévhitük ellen fogott fegyvert. Különbséget kell tenni hit és engedelmesség között: az uralkodó csak az utóbbit követelheti meg, az előbbi nem. Helytelenül jártak el az előző század királyai, mikor a hugenottákat lemészárolták hitük miatt, de igaza volt Richelieu-nek, mikor nem tűrte az állam egységét és biztonságát veszélyeztető politikai és katonai lépéseiket. Az államnak az engedetlenséggel szemben kell fellépnie, nem pedig az eretnokség ellen; a rossz alattvalót kell büntetnie, nem pedig a rossz keresztényt.⁵⁵

Ha arra gondolunk, hogy a nantes-i ediktum nemcsak a protestáns vallásgyakorlatot biztosította, de – bizonyos keretek között – a hugenottáknak mint politikai, sőt katonai szervezettel rendelkező pártnak a létezését is elismerte, akkor érthető, hogy Richelieu és publicistái határozott különbséget tettek vallásgyakorlat és politikai párt között. Az állam érdeke azt kívánta, hogy ne maradjon fenn tovább a hugenotta politikai és katonai erő mint állam az államban, amely adott esetben az állam külső ellenségeivel is kész volt szövetségre lépni, miként az La Rochelle angol megsegítése esetében történt. De az állam érdeke, a belső egység megszilárdítása azt is követelte, hogy az évtizedekig tartó és annyi pusztulással járó vallásháborúk után a még mindig igen jelentős számú s komoly gazdasági, társadalmi és kulturális erőt képviselő protestánsokkal szemben ne induljon semmiféle erőszakos térítési akció, vallási üldözés. Nem elvi toleranciáról, a vallásos hit relativitásának fel- és elismeréséről volt szó, hanem politikai érdekről. Richelieu és hívei számára a nantes-i ediktum vallásügyi rendelkezéseivel való hűséget, bizonyos gyakorlati toleranciát a politikai bölcsesség diktálta: szükséges rossz, melyet vállalniok kell az állam belső békéje érdekében, s hogy szabad legyen a kezük külső ellenfelekkel szemben.⁵⁶ Mint-hogy pedig Franciaország érdekei Észak-Itáliában, Németországban, Flandriában és a Pireneusokban egyaránt a Habsburg-hatalmakkal kerültek szembe, természetes szövetségként kínálkoztak a harmincéves háború során fegyver-

ben álló protestáns fejedelmek. S ezzel nemcsak bel-, hanem külpolitikai téren is alárendelődött a vallás érdeke az államénak.

A francia politikusok dilemmája nem volt könnyű, hiszen buzgó katolikusok, sőt nem kis részben egyházi emberek voltak, s továbbra is katolikus politikát akartak folytatni. A publicistáknak és elméletíróknak kellett feloldaniuk az ellentmondást. Az 1620-as évek elejétől kezdve egyre-másra jelentek meg – többnyire névtelenül – olyan iratok, melyek hangsúlyozzák, hogy a francia politikát a „raison d’État”-nak kell meghatároznia, az pedig előírja a protestánsokkal való békét az országon belül, s a velük való szövetséget az országon kívül.⁵⁷ Annyival is inkább, mert akik a katolicizmus érdekeinek elsőbbségét hirdetik, azok is tulajdonképpen az államérdek szerint cselekednek, s a vallást csupán ürügyül használják. Megindul így a spanyolok, illetve a spanyolok felé kacsingató intranzigens francia katolikusok érvelésének a cáfolata, mindenféle „szent háború” eszméjének az elutasítása. Leleplezik például Amerika spanyol részről történt evangelizációját, mely nem más, mint közönséges rablás; ugyanígy a Habsburgoknak a protestánsok ellen viselt háborúit is hatalmi törekvésük álcázásának tekintik.⁵⁸ Egy 1621-ben kiadott irat szerint a Habsburgok „a kegyesség álarca alatt államok háborúit vívják”, protestánsgyűlöletük „inkább az ügyeik előbbvitelére irányuló hatalmi törekvésből (*ambition*), mintsem a vallás iránti buzgóságból (*zèle*) ered.”⁵⁹ Egy 1635-ből való röpirat pedig a spanyolokról írja, hogy „a vallásnak (*religion*) az ürügye (*prétexte*)... nem szolgál másra, mint hogy köpenyként takarja bectelen szándékaikat.”⁶⁰ Idézzük csak egy kicsit Zrínyit: „Cseh királyra s országra támad a had ennek utána; ...*religio* volt *praetextus* alatt.” Majd: „... a mostani világban lévő papjaink... *zelusnak* neve alatt lutheránusok s kálvinisták ellen declamálnak, ... azért nem isteni *zelus* ez, hanem lábok alól felszedett *ambitio*”.⁶¹ Talán ennyi is elég, hogy szemléltesse, mennyire azonos felfogást vall Zrínyi, pedig az idézett röpiratokat aligha olvashatta. Silhon művének második kötete azonban kellően közvetítette hozzá a francia publicisztika érvelését.

Az írói pályáját teológiai munkával kezdő Silhon fokozottan törekedett arra, hogy az államreazon elvét összeegyeztesse a keresztény politikus eszméjével. Ennek érdekében bizonyítania kellett, hogy az igaz vallás terjesztése, érdekeinek mindenáron való képviselése nem feltétlenül felel meg Isten intencióinak. Különösen akkor nem, ha ez csak a szintén Isten rendeléséből létező „raison de nature” (*ragion di natura*) sérelmével volna lehetséges. Ez utóbbi alatt voltaképpen a természetjog értendő, mellyel – prekartheziánus meggyőződése szerint – a vallás előírásai és az egyház intézkedései összhangban vannak, illetve kell hogy legyenek. Erre apellálva kísérli meg Silhon vallás és politika viszonyát tisztázni, a „*ragion’ di stato*”-t a „*ragion’ di natura*” egyik megnyilvánulásának tekintve.

A természetjogi megfontolások tetten érhetőek Silhonnak abban a discursusában is, melyet munkája I. kötetében a szerencséről írt, s amelynek szövegét követi Zrínyi szerencse-discursusának jórésze.⁶² Az a Silhon, aki a *Les deux vérités* című, legelső művében éppen a Gondviselésről értekezett, elutasítja itt a fortunára vonatkozó pogány és laikus vélekedéseket, s azt egyértelműen a Gondviselés eszközének tekinti. De mivel a szerencse gyakran a gonosz törekvéseket segíti, meg kell magyaráznia, miért van az, hogy – Zrínyivel szólva – „ennek a szerencsének a lábához nem mindenkor vagyon kötve az igazság és a szent szándékok?”. Továbbra is az itt pontosan fordító Zrínyit idézem: „Oka ennek . . . az, hogy az Isten . . . nem bontja fel a dolgoknak rendit az emberek jámborsága miatt; . . . illendő az ő rendelkezésének törvényében . . . hogy engedjen a következő okoknak szabad folyást az magok tehetsége szerint . . . Mert ha csak a jámborság és ártatlanság volna ezen a világon szerencsés, számkivetve volna az okosság és emberi társaságbeli rend, erőszakot szenvedne a bölcsesség az Istentől, az ki őtet rendelte, és hogy legyen megparancsolta”.⁶³ Vagyis Isten nem kívánja a dolgok rendjét felforgatni. „La loi de Dieu n’a point abrogé les lois naturelles” – írta Silhonnal összhangban Guez de Balzac, arról tanúskodva, hogy egy egész korszaknak, Richelieu publicistáinak, illetve az Akadémia alapítóinak az ideológiájáról van szó.⁶⁴ Elveikből egyértelműen következett, hogy ha egy katolikus király csak vérontással s az állam meggyengülése árán fojthatná el az alattvalói körében elterjedt eretnekséget, akkor a szükségszerűség számára a türelmet parancsolja, s annak az időnek a kivárását, amikor az eltvelyedetteket erőszak nélkül visszaterelheti majd az egyház kebelébe.⁶⁵ Másrészt, ha a világban az igaz keresztények (katolikusok) mellett eretnekek (protestánsok) és hitetlenek (törökök) is élnek, sőt hatalmas országokban uralkodnak, akkor ehhez alkalmazkodni kell, s a velük való kapcsolatokban is ugyanazokat az erkölcsi normákat kell érvényesíteni, mint katolikusok között.

Ez az utóbbi megállapítás Silhon most napirenden lévő II. kötetében szerepel, annak is a *Libro primo, discorso quarto* megjelölésű értekezésében, mely méltán keltheti fel figyelmünket. A II. kötet „első könyv”-ének discursusai a háború politikai-filozófiai kérdéseivel foglalkoznak, elsősorban a háborúk okait, szükségességét és igazságát vizsgálva. A XV. discursus arról szól, „Hogy bizonyos igazságosságot kell betartani a háborúnak mind formájában, mind tárgyában; hogy meg kell tartani az eretnekeknek és a hitetleneknek adott hitet; hogy a keresztényeknek elég jogos alapjuk van háborút indítani a török ellen, a vallás ürügyének felhasználása nélkül is.”⁶⁶ Vagyis a fejezet az igazságosságnak a háborúban is megtartandó normái mellett száll síkra, minthogy Silhon elutasítja azt a machiavellista tézist, mely szerint „az elért győzelem az ügyet becületessé, a háborút igazságossá minősíti”.⁶⁷ Igazolásként ezúttal sem valamiféle vallás-

erkölcsi elvre, hanem „a természetjog (ragion'di natura) régi rendjé”-re hivatkozik.

A háború és az igazság kérdése – tudjuk jól – Zrínyit is kitaratóan foglalkoztatta; ennek szentelte Mátyás-tanulmányának egyik méltán híres részletét, a Mátyás cseh háborújának vallási „praetextus”-a felett elmélkedő részt – melyből a francia publicisztikával egybehangzó fordulatokat már fentebb idéztem. Zrínyinek ez a fejtegetése nagymértékben Silhonra, mégpedig éppen a most tárgyalt fejezetre támaszkodik.

Állítsuk egymás mellé Silhon és Zrínyi szövegeit:

... dico..., che la Religione per se sola sia per introdurla in luochi ove non si ritrova, non può essere il fondamento di una giusta Guerra.

Che se i scritti d'alcuni Santi huomini non sono pieni d'altro, che di essortationi à Christiani à prender l'armi contro Turchi, e se procurano sempre i Predicatori d'infiamarli, e accenderli di questo santo zelo. Se hanno i Pontefici pubblicato alle volte Crociate à questo fine, e se i Principi maggiori della Christianità vi si sono arrollati, e hanno à tale effetto posti in piedi formidabili esserciti; non bisogna immaginarsi, che si erano prese l'armi per direttamente estermiare le Setta Maomettana, e per abolire l'Alcorano; Non bisogna credere, che si sia mossa Guerra, per sforzare gl'Infedeli à

Az mostani világ (hogy ne nevezzek egy fejedelmet is) mikor szünet akar adni a maga hadakozásának, religiót obtendál; de hun vagyon az az egész keresztyének regulájában vagy Krisztus urunk tanításában, hogy fegyverrel kell eretneket, törököt az mi hitünkre hoznunk? Sohol bizonyára én azt fel nem találom, de találom azt, hogy békességesen, *tűréssel*, szenyvedéssel szenyvedjünk mindent. Az mi hitünk más vért nem akar ontatni, hanem a maga fiait az Isten dicsőségére. Ha sok szent embereknek *exhortatióját* az török, az eretnecség ellen látjuk; ha sok szent *prédikációkat*, kiket azok ellen való gyujtásunkra csináltak; ha istenfelő *pápáknak keresztes hadak támasztását*, kik között a mi szent Capistránusunkat,

– *ne ítéljünk azokból hogy a Mahumet, vagy Calvinus János, vagy Luther Márton hiti megbántására és semmivételtére cselekedtek ezeket,*

mutar Religione, *ne per introdurre il Christianesimo nelle anime loro col ferro. Questo sarebbe molto dal genio della nostra Religione lontano*, e molto à i costumi della primitiva Chiesa contrario, la quale non opponeva giamai, che la sola *patienza* alla forza, *ne lasciava sparger altro sangue, che quello de suoi figliuoli*, quando era oltraggiata; come diremo in altra occasione.

E adunque la Guerra contro il Turco ristretta tra i limiti dell'interesse temporale. Sfoderano direttamente i Christiani contro la Potenza de gli Ottomani, e non contro gli errori di Macometto [!] la Spada. *E in questo non mancano ad essi Ragioni, nè Titoli concludenti, ... che ... permettono a Christiani non solo il difendersi*, quando gli viene incontro, e che facciano resistenza alla procella, quando minaccia da quella parte; *ma anco l'assalire*, e prevenire, se non sopraggiunge qualche altra considerazione.⁶⁸

sem hogy erőszakkal más tévelygőket a mi hitűnkre hozzunk. Különb professiója vagyon az katholika hitnek, az ő geniumja idegen a háborúságtól. Szent Péternek nem vala szabad a maga ol-talmáért is kardoskodni.

Vannak más okok, és méltók kik kénszerítenek az török ellen, religiön kívül is, fegyvert fognunk,

és mások ellen is, akik reánk tusakodnak, akár azok a mi hitűnkön legyennek, akár ne: de csak csupán a religio *titulus* alatt rámenni valamely szomszédunkra vagy keresztyén fejedelemre, nem hiszem, hogy sem Isten előtt volna ez az ok kedves, sem emberek előtt elegendő.⁶⁹

Zrínyi teljesen saját mondanivalójához asszimilálja itt Silhon érvelését, s azt az őt közvetlenül érdeklő kérdésre, vagyis a más hitű keresztyénekkal való viszonyra vonatkoztatja. A párhuzamos szövegrész befejező soraiban („és mások ellen is, akik...”) pedig forrása szellemében, de teljesen önállóan fejleszti to-

vább a gondolatmenetet. Ugyanezt tapasztaljuk Zrínyinek ez után következő bekezdésénél is, melyhez a közvetlen indítékot ugyancsak Silhon szövege adta. A francia szerző az előbb idézett szövegrész előtt öt lappal azt fejtegeti, hogy a vallás és lelkiismeret dolgában a legszigorúbban el kell ugyan ismerni a pápa és küldöttei autoritását, mégis nem szükséges nekik minden dologban engedelmeskedni. Mint öntudatos gallikán, a pápának más ország politikai ügyeibe való beavatkozását kárhóztatja itt voltaképpen, s arra figyelmeztet, hogy nem kell neki engedni, ha a „ragione di natura” valamely kötelezettsége alól akarna felmenteni. Riasztó példaként említi itt a várnai katasztrófát, melyet Zrínyi is értékesít, bár eltérő fogalmazást nyújtva:

...Se Vladislao Re dell'Ungheria
havesse havuto ardire di resistere al
Legato [ti. Giuliano Cesarini], che lo
persuase à rompere senza occasione,
overo senza altro fondamento, che
di semplice corrispondenza, la Pace
da lui conclusa con Amurath Impe-
ratore de Turchi, e se non si fosse la-
sciato indurre da quella pretesa auto-
rità, che il Legato diceva havere di
sciorre quel modo formato, e ri-
stretto dalla Ragione delle Genti:
Non haverebbe, abbandonato il passo
a Vartes [!] con la perdita della bat-
taglia, nè haverebbe havuta ragione
Amurath, all' hora che nel mezzo del
conflitto, e nel maggior sforzo della
battaglia pareva la Vittoria inclinasse
dalla parte di Vladislao di chiamare
Giesù Christo al castigo d'un delitto,
e alla vendetta d'un Trattato violato,
in cui erasi interposto il suo nome per
confermarlo.⁷¹

Nem vala László királynak oka
Murát császár ellen fegyvert fogni,
mikor megesküdt vala néki szent
evangeliumra a békesség megtartá-
sára: de Eugenius pápa Julianus car-
dinál által elhité, hogy bízvást, lé-
leksérelem nélkül megbonthatja, kire
ő is dispensálá. De másképpen értette
az Isten, mert nem akará, hogy jó vége
légyen annak a kötés bontásának, aki-
ben az ő szent neve heában vétetett,
és emberek dispensatiója alá vette-
tett.⁷⁰

Silhon még egy másik történeti példát is elmond, majd utána levonja a tanul-
ságot, melyben Zrínyi ezúttal is követi őt:

*Non è la Religione discesa da Cielo per estinguer le Virtù da lei ritrovate in Terra, ne per atterrare la più maravigliosa opera prodotta dalla Ragione, ch'è la Società, distruggendo il suo primo fondamento, e la base principale, ch'è la buona fede.*⁷²

...

*Az Isten nem azért küldte annak a szép hierarchiának képét, úgymint religiót, közinkben, hogy azzal az emberi társaságokra rendelt és minden nemzetektől tartatott regulákat megbontsuk. Azaz ok nélkül és csak religiónak színe alatt valakire támadni nem jó, nem Isten kedve szerint való; ismég, ha szövetséget vetünk ellenségünkkel, azt megbontani, hit titulus alatt, bűn és nagy véték.*⁷³

...

Az idézett rész végén Zrínyi immár önállóan, de teljesen a francia teoretikus elveivel egyezően vonja le a következtetéseket. S ugyanebben a szellemben folytatja elmékedését, midőn kirohan „a mostani világban lévő papjaink” ellen, akik „zelusnak neve alatt lutheránusok és kálvinisták ellen declamálnak”, amivel „magok javát s nem az Isten dicsőségét keresik”. Végül visszakanyarodva Mátyás cseh hadjáratára, teljesen Richelieu publicistáinak módján határozza meg annak lényegét: „Nézzé meg minden ember, már ha igazán volt-e religio ennek a hadnak célja, holott a vége országoknak nyeresége s accessiója.”⁷⁴

A Mátyás-tanulmányunk politikai szempontból egyik legfontosabb, a valálsháborúkat és vallásüldözést elvileg elítélő része tehát a francia abszolutizmus megszilárdulását szolgáló politikai irodalom közvetlen leszármazottja. Miként a francia elméletírók és publicisták, illetve maga a bíboros főminiszter esetében, úgy Zrínyinél sincs szó a saját vallása, a katolicizmus iránti közömbösségről, vagy a vallási tolerancia elvének elfogadásáról. Nagyon is öntudatos katolikus ő, aki az ország vallási megosztottságát szerencsétlenségnek tartja, felismeri azonban, hogy ezen változtatni, a vallási egység helyreállítását szorgalmazni s pláne erőltetni az ország, a nemzet érdeke ellen való. S ezzel a felismeréssel álláspontra döntő ponton tér el a főúri ellenzék más vezető személyiségeinek, Nádasdynak, Wesselényinek, Lippaynak intranzigens katolikus nézeteitől. Zrínyitől származnak csak olyan kijelentések, mint „többre tartom a jóhiszemű lutheránust, mint a rosszhiszemű katolikust”,⁷⁵ vagy hogy „szeretne százezer lutheránust, ugyanannyi kálvinistát és római katolikust felfegyverezve látni”.⁷⁶ A vallási szolidaritásnak és elkötelezettségnek a politikai érdek, illetve a nemzeti szempont alá rendelése hasonlóképpen jelentkezik itt, mint a francia abszolutizmust kiépítő főpap szavaiban, melyek szerint „államügyekben egyetlen katolikus sem olyan vak, hogy többre becsüljön egy spanyolt egy hugenotta fran-

ciánál.”⁷⁷ Zrínyi koncepciójának meghatározásakor, nemzeti abszolútizmus, illetve megreformált rendiség távlatai között való elhelyezésekor valláspolitikai nézeteinek most ismertetett összefüggései nem hagyhatók figyelmen kívül.

Érintsük most röviden a *Ministro di stato* második kötetének anyagából a Zrínyi számára különösen fontos másik kérdést, vagyis az uralkodó ellen felázadt tartományok, országok problémáját.

Ismeretes, hogy az abszolútizmus korában általánosan érvényesült az az elv, hogy a törvényes uralkodó elleni mindenfajta lázadás elítélendő. Bármilyen ellentétek voltak is az egyes államok között, az abszolút uralkodók, illetve rendszereik között érvényesült bizonyos szolidaritás mindnyájuk alattvalóival szemben. Ennek a közös érdekvédelemnek a normái pedig előírták, hogy egyetlen uralkodó se támogassa más uralkodó alattvalóit törvényes ura ellenében, sőt inkább siessen segítségére. Ezt az elvet, melynek egyik legkésőbbi alkalmazása az 1849. évi magyarországi cári intervenció volt, sokan – s közöttük főként a spanyol és osztrák Habsburgok – kínos következetességgel meg is tartották. Annyira, hogy a spanyol kormány 1628-ban, La Rochelle-nél katonai segítséget nyújtott a francia királynak, minthogy eretnekek s lázadó alattvalók letöréséről volt szó. Egyes spanyol publicisták meg is vádolták Olivares spanyol főminisztert, amiért ezzel a lépésével, vagyis XIII. Lajos és Richelieu crósításával a spanyol államrezon ellen cselekedett, ami valóban így is volt. Ezt a gesztust, az állam érdekét minden más elv fölé helyező francia politika nem viszonozta. Sőt amikor 1640-ben kitört Spanyolországban a katalán felkelés, Richelieu azt nemcsak pártfogásba vette, de katonai támogatásban is részesítette. Az uralkodók közti szolidaritásnak ezt a – maga korában – példátlan felrúgását a politikai irodalomnak kellett igazolnia.

Ezzel egy olyan témakör hatolt be a francia politikai írók műveibe, melynek időszertűsége sokáig fennmaradt, még hozzá nem utolsósorban a magyar történelem alakulása folytán. A francia politika ugyanis később, Thököly és Rákóczi harcain idején is rálépett a más szuverén uralkodó „lázaszó alattvalói” támogatásának az útjára, alkalmat nyújtva ezzel publicistáinak és elméletíróinak a kérdés ismételt taglalására.⁷⁸ Silhon az első egyike, aki – a *Ministro di stato* II. kötete második könyve ötödik discursusában – felveti a kérdést, hogy a lelkiismerettel összeegyeztethető-e, hogy a francia király segítséget adott a spanyol király alattvalóinak. A válasza természetesen igenlő, érvelése azonban ez esetben meglehetősen gyenge. A segítségadást azzal indokolja, hogy Franciaország amúgy is háborúban állt Spanyolországgal, s minthogy az igazság az ő oldalán volt, jogos minden olyan lépés, mely ellenfelét gyengítette.⁷⁹ A francia politika valóban csupán kapóra jött eszközt látott a katalán felkelésben, amit ékesen bizonyít, hogy a nagy megsegítésnek az lett a vége, hogy Katalónia északi tartományát,

Roussillont Franciaország bekebelezte, a katalánok nagy többségét pedig sorára bírta.

Zrínyi ebből a fejezetből nem sokat profitálhatott, nem is látjuk nyomát, hogy felhasználta volna. Azt azonban nyilván megjegyezte, hogy a francia teoretikus igazságosnak nevezte azt a katalán felkelést, melyet ahhoz hasonló okok váltottak ki, mint amelyek az 1640-es évektől kezdve a magyar rendeket is ellenállásra készítettek. S felfigyelhetett arra is, hogy kedvelt szerzője – jelen kötete legutolsó fejezetében – a II. Ferdinánd ellen kitört 1618. évi cseh felkelést hozta példának az igazágtalan Habsburg-elynomás elleni jogos fellépésre.⁸⁰ Mindez azonban csak előkészítette azokat a felismeréseket, melyekre hamarosan a portugál események s az azokkal kapcsolatos olvasmányok adtak Zrínyi számára alkalmat. Előbb azonban gombolyítsuk tovább a Silhon, illetve a francia politikai irodalom ismeretéből meríthető tanulságok szálait.

A *Ministre de l'État* első két kötete mellett jól ismerte Zrínyi Jean de Silhon egy másik munkáját is, mely már Mazarin időszakához kapcsolódik. Silhon Mazarinnek is bizalmas munkatársai közé tartozott, mellette volt a Fronde viharos éveiben (házát fel is dúlták a lázadók), s ő írta meg Mazarin politikájának legsikeresebb apológiáját – feltehetően magának a nagy miniszternek az útmutatásai szerint: *Esclaircissement de quelques difficultez touchant l'administration du cardinal Mazarin* (Paris, 1650).⁸¹ Következő évi roueni kiadása Zrínyi könyvtárában is megvolt, kevés számú francia nyelvű könyve egyikeként.⁸² Sőt megvolt neki a mű latin fordítása is, mely 1652-ben Frankfurtban együtt jelent meg Antoine Aubery (1616–1695) *Histoire du cardinal de Richelieu* (Paris, 1650) című művének ugyancsak latin fordításával. E kétkötetes műnek kettős címlapja van. Egy előzetes címlapon csupán ennyi áll: *Ministerium cardinalis Richelii et Mazarinii cum observationibus politicis. Ab anno 1624. Usque 1652.* Majd ezt követi a bőbeszédű igazi címlap, mely a két kardinális idején „contra universam domum Austriacam” történt események elbeszélését ígéri. Ezután Aubery Richelieu-történetének fordítását kapjuk, majd újonnan kezdődő lapszámozással s új, rövid címlappal Silhon *Esclaircissement*-jének fordítása következik: *Ministerium Cardinalis Mazarini cum observationibus politicis.* A Zrínyi-könyvtár eredeti katalógusa a két kötetet két külön tételben és számon szerepelteti.⁸³ A Habsburg-ellenes tendenciájú munkát Zrínyi érdeklődéssel forgathatta, mert a ma is meglevő első kötetnek, vagyis Aubery művének elején és végén néhány bejegyzés olvasható. A történeti fejtegetést kísérő nagyszámú obszerváció, maxima, aforizma, adagia közül írt ki néhányat emlékeztetőül.⁸⁴

Zrínyinek a francia abszolutizmus sikeres nagy erőpróbája, a Fronde iránti érdeklődését mutatja, hogy Silhon *Esclaircissement*-ja mellett egy másik ugyanerről a tárgyról szóló kiadvány is megvolt könyvtárában. Könyvjegyzékében a

Politici szak utolsó, 40. tételének sommás címléírása („Observationes politicae”) ugyanis Shernig Rosenhanc-nak (†1663), Krisztina svéd királynő párizsi követének névtelenül kiadott *Observationes politicae super nuperis Galliae motibus* (h. n. 1649) című, kisebb terjedelmű munkájára vonatkozik.⁸⁵

4

A *Ministre de l'État* megjelenése után Silhon reputációja úgy megnőtt a politikai írók között, hogy mások műveit is kezdték neki tulajdonítani; így többek között a *Le conseiller d'État, ou recueil des plus générales considérations servant au maniement des affaires publiques* (Paris, 1632) című, névtelenül megjelent, s mondanivalóját, tendenciáját tekintve Silhon felfogásához közelálló, bár azzal nem mindenben egyező könyvet.⁸⁶ A mű szerzője valójában Philippe de Béthune (1561–1648), Sullynek (Maximilien de Béthune), IV. Henrik nagy miniszterének az öccse, aki IV. Henrik és XIII. Lajos szolgálatában mint diplomata jeleskedett. 1620–1621-ben például tagja volt a II. Ferdinándhoz küldött francia követségnek, mely közvetíteni próbált a II. Ferdinánd és Bethlen Gábor küldöttei között zajló hainburgi béketárgyalásokon.⁸⁷ 1627-től a francia király követe volt a pápai udvarban, és főleg a Habsburg-ellenes francia–pápai–velencei összefogás érdekében munkálkodott. Könyvét még 1624, Richelieu hatalomra kerülése előtt írta, és az sokáig csak kéziratban forgott; a benne kifejtettek azonban annyira megfeleltek a kardinális politikai céljainak, hogy jónak látták azt 1632-ben kinyomtatni.⁸⁸ A Silhon *Ministre*-jét olaszra fordító Muzio Ziccata később Béthune művét is lefordította (*Il consigliere di Stato, ovvero raccolta delle considerazioni più generali intorno al maneggio de' pubblici affari*, Venezia, 1646), de ő sem tudta, ki a szerző, csupán találgatni próbálta – sikertelenül – előszavában. Ez az olasz fordítás megvolt Zrínyi könyvtárában,⁸⁹ s további alkalmat adott számára a francia abszolutizmus politikai elméletének megismerésére. Silhonhoz hasonlóan Béthune is híve a toleranciának, az eretnekektől csupán engedelmességet kíván, s tagadja az egyháznak világi ügyekben való kompetenciáját. Az állam-rezon fontossága tekintetében pedig a Silhonénál radikálisabb álláspontot képvisel: a fejedelmek által elkövetett igazságtalanságokat – szerinte – ellensúlyozza a köz érdekében való szükségszerűségük és hasznosságuk.⁹⁰ Hogy a könyvet Zrínyi valóban forgatta, arról a fennmaradt példánynak egy bejegyzése tanúskodik. Műve elején Béthune azt fejtegeti, hogy a nép a szabadságot nem az anarchiában, hanem egy igazságos fejedelemség (*giusto principato*) uralma alatt találhatja meg. „Principato” a kor politikai irodalmában mindig abszolút hatalmat jelentett, a vele szembeállított anarchia pedig ebben az összefüggésben az ál-

landó belső bizonytalanságot és vizzályokat ébren tartó rendiség megfeleljje. Zrínyi egyértelmű állásfoglalását fejezi ki a 13. lapra általa beírt Claudianus-idézet: „Nusquam libertas gratior extat quam sub Rege pio”.⁹¹ Hogy nem alkalmi reflexióról van szó, azt a későbbiekben látni fogjuk.

Végül a Zrínyi-könyvtár még egy további olyan kötetét kell említenünk, melyhez Silhonnak is köze volt, noha címéből nehéz lenne erre következtetni. Nem is a politikai munkák csoportjában, hanem a *Militares* szakban találkozunk vele ilyen formában: „Sensi civili del Co. Maiolino Bisaccioni”. E kurta címleírás mögött a következő könyv rejtőzik: *Sensi civili del conte Maiolino Bisaccioni sopra il Perfetto Capitano di H. D. R. e sopra la Tactica di Leone imperadore* (Venezia, 1642).⁹² Már korábban megállapítottam, hogy e könyvből számos párhuzam idézhető a *Vitéz hadnagy* egyes aforizmáihoz, néhol meglepően egyező szövegezésben.⁹³ Valószínű, hogy egyes aforizmák forrását Bisaccioni művében kereshetjük. De mint a teljes címből kiderül, a könyv csak részben Bisaccioni munkája: ő – miként azt előszavában is közli – csupán közérdekű értelmezéseket (sensi civili) fűzött egy általa olaszra fordított francia munkához. Nem is tudja, ki volt ez utóbbinak a szerzője, a H. D. R. szigla mögött megbúvó francia „cavaliere”.⁹⁴ Nos, ez a „cavaliere”, a *Le parfait capitaine* című könyv szerzője, nem más, mint Henri duc de Rohan (1579–1638), 1611-től a francia protestánsok elismert vezére, XIII. Lajos idején a francia központi hatalom elleni három polgárháborúban a hugenották katonai vezetője. La Rochelle eleste (1628) s az ezt követő alais-i béke (1629) után Velencébe emigrált Richelieu egyetértésével, aki a megvert párt vezérét külföldön az ország szolgálatában igyekezett ezután hasznosítani, visszaadva a háború során elkobzott franciaországi birtokait is ennek fejében. Rohan ezt követően a franciákkal szövetséges Velence szolgálatában harcolt a mantovai örökösödési háborúban a Habsburgok ellen, majd Franciaország svájci intervenciója során (a protestáns Graubünden kanton érdekében) ő vezette a francia segélycsapatokat. Közben jó kapcsolatot tartott fenn Richelieu politikai propagandistáival; így Silhonnal, aki 1628-ban maga is Velencében tartózkodott, valamint Philippe de Béthune-nel, aki rokona is volt felesége, Marguerite de Béthune, Sully lánya révén, s aki ezekben az években szintén Itáliában tevékenykedett mint francia diplomata.⁹⁵

A Velencében, és az 1630-ban kitört pestis miatt részben Padovában töltött évek során, a gyakori kényszerű „otium” közepette vált íróvá. Először megírta *Mémoires*-ját, majd 1631 táján a *Le parfait capitaine*-t, végül 1632–1633 körül főművét, a – Zrínyi által nem ismert – *De l'intérêt des Princes et États de la Chrétienté* című politikai munkáját.⁹⁶ Ez voltaképpen egy nagyszabású külpolitikai tabló, mely az európai hatalmak erőviszonyait, illetve ezeken belül a Franciaország ja-

vára történt erőeltolódást elemzi.⁹⁷ Zrínyi nagy hasznát vehette volna, ha eljuttott volna hozzá!

Érdeklődéssel forgatta azonban a Bisaccioni olasz fordításában megismert *Le parfait capitaine*-t is, mely első ízben 1636-ban jelent meg Párizsban, XIII. Lajosnak ajánlva.⁹⁸ Rohan hadtudományi kérdésekről elmélkedik ebben a munkájában Caesar művei nyomán. Az a módszere, hogy összetömörítve elmondja Caesar műve egy-egy részének tartalmát, majd ehhez fűzi *Remarques* (az olasz fordításban: *Considerationi*) címen megjegyzéseit. Ezekben – mint azt a királynak írt előszavában hangsúlyozza – saját hadi tapasztalatait is értékesítette. Művéhez végül hozzászotolta Bölcs Leó császár *Tactica*-jának fordítását. A könyv sikeréről tanúskodik, hogy 1638-ban már egy második francia kiadása is megjelent, melyhez nem más, mint Silhon írt – nevének feltüntetése nélkül – hosszú előszót.⁹⁹ Ez nyilván a kormánykörök intenciója szerint történt, mert Chapelain külön levélben mondott érte köszönetet.¹⁰⁰ Az előszó írója, aki egyébként Rohan könyvére a *Ministre de l'État* II. kötetében is hivatkozik,¹⁰¹ felhívja a figyelmet arra, hogy a katonai mesterség ismerete az uralkodók számára is nélkülözhetetlen. Nemcsak az értekezleteken, de a háborúkban is nekik kell a vezetést vállalniok. Az ennek elmulasztásából eredő bajokra – mint általában a rossz vezetés és kormányzás illusztrálására – ezúttal is a Habsburgok gyakorlatából említ Silhon példát, méghozzá ismét magyar vonatkozásút. Ferdinándra utal ugyanis, akit elijesztett Várnánál és Mohácsnál elesett királyi elődeinek sorsa, s aki ezért hagyta, hogy gyatra generálisai Eszéknél és Budánál nagy vereséget szenvedjenek. Ezt a tanulságos hivatkozást Zrínyi sajnos nem olvashatta, mert Bisaccioni olasz fordítása az első kiadás alapján készült, melyben Silhon előszava még nem szerepelt. Ösztönző példát jelenthetett azonban számára magának Rohannak a személye, illetve írói attitűdje. Akárcsak ő, a francia szerző is első-sorban hadvezér, aki csak a hadi tevékenység kényszerű szüneteiben, amolyan nagyúri dilettánsként vesz tollat a kezébe. Silhon írja róla előszavában, hogy művét önmaga épülésére írta, nehogy szabad idejét haszontalan szórakozásokkal töltse; nem is szánta nyilvánosság elé, csupán a közérdeklődés ragadta ki kéziratát kezeiből, s végül maga a király óhajtotta kiadását. Bár az előszavak ilyen megjegyzései a szokásos toposzok körébe tartoznak, mégis jellemző, hogy Zrínyi előszavai, a nádori emlékirat, Vitnyédy és Megyery Zsigmond levelei¹⁰² hasonló kijelentéseket tartalmaznak, Zrínyinek a Rohanéval egyező magatartásáról tanúskodnak. Végül figyelmet érdemel, hogy a Bisaccioni–Rohan-kötet az egyetlen olyan mű Zrínyi könyvtárában, mely Caesar műveit kommentálja. Márpedig tudjuk jól, hiszen három aforizmájában (13., 26., 54.) is említi, hogy tervezett megjegyzéseket (aforizmákat, tanulságokat?) írni „Julius császár *Commentarius*ira”. Zrínyi munkamódszerét ismerve, biztosra vehetjük, hogy e

munkájához nem csupán a klasszikus szerző szövegét olvasva fogott volna hozzá, hanem hasznosította volna egy már előtte járó szerző Caesar-megjegyzéseit is, miként Tacitust kommentálva Alamos de Barrientos Tacitushoz írt aforizmaírt értékesítette. Ez esetben pedig más, mint Rohan könyve, nem jöhetett volna számításba.

5

A francia abszolutizmus irodalmának Zrínyi által történő ismerete és felhasználása nem korlátozódik a politikai írókra, hanem nagymértékben kiterjed a történetírókra is. A XVI–XVII. század politikai elméleti irodalma – a „tanulmány-irodalom” ugyanúgy, mint az értekezések – egyébként is a legszorosabban összefonódik a történetírással; bizonyos fokig abból veszi eredetét. Machiavelli *Discorsi*-jától kezdve a politikai művek jó része történetírókhoz, előbb Livius-hoz, később elsősorban Tacitushoz fűzött kommentárokból áll, gazdagon értékesítve az egykorú eseményeket megörökítő historikusok anyagát is. Közismert, hogy katonai és politikai műveiben Zrínyi milyen gyakran idéz történetírók műveiből, hivatkozik történeti olvasmányaiból merített példákra. Könyvtárában a régi és újabb történetírók műveinek színe-java megtalálható volt, érdeklődése a legkülönbözőbb korok és népek történetére kiterjedt. Mégis világosan megfigyelhető bizonyos történeti kérdések, illetve bizonyos történetírók iránti fokozott érdeklődése. A nagy antik szerzők és a magyar történeti művek magától értetődő sűrű felhasználásától eltekintve két témakör emelkedik ki Zrínyi történeti példaanyagából. A harmincéves háború svéd szakaszának eseményei alkotják az egyik ilyen kiemelt témakört, minthogy Zrínyi felismerte az innen nyerhető katonai tanulságok fontosságát.¹⁰³ A másik viszont politikai útkeresésével kapcsolatos, s éppen a francia monarchia megszilárdulásának viszonyosságai köré csoportosul.

Az utóbbi kérdéskör iránti feltűnő érdeklődését, az Aubery–Silhon-féle, már említett *Ministerium*-ot nem számítva, öt francia, illetve francia szolgálatban álló történetíró műveinek ismerete és írásaiban való felhasználása tanúsítja. Az egyiket, a nem is igazi történetíró Blaise de Monluc (1501–1577) marsallt éppen csak megemlíthetjük; olasz fordításban olvasott emlékiratából Zrínyi az 59. aforizmában egy katonai s nem is Franciaországban történt eseményt idéz.¹⁰⁴ Annál fontosabb szerző Enrico Caterina Davila (1576–1631), a XVII. század eleji olasz történetírással egyik legkiválóbb alakja. Davila gyerekkorától kezdve 1599-ig Franciaországban tartózkodott, s később, mikor már Velencében élt, írta meg a francia vallásháborúk történetét II. Henrik halálától 1598-ig *Historia della guerra civili di Francia* (Venezia, 1630) címen.¹⁰⁵ Davila munkája a politikai szempontú

történetírás remekműve, s ennek köszönhette, hogy Richelieu környezetében oly magasra értékelték. Chapelain Guicciardininél is nagyobbak tartja Davilát, s Silhon is támaszkodik rá politikai munkáiban.¹⁰⁶ Zrínyi könyvtárában a mű negyedik, 1642. évi kiadása volt meg;¹⁰⁷ aforizmáiban (45, 87) két helyen hivatkozik rá, de lehet, hogy a 20. aforizma III. Henrikkel kapcsolatos példáját is tőle idézi.

Míg Davila félig-meddig a kívülálló szemével, bizonyos objektivitással igyekezett tárgyat előadni, addig a francia polgárháborúknak Zrínyi által kedvelt többi történetírója a francia monarchia elkötelezett historikusa volt. Zrínyi számára a legkedvesebb közülük egy kevésbé jelentékeny történetíró, Gabriel-Barthélemy de Gramond (1590–1654), a toulouse-i parlament egyik vezető tisztségviselője; Richelieu politikájának híve, aki a kardinálisnak való gátlástalan hízelgéstől sem tartózkodva latin nyelven megírta XIII. Lajos korának történetét 1629-ig, *Historiarum Galliae ab excessu Henrici IV. ad annum 1629* (Toulouse, 1643) címmel.¹⁰⁸ A kritika sohasem sorolta a történetírás jelesebb termékei közé, Zrínyit azonban a francia abszolutizmus megszilárdulásának döntő szakaszáról tájékoztatta.¹⁰⁹ Megragadták figyelmét Gramond-nak az eseményekhez fűzött találó reflexiói; gyakran idéz is belőlük: a *Vitéz hadnagy*-ban három ízben (VI. disc., 41. af., 40. cent.), sőt a centuriák legvégén még külön is leírja néhány mondatát,¹¹⁰ a Mátyás-tanulmányban pedig ötször.

A francia abszolutizmus érdekében munkálkodó, Zrínyi által ismert történetírók sorába tartozik a Mazarin szolgálatába szegődött s itt Silhonnal is hivatali kapcsolatba került olasz Vittorio Siri (1608–1685) is. Hogy Zrínyi milyen sokra becsülte ezt a termékeny publicistát, s hogy mit profitált monumentális kortörténete, az *Il Mercurio overo historia de' correnti tempi* köteteiből, az *Adriai tengernék Syrenaia* címlapmetszete ikonográfiáját is innen kölcsönözve, azt másutt részletesen megírtam.¹¹¹ Ezúttal elég csak arra utalnom, hogy a tizenöt kötetes munkának Zrínyi könyvtárában is megtalálható első három kötetében a francia eseményekkel kapcsolatban is bőséges anyagot találhatott olvasója, természetesen Richelieu, illetve Mazarin politikáját igazoló tárgyalásban.

A francia történetről tájékoztató szerzők közül – a kronológia sérelmével – utolsónak hagytam az előbbieknél korábbi Pierre Mathieu-t (1563–1621), mert Zrínyi szempontjából való jelentősége túlnő a történeti tények megismertetésén. Mathieu kezdetben ugyan a Liga híve volt, de 1594-ben IV. Henrikhez csatlakozott, s nemsokára a monarchia hivatalos történetírója lett. A rendkívül könnyen és sokat író, minden lehetséges műfajt művelő udvari irodalmár típusa, sok alkalmi írás szerzője¹¹² (IV. Henrik Erzsébet nevű leányának dedikálva például Magyarországi Szent Erzsébet életét is megírta: *Elizabeth, fille du roy d'Hongrie*, Paris, 1607). Mint történetírónak – a maga korában – nagy tekintélye volt.

Richelieu köre jól hasznosíthatta a IV. Henrik politikáját igazoló történeti előadását,¹¹³ Velencében pedig – Pietro Matteinek nevezve – egyenesen a francia történetírás mesterének tekintették, s valamennyi történeti munkáját lefordították és kiadták. Főműve, az *Historie des derniers troubles de France sous les regnes d'Henry III et d'Henry IV.* . . . először Lyonban, 1594-ben jelent meg, majd újabb és újabb folytatásokkal kiegészítve, még számos alkalommal napvilágot látott. A legteljesebb 1622. évi, párizsi kiadásban a mű már felölelte IV. Henrik uralkodásának egész időszakát. Ezt a változatot fordította olaszra Alamos tolmácsolója, Girolamo Canini és adta ki Barezzo Barezzi Velencében 1638-ban *Della historia delle guerre intestine, e delle rivoluzioni di Francia* címen. Ez az olasz kiadás megvolt Zrínyi birtokában; elsősorban innen szerezte az általa oly nagyra tartott IV. Henrikre vonatkozó ismereteit.¹¹⁴ Mathieu könyvét írói munkássága során mindvégig forgathatta, mert nemcsak a 87. aforizmában idézi, de még 1662-ben, a Montecuccoli ellen írt vitairatban is.

Mathieu azonban nemcsak saját korának historikusa volt, de a kor politikai célzatú történetírásának szellemében monográfiákat írt olyan múltbéli uralkodókról vagy miniszterekről is, akiknek a tettei alkalmat adtak a jelenre vonatkoztatható politikai tanulságok levonására. Így megírta többek között IX. Szent Lajos francia király életét (*Histoire de saint Louys*, Paris, 1618), továbbá – Tacitus és mások alapján – Tiberius császár mindenható kegyencének, Seianusnak a történetét (*Aelius Sejanus, histoire romaine recueillie de divers auteurs*, Paris, 1617). Ez utóbbi olasz fordításának egyik kiadása (*Historia d'Elío Seiano*, Venezia, 1641) Zrínyi könyvei között is szerepel.¹¹⁵ Történeti monográfiái között a legfontosabb azonban a francia abszolút uralkodók nagy előfutáráról, az erős központosított monarchiát megteremtő XI. Lajosról írt könyve: *Historire de Louys IX, roy de France, . . . Enrichie de plusieurs observations . . .* (Paris, 1610). A cím maga is jelzi, hogy a szerző nem elégszik meg hőse tetteinek bemutatásával, hanem – a „prectistica” módszerével – kommentálja is azokat, levonva belőlük az aktuális tanulságokat. A Canini olasz fordítását kiadó Barezzi különösen nagyra értékelte a könyvet a politikai elmélet szempontjából. Az 1638-ban megjelent harmadik kiadás (*Della historia memorabile di Luigi XI. re di Francia*) címlapján kiemeli, hogy benne „felismerhető, milyen kiválót és csodálatosat hozhat létre a legkitűnőbb államrezon; és mesterien s valószerűen megrajzolva látható a politikus fejedelem tökéletes mintaképe”.¹¹⁶ Mathieu könyvének az „observatio”-kat tartalmazó utolsó részét Barezzi különválasztotta s külön kötetben adta ki *Giuditio politico sopra la vita di Luigi XI. re de Francia . . .* címmel. Az 1637-es kiadás címlapja hangsúlyozza, hogy a kötet „XI. Lajos személyéről értekezve együttesen láttatni engedni mindazokat a legfőbb adottságokat, melyeket egy feladata magaslátán álló fejedelemtől megkívánunk”. S hogy a tanulságok még tovább általánosítha-

tők legyenek, Barezzi XI. Lajos történetéből és a róla szóló *Giuditio*-ból kicédu-
lázza Mathieu summázó megállapításait, bölcs mondásait, s azokból *Specchio
della scienza politica* címen külön maximagyűjteményt állított össze, melyet az-
után a *Giuditio* kiadásához csatolt.¹¹⁷ Zrínyi könyvtárában a XI. Lajos-történet
nem volt meg, a *Giuditio* és a hozzákapcsolt *Specchio* azonban igen.¹¹⁸ Hogy
Mathieu-nek, illetve Matteinek ezt a munkáját Zrínyi nagy haszonnal forgatta,
azt már korábban bizonyítottam, benne jelölve meg Zrínyi Mátyás-tanulmá-
nyának műfaji mintáját.¹¹⁹ Amiképpen Mathieu a XI. Lajossal kortárs Commy-
nes *Memoires*-ja alapján végigköveti a nagy király tetteit, s azután a politikai el-
mélet, valamint saját kora szemszögéből mérlegeli, értékeli azokat, ugyanígy
tekinti át Zrínyi Bonfini nyomán Mátyás életét, és alkotja meg a saját kora elé
mintaképpül állított – XI. Lajossal egy időben, hasonló feladatot betöltő – nagy
magyar királyról a maga „giudizio politico”-ját.

De a XVII. századi francia politikai irodalom tükrében az eddigieknél is job-
ban kell hangsúlyoznunk annak a ténynek a jelentőségét, hogy Zrínyi Mátyás-
tanulmányának háttérében kimondatlanul is ott húzódik XI. Lajos alakja. Az
úgynevezett százéves háborút sikerrel lezáró, Franciaország egységét helyreál-
lító s a központosított királyi hatalmat megteremtő XI. Lajos nem az egyik volt
a francia abszolutizmus képviselői által magasztalt és követendőnek ítélt példák
közül, hanem ő volt egyértelműen a példakép, pontosabban a nemzeti példakép.
Mert volt egy klasszikus világtörténeti minta is: a Tacitus *Annales*-éből
megismert Tiberius császár. A császár tettei ugyanis, tekintet nélkül arra, hogy
emberi és erkölcsi szempontból mennyire kifogásolhatók és elítélhetők, a kor-
látlan fejedelmi hatalom megszilárdításának a technikája szempontjából rend-
kívül tanulságosak. Tacitus Tiberius-fejezetei ezért amolyan történeti olvasó-
könyvként jöttek divatba a XVI. század végétől kezdve, melyben gyakorlati
példákon keresztül lehetett megismerni a Machiavelli *Il principe*-jéből megismert
elveket. Tiberius sokak szemében az államrezon elvének és gyakorlatának ta-
nítómestere lett, akire ráadásul könnyebb volt hivatkozni, mint a gyűlöletesnek
tartott Machiavellire. Tacitus elvégre klasszikus szerző, s Tiberius egy régi kor
történeti személyisége, a rájuk való hivatkozásért az írókat nem érthette a velük
való azonosulás vádja, különösen ha némi morális elmarasztalásnak hangot ad-
va, elhatárolták magukat tőlük.

Érthető, hogy különösen Franciaországban, az abszolutizmus klasszikus ha-
zájában, a Tiberius-példának fokozott jelentősége volt. De mivel a császár még-
iscsak egy nagyon régi korban, más történeti feltételek között uralkodott, szük-
ség volt egy olyan történeti személyiségre, akin keresztül az egyeduralkodás
technikájának kérdései a hazai kontextuson belül vizsgálhatók. Erre volt igen
alkalmas XI. Lajos személye, kinek tettei – akárcsak Tiberiusé Tacitusnál –

Commynes *Mémoires*-jában kiválóan tanulmányozhatók voltak. A családja nagy részét kiirtó, szeszélyes, hitszegő Tiberius alakja egyébként sem volt teljesen szalonképes, s ezért egyetlen uralkodó sem vállalhatta eszményképének. Bár Vittorio Siri egy helyen Richelieu-t a „századunk Tiberiusa” epitetonnal látja el,¹²⁰ megnyugtatóbb volt a XI. Lajoshoz való hasonlítgatás, illetve Tiberiusnak vele való ellensúlyozása. Amint azt például Jean Sirmond (1589 m.–1649), a Richelieu-korszaknak Chapelain, Balzac és Silhon köréhez tartozó jeles politikai írója teszi, aki a kardinálisban azt értékeli, hogy Tiberius és XI. Lajos kormányzási művészetét követi, mert „az egyik a római császárok, a másik a mi összes királyunk között volt a legkörültekintőbb”.¹²¹

XI. Lajosnak ez a kultusza IV. Henrik korában kezdődött. Állítólag ő maga volt az, aki Mathieu-tól a XI. Lajosról szóló munkát, de ugyanígy egy Tiberiusról szólót is, megrendelte. Mathieu mindkét feladatot teljesítette, az utóbbit a miniszteréről, Seianusról írt mű formájában.¹²² Persze XI. Lajos sem tekinthető teljesen tisztakezű uralkodónak, az államrezon elvével szemben valláserkölcsi szempontokat képviselő írók nem is mulasztották el zsarnokként és képmutatóként beállítani. Sokat idézték, éppen Mathieu munkája nyomán, XI. Lajos híres mondását: „Aki nem tud színlelni, nem tud uralkodni”.¹²³ Az államrezon írói azonban, még az erkölcsi princípiumokat annyira komolyan vevő Silhon is, ezt az elvet helyesnek, az állam üdve érdekében nélkülözhetetlennek tartották. Már a Cospéan püspöknek címzett nyílt levelében is kitért erre Silhon, éppen XI. Lajost emlegetve; a *Ministre de l'État* különböző kötetekben pedig többször is visszatér rá. A legvilágosabban a – Zrínyi által már nem ismert – III. kötetben foglalta össze álláspontját XI. Lajos uralkodásáról: „XI. Lajos elnyomta népét, kevésbé szerették őt, mint XII. Lajost. De kétségkívül többet tett az állam javára. A fejedelmek olyanok, mint az orvosok; nagyobb szeretet övezi azt, aki befejezi a gyógyítást, mint aki elkezdte.”¹²⁴ A helyzetet a legjobban azonban a francia államrezon-irodalom legnagyobb alakjának, a Machiavelli-, Tacitus- és Gracián-fordító Amelot de La Houssaye-nek (1634–1706) az esetével szemléltethetjük. 1683-ban adta ki *Tibère. Discours politiques sur Tacite* című munkáját. Ebben nyíltan megmondja, hogy Machiavelli említését mellőzi, mert művét azoknak is szánja, akik e nevet nem szeretik. Hogy pedig a Tacitus szövege alapján Tiberius tetteiről írt kommentárjai világosabbak legyenek, újabb kori történeti példákat is beleszó előadásába, mégpedig Commynes műve alapján, vagyis éppen XI. Lajossal kapcsolatban. Órála egyébként – aligha hitelt érdemlően – azt is állítja, hogy Tacitus olvasói közé tartozott, akárcsak később IV. Henrik.¹²⁵

Ami mármost Zrínyi Mátyás-tanulmányát illeti, az szervesen beleilleszkedik a sorba. Tiberiusszal ugyan nem vonja Zrínyi párhuzamba Mátyást, de két utalásával is elárulja, hogy műve írásakor az *Annales* a keze ügyében volt, hiszen ép-

pen Tiberiust említve még Tacitus-kiadása lapszámát is közli.¹²⁶ XI. Lajos neve sem fordul elő a tanulmányban, de az őt elődjének tekintő, s emlékét politikai célzattal felelevenítő IV. Henrik királyé már igen, Nagy Sándorral, Julius Caesarral egy sorban.¹²⁷ Mathieu (azaz Mattei) könyvét pedig egy helyen idézi is; a francia historikus művével való vitathatatlan szövegegyezést pedig már korábban kimutattam.¹²⁸

Az is valószínű ezek után, hogy Zrínyinek a színlelés hasznossága melletti állásfoglalása („az mikor dissimulációval vihetünk többet végben, az igazság szereteti kénszerít minket, hogy dissimuláljunk”)¹²⁹, melyet a nádori emlékiratban olvashatunk, nem független XI. Lajos híres mondásának, Mathieu *Giudizio*-jának s Silhon reflexióinak az ismeretétől.

A francia eseményekkel foglalkozó, Zrínyi által felhasznált történeti művek vizsgálata további tényekkel s megfontolásokkal járul tehát hozzá Zrínyi politikai gondolkodásának a nemzetközi kontextusban való elhelyezéséhez. Ha ehhez még számításba vesszük, hogy például a Silhon nyomán írt discursusokban további tanulságos francia történeti példaanyag került be műveibe, akkor bátran kimondhatjuk, hogy Zrínyi írásai a korabeli magyar irodalomban egyedülálló módon tanúskodnak a francia történet és politika iránti érdeklődésről. Pedig a XVII. század első fele a magyar-francia érintkezések, művelődési kapcsolatok, a francia kultúra magyarországi ismerete és jelenléte ezeréves történetében a mélypontot jelentette. A század derekán megkezdődött ugyan Descartes eszméinek a hatása, ez azonban akkor nem Franciaország, hanem Hollandia szellemi kisugárzásaként jelentkezett. Zrínyi francia orientációja tehát egészen kivételes; úttörő jellegű, s egy nagy jövőjű politikai, ideológiai és kulturális folyamat elindítója.

6

Újszerű tájékozódásában Zrínyit nem valamiféle frankofil szempontok vezették. Semmi jele, hogy franciául tudott volna. Az európai szellemi elit nemzetközi nyelve ekkor még az olasz, az ő kultúrája, tájékozottsága is olaszos jellegű, s a francia kérdésekhez is olasz közvetítéssel jutott, a francia írók műveit (Silhont, Mathieu-t stb.) olaszul olvasta.

Ismeretes, hogy könyveinek jelentős részét, a friss könyvújdontságoknak pedig a többségét Zrínyi a velencei könyvpiacon szerezhette be. Jobb helyen nem is lehetett volna, hiszen a XVII. század első felében Velence volt a politikai könyvkiadás nemzetközi központja. Következett ez a köztársaság egyedülálló, független státusából: az abszolutizmusok Európájában, s különösen a spanyolok, a pápa és a kis helyi zsarnokok közt felosztott Itáliában a szabadság földjé-

nek, a rend, a belső biztonság mintaállamának tűnt. E szabad városból páratlan kilátás nyílt az egyre szövevényesebb európai politikára. A minden országból ideseregülő követek, illetve a példás körültekintéssel működő velencei diplomácia jóvoltából Velence ekkor a nemzetközi politika információs központja. A széles körű politikai tájékozottságot lehetővé tette és meg is követelte Velence hagyományos törekvése az itáliai politikai egyensúly fenntartására. Mióta pedig az itáliai politika külső hatalmak függvénye lett, amolyan aktív semlegesség, végleges el nem kötelezettség jellemezte Velence külpolitikáját. Az Itália sorsát eldöntő hatalmak közül mindig a fenyegetőbb erő gyengítésére törekedett, ami a spanyol Habsburgok hegemoniája idején egy óvatosan franciabarát irányzatnak kedvezett.¹³⁰

Mindez tükröződött a velencei könyvkiadás ideológiailag és politikailag igen tarka színekében. A protestáns szerzők s az „ateisták” (például Machiavelli) ugyan hiányoztak belőle, de a köztársasági rendszer szószólóinak (Paruta, Boccalini stb.) a művei éppúgy megtalálhatók benne, mint az abszolútizmus politikai elméletét és gyakorlatát hirdető és tanító államrejon-irodalom termékei, akárcsak a francia érdekeket képviselő irodalom mellett a spanyol politika székertőlóinak a könyvei, vagy a barokk egyházi ortodoxiát hirdető munkák szomszédságában a késő reneszánsz gyanakvással szemlélt gondolkodóinak (például Montaigne) alkotásai. Bár Zrínyi ideológiai-politikai természetű olasz könyvei közt nincs minden lehetséges árnyalat képviselve, összetételük korántsem vall valaminő egyoldalúságra. A Zrínyi-könyvtár sokirányú tájékozódásra, többféle elkötelezettségre is nyújthatott lehetőséget. Hogy Zrínyi a könyvtárába eljutott olasz politikai könyvek közül éppen a francia abszolútizmust szolgáló és igazoló köteteket részesítette előnyben, az nem magától értetődő adottság tehát, hanem éleslátásról tanúskodó politikai felismerés, tudatos választás eredménye.

Ha pedig figyelmünket kiterjesztjük Zrínyi kedvelt francia szerzőinek a fordítóira és kiadóira is, akkor kiderül, hogy Zrínyi a velencei szellemi életben is egy franciabarát kör tevékenységét tüntette ki érdeklődésével. Sorra véve az egyes művek kapcsán már említett neveket, megleznünk kell sajnos a Silhon és Béthune műveit fordító Muzio Ziccatát, mert személyéről semmit sem sikerült megtudnom; lehet, hogy álnévről van szó. Silhon *Ministre*-jének kiadója, Marco Ginammi nyomdász azonban már jól ismert személy, akinek műhelyéből új felfogást tükröző munkák, mint Silhon művei is, valamint ekkortájt gyanúnak tartott korábbi szerzők, mint például Montaigne vagy az amerikai indiánok jogaiért síkraszálló Las Casas könyvei egyaránt kikerültek. Montaigne fordítója ugyanaz a Canini, akit mint Alamos de Barrientos aforizmáinak, illetve mint Pierre Mathieu történeti munkáinak a fordítóját már megismertünk.

Ez a Girolamo Canini d'Anghiari (1551–1631), a világnézeti nyitottságáról ismert Gesuati-rend szerzetese volt, hatalmas fordítói, kommentátori és szövegkiadó tevékenységet folytatott, igen sok nyelvet – köztük a magyart is – ismert.¹³¹ A velencei szellemi élet spanyolelles és franciabarát köreihez tartozott, akárcsak Mathieu-fordításainak kiadója, Barezzo Barezzi (1560–1643–1644). Ez utóbbi, noha kitűnő hispanista, s spanyol pikareszkregények fordítója, nagy csodálója és híve volt Franciaországnak.¹³² Ezért adta ki többször is IV. Henrik történetírójának műveit, sőt 1638-ban valamennyi olaszra fordított művét három vaskos kötetbe kötve amolyan összkiadásként is forgalomba hozta *L'opere del sig. Pietro Mattei, historiografo de, Rè di Francia* címmel. Frankofil felfogását jól mutatja a Zrínyi által is felhasznált *Della historia delle guerre intestine...* kiadói előszava, melyben IV. Henrik teteteiről azt írja, hogy azok „nemcsak csodálatra és bámulatra méltóak, de csodások is, mert nyíltan megmutatkozik bennük a mindenható, örök Isten nagy oltalma és legfőbb gondviselése Franciaország védelmében”.¹³³ Bár másképpen indult, de végül a francia monarchia vonzaskörébe került Rohan fordítója, Maiolino Bisaccioni (1582–1663) is. Élete nagyobb részében mint katona és mint kalandor politikus tevékenykedett, két ízben Magyarországon is harcolt a császári seregben: így 1601–1603-ban a török, 1619-ben pedig Bethlen Gábor ellen. Később a spanyolok Nápolyból való kiűzésére kovácsolt terveket, majd 1635-től kezdve Velencében élt, ahol számos francia művet, főként szépirodalmiakat fordított olaszra, s XIV. Lajostól a márkí címet is megkapta.¹³⁴ Élete főműve egy, a kora eseményeit összefoglaló történeti munka, a *Historia delle guerre civili degli ultimi tempi* (Venezia, 1652), melyet Zrínyi is megszerzett, s melyből a katalán és a portugál felkelésre, a nápolyi és az angol forradalomra, illetve a Fronde eseményeire vonatkozó ismereteit bővíthette.¹³⁵

Zrínyi könyvtárának *Politici* szakjában még további olyan könyveket találunk, melyek szerzői a francia orientáció itáliai hívei voltak. Közéjük tartozott a genovai Filippo Maria Bonini (szül. 1612) palestrinai apát, egy időben XIV. Lajos egyik udvari prédikátora.¹³⁶ *Il Ciro politico* (Venezia, 1648) című, Xenophón nyomán írt könyvét Zrínyi haszonnal forgatta, a könyv utolsó üres levelére számos emlékeztető kijegyzést írt, s 13. aforizmájában utalt is rá. A politikai műveknek abba a típusába tartozik, amelyben egy nagy egyéniség teteteinek mérlegelése útján jut kifejezésre a szerző mondanivalója, tehát számításba jöhet a *Mátyás-elmélkedések* egyik műfaji mintájaként is.¹³⁷ Ez a meglehetősen jelentéktelen szerző annak az Antonio Barberini (1607–1671) kardinálisnak, pályája végén Palestrina püspökének volt az embere, aki a harmincas évektől kezdve a katolikus hierarchián belül a franciabarát irányzat legfőbb képviselője volt. Az ő szolgálatában állt eredetileg a fiatal Mazarin is, ő ajánlotta be Richelieu-nek, s ezen

a réven juthatott azután másik pártfogoltja, Bonini is álláshoz XIV. Lajos mellett. Midőn VIII. Orbán, a fiatal Zrínyit is kihallgatáson fogadó Barberini pápa, 1644-ben meghalt, s utódjává a spanyol irányzatot képviselő X. Incét választották, Antonio Barberini kardinális ellen eljárás indult, ami elől Párizsba menekült, megkapva Mazarin jóvoltából Poitiers és Reims püspökségét.¹³⁸ Szökése körül nagy pamfletháború indult meg, melynek során a franciabarát kardinális álláspontját egy Raffaele dalla Torre (1579 k.–1667) nevű híve fejtette ki röpiratában (Perugia, 1646). Ettől a rendkívül termékeny, de nagyon közepes genovai írótól is volt egy könyve Zrínyinek: a *tacitista irodalom* átlagterméséhez tartozó *Astrolabio di stato* (Venezia, 1647).¹³⁹ Antonio Barberini köréből még egy harmadik könyv is eljutott Zrínyihez: Ambrogio Marliani (1562–1632) aszketikus írónak, a Lateráni Kongregáció tagjának *Theatrum politicum* (Roma, 1631) című, Barberininek ajánlott tanulsággyűjteménye.¹⁴⁰

Franciaszimpátiáról árulkodik a velencei Tommaso – igazi nevén Gian Filippo – Roccabella bencés szerzetes is, akinek *Iddio operante* című munkáját említi Zrínyi könyvjegyzéke.¹⁴¹ Minthogy a vallásos mű a *Politici* szakban szerepel, valószínűleg hozzá volt kötve a szerző másik négy munkája: a *Prencipe deliberante*, a *Prencipe morale* két része és a *Prencipe pratico*; ezek legismertebb 1645. évi velencei kiadásai ugyanis többnyire a fentivel egybekötve kerültek forgalomba. A maga korában népszerű író, a *Prencipe morale* első részét D’Avaux velencei francia követnek ajánlotta. Végül itt említjük meg – bár nem itáliai kiadványról van szó – Joannes A. Chokier de Surlet franciabarát, nápolyi származású írónak, egy IV. Henrik halálára írt latin oráció szerzőjének, *Thesaurus politicorum aphorismorum* (Mainz, 1613) című kompilációját, melynek Zrínyi az 1643. évi kiadását birtokolta.¹⁴²

Zrínyi „választása” még plasztikusabban áll előttünk, ha azt is megvizsgáljuk, mennyire és hogyan használta fel a Richelieu és Mazarin által képviselt politika ellenfeleinek s általában a spanyol pártnak a könyveit. Az intranzigens francia katolikusok közül Zrínyi Nicolas Caussin (1583–1651) jezsuitának *La cour sainte* (Paris, 1624) című könyvét ismerte, természetesen ezt is olasz fordításban. Caussin 1637-ben XIII. Lajos gyóntatója lett, s mivel súlyos bűnnek tekintette az államérdék fölébe helyezését a vallásának, a királyt Richelieu politikai vonala ellen próbálta hangolni, amiért 1638-ban távoznia kellett a király mellől, sőt a bíboros miniszter száműzetésbe is kényszerítette.¹⁴³ A keresztény udvari ember kézikönyvének szánt munkáját még jóval az ellentétek kieleződése előtt írta, s így abban nincs is még nyoma annak az elvakult harciasságnak, mely azt mondatta vele később, hogy az egyház Attila és Alarik alatt sem szenvedett annyit, mint Richelieu idején. Zrínyi könyvtárában¹⁴⁴ e kegyes munka első részének, a Silhont kiadó Ginammi nyomdájában megjelent 1637. évi olasz kiadása (*La corte*

santa, o istituzione christiana de' grandí) volt meg. Zrínyi példánya fenn is maradt, sőt két apró bejegyzés arról tanúskodik, hogy tulajdonosa azt forgatta is, de érdekes módon a könyv mégsem szerepel könyvtárának 1662-ben készült katalógusában.¹⁴⁵ Műveire gyakorolt hatásának pedig semmi nyoma.

A Habsburgok világába vezet Zrínyinek egy további könyve, a névtelenül megjelent *Il perfetto ambasciatore . . . Opera politico-historica* (Venezia, 1649).¹⁴⁶ A mű szerzője egy szép hosszú nevű spanyol úr, Don Juan Antonio de Vera y Zuñiga Figueroa, Conde de la Roca (1587–1658), IV. Fülöp király diplomatája, egy időben velencei követe.¹⁴⁷ *El enbaxador* (Sevilla, 1620) című könyvét *Le parfait ambassadeur* (Paris, 1635) címen Lancelot fordította franciára, s ebből készítette Muzio Ziccata az olasz fordítást, s azt a Velencében tartózkodó „Umberto Giovanni Zernin” bárónak, a III. Ferdinánd konstantinápolyi követeként ismert Hermann Zernin von Chudenitz unokaöccsének ajánlotta. Vajon Zrínyit az általa bizonyára személyesen is ismert császári követ neve riasztotta el a spanyol diplomata könyvétől? Nem tudhatjuk. Biztos azonban, hogy nem olvasta – a könyvtárból fennmaradt példány ugyanis nincs felvágva.

Vera y Zuñigának, Roca grófjának tulajdonítja a bibliográfiai irodalom egy Zrínyi könyvtárában található másik politikai tárgyú kiadvány szerzőségét is.¹⁴⁸ A politikai könyvek között 24. sz. alatt szereplő, *Intrichi del nostro tempo overo exceptioni politiche contro le regole evangeliche* című, névtelenül, hely és idő megjelölése nélkül kiadott pamfletről van szó.¹⁴⁹ A „Vox Populi” megjelölés mögé búvó szerző azt óhajtja bizonyítani, hogy „keresztényeknek [azaz katolikusoknak] eretnekekkel való szövetsége annyira megvetendő bűn, hogy az semmiféle jogcímmel, sem valóságossal, sem előrán cigálttal nem igazolható”.¹⁵⁰ A francia politika egyik alapelvét támadó röpiratot Zrínyi lehet hogy olvasta, mondanivalóját azonban el nem fogadhatta.

Nem találjuk Zrínyi érdeklődésének a jelét más hasonló esetekben sem. Amennyiben elolvasta Quevedo *Aviso di Parnaso*-ját (Antopoli [Antibes], 1618), melyben a XVII. század eleji spanyol szellemi életnek ez a nagy alakja a velencei köztársaságot és a savoyai herceget gúnyolja Traiano Boccalini spanyolelleses „ragguagli di Parnaso”-jának modorában, akkor nyilván nem mulasztotta el az ezzel egybekötött elleníratot, a Valerio Fulvio Savoiano álnevű szerző ugyanott, ugyanakkor kiadott *Castigo esemplare de' calunniatori* című válaszát is tanulmányozni.¹⁵¹ Arról sem tudunk, hogy sokat forgatta volna a spanyolok szolgálatában álló Girolamo Frachetta (1558–1620) III. Fülöp spanyol királynak ajánlott nyolcszáz lapos munkáját, az először 1613-ban Velencében kiadott *Il seminario de' governi di stato et di guerra*-t.¹⁵² Könyvtárában az 1617. évi második kiadás volt meg, melyet nem is a politikai, hanem a katonai könyvek szakjába sorolt.¹⁵³

A nyolcezer maximát és száztiz discursust tartalmazó, rendkívül zavaros „szeminárium” a politikai és katonai „precettistica” meglehetősen lapos terméke.

A franciaellenes irányban elkötelezett politikai írók közül Virgilio Malvezzi (1595–1654) az egyetlen, akinek munkáját vagy munkáit Zrínyi nemcsak olvasta, de értékelte és fel is használta. A bolognai Malvezzi családban hagyományos volt a spanyolhűség, a család több tagja mint katona szolgálta a spanyol érdekeket, s ebben 1625-ben Virgilio is követte őket. 1636-ban IV. Fülöp főminiszterének, Richelieu nagy ellenfelének, a Duca d’Olivares-nek a hívására Madridba ment, ahol hamarosan a monarchia történetírójává nevezték ki. Közben diplomáciai feladatokat is teljesített, majd a spanyol király fényes nyugdíjával Bolognába tért vissza 1646-ban. Bizonyos fokig Jean de Silhon ellenpárja volt: miként ennek Richelieu, neki Olivares volt az eszményképe, benne látta s róla rajzolta meg az ideális miniszter portróját, *Il ritratto del privato politico christiano* (Bologna, 1635) című munkájában. Különösen azt értékeli benne, hogy Isten szolgálatát, vagyis az eretnekek elleni harcot minden másnak fölébe helyezte. Franciaországot itt is, egyéb műveiben is határozottan támadja, amiért megtűri kebelén belül az eretnekeket.¹⁵⁴ Malvezzi írói hírnevét azonban nem ezeknek a nézeteinek, s nem is a spanyol szolgálatban írt történeti műveinek köszönhette. Zrínyihez mindezek el sem jutottak. Népszerűségét elméleti műveivel alapította meg, melyek közül időben az első a fiatal korában írt, s Marco Ginammi által kiadott *Discorsi sopra Cornelio Tacito* (Venezia, 1622). Széchy Károly Zrínyi-életrajza óta ismert, hogy Zrínyi az 1635. évi kiadásnak könyvtárában meglévő példányát alaposan tanulmányozta, abba feltűnően nagy számú és terjedelmű bejegyzéseket eszközölt, s Malvezzi szövegét az 52., 87. és 94. sz. aforizmákhoz nagymértékben felhasználta.¹⁵⁵ A katonai és politikai pályája előtt álló szerzőnek ebben a könyvben későbbi politikai elkötelezettsége még nincs jelen. *Discorsi*-ja, mely a tacitista irodalom jobb alkotásainak egyike, elsősorban a politikai cselekmények pszichológiai és technikai aspektusait vizsgálja, az ezek iránt érdeklődő Zrínyi számára tehát hasznos olvasmány és forrás lehetett.¹⁵⁶

Irodalmi tekintélyét Malvezzi azonban elsősorban politikai életrajzaival biztosította. *Il Romulo* (1629), *Il Tarquinio Superbo* (1632) és *Il Davide perseguitato* (1634) című könyvei egy-egy ókori személyiség tetteinek politikai és morális elemzését adják, a jelen számára való hasznosítás céljából. E műveinek számos olasz kiadása mellett latin, spanyol, francia, német, angol, holland fordítása is megjelent,¹⁵⁷ feltűnő ezért, hogy Zrínyi könyvtárának jegyzékében nem szerepelnek. Mégis okunk van feltételezni, hogy Zrínyi ismerte őket. A Zrínyi-hagyatékban fennmaradt ugyanis egy kolligátum Zrínyi Ádám ex librisével, mely a három életrajznak 1633., 1636., illetve 1637. évi velencei kiadásait fogja egybe. Bele van írva azonban Zrínyi Miklós jelmondata („Sors bona nihil aliud”)

is, mely egyébként csak a saját könyveiben szerepel.¹⁵⁸ Valószínű tehát, hogy a kötet eredetileg az ő tulajdonában volt, de – több mással együtt – valami okból nem került bele az 1662-ben összeállított katalógusba.

Ha Zrínyi valóban olvashatta Malvezzi életrajzait, vagy pontosabban az említett történeti személyiségekről írt politikai megítéléseit („giudizio politico”), akkor tovább bővül azoknak a műveknek a száma, melyek a *Mátyás-elmélkedések*-hez műfaji mintául szolgálhattak. A *Mátyás-elmélkedések* egy helye alapján még tartalmi kapcsolatra is gondolhatunk. Szilágyi Mihállyal való konfliktusát tárgyalva, Zrínyi elmarasztalja Mátyást hálátlanságáért, amihez – meglehetősen szervesen – hozzáfűzi a következő reflexiót: „Neked penig király az Fátum nagy könnyebbséget szerzett, és el akarta veled kerülni az Attila gyalázatos vétkét, ki az öccsét, Budát megölte; az *Romulus istentelenségét, ki Remust agyonverte*, más kegyetlensége elvette előled bátyádat, Lászlót.”¹⁵⁹ A kérdésfeltevés maga is tipikusan a machiavellista-tacitista irodalom világába vezet, hiszen az elméletíróknak gyakorta szembe kellett néznie az egyeduralkodó megszilárdítása, vagyis az állam egysége érdekében végrehajtott testvér- vagy rokongyilkosságok problémájával. Malvezzi *Il Romulo*-jában ez a kérdés fontos helyet foglal el: a szerzőnek a hőst a testvérgyilkosság ellenére jó fejedelemként kellett ábrázolnia. Kénytelen ezért Remus meggyilkolását ugyan szörnyűnek, de elkerülhetetlennek nyilvánítani.¹⁶⁰ Zrínyi fenti megjegyzését könnyen Malvezzi ez irányú fejtegetése inspirálhatta.¹⁶¹

7

Eddigi szemlényből világosan kirajzolódik már Zrínyi politikai tájékozódásának iránya. Még egyértelműbbé teszi ezt az a feltűnő érdeklődése, mely egy összeurópai szempontból marginálisnak látszó, a magyar függetlenség útját kereső politikus számára azonban különleges fontosságú esemény, Portugáliának a spanyol koronától való elszakadása iránt megnyilvánult.

Az 1640-es év nem sok jót hozott a spanyol monarchia számára. Június 7-én kitört a katalánok lázadása, melynek Richelieu részéről való megsegítése – miként azt Silhon esetében láttuk – új megfontolásokat tett szükségessé a politikai irodalomban. Zrínyi a katalán felkelés okairól, a spanyol kormánnyal szemben már hosszú ideje növekvő elégedetlenségről s az események alakulásáról kellő ismereteket szerezhetett Vittorio Siri *Mercurio*-jának I. kötetéből, Maiolino Bisaccioni *Historia delle guerre civili*-jéből, s különösen Luca Assarino (1602–1672) külön e témának szentelt könyvéből, a *Le rivoluzioni di Catalogna*-ból (Genova, 1644). A számos kortörténeti művet író, kalandor életű Assarino félig-meddig Mazarin ügynöke volt, s így természetesen a francia álláspont szerint, spanyol-

ellenes szemszögből ítélte meg az eseményeket.¹⁶² Zrínyinek a bolognai, 1648. évi kiadás volt a birtokában, melyet – több bejegyzése tanúságaként – figyelmen kívül hagyhatott.¹⁶³ Érdekes, hogy valamennyi bejegyzése (köztük van a „Jaua szerenchenek. . .” kezdetű versike) a szerencsével kapcsolatos; talán mert a felkelés kezdeti sikerei, majd későbbi szerencsétlen alakulása ez esetben is emlékeztetbe idézték azt „a legnehezebb matériá”-t, melyen – mint VI. discursusában írja – „életemnek folyásában törődtem”.

Szerencsésebb csillagzat alatt kezdődött és teljes sikerrel végződött az ibér félszigeten lezajlott másik, 1640. évi nagy megmozdulás, Portugália függetlenségének visszanyerése. Az előzmények 1580-ig nyúlnak vissza, amikor Henrik király halálával fiúágon kihalt a két évszázada uralkodó Aviz dinasztia. A trónt ekkor II. Fülöp spanyol király, Izabellának, Henrik nővérének a fia szerzte meg Katalinnal, Henrik már elhunyt öccsének leányával, a braganzai herceg feleségével szemben. A spanyol–portugál perszonálunió – mint az esetek többségében – az erősebb félnek vált előnyére. Portugáliában egyre inkább érvényesülni kezdett a spanyol befolyás, az ország ügyei a madridi udvarban dőltek el, spanyol csapatok állomásoztak területén, a spanyol király emberei igazgatták. IV. Fülöp idején Portugália már úton volt afelé, hogy egy nem is olyan régen még hatalmas birodalomból spanyol tartománnyá süllyedjen. Az egyre gyűlöltebbé váló spanyol uralom, valamint az ezt kiszolgáló árulók ellen szerveződött meg az 1630-as években a nemzeti ellenzék, mely végül egy jól előkészített összeesküvésbe torkollott. Kihasználva a spanyol monarchiának a francia háborúval és a katalán felkeléssel való lekötöttségét, a nép támogatását is élvező összeesküvők egyetlen nap alatt, 1640. december 1-én kézbe tudták ragadni a hatalmat; a gyűlölt helytartót megölték, a spanyol katonaságot lefegyverezték, semmisnek nyilvánították IV. Fülöp uralmát, s királlyá választották Braganza herceget, a fent említett Katalinnak az unokáját, IV. János néven. A trónfosztott spanyol király hiába próbálta fegyverrel engedelmességre szorítani a „törvényes” uralkodójuk ellen fellázadt portugál alattvalóit, a nemzetközi erőviszonyok nem tették számára lehetővé elegendő erő alkalmazását, s így az újjászületett portugál nemzeti monarchia sikerrel védhette meg frissen visszaszerzett függetlenségét.¹⁶⁴

Íme, egy hasznosítható és lelkesítő példa olyan politikusok számára, akik a XVII. század derekán hazájukat egy idegen dinasztia uralma alól igyekeztek felszabadítani. Nem meglepő, hogy Magyarországon hamar felfigyeltek a portugál eseményekre, hiszen még a dinasztia is azonos volt, s ami sikerülhetett a Habsburg-világbirodalom legnyugatibb európai országában, miért ne sikerülhetne a legkeletibb királyságában is. A kezdeményező felismerés nem Zrínyitől származott. Mikor ő még Habsburg-házi királya mellett vonult táborba 1644-ben, a Bocskai és Bethlen öröksége védelmében fegyvert fogó I. Rákóczi

György, illetve környezete már igyekezett hasznosítani a portugál példát. A fjedelem 1644. február 17-én Kálló várában kelt manifesztuma, melynek latin szövegét s az ebből fordított német, angol és holland kiadásait ismerjük,¹⁶⁵ igyekszik a hadjáratot kapcsolatba hozni a nyugat-európai nemzeti szabadságküzdelmekkel. A magyar rendekhez intézett kiáltvány elején a németalföldi szabadságharcra való emlékeztetés után ezt olvashatjuk: „Sőt eleddig Uraságaitok már azt is megtudhatták, hogy a spanyol királyságnak alávetett provinciák, úgymint Portugália és Katalónia, nem a lelkiismereti, hanem csupán a világi szabadságért a legnagyobb serénységgel küzdöttek.”¹⁶⁶

E szavak alapján a portugáliai fejlemények ismert voltára következtethetünk, így Zrínyi is hamar tudomást szerezhetett róluk. Valószínű, hogy volt alkalmuk megismerni I. Rákóczi György manifesztumát is, s lehet, hogy később, II. Rákóczi György vele tárgyaló megbízottai is emlékeztették rá. Zrínyi olvasottságának, politikai érdeklődése irányának ismeretében bátran állíthatjuk azonban, hogy külön figyelmeztetés nélkül is fel kellett ismernie a portugál példa jelentőségét. Sőt éppen ő volt az, aki igazán mélyreható tanulságokat vonhatott le belőle. Attól kezdve, hogy bekapcsolódott Pálffy Pál nádor ellenzéki szervezkedésébe, majd a nádor halála után a kialakulóban lévő „nemzeti párt” vezető személyisége lett, a portugál és magyar helyzet közti analógia a katalizátor szerepét játszhatta politikai terveinek alakulásában.

Az cseményekről nemcsak Siri és Bisaccioni imént említett műveiből, de a legautentikusabb forrásokból, maguknak a portugál vezetőknek a könyveiből tájékozódhatott. Figyelemre méltó, hogy a világot a portugálok igazáról tájékoztató két legfontosabb mű, Manoel da Cunha *Lusitania vindicata* és Antonio de Sousa de Macedo *Lusitania liberata* című könyve megvolt könyvtárában,¹⁶⁷ noha ez esetben nem itáliai kiadványokról van szó. Manoel da Cunha (†1658) Elvas városának püspöke volt, az új nemzeti királynak, IV. Jánosnak az udvarában az egyik vezető tisztségviselő lett, 1646-ban pedig Lisszabon érseki székébe emelkedett. Nem sokkal a győzelmes felkelés után írta publicisztikus hangvételű, lírai hevületű könyvét a „szabaddá lett Portugáliá”-ról, mely a szerző nevének s a kiadás helyének és évének megjelölése nélkül jelent meg, „Lusitanus scribebat” jelzéssel.¹⁶⁸ A másik szerző, Antonio de Sousa de Macedo (1606–1682) királyi tanácsos és szenátor, *Lusitania liberata ab injusto Castellorum dominio* (London, 1645) című,¹⁶⁹ több mint 700 lapos munkájában a portugál ügy igazának a lehető legrészletesebb jogi és történeti bizonyítását adja, támaszkodva a *Lusitania vindicata* „illustrissimus author”-jára is.¹⁷⁰ E két műben, de különösen Sousáéban az események részletes leírása mellett Zrínyi megtalálhatta azt a teljes érvekészletet, mellyel egy nemzet idegen uralkodójának elűzését igazolhatta. A portugálok esetében fontos szerepe van az érvek között az örö-

kösödés kérdésének: mindkét szerző nagy apparátussal bizonyítja, hogy a portugál jog szerint a leányági örökösök között a braganzai hercegeket illeti az elsőbbség a spanyol királyi házzal szemben, mely csupán erőszakkal szerzett érvényt igényének. Ettől az egytől eltekintve, valamennyi érv, illetve bizonyíték felhasználható a magyarországi Habsburg-uralom ellenében is. Anélkül, hogy teljes felsorolásra törekednék, csupán a főbbeket említem: Portugália ősidőktől, létrejöttétől kezdve független volt a kasztíliai koronától; saját törvényei szerint élt, és joga van továbbra is ezek szerint élnie; ha a spanyol királynak lett volna is jogalapja a portugál trónra, azt elvesztette, mert megszegte a portugál törvényekre tett esküjét, az ország törvényeit semmibe vette, az ország javait saját híveinek osztogatta, a portugálokat az ország kormányzásából kizárta, az országot spanyol provinciává változtatta, zsarnoki uralmat vezetett be, s végeredményben a portugálok megsemmisítésére törekedett („volebat Lusitanos extinguere”).¹⁷¹ A portugáloknak a „defensio naturalis” elve alapján minden joguk megvolt tehát arra, hogy felkeljenek és saját királyt válasszanak.

Nem nehéz felismerni a fenti érvelés és a magyar függetlenségi küzdelmek megokolása, jogosságuk igazolása közötti hasonlóságot, párhuzamosságot. A magyarok ráadásul rendelkeztek az Aranybulla által biztosított ellenállási joggal is, míg a portugálok számára a „természetes védekezés” elve is elegendő volt ügyük igazolásához. Pedig a portugál összeesküvők tudták jól, hogy hasonló vállalkozások gyászos véget is érhetnek. Bisaccioni könyvében Zrínyi is olvashatta, hogy az összeesküvők tanácsot kértek az agg Don Gonzale Coutignótól,¹⁷² aki dicsérte tervüket, de figyelmeztette őket a csehek példájára, akik megpróbálták lerázni az osztrák Habsburgok uralmát, de végül még rosszabb sorsra jutottak, s teljesen a dinasztia szolgáivá lettek.¹⁷³ A portugál felkelés sikere most bebizonyította, hogy a cseh példának nincs abszolút érvénye: a kedvező körülményektől, a megfelelő előkészítéstől – Zrínyi szavaival –, az időtől és alkalmatosságtól, vagy másképpen (Silhontól tanult kifejezéssel) a „coniunctura”-tól függ a vállalkozás sikere.

A nemzet sorsa felett töprengő Zrínyi számára a portugál tanulságoknak a magyar történelemmel való összekapcsolása eleve kézenfekvő volt. De erről a felkelést kísérő publicisztika már maga is gondoskodott egy konkrét kérdés, a függetlenné vált Portugália nemzetközi elismertetése során. Katolikus országról lévén szó, mely katolikus országgal szemben kellett hogy biztosítsa jogait, a pápa részéről történt elismerésnek döntő jelentősége volt. Az új portugál király sietett is rokonát, Don Miguelt, Lamego püspökét követeként a pápához küldeni. VIII. Orbán pápa, bár a spanyolelles irányt képviselte, nem merte vállalni, hogy a „katolikus király” címevel büszkélkedő spanyol uralkodó felázadt alattvalójának követét fogadja, s megtiltotta a püspöknek, hogy Rómába

lépjen. A portugál felkelést érthető rokonszenvvel kísérő francia kormány sietett a portugál küldött segítségére, s a Szentszéknél lévő követe útján sikerült is kieszközölnie, hogy Lamego püspöke bebocsátást nyerjen a városba. Mielőtt azonban 1642-ben sor került volna a pápa részéről történő hivatalos fogadására, a portugál és spanyol álláspont röpiratháborúban ütközött meg egymással. Ezekről az eseményekről Zrínyi Siri *Mercurio*-ja I. kötetéből pontosan értesülhetett, sőt a szemben álló felek érveléséről is, mert Siri – gyakorlatához híven – a röpiratoknak a szövegét is teljes terjedelmükben közölte.¹⁷⁴

A Lamego püspökét támogató röpiratok közül a következő című érdemli meg figyelmünket: *Ultima allegatione giuridico-politica, nella quale si prova, che Monsignor Vescovo di Lamego deve da Sua Santità riceversi come Ambasciatore della Maestà di D. Giovanni IV. nuovo Rè di Portogallo*.¹⁷⁵ Az ismeretlen szerző, amint az ilyenkor szokás, a történelmi precedensekre hivatkozik, hangoztatva, hogy a Szentszék hasonló esetekben mindig azt ismerte el törvényes uralkodónak, aki birtokon belül volt. Erre példákat sorol fel, s ezek egyikeként azt említi, hogy II. Pius pápa is fogadta Mátyás magyar király követeit, III. Frigyes császár minden tiltakozása ellenére. Forrásként magának a pápának, Aeneas Sylvius Piccolomininek *Commentarii*-jét nevezi meg. A portugál IV. János és a magyar Mátyás esete közti – valljuk be, némileg sántító – analógia, úgy látszik, hatásos érv volt, mert spanyol részről gondosan cáfolni igyekeztek. A spanyol álláspont védelmében elsősorban a „katolikus király” követe lépett a színre három „memorialé”-val is, melyek anyagát utólag összefoglalta a pápának címzett következő kiadványban: *A Sua Santità per D. Giovanni Chiumazero e Carrillo, Ambasciatore di Sua Maestà Cattolica contro la pretensione del Vescovo di Lamego*. Zrínyi nemcsak Siri kötetében olvashatta ennek szövegét, de külön is, mert az eredeti kiadvány szintén megvolt könyvtárában.¹⁷⁶ Vitapartnereivel szemben Chumacero e Carrillo arra hoz történeti példákat, hogy a pápák mindig felléptek azokkal a személyekkel szemben, akik megtagadták az engedelmességet törvényes fejedelmüknek. A portugálok által idézett ellenkező értelmű történeti példák viszont szerinte hamisak, így a Mátyásra vonatkozó is. Erről ezt írja: „A második eset [tudniillik, amit az ellenfél felhozott] III. Frigyes császár és Mátyás, Magyarország királya között történt, aki fia volt a hős »Gioanni d'Uniades«-nek, ama ország kormányzójának és a török ellen védőjének, aki megvédte azt, és nagy szolgálatokat tett az egyháznak is. Ő nem volt vazallusa a császárnak, nem ragadott el olyan királyságot, melyet ez utóbbi birtokolt; a magyarok választották őt meg, felesküdték rá és elfogadták. Miképpen használható ez a példa egy befurakodott és bitorló vazallus igazolására? Az egyház királyként azokat ismeri el, akiknek királyságuk van, nem pedig azokat, akik jogcím nélkül, és hitszegő módon azt elfoglalják.”¹⁷⁷

A spanyol követ érveire a portugál király tanácsosa – Siri ortográfája szerint – Pantaleone Rodrigues Paceco válaszolt VIII. Orbánhoz címzett pamfletjében. Megismétli, de tárgyyszerűbben, a Mátyással kapcsolatos érvet, idézve II. Pius szavait, melyeket Sienában mondott a magyar király követeinek fogadása alkalmával: „jogtalanak jelentette ki [III. Frigyes] panaszát, mert a Szent-széknak az a gyakorlata, hogy királynak azt nevezi, aki a királyságot bírja.”¹⁷⁸ Chumacero e Carrillo munkáját Sousa de Machedo is elmarasztalja nagy könyvében, ő azonban a Mátyással kapcsolatos vitapontra nem tér ki. Szerepel azonban a kérdés – miként azt Siri a *Mercurio* II. kötetében leírja – még abban a vitában is, amely Madridban a spanyol kormány és a pápai nuncius között folyt, már Lamego püspökének VIII. Orbán részéről történt fogadása után. A spanyol politikusok szemrehányásaival szemben a nuncius találóknak és elegendőnek nevezte a portugálok által a pápa és a királyok esetére felhozott példákat, „a Corvin Mátyásét és az összes többi ehhez csatoltat”.¹⁷⁹ A vita történeti példanyagában tehát végül is a Mátyásra vonatkozó került a központi helyre. Az egyik oldalról Mátyás szolgált igazoló példa gyanánt IV. János portugál király számára, a másik oldalról, s éppen III. Frigyes spanyol leszármazottai részéről viszont azt voltak kénytelenek bizonygatni, hogy a Habsburg-császárnak nem volt joga Magyarországhoz, s Mátyás megválasztása teljesen jogos és törvényes volt.

Az elmondottak ismeretében eleve kézenfekvő, hogy a nemzeti monarchia visszaállításának lehetőségét, útját s módját latolgató Zrínyi, aki politikai programját Mátyás tetteiről való elmélkedések keretében fogalmazta meg, a portugál tapasztalatokat nem hagyhatta figyelmen kívül. A portugál siker biztató példája hozzá kellett hogy járuljon ahhoz, hogy – ha mégoly óvatosan is – a magyar trónra nemzeti király emelését mint kedvező körülmények esetén megvalósítható politikai célt komolyan számításba vegye. A konkrét politikai elképzeléseket történeti tények „giudizio politico”-jába, vagyis politikai értékelésébe rejtő *Mátyás-elmélkedések*-től nem várhatjuk természetesen a portugál és a magyar helyzet hasonlóságának nyílt kifejtését. Arról azonban gondoskodott Zrínyi, hogy e mű olvasóinak eszébe juttassa IV. János király trónra lépését, méghozzá munkájának egyik leghangsúlyosabb helyén, a Mátyás megválasztásával kapcsolatos „observatio”-k során.

Első észrevételében arra hívja fel Zrínyi a figyelmet, hogy a pesti gyerekek már megválasztása előtt „csoportonként kiáltják vala Mátyás király nevét”. Sokszor csodálkozott már azon, folytatja, hogy „az emberek és a község” olykor előbb tudnak meg nagy eseményeket, mielőtt azok bekövetkeztek volna. Erre több példát említ, köztük legrészletesebben éppen IV. János megválasztását: „Portugáliában, előbb, hogysen mostani János királyt, az ki akkor Dux

Bragantiae vala, választották volna, egynehány esztendővel egy manifestum jött ki az egész Európában széllél; de jure Ducis Bragantiae in regnum Lusitaniae, penig még akkor sem önéki, sem senkinek eszébe az a változás nem vala; és nem is mehetének soha végére a királyok minden hatalmasságokkal, hogy honnan származott légyen.”¹⁸⁰

Zrínyinek a portugál eseményekre vonatkozó forrásai közül főleg Siri *Mercurio*-jának első kötete és Sousa *Lusitania liberata*-ja foglalkozott behatóan a Portugália felszabadulását előre jelző kedvező előjelekkel, „próféciaikkal”. Sousa odáig megy buzgóságában, hogy könyve végére egy hosszú *Appendix*-et illesztett a portugál változásokat megjósoló hírekről, írásokról, gondos munkával összegyűjtve minden lehetséges adatot.¹⁸¹ Ezek között olyan című röpirat, amit Zrínyi idéz, nem fordul elő, ezért arra kell gondolnunk, hogy Zrínyi emlékezetből idézett, s nem is a röpirat címét, hanem csak a tárgyát akarta megjelölni. De így is vétett kissé a történeti precizitás ellen, ugyanis Sousa nem tud a leendő János király jogát évekkal korábban kifejezésre juttató iratról. Ír azonban arról, hogy amikor 1580-ban a portugál trónért folyó versengés folyt II. Fülöp király és Katalin braganzai hercegnő között, többen is voltak „qui scripserunt pro D. Catharina Bragantiae Duce” – így többek között még három spanyol jogtudós is (Ludovicus Correa, Christophoris Joannes és Rodericus Lopez de Veiga) kiadott Párizsban egy Katalin mellett érvelő munkát *De jure succedendi in Regnum Lusitaniae* címmel.¹⁸² Nyilvánvaló, hogy Zrínyi ezekből az elemekből kombinálta össze a maga állítását, mely ha nem is pontos, mégis találó a lényegyet illetően, ugyanis Sousa felsorol egy sor olyan esetet, amikor a „vox communis quasi vox Dei” tudott már János királyságáról, mielőtt ez tényleg megtörtént, illetve a híre odaért volna. Így leírja, hogy 1640. december 1-én, a lisszaboni eseményekkel egyidejűleg nemcsak Portugália más városaiban is azonnal ünnepelték a változást, de még Angolában, Kelet-Indiában és Brazíliában is egyidejűleg tudtak róla.¹⁸³ Számunkra érdektelen ezúttal, hogy mindez igaz volt vagy sem, a lényeg az, hogy Mátyás és IV. János megválasztásának előrejelzése, az efféle jóslatoknak – kortársaihoz hasonlóan – jelentőséget tulajdonító Zrínyi szemében a két eseményt összekapcsolta egymással. Ennek jogosságában megerősíthette Siri elbeszélése is, aki szerint már a spanyol helyőrség lefegyverzése közben mindenfelé kiáltotta a nép, hogy „Éljen János király!” – vagyis a pesti gyerekek Mátyás-éljenzéséhez hasonlóan. A győzelem után hálaadó körmenetet tartó lisszaboni érsek pedig, írja Siri, a próféciaikat és csodás híreszteléseket felhasználta arra, hogy a hiszékeny nép előtt nyilvánvalóvá tegye: mindazt, ami történt, Isten különös gondviselése rendelte el.¹⁸⁴ Zrínyi pedig így fejezi be a Mátyás megválasztásához fűzött első „observatio”-ját: „Talám az Isten

azt a kiáltást [tudniillik a pesti gyerekekét] is grádicsnak csinálta a választásra, s ez az argumentom is használt a visszavonó urak között: vox populi vox Dei.”¹⁸⁵

A második „observatio”-ban Zrínyi a királyválasztás erőszakos jellegére utal: „fegyveres kézzel, erőhatalommal lén meg”. Megmagyarázva ennek szükségességét, így folytatja: „Példával nem kell azért ezt tartani minden időben, mert nem jó volna, ha szabad országban ily móddal kellene mindenkor királyt választani. De az mi Mátyás királyunkat minden ember oly indulatú ifjúnak esmérte, és annyi érdeműnek az atyját, hogy nem lehet abban villongás, hanem csak a gonoszoktól, tehát azoknak megbabolázására jó volt a félelem, akivel bár másszor is éljen a magyar, ha Mátyás királyra találhat, mert a szabadságnak sérülését a király jó volta helyére hozná. Nusquam libertas gratio rextat, quam sub rege pio.”¹⁸⁶ Ezzel a Claudianus-idézzel már találkozunk: Philippe de Béthune könyvébe is bejegyezte Zrínyi, azon a helyen, ahol a francia szerző éppen az itt kifejtett gondolatot tárgyalja. Az idézetet pedig nem máshonnan, mint Sousa *Lusitania liberata*-jából vette, mégpedig a könyv törzsanyagának a legvégéről, ahol – mintegy a mű lezárásaként – külön sorban, kiemelt betűtípussal szerepel.¹⁸⁷ A *Mátyás-elmélkedések* olvasói ezt persze nem tudhatták, a mi számunkra azonban ez az átvétel újabb tanúság arra, hogy Mátyás megválasztásáról értekezve a nemzeti királyság portugáliai restaurációja Zrínyinek mindvégig a fejében forgott.

Hogy pedig Mátyás királlyá választásáról írva, Zrínyi sejtetni igyekszik, hogy milyen legyen egy jövőbeni magyar királyválasztás, az imént idézett óhaja: „akivel bár másszor is éljen a magyar, ha Mátyás királyra találhat”, nagyon is valószínűsíti – miként azt másutt már bővebben kifejtettem.¹⁸⁸ Mátyás és a portugál János esete tehát együttesen jelent példát és célzást a jövő számára. A viszonylatok és vonatkoztatások sokszorosán összefonódnak itt. IV. János uralma jogosságának igazolására a portugálok Mátyásra hivatkoznak, a magyar királlyal érzik analógnak az ő esetét; János sikeres trónra lépése Zrínyi számára biztatás egy leendő magyar nemzeti király megválasztására. Egy olyan királyra, aki új Mátyás lesz, miként IV. János uralmában viszont a nagy portugál király, Manuel (1495–1521) visszatérését ünnepelték hívei, benne „regem Emanuele redivivum” látták, amint Manuel de Cunha *Lusitania vindicata*-jában olvashatjuk.¹⁸⁹

Ha most az imént elmondottakhoz felidézzük mindazt, amit a Mátyás-tanulmány történeti-ideológiai környezetében vonatkozásában már előbb megállapítottunk, vagyis Silhon valláspolitikai elveinek átvételét, a XI. Lajos-párhuzamot, illetve Mathieu könyvének felhasználását, a francia történetírók, különösen Gramond sűrű idézését – akkor Zrínyinek ez a legfőbb politikai munkája szervesen beilleszthető egy nemzetközi politikai összefüggés-rendszerbe. Ol-

vasmányai során, s azok tudatos megválasztása következtében világosan felismerte a korabeli európai politika fő erővonalait, illetve azok eltolódásait. Észre kellett vennie, kortársait megelőzve, azokat a változásokat, melyek a Habsburg-dinasztia rovására érlelődtek és végbemenni kezdtek, s melyek során Franciaország lépett elő a kontinens vezető hatalmává. Látnia kellett azt is, hogy a Habsburg-uralom ellen jelentkező minden nemzeti törekvés számíthat a francia királyság rokonszenvére, sőt esetleg határozott támogatására is. Eddig is ismert volt, hogy a XVII. század második felében valamennyi Habsburg-ellenes magyar szervezkedés számára szintén csak ez az út volt járható, valamint az is, hogy e téren a kezdeményező, a francia politikai orientáció elindítója 1664-ben maga Zrínyi Miklós volt. Most azonban az vált világossá, hogy milyen mély gyökerei, mennyire átgondolt alapjai voltak ennek a kezdeményezésnek. Nem kalandorjellegű ötlet, nem is csupán a politikai és katonai események előre nem kiszámítható alakulása vezetett a francia kapcsolatok létrejöttéhez, hanem elméleti ismereteken és korszerű tájékozottságon alapuló megfontolás.

8

Maguk az események, az 1660-as évek politikai történései már nem tartoznak e tanulmány tárgykörébe.¹⁹⁰ Zrínyi olvasmányainak, kedvelt és sokat forgatott szerzőinek a tanulmányozása azonban talán még a konkrét történeti fejlemények ismeretéhez is szolgáltathat adalékot. Ennek érdekében vissza kell kanyarodnunk kissé a sokat emlegetett Jean de Silhonhoz.

A *Ministro di stato* II. kötetében Zrínyi apja nevével is találkozott – igaz, a felismerhetetlenségig eltorzított formában. A francia szerző ugyanis egyik discursusában arról értekezve, hogy mi módon akadályozhatja meg egy fejedelem, hogy ellensége segítséget kapjon szövetségeseitől, részletesen előadja az uszkókok ügyét, melynek révén a Habsburgok jó ideig sakkban tartották a velencei köztársaságot. Az olasz irodalomban uscocchi, német és magyar forrásokban inkább vlach néven említett harcias népesség a török foglalások miatt földjét vesztett és északra húzódott délszláv népelemekből verbuválódott, s az Adriai-tenger legészakibb szigetein, illetve partvidékén telepedett le, részben Zrínyi- és Frangepán-birtokokon. Jogi helyzetük tisztázatlan maradt: a bécsi kormány katonai szolgálat fejében, a horvátországi birtokosok kárára s a magyar országgyűlések ismételt tiltakozásai ellenére a földesúri szolgáltatások alól mentesítette, s katonai szempontból a stájer főhercegség alá rendelte őket. A szabadsághoz hozzászókot, fegyelmet nem tűrő, s a tengeren különösen vakmerő uszkókok hamarosan hírhedt kalózzokká váltak, veszélyeztetve az adriai-tengeri

kereskedelmet, s súlyosan ártva a velencei köztársaság érdekeinek. A XVII. század elején Velencének, mely nem alaptalanul gyanította, hogy az uszkókok titokban bátorítást kapnak a Habsburg-hatalom részéről, szabályos hadjáratokat kellett folytatnia ellenük. Másrészt ismételten követelte, hogy Bécs fegyelmezze meg őket, hiszen az ő alattvalói. A császár azonban Velencét mindig a gráci főherceghez utasította mint illetékeshez, aki viszont mint a császár alárendeltje, önállóan nem volt hajlandó intézkedni. Mikor pedig Velence a magyar rendekhez akart fordulni, Bécs tiltakozott, mondván, hogy – s most Silhont idézem – „nem rájuk tartozik közvetlenül az ügy rendezése, hanem Sosimo grófra és a Frangepánokra mint a szóban forgó helyek magánbirtokosaira”.¹⁹¹ Sosimo nem más, mint Zrínyi, pontosabban ifj. Zrínyi György; a Silhon értesüléseinek forrásául szolgáló velencei munkákban az adott eseményekkel kapcsolatban mindig a Sdrin és Frangepán grófokról esik szó. Ismeretes, hogy a költő Zrínyinek mind földesúri, mind horvát báni minőségben szintén állandó baja volt a vlachokkal, s hogy e kérdés rendezetlensége is egyike volt azoknak a tényezőknél, melyek Béccsel egyre inkább szembefordították.

De vajon mi indíthatta a francia politikust arra, hogy művében, annak arányait megbontó terjedelemben, részletesen elmondja az uszkók viszály történetét? A kérdés azért is jogos, mert ezt a fejezetét Silhon külön, már a *Ministre de l'État* második kötetét megelőzően is publikálta. Egy évvel az első kötet megjelenése után kiadott ugyanis egy kis könyvecskét *Histoires remarquables, tirées de la seconde partie du Ministre d'Etat, avec un discours des conditions de l'histoire* (Paris, 1632) címmel. Ebben tehát a II. kötet már félig kész kéziratából emelt ki néhány, pontosan három olyan fejezetet, melyek önmagukban mint kis történeti értekezések is megálltak, s ezek egyike az uszkókokról szóló. A hozzájuk kapcsolt „discours” pedig nem más, mint a Cospéan püspökhöz 1627-ben írt nyílt levél. Az uszkók kérdésnek mint egy, az osztrák Habsburg-birodalom délnyugati csücskében lévő feszültségócnak fontosságát Silhon alighanem 1628. évi velencei tartózkodásakor ismerte fel, s talán ekkor került a kezébe a Minucio Minucci zarai érsek által írt, majd a kor legnagyobb történetírója, Paolo Sarpi által Habsburg-ellenes élel két részletben tovább folytatott mű az uszkókok történetéről, mely forrásául szolgált.¹⁹² A későbbi fejlemények igazolták Silhon témaválasztását. Az *Histoires remarquables*-ba kiemelt három történeti értekezését ugyanis – eltitkolva a korábbi kiadást, s az újdonság látszatát keltve – halála után újra kiadták a *Divers mémoires concernant les dernières guerres d'Italie. Avec trois traités de feu M. de Silhon, qui n'ont point encore esté vûs* (Paris, 1669) című kétkötetes gyűjteményben. A nyomdász külön fel is hívja a figyelmet Silhon kiadatlanak mondott értekezéseire, melyek bár régebbi eseményekről szólnak, szerinte ma is tanulságosak. Az uszkók kérdés tanulságos voltát a legjobban

azonban az igazolja, hogy nem kisebb teoretikus, mint Amelot de La Houssaye, egy kétkötetes Velence-történet¹⁹³ megírása mellett, érdemesnek tartotta Minucci és Sarpi teljes művét franciára fordítani *Histoire des uscoques* (Paris, 1682) címen.

Az uszkók ügy iránti francia érdeklődés ismerete talán érthetőbbé teszi azt is, hogy az 1660-as években miért került ismételten napirendre a tenger melléki Zrínyi-birtokokon francia csapatok partraszállításának terve, hol török-, hol Habsburg-ellenes céllal. Ez a vidék a francia politika számára mindenképpen jól ismert terep volt.

A Silhon uszkók történetét magába foglaló *Divers memoires*-t a nyomdászkiadó valószínűleg nem véletlenül ajánlotta a francia külpolitika akkori vezetőjének, Hugues de Lionne-nak, a külügyminiszteri székben Mazarin utódjának. 1661-ben a haldokló kardinális maga ajánlotta Lionne-t erre a tisztségre, akit egyébként ő fedezett fel még Rómában, Franciaországba jövelele előtt, s azután ő indított el a közéleti karrier útján.¹⁹⁴ Ugyanahhoz a gárdához tartozott tehát Mazarin idején, mint Silhon, s a külügyek vezetését éppen akkor vette át, mikor a magyar ügyek, a magyarországi török háború, illetve a magyar főurak ellenzéki szervezkedése magára vonta a francia külpolitika érdeklődését. Hugues de Lionne írta az utasításokat Pierre de Bonzi béziéri püspöknek, a velencei francia követnek,¹⁹⁵ aki a magyar elégedetlennel, de különösen a Zrínyi fivérrel építgette a kapcsolatokat.

Hugues de Lionne-tól származhatott az az utasítás is, melynek alapján Bonzi velencei követ eljuttatta Zrínyihez a francia király tízezer aranyból álló ajándékát a téli hadjáratban aratott győzelme elismeréseként. „Nem tudom megérteni, sem felfogni, honnan szerzett tudomást rólam és nevemről a Legkeresztényibb Király” – írta Zrínyi Moro nevű velencei megbízottjának, mikor megkapta az értesítést XIV. Lajos adományáról.¹⁹⁶ A fenti – nagyon laza – összefüggések alapján nekünk talán nem kell ennyire csodálkoznunk a francia külpolitika gesztusán. Különösen, ha azt is számításba vesszük, hogy mind Silhonnal, mind Lionne-nal személyes és munkatársi kapcsolatban állt Vittorio Siri is, akiről a nádori emlékirat azt állítja, hogy Zrínyivel levelezésben állt.¹⁹⁷

Mindaz, amit a nemzetközi politikai irodalomnak Zrínyi részéről történt felhasználásáról elmondtam, lehetővé és szükségessé teszi Zrínyi álláspontja és a kor politikai elmélete összefüggésének pontosabb körvonalazását.

Korábbi vizsgálataim során arra a meggyőződésre jutottam, hogy Zrínyi a

török kiűzése mellett a Habsburg-hatalommal szemben nemzeti királyság, s a rendi kormányzás helyett korszerű, centralizált, abszolutisztikus államberendezkedés útján remélte az ország felemelkedését elérni. Látszólag merő utópia. Zrínyi azonban nem az álmok és ábrándok embere, hanem réalpolitikus, aki tisztában volt a politikai cselekvés lehetőségeinek korlátaival, s aki ezért mindig azt és annyit igyekezett a végső cél érdekében megvalósítani, amire és amennyire a körülmények, az idő és az alkalom lehetőséget kínáltak. Konkrét esetekben gyakran találkozott politikai gyakorlata egyes magyar politikus kortársaiéval, de míg ezek többnyire az események alakulása, kényszere nyomán próbálták az adott pillanatban helyesnek látszó lépéseket megtenni, addig Zrínyi sohasem csak a pillanatnyi helyzetet tartotta szem előtt. Egyedül az ő politikája igazodott egy európai távlatokban átgondolt s elméletileg is megalapozott koncepcióhoz és célkitűzéshez, melyet legtalálébban a „nemzeti abszolutizmus” kifejezéssel határozhatunk meg.¹⁹⁸

A régebbi történeti irodalom nagy többségével szemben e tézis mindkét fele új volt, hiszen a hagyományos felfogás éppen ellenkezőleg azt vallotta, hogy Zrínyi a Habsburg-lojalitás és a rendi jogokhoz való ragaszkodás malomkövei között őrlődött. Az újabb történeti irodalom a tézis első felét, a „nemzeti”-t, vagyis egy, a Habsburg-dinasztiától elszakadó magyar nemzeti királyság elképzelését nemcsak elfogadta, de R. Várkonyi Ágnes és Péter Katalin munkái jóvoltából alaposan meg is erősítette.¹⁹⁹ A portugál példa ösztönző szerepéről elmondottak fényében pedig e felfogás jogossága még inkább nyilvánvaló. Komoly fenntartások és ellenvetések hangzottak el viszont a tézis másik felét, az „abszolutizmust” illetően, noha R. Várkonyi Ágnes figyelemre méltó újabb érveket hozott fel annak igazolására, hogy Zrínyi „a centralizáció és abszolutizmus egy, a közép-kelet-európai viszonyok között megvalósítható formáján gondolkodott”.²⁰⁰ Vajon a fentiekben feltárt összefüggések mennyiben járulnak hozzá e vitatott kérdés tisztázásához? Hol helyezkedik el Zrínyi politikai ideológiája: az abszolutizmus vagy egy megreformált rendiség vonzáskörében?

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy Zrínyi prózai művei, elsősorban a *Vitéz hadnagy* és a *Mátyás-elmélgedések* sokkal szorosabban kötődnek a Machiavelli nyomában járó politikai irodalomhoz, mint ahogy azt eddig tudtuk. Ez már önmagában is jelentős tény, hiszen a XVI–XVII. század politikai elméletében voltak más irányzatok s más iskolateremtő nagy gondolkodók is. Erasmus, Morus, Modrevius, Bodin, Paruta, Lipsius, Mariana, Suarez, Althusius, Grotius stb. a politika alapvető kérdéseiben a Machiavelliétől nagyon is eltérő álláspontot képviselt.²⁰¹ Zrínyi könyvtárában közülük csupán Bodin, Paruta és Lipsius szerepelt, Bodintól azonban nem híres politikai munkája, a *La république* (1576) volt meg benne, hanem történelem-módszertani könyve, a

Methodus ad facilem historiarum cognitionem (1566)²⁰², s Parutától sem főműve, a *Perfezione della vita politica* (1579), hanem csak a *Discorsi politici* (1599)²⁰³. Lipsius *Politiorum libri*-je (1589) persze nem hiányozhatott egy magyar politikus könyvtárából,²⁰⁴ s a *Mátyás-elmélekedések* egy helye alapján azt is tudjuk, hogy Zrínyi igen nagyra értékelte,²⁰⁵ de jellemző, hogy a felsorolt teoretikusok közül éppen Lipsius az, akinek, eltérő koncepciója ellenére, jelentős helye van Machiavelli utóéletében is.

Az a tény, hogy Zrínyi nem e most felsorolt gondolkodóktól merítette tudományát, hanem a Machiavelli-iskolához tartozó szerzők könyveiből, már eleve minősíti érdeklődését és hovatarozását. Az előbbieik munkásságának közép-pontjában főként olyan kérdések álltak, mint a szuverenitás, a népfenség, a társadalmi igazságosság, az alkotmányosság, a törvényesség, a nemzetközi jog stb. S bár közülük egyeseknek, így éppen Bodinnek és Lipsiusnak szerepe volt az abszolutizmus ideológiájának kialakításában is, egészében mégis a hatalom korlátozásának, jogi, erkölcsi és teológiai normákkal való mérséklésének a teoretikusai voltak, nem pedig az abszolút hatalom és az államérdek elméletének és technikájának a tanítómesterei. Ezt az utóbbi szerepet a Machiavellihez kapcsolódó szerzők, a XVI–XVII. századi politikai irodalom legizmosabb irányzatának a művelői töltötték be, vagyis azok, akik Zrínyi politikai elméleti tájékozódását csaknem kizárólagosan meghatározták.

Ezekre az írókra mindenekelőtt a politika autonómiájának, Machiavelli e forradalmi jelentőségű felismerésének a nyílt vagy titkolt elfogadása a jellemző. A politika számukra a hatalom megteremtésének, megszerzésének és megtartásának elmélete, módszertana és gyakorlata, amit Machiavelli a vallástól, jogtól, moráltól elkülönülő és elkülönítendő – mai szóhasználatunk szerint – önálló tudatformaként fogott fel. Az így értelmezett politikának megvannak a maga külön szabályai és törvényei, melyek nincsenek más (erkölcsi, jogi) törvényeknek alávetve. Külön mesterség (ars) vagy mások szerint tudomány (scientia) a politika. A Zrínyi által jól ismert szerzők közül Alamos de Barrientos például az orvostudományhoz hasonlítja: amiképpen ez utóbbi az emberi test egészségének megtartására vagy visszaállítására hivatott, úgy a politika az államnak mint szociális testnek az egészségéről kell hogy gondoskodjék, akár keserű orvosságok árán is.²⁰⁶

A Machiavelli utáni irodalom egyik legfőbb jellemvonása, hogy olvasóit ennek a frissen felfedezett tudománynak a szabályaira igyekszik megtanítani. Forrásul pedig e szabályok kialakításához részben a jelennek tapasztalt, részben a múltnak történetírók útján megismert eseményei, illetve azok elemzése, értékelése szolgálnak. De míg a republikánus érzelmű, bár történelmi kényszerből az egyeduralom elkerülhetetlenségét is felismerő Machiavelli a politikai cselek-

vés rendkívül széles spektrumát tartotta szem előtt – s a politika törvényeit elsősorban a római, illetve a firenzei köztársaság történelmi tanulságai alapján értekezve fogalmazta meg, addig utódai, akik már a korlátlan fejedelmi hatalom túlsúlyának időszakában éltek és alkottak, egyre inkább csak saját koruk politikai összefüggéseiben gondolkodtak. A politika művészete ezért leszűkül náluk az abszolút hatalom világának politikájára, melyhez a császári Róma politikus történetírója: Tacitus szolgáltatott páratlanul gazdag forrásanyagot. A Machiavellitől tanult politikai tudomány és technika kontaminálódott így a Tacitusból merített történeti példaanyaggal, illetve ez utóbbiak szolgálták gyakran kiindulópontul a politikai szabályok újrafogalmazásához, árnyalatainak kidolgozásához. Szinte már úgy tűnt, mintha nem is Machiavelli, hanem Tacitus lett volna a modern politikai tudomány igazi tanítómestere. Ezért is alkalmazták idővel e politikai irodalom nagy részére a tacitizmus terminust.²⁰⁷

Ennek a politikai tacitizmusnak egyik első jelentkezését az újabb szakirodalom Guicciardini *Ricordi* című maximagyűjteményében éri tetten, és Gianfrancesco Lottini tekinti a tacitusi tanulságok első jelentősebb érvényesítőjének.²⁰⁸ Igazi fellendülése azonban Marc-Antoine Muret, de még inkább Justus Lipsius Tacitus-kiadásai és kommentárjai nyomán következett be.²⁰⁹ Justus Lipsius maga is sokat profitált Tacitusból *Politicorum libri*-jében, s éppen ezzel kapcsolódik a Machiavelli-tradícióhoz is egyúttal, őtána pedig egymás után jelentek meg a Tacitus szentenciáihoz fűzött értekezésekből, elmékedésekből, tanulságokból összeállított kötetek. A kezdeményező e téren Scipione Ammiratónak (1531–1601) *Discorsi sopra Cornelio Tacito* (1594) című munkája, mely Zrínyi könyvei közül sem hiányzott,²¹⁰ később pedig különösen Alamos Tacitus-aforizmái, és Virgilio Malvezzi Tacitus-discursusai értek el jelentős hatást. Íme, csupa Zrínyi által ismert, s jó részben műveihez felhasználta szerző; nem csodálni való, hogy ő is Tacitus-szentenciákhoz írta aforizmáit. A politika tudományát ő tehát annak tacitista formájában ismerte meg, vagyis azt a politikai elméletet, amely számára az abszolút fejedelmi hatalom magától értetődő adottság, amely nem is tételez fel más alternatívát egy erős, tartós és egészséges állam számára.

Machiavelli tanításainak Tacitusra való visszavezetése s ez utóbbinak az előtérbe tolása nemcsak az abszolutizmus problematikájának egyre dominálőbb voltából következett. Alkalmas volt ez az eljárás arra is, hogy diszkrét homályba borítsa a nagy elődöt, hogy úgy lehessen Machiavelli tanításait érvényesíteni, mintha azok nem is tőle származnának. Machiavelli ugyanis nemcsak a politika autonómiáját vallotta, de a vallással, joggal, erkölccsel szembeni primátusát is. Ez pedig nemcsak a politikát merőben másként megközelítő szerzők szemében tűnt ördögi tanításnak, de elfogadhatatlan volt – kevés kivétellel – az ő felismeréseiből kiinduló, azt továbbgondoló írók számára is. Machiavelli tanításainak

nagy részét, különösen a korlátlan fejedelmi hatalom technikájára vonatkozót, a nyomában járó írónak folytatniok, továbbfejleszteniök kellett, hivatkozni rá azonban nem illett, ócsárolni őt mint az ateizmus és amoralitás prófétáját viszont kötelező lett.

Számunkra most nem az a fontos, hogy a nagy firenzeire szórt vádak és rágalmak helytállóak-e vagy sem, hanem csupán az a tény, hogy a tanításaiból sarjadó elmélet vagy elméletek, elsősorban a tacitizmus, egyszerre folytatta is, tagadta is Machiavellit, s így az abszolutizmus ideológiáját kimunkáló szerzők bizonyos fokig mind machiavellisták voltak, noha szinte valamennyien antimachiavellistának vallották magukat. Ebből a sajátos ellentmondásból fakad a Machiavelli utáni politikai irodalom rendkívüli sokszínűsége, a különböző álláspontok, illetve azokon belüli árnyalatok kusza szövevénye, az úgynevezett machiavellizmus fogalmának többféle s nagyon is különböző jelentése, másrészt a Machiavelli-ellenesség igen változó tartalma. Nem elég ezért általánosságban megállapítanunk, hogy Zrínyi elméleti művei e posztmachiavelliánus irodalom s ezen belül is a tacitizmus keretébe tartoznak, azt is meg kell határoznunk, hogy mely csoportokhoz, milyen árnyalatokhoz kapcsolódnak a legközvetlenebbül.

Ha meg akarjuk határozni Zrínyi helyét a „machiavellizmus-antimachiavellizmus” évszázados vitájában, akkor célszerű a Machiavelli módszeres cáfolatának szentelt két legfontosabb műből kiindulnunk. Az egyik a hugenotta Innocent Gentillet (1550 előtt–1595) névtelenül megjelent híres könyve (*Discours d'État sur le moyen de bien gouverner... contre Nicolas Machiavel*, 1576), a másik pedig a spanyol Pedro de Ribadeneyra (1527–1611) jezsuita atya munkája (*De religione et virtutibus principis christiani... adversus Machiavellum*, 1597). Mindketten cáfolják a politika primátusáról szóló tanítást, de míg az egyik a keresztény humánus nevében tiltakozik a hagyományos erkölcsi normákat elvető politika ellen, addig a másik az egyház érdekeinek negligálását, a világi politikának az egyház rovására való érvényesítését veti Machiavelli szemére. Gentillet, akinek a könyve latin fordításban Zrínyi könyvtárában is megvolt,²¹¹ a Szent Bertalan-éj élményének hatására, s a francia protestánsok legyilkolásában Machiavelli tanításának érvényesülését látva, az erkölcsi szempontból elfogadhatatlan politikai gyakorlatot támadja „machiavellizmus” címen, s természetesen a katolikus egyházat, s különösen a jezsuitákat is felelőssé teszi ennek érvényesüléséért. Nem is alaptalanul, hiszen az ellenreformáció sikeréért harcoló pápaságnak nem volt kifogása a Szent Bertalan-éjjel szemben, amely eretnekek ellen irányult, és a katolicizmus pozícióját erősítette. S ugyanígy elfogadták, sőt bátorították a kor pápai a hitszegés „machiavellista” gyakorlatát is, amennyiben eretnekeknek vagy hitetleneknek tett ígéretek megszegéséről volt szó.²¹² A jezsuita Ribadeneyra nem is erkölcsi, hanem teológiai és egyházpolitikai

princípiumokból indul ki: elítéli az olyan politikát, legyen bár etikus vagy amorális, amely nem hajlandó magát alárendelni az állítólagos isteni érdekeknek, melyeket a földön az anyaszentegyház képvisel. Ennek az álláspontnak a jegyében nem a hugenottákat lemészárolató Medici Katalin vagy – magyar példát véve – az ellenzékét ravasz cselvetésekkel likvidáló Báthory Zsigmond a „machiavellista”, hanem az a Richelieu és Mazarin, akik kardinális létükre nem voltak hajlandók Franciaország érdekeit alárendelni a katolikus vallás terjesztése, a protestánsok elleni harc ügyének.²¹³

A kétfajta, de egymással minduntalan kontaminálódó antimachiavellizmus fejlődése nem volt teljesen párhuzamos, az idők folyamán bizonyos súlyponteltolódás jött létre. A XVI. században Európa-szerte a fejedelmi hatalom megszilárdulása volt napirenden meglehetősen kaotikus körülmények közepette. Ekkor vált igazán törvényszerű jelenséggé az erkölcsi és jogi szempontból védhetetlen, brutális módszerek (orgyilkosság, hitegés, árulás, törvénytelen kivégzés, jogfosztás stb.) alkalmazása a hatalom megszerzése vagy megtartása érdekében. A XVII. század már konszolidáltabb képet mutat, Európa politikai térképén már jórészt szilárd államhatalmak osztozkodnak, s már nem új hatalmak létrejötte, hanem a meglévő államok közötti hatalmi átrendeződés állt a politika előterében. A hatalom által, illetve érdekében alkalmazott „illegális” módszerekre, az úgynevezett „arcana imperii”-re az uralkodók és miniszterek ekkor már nagyon ritkán szorultak csak rá. A teoretikusok egy része, mint a már idézett Philippe de Béthune vagy a Zrínyi könyvtárában ugyancsak jelen lévő német Arnold Clapmar (†1604)²¹⁴ és mások ugyan továbbra is hangsúlyozták az „excessus juris communis propter bonum commune” elvét, vagyis hogy a közjó érdekében a fejedelmeknek nehéz helyzetben fel kell áldozniok egyéni érdekeket, és jogtalan cselekedetekre is rá kell szánniok magukat, ilyen lépésekre azonban már csak nagyon ritkán, s igen alapos megfontolás után került sor. Jó példa erre az árulással vádolt Wallenstein meggyilkolása (1634), melyet II. Ferdinánd csak azután rendelt el, hogy megbízható és lelkiismeretes jogászokkal titokban mindent megvizsgáltattott, s meggyőződött arról, hogy a vádlott meghallgatása nem módosíthatna a bűnösség megállapításán és a halálos ítéleten. Az állam érdeke, nagyobb veszélyek elkerülése indította csupán és kivételesen Ferdinándot a szabályos bírói eljárás mellőzésére s „illegális” módszer alkalmazására, lelkiismerete nyugodtsága érdekében gyóntatójával is hosszasan konzultálva előzőleg.²¹⁵ Olyan eset, mint Fráter György rövid úton való meggyilkoltatása, ennek a kornak a politikai gyakorlatába nem illett bele. (NB. már csak ezért is képtelenség a Zrínyi titkos meggyilkolására vonatkozó legenda.)

A XVII. század első felében a korlátlan fejedelmi hatalom, az abszolutizmus

teoretikusai már felismerték, hogy az úgynevezett machiavellista módszerek nem szükségesek, s nem is minden esetben hatásosak. Ehelyett arra törekedtek, mint például Jean de Silhon, hogy az abszolút hatalom gyakorlásának olyan módját, modelljét dolgozzák ki, amely összhangban van a keresztény erkölcsi és jogi normákkal. Ezzel korántsem adták fel Machiavellinek a politika önállóságára vonatkozó alapelvét, csupán a politikának a joggal, erkölccsel, vallással való szembenállását, illetve ennek szükségszerűségét tagadták. Machiavelli sorozatos elítélése Silhon és csaknem minden kortársa részéről ezért nem jelent valami elfordulást az abszolutizmusnak kedvező politikai ideológiától, hanem éppen ellenkezőleg, hozzátartozik ez utóbbi korszerű formájához, mely már nem igényli az úgynevezett machiavellista módszereket. Ez utóbbiak kárhözváltása ekkor már nem állásfoglalás kérdése, hanem egy csaknem mindenki által hangoztatott közhely ismétlése. Zrínyi is teljesen korszerűen járt el, amikor kiállt a szerződéseket, az adott szó megtartása mellett, mikor elítélte az árulást, vagy mikor megróttta Mátyást a Szilágyi Mihállyal szembeni hálátlanságáért stb.

A vita ekkor már nem ekörül, hanem a másik „machiavellizmus”, az állam érdekének primátusát valló felfogás körül forog. Ez korántsem azonos a politika primátusának a kérdésével, vagyis azzal, hogy valamely politika sikere érdekében bármilyen eszköz igénybe vehető. A XVII. század első felében az államreazon elsőbbsége nem azt jelenti, hogy az állam valóságos vagy vélt érdeke megengedhetővé tesz bármiféle törvényteleniséget az alattvalókkal szemben, hanem azt, hogy a politikában az állam érdekének kell mindenekfelett érvényesülnie. Így például előbbre való az egyetemes egyház érdekénél, a katolikus vallás terjesztésének ügyénél, de ugyanígy felette áll mindenfajta partikuláris politikai érdeknek, legyenek azok rendiek vagy regionálisak. Ilyen politikát valósított meg Richelieu, midőn megsemmisítette a hugenották partikuláris hatalmát, de ugyanakkor nem érvényesítette velük szemben katolikus egyháza igényeit; vagy mikor Franciaország érdekében protestáns hatalmak segítségére sietett a katolikus Habsburgokkal szemben. Ellenfelei erre a politikára sütötték rá a „machiavellizmus” bélyegét, hívei viszont, mint a más irányban antimachiavellista és nagyon is katolikus Silhon, éppen ezt a politikát igazolták. Sőt a természetjogi szempontok érvényesítése segítségével – mint láttuk – éppen Silhon volt az, aki az államreazon érdekében való cselekvést végső fokon isteni rendelésből vezette le.

Hogy Zrínyi milyen szorosán kapcsolódik az abszolutizmust igazoló politikai elmélet e korszerű formájához, hogy mennyire magáénak vallja e Richelieu-féle „machiavellizmus” elveit, arra elegendő bizonyóságot láttunk. S bármennyire paradoxonnak hat is, az abszolutizmus e korszerű politikai ideológiája nem zárja ki a formailag törvényes uralkodóval szembeni ellenállást, erőszakos fellépést

sem, mint amilyen a cseheké vagy a portugáloké volt, ha az államrezon, pontosabban egy idegen uralkodónak alávetett, elnyomott állam érdeke ezt követeli. S bár az ilyen felkelések részben rendi alapon bontakoztak ki, tartós sikerre csak akkor számíthattak, ha egyúttal korszerű központosított államhatalmat is kialakítottak. S ezt Zrínyi is jól tudhatta.

Zrínyi munkásságában a tacitista politikai műveltséggel az államrezon korszerű elmélete fonódott tehát szerves egységbe. Azon a mondottak alapján nincs mit csodálkoznunk, hogy ő sem Machiavellire hivatkozva fejt ki nézeteit. De azon már igen, hogy egyetlen elítélő szót sem ejt róla. Pedig, mint láthatuk, neki is voltak fenntartásai a „machiavellizmus” technikáját illetően, s legtöbbet forgatott szerzői szinte mind kötelezőnek érezték Machiavelli megrovását, ha éppen nem szidalmazását. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy tanulmányai, elmélkedései során íróelődei többségénél jobban odafigyelt az igazi Machiavellire, tanításainak maradandó értékeire. Korábbi írásaimban igyekeztem kimutatni, hogy mennyire elsajátította a firenzei elméletíró politikai etikájának terminológiáját s kategória-rendszerét, ami csak magának Machiavellinek a tanulmányozása által lehetséges.²¹⁶

A Machiavellivel szembeni megértőbb álláspont nemcsak Zrínyi éleslátását, de gondolkodásának korszerűségét is tanúsítja. A sokféleképpen csúrt-csavart „machiavellizmus” körüli vita a XVII. század közepére már elült, időszerűségét veszítette. Kezdték felismerni, hogy Machiavellit félreértették, s főleg félremagyarázták, hogy munkáinak csak a betűjét – s azt se helyesen – nézték, nem pedig a szellemét. Egyre nyilvánvalóbb lett, hogy az a hecckampány, amely a Machiavelli által inkább csak regisztrált, semmint propagált amorális módszerek körül indult, csupán ürügy volt hosszú időre érvényes, jövőbe mutató tanításainak diszkreditálására. Nem kisebb ember, mint maga Richelieu volt az, aki kezdeményezte Machiavelli „rehabilitációját”, s megbízást adott egy Machiavelli-apológia megírására. Louis Machon műve (*L'apologie pour Machiavel*, 1943) csak a kardinális halála után készült el, s kéziratban maradt, de így is tanúskodik a szemlélet változásáról.²¹⁷

Összefoglalva, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a politikai elmélet vonatkozásában Zrínyi az abszolutizmus ideológiai mezőnyéhez tartozik. Ízig-vérig tacitista, az államrezon elsőbbségét képviselő író, aki Machiavelli eredeti tanításától sem állt távol. Mindezt a szorosabban vett irodalmi, stílárius megfontolások is megerősítik.

A centuriák fő forrásának megállapításánál szó volt már arról, hogy a politikai-hadtudományi irodalom terén Zrínyi írói habitusának legjobban a „precectistica”, az úgynevezett „tanulmányirodalom” felelt meg. A Machiavelli utáni politikai irodalom általános jellemzéséről mondtak fényében az is nyilvánvaló, hogy ez a tanulmányirodalom különösen alkalmas forma lett a tacitista politikai irodalom számára. Művelőinek többsége arra törekedett, hogy a politika mesteriségét vagy tudományát szabályokba, mégpedig lehetőleg rugalmas, a legkülönbözőbb variációknak helyet adó szabályokba foglalja, amire a megfontolásokat maximákba, aforizmákba, vagyis – Zrínyi szavával – „tanuságokba” sűrítő, rövid elmélkedésekben rögzítő eljárás volt a legalkalmasabb.

Az ilyen írói feladatra a Cicerón iskolázott hagyományos humanista prózastílus nem lehetett megfelelő. De nem szolgálhatott mintául a reneszánsz történetírás eszményképeinek, Liviusnak a cicerói ideálhoz közel álló, kiegyensúlyozottan narratív stílusa sem. Annál inkább Tacitus, aki nemcsak az általa elbeszélte eseményekkel, mondanivalójával s reflexióival, de tömör, gyakran enigmatikus stílusával is a követendő mester rangját érdemelte ki. A tartalmi-ideológiai vonatkozásokkal egy stílárius szempont párosult tehát, s a legtöbb író a tacitizmus e kettős aspektusa vonzotta. Virgilio Malvezzi a Zrínyi által sokat forgatott *Discorsi*-jának előszavában világosan megmondja, mi indította arra, hogy Tacitust vegye alapul discursusainak írásakor: „részben a dolgok, amiket elbeszél, részben a mód, ahogy azokat elbeszéli”.²¹⁸

Az elbeszélés módjának, vagyis stílusának kérdése a késő reneszánsz idején végbemenő nagy stílusforradalom során különösen időszerű lett. A klasszikus humanista stílusideál, a ciceronianizmus nemcsak a politikai irodalomban, de a próza számos más területén sem felelt már meg az igényeknek, s ezért egymás után jelentkeztek a manierizmus ízlésével is egybevágó, új stílustörekvések.²¹⁹ Ezek is antik elnevezésekkel (például asianus, atticus) igyekeztek „legalizálni” létüket, annál is inkább, mert ők is könnyen megtalálták ókori előképeiket, csak éppen nem a római „aranykor” írói, hanem a későbbiek között ismerve fel azokat, mint például Senecát, vagy a minket most érdeklő Tacitust. Tacitus stílusának pozitív értékelése Marc-Antoine Muret (1526–1585) munkásságával kezdődött, aki midőn 1580-ban megkezdte a római egyetemen Tacitusról szóló előadásait, két bevezető előadásban védte meg az antik historikust az őt ért vádakkal és kritikákkal szemben. Ennek során stílusát is tárgyalja, s arra a „brevitas”-t, „obscuritas”-t és „asperitas”-t tartja leginkább jellemzőnek, vagyis olyan tulajdonságokat, melyeket korábban kárhoztattak, a manierizmus ízlésének viszont annál inkább megfeleltek.²²⁰ Ezt a stílust a kor másik nagy Tacit-

tus-filológusa, Justus Lipsius is pártolta, s az úgynevezett „atticus” stílus megnyilvánulásának tartotta. Mások, különösen a XVII. század elején, a „lakonikus” stílus elnevezéssel illették, mert a találó rövidséget és érdes tömörséget méltányolták benne leginkább.

Virgilio Malvezzi ezt a „lakonikus stílust” értékelte nagyra *Discorsi*-jának már idézett előszavában: „Az élvezet, melyet Tacitus előadásmódja nyújt, először is a lakonikus stílusból következik, mely ugyanúgy jobban tetszik az asianusnál, mint a tiszta bor a felvizezettnél. Másodsor, nagy meglegedésünkre szolgál, hogy nem kell időt vesztegetni sok olyan sor olvasásával, melyben nincs semmi tanítás.”²²¹ Ugyanez a megítélés tér vissza a *Vitéz hadnagy* előszavában is, midőn Zrínyi hangsúlyozza, hogy Tacitus „propter brevitatem et compendium inkább tetszett Liviusnál”.²²² Mivel a *Vitéz hadnagy* írásakor Malvezzi Tacitus-discursusait több aforizma esetében is forrásként használta, bátran feltelezhetjük, hogy előszavának e mondatát a Malvezzi könyvének előszavában olvasottak is inspirálták.

Zrínyi a lakonikus stílus magasztalását könyvtárának több más kötetében is olvashatta. Így például Tommaso Roccabella, *Iddio operante* című, már említett művének élén a nyomdász – nem kis túlzással – így csalogatja az olvasót: „Ha gyönyörködtet a lakonizmus, mindennapos eledelként lesz benne részed. . . Ha a velős mondat tetszik neked, tiszteld az újjászületett Tacitust, amiért ezt a kötetet a te nyelveden alkotta.”²²³ De ugyanennek a stíluseszmenyének hódoltak olyan Zrínyi által kedvelt írók is, mint Alamos de Barrientos vagy Pierre Mathieu, noha nem tartották szükségesnek, hogy stíluselveikről nyilatkozzanak. Ami Alamosot illeti, az aforizmaműfaj legnagyobb hatású művelője nem is írhatott másképpen, mint „lakonikus” stílusban, melyet Canini d’Anghiari teljes sikerrel adott vissza olasz fordításában. Mathieu pedig egyenesen Canini fordításának köszönhette, hogy Itáliában a tacitista lakonikus stílus mesterének tekintették. Benne látták történetírás és politikai bölcselkedés egységének tökéletes megvalósítóját, s így Tacitus modorának kiváló követőjét.²²⁴ Mint egykorú kritikusa, Tomaso Tomasi (1608–1658) írja: „új módszert vezetett be a politikai maximáknak a történeti elbeszélésekhez való kapcsolása és azok velős tömörségű szentenciákkal való megmagyarázása által”.²²⁵ Zrínyi másik kedves francia történetírójáról, Barthélémy Gramond-ról is azt állapította meg – immár elítélőleg – XVIII. századi kritikusa, hogy Tacitus látszik mesterének, minthogy stílusa tömör, modoros.²²⁶

A történeti és politikai irodalom művelői körében a stiláris igényesség a jelek szerint annyira eleven volt, hogy azok is, akik nem óhajtottak vagy nem tudtak elegendő időt fordítani stílusuk csiszolására, szükségesnek tartották legalább mentegezni magukat. Így járt el Jean de Silhon, aki a *Ministre de l’État* I. köteté-

nek előszavában figyelmezteti az olvasót, hogy ő nem az ékesszólás embere, inkább az ügyek előrevitelében fáradozik, mint a szavak formálásában; s egyébként is munkája írása közben hivatalos ügyek és betegségek rabolták egyre idejét.²²⁷ *Mercurio*-ja I. kötetének élén Vittorio Siri is bevallja, hogy a stílusra nem fordított különösebb gondot; arra törekedett csupán, hogy megértsék, nem törődve azzal, hogy lakonikus vagy asianus stílusban ír-e.²²⁸

Mint fentebb említettem, mind az asianus, mind a lakonikus (más néven atticus) prózastílus a késő reneszánsz manierizmusának jegyében jött divatba. A kettő közül a különlegességekre, formai bravúrokra inkább alkalmas asianus stílus volt az, mely szorosabban a manierizmushoz kötődött, míg a lakonikus stílus a barokk próza egyik irányává válhatott. Mikor Malvezzi a kettőt szembeállítja, akkor a barokk író foglal állást a manierizmussal szemben. Nem meglepő, hogy az ő írásmódját éppen a barokk írók kedvelték, különösen Spanyolországban. Az *Il Romulo*-t 1631-ben Quevedo fordította spanyolra magasztaló előszó kíséretében, majd pedig nem kisebb író, mint Gracián értékelte igen magasan,²²⁹ az a Gracián, akinek mint spanyol maximaírónak Alamos de Barrientos volt az egyik elődje. Zrínyi tehát a tacitusi „brevitas” és „compendium” iránti rokonszenvével, e stíluseszmény követésével a barokk próza egyik erőteljes irányához kapcsolódott, mégpedig ugyanahhoz, melyet a tacitista politikai irodalom a mondanivalója számára legalkalmasabb formának tekintett.

A stílus természetesen sohasem válik valamely ideológia, vagy pláne politikai tendencia függvényévé. A lakonikus stílus követői között a francia abszolutizmus leghaladóbb elveit és politikáját képviselő írókat (például Mathieu) éppúgy ott látjuk, mint a spanyol Habsburgokat kiszolgálókat (például Malvezzi). Mégis van ennek a stíluskérdésnek bizonyos ideológiai aspektusa is. Az „antimachiavellizmus” irányzatairól szólván, vázoltam már röviden a XVII. század eleji intranzigens katolikus álláspontot, melyet legrendszerezesebben a jezsuita Ribadeneyra fejtett ki. A jezsuita körök természetesen arra is felfigyeltek, hogy Machiavelli kárhóztatott tanainak egy részét, így például az államrezon követéséről szólót számos – szavakban antimachiavellista – író a tacitizmus leple alatt hirdeti és fejleszti tovább. Tacitus ezért a XVII. század elején egyesek szemében nem kevésbé vörös posztó lett, mint maga Machiavelli, s siettek is felvenni növekvő népszerűségével a harcot. A jezsuita Famiano Strada (1572–1649), a Collegio Romano retorikatanára, egyébként neves történetíró, akinek *De bello Belgico* (1632–1647) című jeles munkáját Zrínyi nemcsak ismerte, de a *Mátyás-elmélgedések*-ben idézte is,²³⁰ 1617-ben *Prolusiones Academicæ* című írásában hadat üzent Tacitusnak, s nemcsak politikai és morális, de stilisztikai szempontból is elmarasztalta.²³¹ Osztotta álláspontját a németalföldi háborúk másik nagy történetírója, a *Della guerra di Fiandra* (1632–1639) szerzője, Guido Ben-

tivoglio (1579–1644) kardinális, az inkvizíció főnöke is, aki az 1640 és 1644 között írt *Memorie* című félig önéletrajzi munkájában Tacitust egyenesen pokolbeli démonnak nyilvánította.²³² Minthogy mindkét munkája megvolt Zrínyi könyvtárában,²³³ lehet, hogy hősünk is olvasta kirohanásait. Tacitusnak mint történetírónak a tekintélyét azonban ekkor már nem lehetett megingatni, ezért a körötte folyó polémia egyre inkább a stílusa feletti vitára koncentráldott. Jól mutatja ezt Agostino Mascardinak (1590–1640), a Collegio Romanóban Strada tanszéke örökösének *Dell'arte istorica* (1636) című történelem-módszertani könyve, mely a stíluskérdést állítva előtérbe, a ciceronianizmushoz való visszatérést hirdeti, erősen támadja a lakonikus stílust s annak itáliai elterjedését Pierre Mathieu számlájára írja.²³⁴

Talán nem egészen véletlen, hogy a Tacitus stílusát támadó jezsuiták ellen az a Raffaele dalla Torre vette fel a harcot, akiről fentebb megírtuk, hogy a franciabarát Antonio Barberini kardinális köréhez tartozott. *Astrolabio di stato* (1647) című, Zrínyi könyvei között is ott szereplő munkájának első fejezete szól Tacitus stílusáról, megvédve azt Famiano Strada támadásával szemben.²³⁵ Ha ehhez még hozzávesszük azt, hogy Richelieu körének prominens képviselői, mint Chapelain és Silhon elégedetlenek voltak Bentivoglio kardinális munkájával, sőt Silhon külön levélben írta meg a szerzőnek kritikai megjegyzéseit, melyekről Balzac nagy elismeréssel nyilatkozott, akkor a kör lassan bezárul.²³⁶

A kor politikájának és irodalmának minden szövevényes volta ellenére is világosan kirajzolódnak azok az erővonalak, melyek Zrínyi helyét a kor politikai ideológiájában és irodalmában meghatározzák. Alighanem ő is elmondhatta volna azt, amit az *Il principe* fordítója s a franciák között Tacitus legelmélyültebb magyarázója, a már többször említett Amelot de La Houssaye, immár XIV. Lajos idején, a diadalmas abszolutizmus korában írt: „Ha Tacitus érdemes arra, hogy olvassák azok, akik számára szükséges a kormányzás művészetének megtanulása, Machiavelli nem kevésbé az; az egyik megtanít arra, hogyan kormányoztak a római császárok, a másik pedig, hogy miképpen kell kormányozni ma.”²³⁷

*

Összegező konklúziók levonása, úgy érzem, nem szükséges. Az elmondottak eléggé egyértelműen megmutatták, hogy Zrínyi politikai műveltsége s a politikával kapcsolatos írói, elméleti munkássága mennyire szervesen beletartozik kora nemzetközi összefüggéseibe, illetve azon belül egy jól körvonalazható ideológiai és politikai tendencia, valamint egy ezzel párosuló irodalmi és stílári eszmény vonzókörébe. Zrínyi helyét mindezek alapján az európai politika

Habsburg-ellenes táborában és az abszolutizmusnak mint korszerű állami és társadalmi rendszernek a hívei között kell kijelölnünk.

Természetesen az általam felsorakoztatott érvek, kapcsolatrendszerek közül nem tekinthető valamennyi bizonyító értékűnek. Hogy egy könyv megvolt Zrínyi könyvtárában, az még nem bizonyítja, hogy olvasta is, vagy pláne hogy hatott is rá. Az pedig nyilván nem befolyásolhatta érdeklődését, hogy valamelyik kedvelt szerzőjének mi volt a konkrét politikai tevékenysége, hiszen ezt többnyire nem ismerhette. De ha csupán a vitathatatlan kapcsolatokat vesszük számításba, vagyis az olyanokat, amikor Zrínyi valamit fordít vagy legalább tartalmi hűséggel követ, vagy amikor kifejezetten utal valamelyik könyvére, illetve mikor jegyzeteket ír bele, akkor is elegendő bizonyítékunk van gondolatainak forrásvidékére vonatkozóan. A mindezekhez lazábban kapcsolódó érintkezések, asszociációk felvonultatására azért volt szükség, hogy szemléltesse: nem esetlegesek, alkalmiak voltak Zrínyi találkozásai egyik-másik könyvével, hanem egy határozott politikai és ideológiai tájékozódás, a politikai gondolkodás egy jól definiálható módjával és formájával való azonosulás természetes velejárói.

Végül nem árt hangsúlyozni, hogy a tanulmányomból kirajzolódó Zrínyikép rendkívül egyoldalú. Nem a teljes Zrínyit mutatja be; ez nem is volt feladata. Ő nem az európai tacitizmus valamiféle epigonja, fejlettebb társadalmakban megformált eszmék magyarországi szócsöve, hanem önálló gondolkodó, a magyar politikai és irodalmi hagyományok folytatója. Amit olvasott, tanult, megismert, az a hazai valóság tapasztalataival ötvöződött egységbe. Ezt az egységet korábbi könyvemben igyekeztem bemutatni, s ezen a most elmondottak nem változtathatnak. Most csupán a kérdés egyik aspektusát próbáltam organikusabban és élesebb kontúrokkal ábrázolni.

A RENESZÁNSZ- ÉS BAROKK-KUTATÁS MŰHELYÉBŐL

ALBERTUS
DE HARDO-KULTAS
V. HELMOLDI

AZ ÖSSZEHAISONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNY HOZZÁJÁRULÁSA A RENESZÁNSZKUTATÁSHOZ

Az összehasonlító irodalomtörténet a nehezen körülhatárolható, tartalmát és célkitűzéseit tekintve egyre változó tudományok közé tartozik. A hagyományos komparatizmus (kapcsolatok, hatások, párhuzamosságok stb. kutatása) ugyan folytatódik és a jövőben is szükséges marad, de ma már a kutatásoknak a perifériájára szorult. Az összehasonlító irodalomtörténet ma az irodalom általános kérdéseinek nemzetközi szempontú, a nemzeti és nyelvi határokon felülemelkedő, túltekintő vizsgálatát jelenti elsősorban. Éppen az elmúlt negyedszázad alatt alakult ki e tudományágnak ez az új profilja, nagymértékben a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (Association Internationale de Littérature Comparée, AILC) tevékenységének köszönhetően. E nemzetközi társaság egyébként szinte egyidős a negyedszázados fennállását ünneplő Tours-i Reneszánsz-kutató Intézettel (Centre d'Etudes Supérieures de la Renaissance, CESR): csupán egy évvel korábban, 1955-ben alakult.

A komparatista stúdiumok előterében ez idő alatt azoknak a szempontoknak, módszereknek, kategóriáknak és fogalmaknak a kidolgozása állt, melyek lehetővé teszik különböző nyelvű irodalmi tények, jelenségek, illetve különböző irodalmakban lezajló folyamatok összekapcsolását, egymáshoz való viszonyuk tisztázását, közös sajátágaik megállapítását. A mai összehasonlító irodalomtörténet igyekszik az egyes nemzeti irodalmak vagy legalábbis a hasonló fejlődést befutó irodalmak történeteiben a közös, egyetemesen érvényes törvényszerűségeket kimutatni, s így az irodalmak általános fejlődésvonalát kikapintani. Ehhez pedig nemcsak nemzeti kötöttségektől mentes nemzetközi terminológiára van szükség, hanem az irodalmak egész csoportjára (a mi esetünkben az európai keresztény civilizáció irodalmaira) érvényes, illetve érvényesíthető rendszerező elvekre is. Érthető így, hogy a legtöbb vitát a periodi-

záció, illetve attól elválaszthatatlanul az irányzat (áramlat), a korszak és a stílus fogalmainak s egymáshoz való viszonyuknak a kérdése váltotta ki.

Minthogy az utolsó 25 évben túl sok szó esett a periodizációról, s természetesen nemcsak az irodalomtudományban, vannak, akik haszontalan szócséplésnek minősítik a vele való foglalkozást. Pedig szó sincs erről, hiszen, miképpen azt Delio Cantimori 1955-ben a történészek X. nemzetközi kongresszusán Rómában – éppen a reneszánsz ürügyén – kifejtette, a periodizáció együtt jár a történelmi anyag újrendezésével és az adott korszak sajátos jegyeinek megállapításával, vagyis a történelmi folyamat egy időben meghatározott részének az interpretálásával. A periodizáció tehát nemcsak a rendszerezésnek, hanem jelentős mértékben a minősítésnek a kérdése is.

Mindez a reneszánsz irodalmára is vonatkozik, s ezért a reneszánszkutatás is sokat profitálhatott a periodizáció tisztázása érdekében tett erőfeszítésekből. Igaz, a reneszánsz korszak léte nem vitakérdés, szinte már axiómának tekinthető; s kronológiai kereteit, valamint a hozzá tartozó irodalmat illetően régóta kialakult már valamiféle egyetértés. Ez azonban nem volt összhangban a megelőző, illetve a kronológiailag következő korszak meghatározásával. Részben a középkori stúdiumok új fellendülése, részben a barokk-, majd pedig a manierizmuskutatás kialakulása számos ponton megkérdőjelezte s vitatottá tette a reneszánsz korábbi korszakolását és értelmezését. Az elmúlt éveknek a periodizációval, illetve a stílusokkal és irányzatokkal kapcsolatos vizsgálatainak éppen az az érdeme, hogy nem egy valamelyik korszakból indultak ki, nem annak a szempontjait erőltették a többiek rovására, hanem általánosan érvényes elvek kialakítására törekedtek.

Valósággal kollokvium-, illetve kongresszushullámról beszélhetünk, ha számba vesszük a legfontosabb összefüggéseket, melyeken a korszak-, illetve stílusfogalmak, illetve a periodizáció általános elvei voltak napirenden (összekapcsolódva természetesen gyakran a képzőművészetek korszakolásának kérdésével). Íme a legfontosabbak: Róma, Accademia dei Lincei, 1960; Utrecht, III. AILC-kongresszus, 1961; Belgrád, V. AILC-kongresszus, 1967; Tours, CCSR, 1968 („Renaissance, Maniérisme, Baroque”); Bordeaux, 1971; Budapest, 1971; Berlin, 1973; Montreal–Ottawa, VII. AILC-kongresszus, 1973. Az ezeken elhangzott előadások kötetekben is megjelentek,¹ s emellett elkészült és megjelent jó néhány olyan külön tanulmánygyűjtemény is, mely teljesen vagy jórészt a reneszánsz irodalom periodizációjának van szentelve; így 1966-ban és 1976-ban Moszkvában, 1976-ban Berlinben, 1978-ban Budapesten.² Ehhez járulnak azok az antológiák, melyek a reneszánsznak a korszakolástól elválaszthatatlan interpretációit illusztrálják már korábban megjelent tanulmányok, illetve fontos könyvrészeket összegyűjtésével, mint Prandi, Vasoli és

Buck kötetei, illetve a manierizmusról Quondam összeállítása.³ Nem is kell mindehhez hozzászámítanunk az idevágó kérdésekkel foglalkozó számos jelentős egyéni munkát ahhoz, hogy megállapíthassuk: a periodizáció, valamint mindaz, ami ezzel összefügg az összehasonlító irodalomtörténet területén, az egyik legdivatosabb témakör volt, a reneszánsz vonatkozásában pedig fokozottan az.

Ez abból is következik, hogy már a kérdés genezisénél, napirendre kerülésénél is nagy szerepe volt a reneszánsznak. A mai periodizációs megfontolások gyökerét ugyanis Wölfflin *Renaissance und Barock* című úttörő munkájánál kell keresnünk.⁴ A reneszánsznak és barokknak nagy művészeti stílusként való meghatározásával kezdődött ugyanis a művészetek történetének a stílus történeteként való felfogása, az úgynevezett stílustörténet, amely századunk elejétől kezdve az irodalomtörténeti, majd a zenetörténeti kutatásokban is egyre inkább elhatalmasodott. A fejlődés egyes korszakainak a stílusok alapján történő meghatározása és értelmezése elsősorban a szellemtörténet jegyében fejlődő német tudományban vált általánossá; az 1940-es évektől kezdve azonban, hosszú ideig tartó ellenkezés után, a stíluskategóriákat az angolszász és a francia irodalomtörténeti kutatások is alkalmazni kezdték. Az elmúlt huszonöt évnek a reneszánszra vonatkozó periodizációs megfontolásainak bemutatásakor ezért a stílustörténet eredményeiből, illetve annak örökségéből kell kiindulnunk. A Tours-i Reneszánsz-kutató Intézet megalakulásakor sokféle és egymásnak ellentmondó, jelentős tudósok által képviselt álláspont jellemezte a helyzetet. A különböző felfogások látszólag kaotikus sokasága három alaptípusra vezethető vissza.

Az első a hagyományos német stílustörténet folytatásaként fogható fel. 1955-ben jelent meg a kérdésnek a német szellemtörténet jegyében való egyik legkövetkezetesebb elméleti áttekintése, Carl J. Friedrich, *Style as the Principle of Historical Interpretation* című tanulmánya.⁵ A művészetek és az irodalom fejlődésének története eszerint a stílusok egymásutánjából áll, melyek az adott korban nemcsak az értelmezésnek, de az esztétikai értékelésnek is a kulcsai, vagyis esztétikai normák. Ha nem is ilyen mereven, de lényegében ezt a vonalat képviselték az elmúlt évtizedekben a reneszánsz irodalommal kapcsolatos tanulmányaikban a német szellemtörténet olyan kiváló folytatói, mint Helmut Hatzfeld és Georg Weise.⁶ Jelentkezett azonban egyidejűleg a stílustörténetnek egy megújított amerikai változata is, Wylie Sypher *Four Stages of Renaissance Style* című, szintén 1955-ben megjelent munkájával.⁷ A német professzori erudíció nehézkességével szemben itt az amerikai kritika könnyedsége érvényesül. Az 1400-tól 1700-ig terjedő fejlődés fokozatait Sypher a reneszánsz, manierizmus, barokk és a francia klasszicizmust is magában foglaló késő barokk egymás utánjában jelöli meg. Ennek során sok találó megfigyelése van a művészeti és

irodalmi fejlődés párhuzamosságairól, de rendszerint nem számol a felfogásának ellentmondó tényekkel. Ugyanezt az irányt folytatta Frederick B. Artz, *From the Renaissance to Romanticism. Trends in Style in Art, Literature and Music* című munkájában.⁸ Ő 1300-tól 1830-ig a kora reneszánsz, nagyreneszánsz, manierizmus, barokk, neoklasszicizmus és romantika kategóriák szerint periodizál, az időhatárok megjelölésében jelentősen eltérve Sypher dátumaitól. A Sypher-iskola kétségtelen érdeme, hogy a stílust rugalmasan kezeli: „A stílus nem valami abszolút... egy stílus ritkán érvényesül minden költeményben, festményben, szoborban vagy bármilyen épületben”, írja.⁹ Artz mindezt még jobban elmélyíti, a stílust csupán magyarázó, orientáló, rokonságokat, összefüggéseket reveláló jelenségnek, amolyan uralkodó művészeti nyelvezetnek tekinti, melyet egy-egy kor művészete és irodalma csak nagy egészében követ, de korántsem minden egyedében s mindig egyformán.¹⁰ Ugyanakkor ez a rugalmas, felhívított stílusfogalom módot ad, miként azt éppen az ő esetükben látjuk, a korszakhatárok és korszak-, illetve stíluselnevezések önkényes kezelésére, amiből végül is azt a tanulságot kell levonni, hogy pusztán stílustörténeti alapon megnyugtató periodizáció aligha lehetséges.

A stílustörténetnek részben dogmatizmusa, részben túlzottan bizonytalan volta a tudósok egy csoportját a stílustörténeti elv mellőzésére s helyette valamiféle történetietlen stílustipológia bevezetésére indította. Ebben jelölhetjük meg a felfogások második csoportját. Ez a felfogás a művészetek és irodalom fejlődésében két egymással versengő stílus, illetve esztétikai elv váltakozását, illetve küzdelmét látja. Végző fokon ez az álláspont is a wölfflini „alapfogalmakra” vezethető vissza,¹¹ s olyan szellemes, de elfogadhatatlan régebbi kísérletek is ide tartoztak, mint Eugenio D’Ors örök-barokk „elmélete”¹². A legmaradandóbb hatással és a legnagyobb erudícióval ez a felfogástípus Ernst Robert Curtius 1948-ban megjelent *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* című monumentális munkájában érvényesült, melynek hatása a kutatásban hosszú ideig érezhető maradt.¹³ Curtius a norma rangjára emelt klasszicizmust tekinti az egész fejlődésen végigvonuló fő tendenciának, ellenpólusává pedig a történetiségétől szintén megfosztott manierizmust teszi meg. Ezt a kutatási irányt számosan folytatták, a reneszánsz irodalomra vonatkozóan különösen Gustav René Hocke és Hugo Friedrich, akik ugyan mesterükkel ellentétben pozitív értelmezést adtak a manierizmusnak, de azt változatlanul mint a klasszicizmussal szemben az ókortól máig érvényesülő stílust fogták fel.¹⁴ Ennek az álláspontnak a továbbélése, erősen korrigált formában még a legújabb időkben is megfigyelhető, például Claude-Gilbert Dubois *Le manierisme* című munkájában.¹⁵

Más formában ugyan, de a művészet és irodalom történetét ellentétes elvek kettősségében kívánják megragadni azok a szerzők is, akik, mint Hiram Haydn

és Eugenio Battisti, bevezették az antireneszánsz fogalmát.¹⁶ Ebbe a kategóriába sorol Battisti minden olyan reneszánsz kori művészi és irodalmi megnyilvánulást, melyekre az jellemző, hogy „polemikusan vagy ellenségesen állnak szemben a klasszicizmus dekórumfogalmával és szimbolikus-politikai szinkretizmusával.”¹⁷ A reneszánsz eszerint nem más, mint „klasszicizmus”, s így az antireneszánsz nyugodtan azonos lehetne a curtiusi értelemben vett manierizmussal, csak éppen Battisti ez utóbbit időben rögzíthető történeti jelenségnek tekinti, s így a „manierismo” nála csupán egy része az átfogóbb s a reneszánszsal kezdettől fogva párhuzamos „antirinascimento”-nak. Ez a vélemény a reneszánsz bonyolult, sokrétféle és ellentmondásos egészét két külön, ellentétes világra osztja, indokolatlanul redukálva a reneszánszt csupán a klasszicizálónak tekinthető jelenségekre. Ha a reneszánsz vonatkozásában valaki mindenáron használni akarja a – szerintem itt félrevezető – „klasszicizmus” kifejezést, akkor természetesen kimutathat (mint ahogyan számosan tették is) antiklasszikus művészeti és irodalmi alkotásokat, de jogosulatlan ezek kirekesztése a reneszánsz birodalmából. Ugyanígy a Battisti-féle antireneszánszt nevezhetnénk „szürrealista mozzanatok”-nak is, miként azt Jean-Claude Margolin teszi, de természetesen, miként ugyanő nagyon helyesen hangsúlyozza, a reneszánsz integráns részének tartva ezeket is.¹⁸

A stílustörténeti szempont kiküszöbölésének s a történeti fejlődés egészében két ellentétes esztétikai elv érvényesítésének volt egy ismert marxista változata is, nevezetesen a Lukács György által kimunkált realizmuselmélet.¹⁹ Míg Curtius a klasszicizmust emelte normává, Lukács a realizmussal tette ugyanezt. Innen önként adódott – különösen Lukács vulgarizátorai részéről –, hogy ami nem nyilvánítható realizmusnak, az viszont az antirealizmus zsákjába kerül. Merev formájában természetesen ez a koncepció sem segíthette elő a reneszánsz oly összetett irodalmának a jobb megértését. Már az ötvenes évek végén megindult azonban ennek a felfogásnak a kelet-európai marxista kutatók részéről való bírálata és felülvizsgálata, melynek során egyesek teljesen elvetették a realizmusnak az irodalmi fejlődés egészére való alkalmazását, benne csupán a XIX. és XX. század egyik irányzatát, illetve stílusát látva,²⁰ mások viszont megkísérelték azt árnyaltabban s a történetiséggel összhangban érvényesíteni. Főleg szovjet és keletnémet tudósok körében formálódott ki az a vélemény, hogy a realizmus, ha nem is az irodalom kezdetétől fogva, de legalábbis a reneszánsztól kezdve létezik mint az irodalom egyik irányzata, különösen az elbeszélő prózában és részben a drámában. Realizmus alatt az életnek, a társadalomnak, az emberi viszonyoknak közvetlen, leíró, mitizálás nélküli ábrázolását tekintik, amire igen színvonalas példa a Robert Weimann vezette keletnémet szerzői kollektíva munkája: *Realismus in der Renaissance. Aneignung der Welt in der erzählenden*

*Prosa.*²¹ Ez a fajta újabb realizmusfelfogás a realista ábrázolásmód egyik fontos gyökerét a népi irodalomban látja, abból nem a mágikus elemeket (mint Battisti), hanem a szatirikus, groteszk és társadalomkritikai vonásokat emelve ki, miképpen azt Mihail M. Bahtyin tette feltűnést keltett, ismert Rabelais-könyvében.²²

A második csoportba sorolt, most tárgyalt nézeteket a stílustörténetivel szemben stílustipológiának neveztem, noha az említett tudósok a klasszicizmust, manierizmust, realizmust stb. nem nevezik stílusnak, hanem azokkal valamiféle esztétikai princípiumot kívánnak jelölni. Mégis a gyakorlatban, konkrétan alkalmazva e terminusokat, végső fokon valamely történetileg adott stílusnak a sajátosságait fejlesztik esztétikai elvvé. Curtius és Hocke végül is azt nevezik manierizmusnak, ami a XVI. század második felében ténylegesen létezett manierista stílusáramlatra emlékeztet; mások olyan művekben vélik a realizmust felismerni, melyek valamilyen módon a XIX. századi realista stílus előfutárainak tekinthetők. Ezek a törekvések tehát végül is nem tudtak megszabadulni a stílusok ígézetétől, azt azonban nyilvánvalóvá tették, hogy az irodalom s ugyanígy a művészetek fejlődését nem lehet monolitikus stílusblokkok egymásutánjában elképzelni. Az effajta megközelítések nem tették ugyan világosabbá a reneszánsz periodizációját, azt azonban sikerrel tudatosították, hogy a reneszánsz irodalmán belül számos tendencia, stílusáramlat egymásmellettiiségével, összefonódásával vagy szembenállásával kell számolni.

A stílustörténetből kinövő felfogások harmadik csoportjának a stílusok szociológiájával foglalkozót tekinthetjük, melynek igazi nyitányát – Antal Frigyes művészettörténeti kezdeményezései után – Hauser Arnold *The Social History of Art and Literature* című munkája alkotja.²³ Hauser a korábbi stílustörténeti kutatások eredményeit társadalomtörténeti szempont alapján rostálja meg, korrigálja, és próbálja rendszerbe állítani. Az egyes stílusokat szigorúan történetileg meghatározott jelenségeknek tartva, igyekszik keletkezésüket, létformájukat és elmúlásukat megvilágítani.

A stílusok eredetének, keletkezésének a kérdése másokat is foglalkoztatott, részben a Hauser-féle szociológiai magyarázat ellenében. Így a már idézett Carl J. Friedrich egyszerűen azt állítja, hogy a stílusok létrejötte nem magyarázható; keletkezésük „a teremtés misztériumának” a része;²⁴ Artz pedig azt fejt ki stílustörténeti összefoglalásában, hogy a stílusváltozások oka a művészeknek és íróknak új művészi kifejezés iránti kívánságában rejlik.²⁵ Artz magyarázata arra nem ad feleletet, hogy az íróknak ez a kívánsága miért jelentkezik robbanásszerűen bizonyos időszakokban, s miért marad máskor a háttérben. Hauser éppen ezekre a fordulatokra kíván magyarázatot nyújtani, a stílusok változásait a történelem mozgásával hozva szoros összefüggésbe. Eredményeit s különösen

módszerének merev alkalmazását a kritika egy része elutasítóan fogadta, az általa bevezetett szempont a továbbiakban azonban igen termékenynek bizonyult. Bár képtelenség a stílusokat, illetve azok változásait egyszerűen gazdasági és társadalmi adottságokból levezetni, az ma már eléggé elfogadottnak tekinthető, hogy a történetileg meghatározott stílusok korrelációban vannak a társadalom mozgásával, s megértésükhöz a társadalomtörténeti kontextus figyelembevétele elengedhetetlen.

Hauser érdeme az is, hogy – elsősorban minket érdeklő másik nagy munkájával, a *Der Manierismus* cíművel²⁶ – használhatóbbá tette a stílus kategóriáját, illetve megszabadította azt bizonyos tehertételektől. Igazat kell neki adni abban, hogy a stílustörténeti fogalomképzés nem egy művészettörténeti szempont erőltetése az irodalomra, mert az irodalmi kutatásnak ugyanolyan érdeke, hogy felismerje a nagyobb egységet ott, „ahol látszatra ugyan nincs egység, a jelenségek összetartozása mégis erősebb, mint eltérésük.”²⁷ Miként a manierizmus vonatkozásában írja: „az irodalomtörténet könnyűszerrel eljuthatna ennek az esztétikailag sokoldalúan determinált stílusnak konkrétabb, pozitívumokban gazdagabb definíciójához, hála a rendelkezésre álló eszmeanyag bőségének; könnyebben, mint a művészettörténet, amelyet minduntalan az a veszély fenyeget, hogy a fogalmat kizárólag formai oldaláról közelíti meg”.²⁸ Éppen ebből az elvből kiindulva, Hauser határozottan elutasít minden olyan kísérletet, mely a képzőművészet formai elemeinek megfelelőit keresi az irodalomban, miként azt a hagyományos stílustörténet, s újabban még Wylie Sypher is tette. Az ugyanazon stílust reprezentáló művészi és irodalmi alkotások közös sajátosságai, mint hangsúlyozza, „nem formai természetűek, hanem a kor világnézetéből, közérzetéből és filozófiájából fakadnak”.²⁹

Azért időztem talán kissé hosszabban Hauser felfogásának idézésénél, mert nála eléggé világosan megfigyelhető, hogy a szociológiai megközelítés következtében a stílusfogalmak bizonyos fokig átalakulnak, formaiból erősebben tartalmi kategóriává minősülnek át. Nem véletlen talán, hogy éppen a manierizmusról értekezvén fejti ki mindezt. A manierizmus felfedezésének, majd az utóbbi évtizedekben sokak által gyanakvással figyelt divatjának igen nagy része volt ugyanis a hagyományos stílustörténet meghaladásában. Igaz, hogy a manierizmus modern stílusfogalmát szintén a stílustörténet képviselői vezették be, ez a fogalom, illetve az e néven összefoglalható s az utóbbi évtizedek kutatásainak eredményeként egyre pontosabban körvonalazható jelenségcsoport azonban amolyan bombának bizonyult, mely minden igyekezet ellenére felrobbantotta a stílustörténeti periodizáció kényelmes sémáját.³⁰ Bár többen megkísérelték, s nem utolsósorban éppen maga Hauser, a manierizmust mint önálló korszakot beiktatni a nagy stílusformációk sorába, ez minduntalan megoldhatatlan

periodizációs és interpretációs nehézségekbe ütközött. A kutatók ma általában megegyeznek abban, hogy formai vonatkozásban a manierizmus sok ponton a barokkot előlegezi (hiszen számos manieristának tartott művet régebben – stílári megfontolásból – barokknak is tekintettek), tartalmi, ideológiai összetevőit és ezzel együtt társadalmi meghatározottságát tekintve viszont a reneszánsz szerves továbbélése, illetve válságának kifejeződése. Az egyes szakemberek ennek nyomán aszerint nyilvánítják a reneszánsz végső vagy a barokk első fázisának, hogy a formai-stílári vagy pedig az eszmei-társadalmi tényezőkre helyezik a hangsúlyt.³¹

De akárhogy is foglal állást valaki, az elmúlt negyedszázad kutatásában jelentkező manierizmushullám óriási jelentőségű volt a reneszánsz irodalmának jobb megismerése szempontjából. Akár annak szerves részeként tekintjük, mint jómagam is, akár nem, a reneszánszsal való összefüggés vitathatatlan. A manierizmus problémájának a felvetése maga után vonta a XVI. század második fele irodalmának újraértelmezését és értékelését. Az irodalmi kutatások általános vonatkozásban is, de az egyes nemzeti irodalmak vonatkozásában is elsősorban a XVI. század végének íróira, irodalmára összpontosultak. A manierizmus jegyében teljesen újrainterpretálódtak olyan íróóriások, mint Montaigne, Tasso, Shakespeare; a méltatlan feledésből az érdeklődés előterébe kerültek mások, mint Della Casa, Sponde vagy Chapman. Ebben a nagy átértékelő munkában a tours-i intézet is jelentős részt vállalt az 1966-os, 1968-as és 1979-es kollokviumaival.

Ezek után megállapíthatjuk, hogy továbbra is életképesek és nélkülözhetetlenek maradtak a stíluselnevezések, a velük szemben újra meg újra fellépő szkepszis ellenére, miként azt nemrég August Buck leszögezte, a barokk irodalom vonatkozásában. E stílusfogalmakon azonban ma már távolról sem azt értjük, mint az egykori stílustörténet. Őket ma már inkább „korszakfogalmaknak” (period-terms) nevezhetjük René Wellek nyomán, a korszakon olyan „időszakaszt” értve, „melyet az irodalmi normák, mércék és konvenciók valamely rendszere határoz meg”,³² vagy „rendező elveknek” (Ordnungsprinzipien), mint Buck nevezi, melyek elsősorban heurisztikus funkciót töltenek be.³³ Semmiképpen sem értékelő, esztétikai kategóriák, hanem – miként azt Franco Simone éppen Tours-ban, az 1968. évi kollokviumon hangsúlyozta – „csupán a történelem meghatározott korszakainak körülírására és definiálására alkalmas történeti megjelölések”.³⁴ Bár bizonyos nagyon általános stílári-formai elvek jelenléte minden irodalmi korszakra jellemző, nyilvánvalóvá lett, hogy a művekben kifejezésre jutó gondolkodás, eszmék, mentalitás döntőbb meghatározó tényezők a formai elemeknél. Elfogadottá vált az is, hogy a stílus nagy egységén belül rendkívüli változatossággal, ellentétekkel és ellentmondásokkal, egymással pár-

huzamosan futó áramlatokkal, illetve időben egymást követő fázisokkal kell számolni. Más szóval irodalmi fogalomként a reneszánsz olyan átfogó kategória, mellyel számos, pontosabban körülírható, egymástól különböző, de ugyanakkor számos szállal összekapcsolódó kisebb egységet, jelenségcsoportot foglal magasabb egységbe a tudomány. Viktor Zsirmunszkijnak az AILC 1967. évi belgrádi kongresszusán bevezetett szerencsés kifejezése szerint az irodalom történetében a reneszánsz, akárcsak a barokk és a hozzájuk hasonló kategóriák, különböző mikroszisztémákat egyesítő makroszisztémákat jelölnek.³⁵

A mondottak alapján nyilvánvaló, hogy a periodizációs viták nem eredményezhették a reneszánsz irodalom pontos időbeli határainak a megállapítását, sőt elvileg is elutasítják ennek lehetőségét. Nemcsak európai viszonylatban, de még egy nemzeti irodalmon belül is kockázatos egy irodalmi korszak merev időhatárait kijelölni. Az összehasonlító irodalomtörténet hatáskörébe tartozó kutatásokból mindössze annyi következik egyértelműen, hogy a reneszánsz irodalmát a XVI. század végén, illetve a XVII. század elején a barokk váltja fel; egyes nemzeti irodalmakban valamivel előbb, másutt valamivel később. Ami viszont a reneszánsz irodalom kezdeteit illeti, erről az összehasonlító irodalomtörténet az utóbbi negyedszázadban kevesebbet mondott, ami jórészt abból következik, hogy itt a filozófiatörténeti vizsgálatoknak, illetve az ideológiai, eszmetörténeti, műveltségtörténeti megfontolásoknak volt fontosabb szerepük. Eugenio Garin, Paul Oskar Kristeller, Hans Baron és mások eredményei folytán ma már általánosan elfogadott álláspont, hogy a reneszánsz irodalom kezdeteit Petrarca munkásságában kell megjelölnünk. Jó másfél évszázad kellett azonban ahhoz, hogy a reneszánsz az európai irodalomban uralkodó jelenséggé váljon, tanúskodva az irodalmi korszakváltások rendkívül bonyolult, egy kaptafára sohasem húzható voltáról.

A reneszánsznak a nagy irodalmi korszakok sorában való időbeli elhelyezése mellett napirenden volt a reneszánsz térbeli, földrajzi kiterjedésének a kérdése is. A nemzetközi reneszánszkutatás régebben szinte kizárólag Nyugat- és Dél-Európát, illetve a német nyelvterületet vette figyelembe, ami ettől keletre volt, arról alig vett tudomást. Bár Közép-Európa keleti részének országaiban, így cseheknél, lengyeleknél, magyaroknál, horvátoknál már a múlt század óta komoly kutatások folytak reneszánsz irodalmuk vizsgálata terén, a nemzetközi kutatás számára e közép-, illetve kelet-európai reneszánsznak a „felfedezése” az elmúlt negyedszázad eredménye. Az első kezdeményező lépést e téren Johannes Irmscher tette meg, midőn erről a tárgyról 1959-ben, Wittenbergben nagyszabású kollokviumot rendezett, melynek anyaga 1962-ben két kötetben meg is jelent.³⁶ Ezt követte hamarosan a tours-i intézet alapítója, Pierre Mesnard által megrendezett 1963. évi tours-i kollokvium, *L'éveil de l'Europe orientale* címmel,

melyre különös meghatottsággal tudok visszagondolni, hiszen innen datálódik az az immár csaknem két évtizedes barátság és egyre szorosabb együttműködés, mely a magyarokat a reneszánszkutatás e mintaintézményével összeköti.

Azóta a közép- és kelet-európai országokban a reneszánszkutatás valóságos felvirágzásának vagyunk a tanúi, aminek eredményeképpen a XV–XVI. századi Kelet-Európa kezd lassan beletagolódni az európai reneszánsz összképébe. Bár egyelőre még kevesen vannak, de mégis nő a száma azoknak a nyugat-európai tudósoknak is, akik komoly munkákkal járulnak hozzá a kelet-európai reneszánsz irodalom kutatásához, gondolok itt az 1963. évi tours-i kollokvium egyik legaktívabb résztvevőjére, a polonista Claude Backvis-re, vagy Jean-Claude Margolin és Jozef Ijsewijn szép tanulmányaira Janus Pannoniusról, illetve Vasoliéra Dudith Andrásról és így tovább.³⁷ August Buck a Reneszánszkutató Intézetek és Társaságok Nemzetközi Szövetségének 1980. évi bukaresti kongresszusán, a reneszánszkutatás mai állásáról szóló nagyszabású áttekintésében nyomatékosan hangsúlyozta a kelet-európai reneszánszkutatásoknak az utóbbi időszakban való fellendülését, különösen, ami az olasz humanizmus és reneszánsz kelet-európai kisugárzásának vizsgálatát jelenti.³⁸ A nemzetközi kutatás számára ugyanakkor komoly akadályt jelentenek a nyelvi nehézségek. A latinul írókkal nincs probléma, de már a horvát, magyar, lengyel nyelven írt gazdag reneszánsz irodalom alig hozzáférhető más országok kutatói számára, s ezen a jövőben is nehezen lehet majd segíteni. (Hasonló nehézség fennáll persze a németalföldi és a skandináv irodalmakkal kapcsolatban is, melyek szintén az összehasonlító kutatások mostohagyerekei közé tartoznak.)

A kelet-európai irodalmak vizsgálatában jelentkezik még egy sajátos nyelvi-etnikai probléma is. A kelet-európai népek túlnyomó többsége a szláv népcsaládhoz tartozik, aminek okán sokan hajlamosak Kelet-Európát a szláv világgal azonosítani. A rokon szláv nyelvek és az egymással szoros kapcsolatban levő szláv civilizációk együttes tanulmányozása, a nemzetközi szlavisztika korán kialakult, és nagy múltra tekint vissza, s ennek keretében kifejlődött egy külön szláv összehasonlító irodalomtörténet is, melynek kiváló művelői voltak és vannak. Közülük különösen a heidelbergi tudós, Dmitrij Čyzevskij járult hozzá jelentős művekkel a szláv irodalmak összehasonlító tanulmányozásához, jelentős teret szentelve a reneszánsz irodalomnak is.³⁹ E vizsgálatokból kitűnik a szláv irodalmaknak számos, a nyugat-európaiktól eltérő vonása, melyeket Čyzevskij és mások mint sajátos szláv produktumot tüntetnek fel. Csakhogy Kelet-Európában nem csak szláv népek élnek, gondoljunk a románokra, magyarokra, a balti népekre, s kiderül, hogy ezeknek az irodalmában hasonló sajátságok ismerhetők fel, sőt olykor még erősebben is, mint egyes szláv irodalmakban, anélkül hogy egyszerűen a szláv irodalmak hatására lennének visszavezethetők. Valójá-

ban arról van szó, hogy minden etnikai, nyelvi különbségtől függetlenül, ezek a népek és országok, melyek nagyjából azonos időben, a IX–XI. században tagolódtak be a keresztény Európa világába, többé-kevésbé hasonló történelmi fejlődést jártak végig, s ennek következtében irodalmaik története is feltűnő párhuzamosságokat mutat. Ezek azonban nem a nyelvi és etnikai, hanem a civilizációs kapcsolatokból, rokonságokból adódnak, így például a horvát és magyar vagy a magyar és szlovák irodalom között több a hasonlóság és kapcsolat, mint e két szláv irodalom és például az orosz között, annál is inkább, mert horvátok, magyarok, szlovákok hosszú évszázadokon át ugyanazon államban éltek.⁴⁰

Mindez fokozottan érvényes a reneszánsz irodalmára, mely a latin kereszténységhez tartozó Európa terméke. Így a reneszánsz vonatkozásában elsősorban azok a kelet-európai népek veendőék számításba, melyek a nyugati kereszténységhez tartoztak, vagyis a horvátok, magyarok, szlovákok, csehek, lengyelek, litvánok, finnek, tehát a latin civilizáció, nem pedig a szláv nyelvrokonság által összekapcsolt nemzetek. Amivel persze nem akarom azt állítani, hogy a humanizmus és a reneszánsz terjedése megállt volna a nyugati kereszténység határánál. Éppen az utóbbi évtizedek kutatásai mutattak rá számos figyelemre méltó tényre, melyek a reneszánsz egyes elemeinek a keleti ortodoxiához tartozó népeknél, így románoknál, ukránoknál, oroszoknál való szórványos megjelenését tanúsítják.⁴¹

Az itt összefoglalt megfontolások, melyek körül még koránt sincs teljes egyetértés, mind az elmúlt negyedszázad felismerései közé tartoznak. A döntő lépést e téren az 1962-ben Budapesten megrendezett nemzetközi kelet-európai összehasonlító irodalmi konferencia jelentette, mely jelentős teret szentelt a reneszánsz irodalom kérdésének is. Azóta egyre több olyan összehasonlító irodalmi tanulmány és munka jelent meg, mely elsősorban a hasonló civilizációk, nem pedig a nyelvrokonság alapján közelíti meg a kelet-európai reneszánsz irodalmat. Golenyiscsev–Kutuzov átfogó orosz nyelvű monográfiája ugyan *Az olasz reneszánsz és a szláv irodalmak a XV–XVI. században* címmel jelent meg 1963-ban (1973-ban olasz fordítása is megjelent), de ebben jelentős fejezetet szentel a magyar reneszánsz irodalomnak is, helyesen jelölve ki helyét a kelet-európai reneszánsz együttesében.⁴² Ugyanígy jelentősek Angyal Endrének a szláv és nem szláv kelet-európai manierista irodalomról, valamint Jan Šlaskinak az olasz–magyar–lengyel reneszánsz irodalmi összefüggésekről írt tanulmányai.⁴³ A legmódszeresebben azonban Varjas Béla foglalkozott a kérdéssel, figyelemre méltó eredményeket érve el a horvát, magyar, cseh és lengyel nyelvű reneszánsz irodalom összehasonlító vizsgálatában, közös és eltérő vonásaik s azok okainak kiutatásában.⁴⁴

◊ A reneszánsz irodalom földrajzi határait illetően meg kell még emlékezniem

szovjet kutatók egy érdekes kísérletéről. Az összehasonlító irodalomtörténet művelése a szovjet kutatóknál hosszú ideje a világirodalom nagy összefoglaló kézikönyvének létrehozása jegyében folyik. Ez az összefoglalás nem korlátozódik az európai irodalmakra, hanem valamennyi távoli civilizációra is kiterjed, s ezért előkészítői nem mellőzhetik az egymással semmiféle kapcsolatban nem álló irodalmak bizonyos hasonlóságainak, párhuzamosságainak a keresését. Ennek során szellemes, de nagyon vitatható kísérletek történtek arra is, hogy a perzsa, indiai, kínai stb. irodalmak bizonyos korszakai és az európai reneszánsz irodalom között hasonló vonásokat mutassanak ki. A kiváló szovjet orientalista, N. I. Konrad 1967-ben a reneszánszt egyenesen világjelenségnek nyilvánította, és perzsa, kínai, kaukázusi s persze bizánci reneszánszról szólt, melyek mind megelőzték a nyugat-európai reneszánszt.⁴⁵ Ezt a felfogást, bár megszelídített formában máig vannak hívei,⁴⁶ a szovjet tudósok egy része határozottan elutasította. Lásd erre vonatkozóan különösen V. I. Rutenburg *Az olasz reneszánsz és a „világreneszánsz”* című polemikus tanulmányát.⁴⁷

Beszámolómban a reneszánsz irodalom időben és térben való elhatárolásának s ezzel együtt interpretációjának kérdését állítottam előtérbe, mert az elmúlt negyedszázadban meggyőződésem szerint ez állt az érdeklődés centrumában, s e téren született a legtöbb figyelemre méltó új eredmény. Az összehasonlító irodalomtörténet területén végzett munka azonban korántsem szorítkozott az említett kérdéskörre. A továbbiakban érinteni szeretnék ezért még néhány más fő kérdéskört vagy megközelítési irányt, mely jelzi, hogy a kutatás a tárgyalt időszakban nemcsak a kereteket igyekezett megvonni, de egyúttal jelentősen előrehaladt az azokon belüli anyag és tartalom nemzetközi távlatú megértésében és megismerésében.

Elsőként a reneszánsz kori kritika, poétika, irodalom- és művészetelmélet téren folytatott kutatások fellendülését kell említenem. Igaz, hogy az e téren született művek túlnyomórészt az olasz reneszánsz idevágó termékeivel foglalkoznak, mégis joggal megemlékezhetünk róla az összehasonlító irodalomtörténet kapcsán, minthogy az itáliai irodalomelméleti és kritikai írások az egész nemzetközi reneszánsz irodalom megértésének az egyik kulcsát alkotják, s így ez nemzetközi kutatási területnek tekintendő. A legnagyobb előrelépést ezen a téren az eddig nehezen hozzáférhető szövegek mintaszerű közzététele jelenti. Elég itt megemlítenünk Paola Barocchinak⁴⁸, illetve Bernard Weinbergnek⁴⁹ a cinquecento művészeti, illetve poétikai és retorikai traktátusait közreadó köteteit; Scaliger, Castelvetro és mások műveinek hasonmás kiadásait;⁵⁰ Barocchi és Bettarini monumentális Vasari-kiadását;⁵¹ Lomazzo *Idea del tempio della pittura*-jának két kritikai kiadását;⁵² Armenini és Zuccari elméleti műveinek faksimile kiadását⁵³ s különösen a reneszánsz kori esztétikai irodalom talán legfontosabb

alkotásának, Francesco Patrizi poétikájának Aguzzi–Barbagli által történt kiadását⁵⁴ (miután Kristeller felfedezte a mű eddig kiadatlan nagyobb részét). De könnyen hozzáférhetővé váltak a többi nemzetek irodalomelméleti traktátusai is, Weinbergnek a poétikai reflexiókat tartalmazó francia előszavakból készített kiadása,⁵⁵ Buck, Heitmann, Mettmann *Dichtungslehren der Romania...* című antológiája,⁵⁶ valamint az Erzsébet-kori angol poétikák Smith-féle, 1904. évi klasszikus szövegkiadásának újrakiadása⁵⁷ jóvoltából. Az alapszövegek kiadása együtt járt közreadóik részéről a rájuk vonatkozó kritikai munkával, s emellett sor került több nagy összefoglaló munka megírására is. A sort a most tárgyalt periódusban Cesare Vasoli máig érvényes és maradandó *L'estetica dell'umanesimo e del Rinascimento* című összefoglalása nyitja meg,⁵⁸ melyet azután Weinberg hatalmas terjedelmű monográfiája,⁵⁹ illetve Rocco Montanónak, Baxter Hathawaynek, Carlo Ossolának, Lina Bolzoninak és másoknak a szerzők egy-egy csoportjára vonatkozó monográfiái követték⁶⁰. A gazdag termés ellenére ez a témakör a jövő számára is igen ígéretes munkaterület kell hogy maradjon, megérdemelné, hogy egy nagy nemzetközi kollokvium napirendjére kerüljön mielőbb. Ilyen irányban éppen Tours-ban volt már kezdeményezés 1976-ban, a francia komparatisták társaságának kongresszusa alkalmával,⁶¹ aminek talán előbb-utóbb a folytatását is remélhetjük, a Reneszánsz-kutató Intézet kezdeményezésére.

Az összehasonlító irodalomtörténeti kutatásoknak az egyik leghagyományosabb és legjobban művelt kutatási iránya az egy-egy kor azonos műfajba tartozó műveinek a komparatista vizsgálata volt. Ezen a munkaterületen is tovább folytatódott a kutatás, részben az elbeszélő próza területén, melynek példájaként a Weimann vezetésével készült, már említett keletnémet kötet mellett William Nelson *Fact or fiction*, valamint Clements és Gibaldi *Anatomy of the Novella* című munkáját említhetem;⁶² részben pedig a dráma vonatkozásában, mint Jackson J. Cope *The Theater and the Dream* című munkája, vagy a Claude Longeon szerkesztette *Genre pastoral en Europe* című kötet.⁶³ A legtöbb ilyen természetű komparatista munka azonban a líra s azon belül is elsősorban a petrarkizmus tárgykörében született. A petrarkizmus mint a XVI. századi európai líra nemzetközi iránya Meozzi méltatlanul elfeledett régi monográfiája⁶⁴ óta igen kedvelt kutatási terület, melynek továbbműveléséről az elmúlt huszonöt évben több egyéni munka,⁶⁵ valamint több kongresszus és kollokvium tanúskodik. Ez utóbbiak közül különösen az 1959-ben Aix-ben rendezett nemzetközi italianisztikai kongresszus, valamint a Dubrovnikban 1974-ben tartott *Petrarca e il petrarchismo nei paesi slavi* című kollokvium emelendő ki.⁶⁶

Az összehasonlító irodalomtörténet természetéből és feladataiból következik, hogy nagy súlyt kell fektetnie a fordítások kérdésére. Az irodalmi műveknek

más nyelvekre való fordítása, a más nyelvi és kulturális közegbe való átültetésük során keletkező változások, a fordítások útján érvényesülő hatás számos könyvnek és tanulmánynak volt a tárgya a közelmúltban is. Ezek azonban szinte mindig csak két nyelv, illetve két irodalom vonatkozásában vizsgálták a kérdést. Csak a közelmúltban történt arra kezdeményezés, hogy a reneszánsz kori fordítási irodalom általános, elvi kérdései, nemzetközileg érvényesülő tendenciái váljanak vizsgálat tárgyává. A „Revue Canadienne de Littérature Comparée” 1981-ben Eva Kushner és Paul Chavy bevezetésével különszámot szentelt a kérdésnek.⁶⁷ Joggal nevezik ők a reneszánszt „a fordítás aranykorá”-nak, mely az irodalmi fordítás szinte valamennyi, máig érvényes problémáját napirendre tűzte. Ebben a füzetben több érdekes tanulmány vizsgálja a kérdés különböző (filológiai, esztétikai stb.) aspektusát, a fordításnak az imitáció és a kreativitás kérdésével való összefüggését. Különösen értékes kezdeményezés itt Glyn P. Norton *Humanist Foundations of Translation Theory* című tanulmánya.⁶⁸

Végül rá szeretnék mutatni két olyan munkaterületre, illetve megközelítési módra, amely véleményem szerint nem részesült kellő figyelemben az elmúlt negyedszázadban. Az egyik ezek közül a különböző eszmeáramlatok, vallási mozgalmak, filozófiai tanítások irodalomra gyakorolt hatásának nemzetközi horizontú vizsgálata. Ugyanakkor, amikor igen sok erőfeszítés történt ezeknek az irányoknak és mozgalmaknak (például platonizmus, arisztotelianizmus, új sztoicizmus, lutheranizmus, kálvinizmus stb.) a kutatására, melyről kongresszusok, kollokviumok, nagy összefoglaló monográfiák sora tanúskodik, elhanyagolódott annak vizsgálata, hogy hogyan hatották át ezek a szorosabban vett szépirodalmat. Az egyes írókat vizsgáló kutatók természetesen mindig számon tartják a tárgyalt művekben érvényesülő eszmei, világnézeti hatásokat, az ilyen irányzatok irodalmi hatásának teljes nemzetközi feltérképezése azonban még nem történt meg.

Másrészt nem aknázza ki kellően az összehasonlító irodalomtörténeti kutatás azokat a lehetőségeket, melyek a toposzok, motívumok, szimbólumok nemzetközi vizsgálatában rejlenek. Pedig ezen a téren a művészettörténet ikonológiai iránya, Warburg és Panofsky iskolája elegendő ösztönzést nyújthattak volna. Mégis, ha leszámítunk olyan különálló kutatási területet, mint az emblematika, kevés ilyen irányú mű született az összehasonlító irodalomtörténet területén, legalábbis a reneszánsz vonatkozásában, ahol pedig e módszer alkalmazására kiváló lehetőségek nyílnak. A legérdekesebb eredményeket az irodalomtudomány számára nem is elsősorban irodalomtörténész, hanem Dame Frances Yates szolgáltatta, különböző műveinek irodalomtörténeti jellegű részeivel.⁶⁹ Az irodalomtörténet oldaláról a neves harvardi komparatistának, Harry Levinnek a

könyve, *The Myth of the Golden Age in the Renaissance* az egyetlen nagyszabású munka, melyet e téren említhetnék.⁷⁰

Ha most mindezek után meg akarjuk vonni a mérleget, akkor nem merészség talán azt állítani, hogy az összehasonlító irodalomtörténet jelentősen hozzájárult a reneszánsz vizsgálatához a tours-i intézet fennállásának éveiben. Ha a nagy összefoglaló műveket, egy-egy kérdéskör átfogó, monografikus feldolgozását keressük, akkor talán kevésnek ítélnénk a termést. De ha azt vesszük figyelembe, hogy mennyit tisztult a reneszánsz irodalomról való képünk, s egyúttal mennyit gazdagodott; hogy mennyire háttérbe szorultak mind a merev, doktrinér álláspontok, mind pedig a kellően nem megalapozott, kalandos elképzelések, akkor nem lehetünk elégedetlenek. A reneszánsz irodalomról ma élő vízióink talán összetettebb, mint néhány évtizeddel ezelőtt, de lényegesen kevésbé kaotikus.

Ebben a fejlődésben az az intézmény, melynek negyedszázados fennállását ünnepeljük, elévülhetetlen érdemeket szerzett. Elsősorban azzal, hogy a reneszánszt a maga teljes komplexitásában vizsgálta, hogy kiterjeszkedett annak minden ágára, hogy mindig a nemzetközi szempontot helyezte előtérbe. Mint igazi interdiszciplináris intézményben, az irodalom, illetve az összehasonlító irodalomtörténet csak egyike volt a művelt szakterületeknek, mégis, mint láthatuk, szinte minden lényeges kérdésben a stúdiumok minden nagy fordulatánál jelen volt a tours-i intézet kezdeményezése. Ennek legékesebb példája az a nagy munkálat, melyet eddig még nem említettem, s amelynek a révén ez az intézet az összehasonlító irodalomtörténet területén korszakos hozzájárulást nyújt. Arra a nagy négykötetes kézikönyvre gondolok, mely az AILC égisze alatt, *Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története* című vállalkozás részeként a reneszánsz irodalmáról készül. Az AILC által kezdeményezett sorozat az első igazi nemzetközi irodalomtörténet lesz, mind az anyag tárgyalásában, mind szemléletében, mind pedig készítőit illetően. E nagy sorozaton belül a reneszánszra vonatkozó kötetek elkészítését André Stegmann kezdeményezte, s azóta is a tours-i intézet a munka egyik irányítója, együtt a montreali McGill egyetem francia intézetével, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Reneszánsz-kutató Csoportjával. Ez a nagyszabású munka érvényesíteni fogja azokat a tanulságokat, melyek az elmúlt huszonöt év munkájának fentebb vázolt fejlődéséből következnek, és összegezi majd ennek az útnak az eredményeit. De reméljük, hogy egyúttal jelentős lépést tesz előre is, mindenekelőtt a nemzetközi komparatista szempont minden eddiginél következetesebb alkalmazásával. Az összehasonlító irodalomtörténet területén ugyanis igen sokszor jelen van valamiféle álkomparatizmus. Ez részben abban nyilvánul meg, hogy egy irodalmi kérdést egyszerűen az egyes nemzeti változatok egymás után való bemutatásával világítanak meg,

esetleg némi általános bevezető vagy összegező megfontolás kíséretében.⁷¹ Részben pedig abban, hogy egyetlen „vezető irodalmat” állítanak előtérbe, s az összehasonlítás abból áll, hogy a többi irodalom produkcióját egyszerűen ehhez igazítják, ennek kisugárzásaként tüntetik fel.⁷² Európa irodalma azonban mindig is policentrikus volt, még akkor is, ha bizonyos korokban valamelyik centrum jelentősebb a többinél, mint a reneszánsz esetében Itália. A mi tervezett kézikönyvünk el akarja kerülni ezeket az egyoldalúságokat, s a reneszánsz irodalmat a maga legteljesebb nemzetközi összetettségében kívánja bemutatni.

Ebben a négykötetes munkában minden irodalom, minden nép meg kell hogy találja a helyét eredményeinek, hozzájárulásának mértékében, megtestesítve ezzel a tours-i intézet szellemét, melyet kezdettől fogva jellemezett, hogy minden témát, minden törekvést egyesíteni és felkarolni igyekezett, magához vonzva mindazokat, akik életüket az emberiség e nagy korszaka jobb megismerésének szentelik.

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTÖRTÉNETI KÉZIKÖNYV A MANIERIZMUS IRODALMÁRÓL

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének irányításával 1984-ben kezdődtek el az európai manierizmus irodalmát összefoglaló nagy kézikönyv munkálatai. A mintegy öt év alatt elkészülő mű egy nagyszabású nemzetközi vállalkozás része, ezért előjáróban erről kell néhány szót szólni.

A Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (AILC) 1964. évi fribourg-i kongresszusán, az akkori alelnök, Jacques Voisine professzor javasolta az európai nyelveken írt irodalmak összehasonlító történetének megírását nemzetközi összefogással. A kongresszus a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetét kérte fel a részletes tervet kidolgozására, melyet Vajda György Mihály, az intézet összehasonlító irodalomtörténeti osztályának akkori vezetője terjesztett azután a következő, 1967. évi belgrádi kongresszus elé. Miután a kongresszus a tervet elfogadta, kijelölt a munka irányítására egy nemzetközi koordinációs bizottságot, melynek titkárává Vajda György Mihályt választotta meg. Az ő feladata lett a munka megszervezése az Irodalomtudományi Intézetben működő titkárság segítségével.

A mintegy harminc kötetre tervezett sorozaton belül négy kötet jut a reneszánszra. A reneszánsz kötetek munkálatainak szervezését és irányítását három intézmény vállalta magára: a tours-i Centre d'Études Supérieure de la Renaissance (André Stegmann), a montreali McGill egyetem francia intézete (Eva Kushner) és az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Csoportja (Klanciczay Tibor). Az első tervek 1971-ben készültek, s a munka maga 1972-ben indult meg. Kezdetben a négy kötet egyszerre való elkészítését terveztük, de néhány év múlva be kellett látnunk, hogy koncentrálnunk kell erőinket az első kötetre. Ugyanis elengedhetetlen volt, hogy kialakítsunk egy megfelelő módszert, szerkezeti alapelveket, a tárgyalás formáját stb., s mindezt először közösen egyetlen, természetesen az első kötetben meg is valósítsuk. Sajnos ennek az első kötet-

nek az elkészítéséhez riasztóan hosszú időre volt szükség: a kész kötetet 1982-ben az AILC New York-i kongresszusán mutattuk be a koordinációs bizottságnak, amely ezt el is fogadta. Ezt követően a végső szerkesztési munkálatok (stílusjavítás, nevek egyeztetése, bibliográfiák véglegesítése stb.) még egy további évet vettek igénybe, s így a nyomdakész kézirat csak 1984 elején kerülhetett a kiadóhoz.

A munka nehézségét, ami annak elhúzódását okozta, nem nehéz ecsetelni. Az első kötet negyvennégy fejezetét harminckilenc szerző írta kilenc országból öt nyelven, ebből kellett egy egységes kézikönyvet létrehozni francia nyelven. Tekintettel arra, hogy semmiféle modell nem állt előttünk, a munka kezdetén minden igyekezetünk ellenére sem tudtunk elég precíz instrukciókat adni szerzőinknek, s így az elkészült fejezetek gyakran rendkívül eltérő jellegűek, egymásnak ellentmondók vagy egymást átfedők voltak. Mindez rengeteg levelezést, a kéziratok ismételt átdolgozásának, kiegészítésének a kérését vonta maga után. Ehhez járult a három szerkesztőnek a világ három különböző részén való tartózkodása, ami az irányítást rendkívül megnehezítette. A személyi adottságoknak ez a szerteágazó volta kedvezőtlen volt a munka ökonómiáját illetően, mégis vállaltuk, mert minden tekintetben nemzetközi művet akartunk létrehozni, vagyis nemcsak úgy, hogy a tárgy legyen nemzetközi, hanem úgy is, hogy a szerzők is mennél szélesebb nemzetközi gárdát alkossanak, lehetőleg az egyes kérdések legjobb szakembereiből kerüljenek ki, s magukkal hozzák a legkülönbözőbb országok, kutatói módszerek, felfogások tapasztalatait.

Természetesen a következő három kötet elkészítése már lényegesen könnyebb lesz, hiszen már kitaposott úton tudunk haladni. S minthogy a három szerkesztő most már összecsiszolódva, azonos módon dolgozik, a következő három kötet munkálatainak gyakorlati irányítását elkülönítve és párhuzamosan végezzük. André Stegmann feladata a II., Eva Kushneré a III., Klaniczay Tiboré a IV. kötet szerkesztése.

A szervezeti, technikai nehézségeknél jóval nagyobbak voltak a módszertani, elvi, „tudományos” problémák, s ezzel már elérkezünk a bennünket most érdeklő IV. kötet kérdéséhez is.

Alapelvünk, hogy nem indulunk ki semmiféle preconcepcióból, hanem eljárásunk teljesen deduktív jellegű. Vagyis nem határozzuk meg eleve, hogy mi a reneszánsz, mi a humanizmus, vagy – a jelen esetben – mi a manierizmus. Voltaképpen nem is a reneszánsz irodalom összefoglalását akarjuk nyújtani, hanem ama történeti időszak irodalmát, melyre a reneszánsz nyomja rá bélyegét. Mindez a IV. kötet, vagyis a reneszánsz részét képező manierizmusnak a kötete esetében azt jelenti, hogy annak a periódusnak az irodalmát hivatott tárgyalni, melyben a manierizmus a legfeltűnőbb művészi – irodalmi – intellektuális jelenség.

Mindebből következik, hogy az általunk alkalmazott periodizáció meglehetősen mechanikus. A négy kötet egyszerűen az 1400–1600 közötti két évszázadot tárgyalja, noha a reneszánsz kezdeteit – a Garin-iskolát követve – mi is a XIV. század derekán Petrarca fellépésétől számítjuk, s noha Európa peremvidégein, de még Németországban is, a reneszánsz irodalom élete jócskán belenyúlik a XVII. századba. E két időhatárt vesszük alapul annak ellenére, hogy a XV. században Európa legtöbb országában még a középkori kultúra van túlsúlyban, illetve, hogy egyes nemzeteknél a barokk kezdetei már a XVI. század utolsó évtizedeiben megfigyelhetők. Vagyis az említett két évszázadot a maga teljes összetettségében, ellentéteivel és ellentmondásaival együtt kívánjuk bemutatni, s az olvasóra kívánjuk bízni annak megállapítását, vagy legfeljebb egy rövid végkonklúzióban összegezni azt, hogy e kétszáz évben, illetve annak egyes szakaszaiban a reneszánsz mekkora súllyal van jelen, s mikor mely aspektusai érvényszerűnek elsősorban. A IV. kötet esetében ugyancsak vonatkozik a manierizmusra.

Nem volt könnyű a négy kötetet egymástól elválasztó belső periódushatárok kijelölése. Nem vehettük alapul egyik nemzeti irodalomtörténet hagyományait sem, hanem olyan megoldást kellett találnunk, mely az össz-európai fejlődés egészére optimálisan alkalmazható. Így jutottunk az 1400–1480, 1480–1520, 1520–1560 és 1560–1600-as évek által határolt periódusokhoz. Megelégedéssel látjuk, hogy az utóbbi tíz évben ezeket a periódushatárokat tőlünk teljesen függetlenül egyre több tudós kezdi alkalmazni, midőn az európai fejlődés egészét tartja szem előtt. Meggyőződésünk szerint nem alaptalanul, mert az 1480, 1520, 1560-as évszámok, melyek persze igen rugalmasan, inkább approximatív időhatárokként kezelendők, a reneszánsz négy egymást követő fejlődési szakaszát választják el. Ez megadja a mi négy kötetünk tematikáját is.

Az első (1400–1480) tulajdonképpen a reneszánsz kialakulásának, uralomra jutásának az időszaka, amikor a humanisták, a filozófusok szerepe a döntő. Ez az az időszak, amikor a továbbélő középkor mellett, illetve annak rovására teret nyer az új humanista ideológia, az új reneszánsz mentalitás, megindul az irodalmi formák átalakulása, megteremtődnek az új reneszánsz műveltség gazdasági, társadalmi, szervezeti alapjai, feltételei. Az ezt követő második szakasz (1480–1520) a reneszánsz aranykora, elsősorban Itáliában. Lorenzo de Medici, Poliziano, Leonardo, Machiavelli, Ariosto, Bembo, Castiglione és a többiek mellett azonban az Alpokon túli humanizmus is ekkor tűndöklök olyan nevekké, mint Erasmus, Thomas Morus stb. A következő fázis (1520–1560) a reneszánsz Európa-szerte való kiterjedésének, gazdagodásának, pozíciói megerősödésének, de ugyanakkor a reformáció következtében jelentős átalakulásának is az időszaka. Ekkor bontakoznak ki a katolikus reformtörekvések, s ez a periódus a nagy reformátoroknak, Luthernek, Melancthonnak, Kálvinnak az alkotó periódusa.

Ekkor válnak uralkodóvá az irodalomban a nemzeti nyelvek pozíciói, s ugyanakkor jönnek létre a természettudomány nagy reneszánsz kori eredményei. Ez az időszak a francia reneszánsz legragyogóbb periódusa: Marot, Rabelais és a Pléiade kora: ekkor válik Európa-szerte modellé a klasszicizáló, arisztokratikus, a formai tökélyt realizáló költészet, de ugyanakkor ez az a korszak, amikor a reneszánsz műveltség már eljut a társadalom valamennyi rétegéhez, s kialakulnak a reneszánsz irodalom népszerű formái, népi alkotásai.

Az utolsó szakasz (1560–1600), vagyis a IV. kötet tárgya különösen összetett képet mutat. Olaszországban, Franciaországban, Spanyolországban és Németalföldön már a reneszánsz válsága áll előtérben, illetve annak legjellemzőbb megnyilvánulása, a manierizmus. Ugyanakkor színre lépnek azok az erők, melyek a tridenti zsinat, az ellenreformáció, a skolasztikának a protestáns egyházakba való behatolása, valamint a feudális osztályok újraerősödése, illetve az abszolutizmusok kialakulása következtében már a következő korszakot, a barokkot készítik elő. De miközben a reneszánsz már hanyatlóban van Európa nagy részében, számos országban, így Angliában, Lengyelországban, Magyarországon még csak ekkor éri el igazi aranykorát. A válság jelei azonban ezekben az országokban is megjelennek, itt is érezhető, hogy egy új értékrend van kialakulóban, hogy ha lassabban is, de közeledik az új korszak kezdete. Társadalmi-kulturális szempontból az irodalom és az intellektuális élet legfőbb tűzhelyei ekkor az udvarok. Itt és ekkor teljesedik ki a társadalmi elit új életstílusa és a reprezentáció művészete, illetve ezek rendkívül kifinomult költészeti, zenei, képzőművészeti megnyilvánulásainak gazdag együttese. A reneszánsz nagy mítoszai még tovább élnek ebben a periódusban, illetve az udvarok világában, de már bizonyos eltolódásokkal, módosulásokkal: a nemzeti dicsőség, illetve a keresztény hősiesség kultusza már a barokkot előlegezi; a nő eszményítése mellett megjelenik a platonista szerelemtan kritikája; egyre nagyobb a vonzereje a mindennapi valóságtól elszakadó ábrándoknak, mint a kaland, az egzotikum, a pástori vagy a tündérvilág. Mindezzel párhuzamosan ekkor éli utóvirágzását a humanista erudíció, mely egyaránt megnyilvánul a filológiai munkában, az emblémák kultuszában, a kései latin poézisben és Európa kulturális (régészeti, történeti stb.) emlékeinek a felfedezésében. Az udvari kultúra uralkodó jellege mellett ennek az időszaknak másik legfőbb jellemzője a gondolat, a filozófia, a tudomány kísérleteinek, útkereséseinek a páratlan gazdagsága és sokszínűsége. Machiavelli és kortársai politikai elméleteit továbbfejlesztve vagy azoknak ellentmondva a politikai filozófia nagy képviselőinek egész sora él és dolgozik ekkor; a politikai, szociográfiai látókör a történetírásba és a jogtudományba is behatol, s egyre jobban érvényesülnek az egzotikus népek és társadalmak megismeréséből eredő tanulmányok. Ekkor lépnek fel és alkotnak a mágikus világkép utolsó nagy rene-

szánsz képviselői, zseniális megsejtésekre jutva a látható és láthatatlan természet, az ember fiziológiai és pszichológiai összetevői, valamint a kozmosz vizsgálata terén, előkészítve a talajt a tapasztalatokon és kísérleteken alapuló természet-tudományok számára. A reneszánsz válsága, a régi értékek megőrzésének a szándéka s ugyanakkor a bennük való csalódás, illetve a velük szembeni kritika a legkülönbözőbb intellektuális kalandokra vezetett vallási és laikus-filozófiai téren egyaránt (eretnek és heterodox mozgalmak, szkepticizmus, újszoicizmus, a hermetizmus utolsó hulláma stb.). A mindebben megnyilvánuló morális válság az irodalom új kifejezési formáit, egyes műfajainak új típusait fejlesztette ki; ekkor virágzik a bűnbánat irodalma, a meditatív költészet, novellában és drámában a kegyetlenség kultusza és a felfordult világ ábrázolása. Mindezzel szemben, s már a barokk jövőt előlegezve nagy erővel jelentkezik egy valóságos, spirituális megújulás is, mely jelen van az egyre gazdagodó misztikus és kegyességi irodalomban és művészetben, valamint a világról alkotott újszerű metafizikus víziókban. A reneszánsznak ez az utolsó – dominálónan manierista – szakasza az esztétikai, poétikai, kritikai irodalom soha nem látott virágzásának a kora, amikor a reneszánsz utolsó nagy esztétikai vívmányainak a hívei és ellenfelei sikeresen tudatosították a reneszánsz két évszázados fejlődésének tanulságait, eredményeit és kudarcait. A reneszánsz és manierizmus jelenségei, megnyilvánulásai nem tűntek el egy csapásra, utóéletük több országban mélyen beleenyúlik a XVII. századba, de már egy új történelmi és művészeti korszak rendszerébe, értékrendjébe illeszkedve.

A reneszánsz irodalomnak e most ismertetett belső tagolása, fejlődésmenetének ilyen meghatározása, s ezen belül az utolsó – manierista – periódus fő sajátosságainak a részletesebb kiemelése, reményeink szerint megfelelő keretet biztosít arra, hogy a korszak irodalmának valamennyi fontos jelensége a nemzeti sajátosságok figyelembevételével, de nemzetközi összefüggésben kerüljön bemutatásra.

Mint a IV. kötet tartalmi vázolata mutatja, az anyag tárgyalásánál az irodalomnak nem a mai, hanem az egykorú értelmezéséből indulunk ki. A reneszánsz kori teljes literatúrát, vagyis a kultúra írott produktumát kívánjuk összefoglalni, s így a filozófiai, teológiai, tudományos művek, naplók, levelezések, útleírások stb. éppúgy tárgyat képeznek munkánknak, mint a lírai költemények, a dráma vagy az epikus művek. A tervezett munkával így a kor eszméinek és mentalitásának jobb megismeréséhez is hozzá szeretnénk járulni.

Ami az anyag bemutatásának módszerét illeti, az összehasonlító módszer legteljesebb érvényesítését szeretnénk elérni. Ennek érdekében a tárgyalás alapját, s így az egyes kötetek fejezetbeosztását problémák, témák, jelenségek alkotják.

Az anyag tagolásában az országoknak, nyelveknek, az irodalmi műfajoknak, sőt a személyiségeknek is csak másodlagos szerepe van.

Tisztában vagyunk ennek a módszernek az összes nehézségeivel és veszélyeivel. Meggyőződésünk szerint azonban csak így alkotható meg a reneszánsz irodalmának, illetve tágabban intellektuális produktumának egy igazi összehasonlító szintézise. Ha a nemzeti fejlődés, illetve a műfaji összefüggések és az egyes nagy írói életművek belső egysége e módszer következtében gyakran háttérbe is szorul, és esetleg homályban marad, bőségesen kárpótlást nyújt az új, eddig soha figyelembe nem vett tárgyi, tematikai, a kor valóságos problematikája szerinti összefüggések megmutatása. Munkánk nem óhajt mindent megoldani, s éppen ezért tudatosan meghagyja a nemzeti irodalomtörténetek, a műfaj történetek, valamint az egyéni monográfiák számára a maguk munkaterületét. Nem pótolja őket, még kevésbé teszi őket szükségtelenné, hanem kiegészíti őket, a rendszerezésnek egy más formáját, típusát valósítja meg. Talán túlzás is azt mondani, hogy megvalósítja. Inkább csak a kereteit jelöli ki, és a kutatások számára újabb ösztönzéseket próbál nyújtani. Hiszen minden egyes fejezet és alfejezet tulajdonképpen egy-egy – többnyire még megírásra váró – monográfiatéma. Szintézisünk – már csak terjedelmi okok miatt is – csupán felvillanthatja ezek tematikáját.

Módszerünkéből következik az egyes fejezetek megírásának a nehézsége. Elvben ugyanis minden egyes fejezetben az összes európai irodalomnak jelen kell lennie. Azért csak elvben, mert ritka az olyan irodalmi jelenség, mely a kor valamennyi irodalmában egyidejűleg kimutatható, ezért rendszerint csak az irodalmak kisebb vagy nagyobb csoportja van képviselve egy-egy fejezetben. De így is elkerülhetetlen, hogy az egyes fejezetek szerzői több irodalmat vegyenek tekintetbe, s gyakran olyanokat is, melyek nyelvét nem ismerik. Munkánk ugyanis, az AILC intencióinak megfelelően gyökeresen szakít azzal az általános gyakorlattal, mely a nagy szintetikus munkáknál, kézikönyveknél csak a világnyelveken írt irodalmakat veszi tekintetbe. A portugál, a holland, a magyar, illetve a szláv és skandináv nyelveken írt irodalmak alkotásai éppúgy meg kell hogy kapják a jelentőségüknek megfelelő helyet kézikönyvünkben, mint az úgynevezett „nagy irodalmak”, az olasz, a francia, a spanyol, a német és az angol. Ezt a célkitűzést akkor is meg kell valósítanunk, ha tudjuk, hogy munkatársaink gyakran kénytelenek másodlagos források alapján dolgozni, illetve bizonyos esetekben külön szakértők segítségét igénybe venni.

Ami a manierizmus évtizedeinek szentelt IV. kötetet illeti, tervünk a manierizmus terminust nem hangsúlyozza, sőt alig említi. Feltételezésünk szerint az anyag azonban önmaga fogja dokumentálni a manierizmus túlsúlyban lévő jelenlétét. De ugyanakkor megmutatja majd azt is, hogy nem beszélhetünk

valamiféle zártan manierista periódusról, hanem a még klasszikus értelemben vett reneszánsz, a manierista és a már megjelenő barokk jelenségek együttéléséről, gyakran ötvözetéről. Olyan nagy alkotók, mint Sidney, Kochanowski vagy Balassi, nem is beszélve Shakespeare munkássága egy jelentős részéről, aligha sorolhatók a manierizmus címkéje alá. Műveik az angol, a lengyel és a magyar irodalom belső fejlődésének megfelelően a manierizmus európai győzelme idején is a reneszánsz eredeti, ideális válfaját reprezentálják. Másrészt, különösen a vallásos, spirituális irodalom egy részében, a manierizmus virágzásával teljesen egyidejűen számos olyan íróval, illetve művel találkozunk, melyek gyökeresen ellentmondanak a manierizmus szellemiségének, s a barokkot előlegezik. Könyvünkben mindezt együttesen, nem irányok, stílusok szerint szétválasztva kívánjuk bemutatni. A komparatistikai szempontot nemcsak nyelvek és irodalmak, de a kor irányzatai, stílusai között is érvényesíteni akarjuk. Sőt az irodalom és filozófia, illetve az irodalom és a képzőművészet és zene vonatkozásában is. Ha könyvünk az internacionalitás szempontja mellé nem is szándékozik az interdiszciplinaritás elvét párosítani, hanem megmarad elsősorban irodalomtörténetinek, mégis a lehető legnagyobb nyitottságot óhajtja képviselni a más diszciplínák irányába. Nem izolált irodalomtörténetre gondolunk, hanem az irodalomnak a történelem, a társadalom, az eszmék, a vallás, a tudományok egymásra hatásában megjelenő és élő történetére.

A megírásra váró kötet terve ezeket a sokrétű igényeket próbálja munkahipotézis szintjére átváltani. A fejezetek rendjének kialakítása során igyekszünk a korszak legfontosabb, legreprezentatívabb csomópontjait megragadni. Olyan összefoglaló, illetve azon belül továbbtagolódó témákat, jelenségeket próbálunk megfogalmazni, kiemelni és meghatározni, melyek együttesen az 1560–1600 közti periódusra és egyedül erre jellemzőek. Másrészt ezt a törekvésünket párosítjuk azzal, hogy tervünk megfeleljen a szintézis igényének, vagyis hogy a kor valamennyi irodalmi jelensége helyet kapjon benne. Pontosabban: hogy a korszak minden írója, irodalmi alkotása elhelyezhető legyen benne legfontosabb aspektusa alapján.

Az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Csoportja a világ legjobb szakembereit igyekszik megnyerni a reneszánsz kései szakaszáról írandó nagy irodalomtörténeti összefoglalás munkatársaiul, és nagymértékben számít a manierizmus egyre növekvő számú kitűnő magyar kutatóinak a közreműködésére. A rendkívüli nehézségek ellenére is reméljük, hogy öt esztendő alatt sikerül a munkát befejezni.

A MANIERIZMUS ÉS A BAROKK ÉRTELMEZÉSÉNEK VÁLTOZÁSAI

Immár több évtizede tart a vita, mely tisztázni próbálja manierizmus és barokk egymáshoz való viszonyát és meghatározni szerepüket az irodalom fejlődésében. Nem feladata e dolgozatnak ismertetni, akár csak vázlatosan is, a manierizmusra és a barokkra vonatkozó álláspontok sokaságát és ellentmondásosságát. Mégis kell némi rendet teremtenünk ahhoz, hogy valami érdemlegeset mondhassunk a kérdésről. Megállapítható mindenekelőtt, hogy legalább két ponton ma már a nézetek nagyjából találkoznak, s így a vita területét szűkíthetjük.

Először is elfogadottnak tekinthető, hogy a manierizmus és barokk terminusok által megjelölt, jellemzett jelenségek, sajátságok léteznek, illetve egy adott korban léteztek, s hogy ennél fogva e terminusok a művészetek és az irodalom történetében nemcsak hasznosak, de egyenesen nélkülözhetetlenek. Igaz, van olyan nézet, s éppen az egyik legjelesebb barokk-kutató, Jean Rousset részéről, amely – legalábbis a francia irodalom vonatkozásában – csupán fogalmi és kifejezésbeli hasznosságot tulajdonít a barokk terminusnak, s a jövőben csak „munkahipotézis”-ként tartja azt termékenynek.¹ Ne feledjük azonban, hogy valamikor olyan fogalmak, mint a reneszánsz vagy a romantika is munkahipotézisnek voltak minősíthetők, s körülöttük semmivel sem kevesebb terminológiai bizonytalanság uralkodott, s uralkodik még ma is, mint a barokk körül. Mégis aligha vitatható, hogy mindezekkel a fogalmakkal a modern tudomány a történelemben valóságosan létezett tények, jelenségek, művek, sajátságok több-kevesebb szállal összekapcsolódó és másoktól elkülönülő, meghatározott együttesét jelöli. Ugyanez érvényes a manierizmusnak időben valamivel később polgárjogot nyerő fogalmára is.

A másik, ma már szintén túlhaladottnak tekinthető vitakérdés a manierizmusnak és barokknak időhöz kötött vagy permanens jellege körül forgott.

Eugenio D'Ors örök barokkja,² illetve Ernst Robert Curtius időtlen manierizmus-fogalma³ lényegében már lekerültek a napirendről – noha az utóbbinak még akadnak követői. Az irodalom és a művészetek vizsgálatában, ha történész-ként akarunk eljárni, manierizmust csak a XVI. század második felében, illetve a XVII. század elején kereshetünk, barokkot pedig csak a XVI. század végétől a XVIII. század elejéig, középig.

Korántsem ilyen egyértelmű a kép, ha a manierizmus és a barokk egymáshoz való viszonyára, s különösen az előbbinek a helyére, szerepére, jellegére vonatkozó nézeteket vesszük számításba. Az egyik felfogás a manierizmusban radikálisan újat, a reneszánszsal való szakítást, valamiféle ellenreneszánsz győzelmét látja. Mások viszont mint a reneszánsz kései változatát, hanyatló, túlérett irányzatát határozzák meg. Egyesek a művészetek és az irodalom önálló korszakának tekintik; más álláspont szerint viszont nem más, mint a barokk korai fázisa vagy az ahhoz vezető átmenet.

Hogy a nézetek sokaságában kissé eligazodhassunk, célszerű figyelembe vennünk a kutatások időbeli egymásutánját, az utóbbi fél évszázadban megfigyelhető sajátos ritmusát. A barokk irodalom fogalma kezdetben a reneszánsz irodalommal szembeállítva fogalmazódott meg. Midón Marino műveit, illetve az úgynevezett „secentismo”-t vagy a sziléziai iskola tragédiáit barokknak kezdték nevezni, akkor e műveknek a reneszánsz alkotásaitól eltérő minőségét és stílusát ragadták meg. Ez annál könnyebb volt, mert a reneszánszról ötvenhatvan évvel ezelőtt egy meglehetősen szimplifikált kép volt elterjedve, s egy harmonikus, kiegyensúlyozott, racionális, klasszicizáló, profán reneszánsznak az eszményével könnyű volt szembeállítani egy feszültségekkel teli, irracionális, spirituálisabb, szeszélyes barokkot. Sőt a barokk felfedezésének lázában a kutatók egyre korábbi íróknál és műveknél is rendre felfedezték a „tisza” reneszánsztól már elhajló barokk vonásokat, úgyhogy Toffanin például már az 1540-es években jelölte meg a barokk „secentismo” kezdetét,⁴ s amikor Raymond Lebègue és mások a francia irodalomtörténetben is meghonosították a barokk kategóriáját, minden, ami már különbözött a Pléiade fénykorától, vagyis az 1560-as, 70-es évekkel kezdődően, barokknak minősült.⁵

A barokk érvényességének ez az egyre nagyobb időközre való kiterjesztése természetesen nem kedvezett a terminus tudományos használhatóságának, s ezért is lehetett az egyre elvontabbá váló barokk fogalmat történelmietlenül átvinni egészen más korszakokra, ahogyan azt D'Ors tette. Közben a kutatások egyre inkább rámutattak arra, hogy a XVI. század második felének az úgynevezett klasszikus „nagyreneszánsz”-tól elütő irodalmi produktumai, vagy legalábbis azok egy része más törvényszerűségekről tanúskodnak, mint a tipikus barokk alkotások. Segített ebben a művészettörténet tapasztalata is, hiszen ott

már elég hamar világossá vált Dvořák, Friedländer és mások munkái nyomán, hogy a raffaellói harmóniától és klasszicizálástól ugyancsak elrugaskodó Tintoretto és El Greco egészen más stílust képviselnek, mint mondjuk Caravaggio vagy Rubens.⁶ A manierizmus fogalmának a bevezetése ezért időszerűnek is, szükségesnek is bizonyult a reneszánsztól bizonyos fokig már eltérő, de a barokktól még különböző íróknak, műveknek a jelölésére. Az ötvenes-hatvanas években egyre inkább divattá lett ezek után a manierizmus vizsgálata, és most ennek javára ismétlődött meg az, ami korábban a barokkal történt; nevezetesen, hogy manierizmusnak kezdtek minősíteni egyre több alkotót és művet, újabb és újabb területeket hódítva el egyrészt a reneszánsztól, másrészt a barokktól. A manierizmusnak ez az expanziója oda vezetett, hogy többen – elsősorban művészettörténészek, de irodalomtörténészek is – a reneszánsz és barokk közé illeszkedő, ezekkel egyenrangú nagy művészeti korszakként kezdték értelmezni a manierizmust, amiként azt a kérdés talán legalaposabb kutatója, Arnold Hauser tette.⁷

A manierizmusdivat túlzásaival szemben a barokk kutatói ismételten rámutattak arra, hogy mennyi stilisztikai hasonlóság állapítható meg a XVII. századi barokk írók és az újabban manieristának nyilvánított XVI. századiak között. Egyesek ezért – ha nem is tagadják a manierizmus terminus jogosultságát – azt a barokknak rendelik alá, csupán egy azon belüli tendenciát értve alatta, mint Frank Warnke teszi,⁸ vagy pedig a barokk korai szakaszával, a „Frühbarock”-kal azonosítják, mint legújabban August Buck.⁹ A manierizmusnak önálló korszakká nyilvánításával szemben kifejlődött azonban egy másik, sokkal erősebb ellenállás is, mégpedig a reneszánsz oldaláról. N. I. Balasov, J. B. Vipper, Robert Weimann és mások igen komoly érveket sorakoztattak fel amellet, hogy a XVI. század végének hol barokká, hol manieristává minősített olyan nagy írói, mint Montaigne, Tasso, Shakespeare, elválaszthatatlanok a reneszánsztól, annak szerves részét alkotják, világképük, írói módszerük csak ebből magyarázható.¹⁰ És ha el is fogadják és alkalmazzák a manierizmus kategóriáját, mint a szovjet italianista R. I. Hlodovszkij, akkor ez utóbbit mint a reneszánszon belüli jelenséget fogják fel.¹¹ Ezen az úton halad egyébként az olasz irodalom legtöbb kutatója, ahol Riccardo Scrivano, Ferruccio Ulivi, Georg Weise meggyőző munkák egész sorával mutatták ki a manierista vonásokat a XVI. század második fele számos olasz írójánál, egy percig sem téve vitássá, hogy mindezzel együtt a reneszánsz irodalom elválaszthatatlan részei.¹²

A manierizmus és a barokk feletti vita napjainkban tehát leginkább akörül forog, hogy a manierizmus a reneszánsz kései vagy a barokk korai szakaszának, változatának tekintendő-e. A kérdés megítéléséhez igen fontos számításba venni a kutatásnak azokat az eredményeit, melyek az utóbbi évtizedben a reneszánsz

gyökeres újraértelmezéséhez vezettek. Ehhez egy kissé ki kell lépni a szűken vett irodalmi szférából, ugyanis a reneszánsz jobb megismerése és megértése terén újabban nem az irodalom, hanem a filozófia, az eszmék, a mentalitás történetének a kutatói tették a legtöbbet. A reneszánsznak az a múlt században kialakult, leszűkített és egyoldalú szemlélete, melyre rávetült a felvilágosodás öröksége és egyfajta polgári pragmatizmus, ma már a múlté. A reneszánsz civilizációja sokkal bonyolultabb, összetettebb, ellentmondásosabb, mint Burckhardt és követői gondolták. A harmonikus, racionális, klasszicizáló oldal mellett ma már alaposan ismerjük a reneszánsz mágikus, ezoterikus, utópisztikus, mitikus jelenségeit, különösen Eugenio Garin és tanítványai,¹³ illetve a londoni Warburg Intézet kutatói, elsősorban Dame Frances Yates és D. P. Walker jóvoltából.¹⁴ Ezzel pedig nyilvánvalóvá vált az eszmei folyamatoknak a XV. század közepétől a XVI. század végéig tartó szoros összetartozása. Ha az eszmetörténet kereteiben gondolkodunk, akkor lehetetlen törést, korszakváltást feltételeznünk valahol a XVI. század derekán, de annál inkább a század végén, illetve a következőnek az elején. Nagyon árulkodó ebből a szempontból az új barokk korszak tudósának, Marin Mersenne-nek az állásfoglalása *Questiones in Genesim* című, 1623-ból való művében, ahol a reneszánsz nagy gondolkodóit Marsilio Ficinótól Pico della Mirandolán, Agrippa von Nettesheimen, Francesco Patrizin át Giordano Brunóig mint a babonaság és az áltudomány összefüggő eszmei vonulatát ilteti a vádoltak padjára. Hasonló eredményre jutunk, ha a vallásos szférát nézzük: a XV. század elejétől, a zsinati mozgalom kezdetétől fogva egészen a XVI. század második felének antitrinitáriusáig, illetve Giordano Brunóig és a rózsakeresztesekig tart a különböző vallásos reformtörekvések egymást követő láncolata.

A reneszánsznak ezen a nagy eszmei egységén belül ha törés nem is, változások, fokozatok természetesen vannak. Ezek között jól kitapinthatóak azok a fejlemények, melyek a XVI. század derekától kezdve megfigyelhetők a különböző országokban, a fejlődés eltérő ritmusa folytán más-más időszakban. Különböző válságjelenségeknek lehetünk ekkor tanúi; a történelem kiábrándító fejleményeinek hatására kezd általánossá válni a szorongás, a csalódottság; a reneszánsz gondolkodói, a humanizmus örökösei kezdenek elszigetelődni. Útjuk a kétely, a szkepszis felé vezet (Montaigne), a világ zaklatásaival szemben a visszavonuló sztoikus bölcs erkölcsi-filozófiai támaszát keresik (Justus Lipsius), vagy pedig Don Quijoteként szállnak szembe a világgal, és sorsuk az üldöztetés, esetleg a mártírhalál (Bruno). Hasonló mentalitás van jelen a kor költőinél is, amint erre Giovanni Della Casa, Tasso, Jean de Sponde, Góngora vagy valamivel később John Donne a példa. Mindnyájukra ráillik Lucien Fèbvre jellemzése, aki szomorú embereknek nevezte a XVI. század estéjének embereit.¹⁵ Ezek a szomorú

emberek azonosak a manieristákkal, akik a reneszánsz amolyan utóvédjét alkotják, nem pedig az új barokk korszak előőrsét. Az új korszak politikai, nemzeti, felekezeti elkötelezettséget követelt, ami a manieristák legtöbbször távol állt, és bár Tasso igyekezett elköteleznie magát az ellenreformáció új, diadalmaskodó világával, ő maga is kénytelen volt belátni, hogy főműve, a *Megszabadított Jeruzsálem* nem felel meg a kívánt célkitűzéseknek.

A manierizmus tisztázását célzó kutatások és a reneszánsz új, komplexebb szemlélete szerencsésen találkoznak tehát, és lehetővé teszik reneszánsz és barokk pontosabb elhatárolását s a reneszánszon belül a manierizmus helyének a kijelölését. Ez utóbbiban a reneszánsz kései változatát, áramlatát látjuk, nem pedig a barokk kezdetét, sem pedig egy, a reneszánsz és a barokk közé ékelődő, külön, nagy korszakot. Ez utóbbiról már csak azért sem lehet szó, mert a manierizmus sohasem hatotta át az irodalom és a művészet egészét, sohasem vált a társadalom valamennyi rétegének a kultúrájává, s így nem vetekekedhet a sokkal egyetemesebb reneszánszsal vagy barokkal. Van reneszánsz civilizáció és barokk civilizáció, de nincs manierista civilizáció. A manierizmus csupán egy társadalmi és intellektuális elitnek a kultúrája volt a reneszánsz kései szakaszában; irodalma is elit irodalom. Míg a reneszánsznak és a barokknak az irodalmához egyaránt hozzátartozik egy rendkívül gazdag és kiterjedt népies irodalom is, addig a manierizmusnak ilyen megfelelője nincs, és el sem képzelhető.

Ha most már arra a kérdésre próbálunk válaszolni, hogy miben különbözik a barokk a manierizmustól, igen fontos, hogy a barokk irodalmát a lehető teljességében vegyük számításba. A kutatást és a nézőpontokat ugyanis gyakran torzítja vagy egyoldalúvá teszi, hogy általános következtetések és megállapítások születnek csak egy-egy irodalom vagy az irodalmak egy csoportja alapján; vagy csupán bizonyos műfajok, illetve az irodalmi tevékenység meghatározott szektorai ismeretében. Pedig a barokk földrajzi kiterjedése Perutól Szibériáig terjed, s ezért a barokk sajtóságainak a szintézis igényével történő meghatározása esetén nemcsak a nagy nyugat-európai irodalmakat kell számításba vennünk, hanem a latin-amerikaiakat, valamint az észak- és kelet-európaiakat is. A mexikói, a szláv vagy a magyar barokk irodalom tanulságai, ha nem is változtatják meg gyökeresen a francia, olasz, angol stb. irodalmak alapján nyert képet, de legalábbis árnyalják, gazdagítják azt, esetleg módosítanak bizonyos erővonalakat. Másrészt nem elég az irodalom reprezentatív alkotásait tekintetbe venni, a felső társadalmi körökét, az irodalmi elitét. Ha a barokk irodalom egészéről kívánunk véleményt mondani, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a vallásos, kegyességi, épületes irodalom iszonyatos bőségét, valamint az éppen ebben a korszakban világjelenséggé váló népszerű kolportázsirodalmat. Nem szabad elfelejtenünk V. L. Tapié megállapítását, mely szerint a barokk kultúra,

művészet és irodalom legfőbb társadalmi hordozója a nemesi társadalom két pólusa, a nemesség és a parasztság.¹⁶

Ha a barokk irodalmi termést ilyen széles keretben vizsgáljuk, akkor természetesen sokréttű, összetett képet kapunk. Miként a reneszánsz, ugyanúgy a barokk esetében is veszélyes volna bármiféle uniformizálás, a barokk irodalom valamely fajtájának modellként való megjelölése, illetve a barokk olyan definíciójának a keresése, mely minden nemzetre, minden műfajra egyformán érvényes. A barokk jellemzésekor, körülírásakor több domináns elem együtteséről célszerű beszélnünk, olyan sajátságokról, aspektusokról, melyek a reneszánszszal, illetve azon belül a manierizmussal szemben mint új, vagy legalábbis a korábbinál nagyobb hangsúllyal érvényesülő vonások jelentkeznek. Ilyen a barokk hősi, militáns jellege, mely különösen az ellenreformáció harcosainak munkáiban van jelen, de nem hiányzik ellenfeleik, a protestánsok írásaiból sem, mint azt például d'Aubigné *Tragiques*-ja példázza. Ugyanez az attitűd, mentalitás érvényesül a kelet-európai barokk hősi eposzokban, melyek a török veszedelemmel szembeni helytállást glorifikálják; valamint számos barokk tragédiában. A barokk militáns oldalához szorosan kapcsolódik a propagandisztikus, meggyőző attitűd, mely a politikai publicisztikában s még inkább a széles tömegeknek szánt vallásos írásokban jut érvényre, így például az egyházi beszédben, melyet a német, a cseh, a lengyel, a magyar kutatás teljes joggal sorol a barokk irodalom műfajai közé. Folytathatnánk a sort a barokkban nagy erővel érvényesülő kegyességi, aszketikus, olykor misztikus tendenciákkal, mely különösen a német barokk irodalomban érvényesült nagy erővel; gondoljunk Jakob Böhme-re, Angelus Silesius-ra, Paul Gerhardtra, a pietistákra.

A barokk irodalmat a manierizmustól megkülönböztető jegyek között ki kell emelnünk továbbá a valóság közvetlen, reális ábrázolásának a barokkban való érvényesülését. A művészettörténetben ez a szempont magától értetődő, elég, ha a XVII. századi holland festészetre gondolunk, az irodalomtörténetben azonban kevésbé szokták hangsúlyozni. Pedig Cervantes, Lope de Vega, Grimmelshausen vagy a régi orosz irodalom olyan remekműve, mint Avvakum protopópa önéletrajza, meggyőző tanúsággal szolgálnak arra a valóságközelségre, mely teljesen hiányzik a manierista művekben, s mely a korábbi reneszánsz íróknál is csak halványabban, stilizáltabban jut kifejezésre.

Az eddig felsorolt aspektusoknak mintegy ellenpólusát alkotja a barokk irodalom egy részének hedonisztikus jellege. Az udvari balett, a pastorale, az idill s főleg a lírai költemények tömege az udvari-nemesi elit életélvezetének, egy fényes, csillogó világnak az önkifejezése, részben álmainak kivetítése, mely az intézménnyé vált irodalomban talán a legfontosabb helyet foglalja el. A barokk költészet ezen ágának Marino a koronázatlan királya, és ez mutat a leginkább

rokonságot a manierista előzményekkel. Érthető ezért, hogy azok a kutatók, akik az oly sokrétűen tagolt barokk irodalomnak elsősorban vagy csak ezt az oldalát emelik ki, s ezt tekintik reprezentatívnak, amint azt pl. J. M. Cohen tette *The Baroque Lyric* című könyvében, azok nem tesznek különbséget manierista és barokk irodalom között.¹⁷ A forma és a stílus szempontjából könnyű is hasonlóságot, sőt esetleg azonosságot találni egyes, hasonló tematikájú manierista és barokk költemények között. Különösen, ha ugyanannak a társadalmi és irodalmi elitnek a költészetéről van szó, hiszen ilyenkor a stílusesszközöknek gyakran korszakokon is átívelő folytonosságával találkozhatunk. Így például az udvari, illetve arisztokratikus szerelmi költészetnek bizonyos stíluskonvenciói végigkísérhetők a dolce stil' nuovótól kezdve Petrarcán, Lorenzo de Medicin, a manierista és barokk költőkön át egészen a précieuxité, sőt a rokokó költőig. Bizonyos formai elemeknek az efféle „longue durée”-je azonban nem változtat az irodalom periodizációján, az egyes stílusformációk elkülönítésén. Pusztán formai motívumok alapján különböző korok különböző műveit is könnyen egymáshoz lehet kapcsolni. A korszakolás nem csak stilisztikai kérdés, az egyes stíluselemeknél nagyobb súllyal esik latba a struktúra, a mentalitás, valamint a pszichológiai, az eszmei, szociológiai stb. szempontok. Éppen ezért Marino, Théophile de Viau, Tristan l'Hermite, Hofmannswaldau és oly sok társuk elkülönülnek az olyan manierista költőktől, mint Della Casa, Tasso, Desportes, Sponde, Herrera, Góngora, Donne stb. Ez utóbbiakra a reflexió, a szorongásokkal teli meditáció, a lét alapkérdéseivel való szembenézés a jellemző, s ezzel együtt morbiditás a szerelemben, a környező világ, a természet félelmetességének az érzése stb. A barokk költőknél sem hiányzik a bizonytalanság élménye, ők is tisztában vannak az állandó változásokkal, a világ számukra – Jean Rousset kitűnő meglátása szerint – állandó metamorfózis.¹⁸ Mindez azonban ritkán válik náluk a gyötrellem forrásává; ellenkezőleg, élvezettel közelednek a változó világhoz, tobzódnak annak gazdagságában. Mindez egy teljesen más érzékenységgel jár együtt; elég, ha összehasonlítjuk Góngora *Poliphémosz és Galatea*-ját Marino *Adone*-jával.

E rendkívül vázlatos megfontolások alapján arra a következtetésre kell tehát jutnunk, hogy a barokk a maga összességében, különböző megnyilvánulásaival egy új korszaknak a művészete, mely határozottan elkülönül a reneszánsz kései fázisában virágzó manierizmustól. Az elkülönülés természetesen nem jelent merev kronológiai elhatárolódást, a barokk irodalom kezdetei számos esetben időben párhuzamosak a manierizmussal. Voltaképpen a reneszánsz válságára ad választ mind a kettő, de gyökeresen különböző módon. A manierizmus írói még belül maradnak a reneszánsz eszmevilágán. Ha csalódní kénytelenek is a

humanizmus eszményeiben, nem tagadják meg azokat, és nem fordulnak velük szembe. Újszerűségük elsősorban abban nyilvánul meg, hogy ellenszegülnek a reneszánszon belül jelentkező klasszicizáló, dogmatikus tendenciáknak, mindenekelőtt az arosztotelészi poétika szabályait mereven alkalmazó törekvéseknek. Hirdetik, hogy az íróknak nem a szabályokra, nem a példaképekre kell figyelniük, hanem saját korukra, s nem az arisztotelészi imitáció jegyében kell alkotniuk, hanem a platóni „furor poeticus”-tól vezéreltetve. Ezeknek az elveknek a jegyében pedig magától értetődő az új formák teremtésére való törekvés, s nemcsak a művészeknek, de a költőknek is arra való igyekezete, hogy legyen a saját hajlamaiknak és képességeiknek megfelelő egyéni manierájuk, azaz stílusuk. A manierizmusban a költői tevékenység előírásoktól, kötöttségektől mentes szuverén alkotás, a formateremtés szabadságával. Giordano Bruno híres megfogalmazása szerint: „a költészet nem szabályokból születik, . . . hanem a szabályok erednek a költészetből”. A manierista írók az isteni alkotóképességgel rendelkező ember – Pico della Mirandola által kidolgozott – eszményének a szellemében alkottak, de már egy olyan időszakban, amikor a társadalom, az állam, az egyházak a mennél erősebb kötöttségek rendszerébe terelték az emberiséget.

A barokk ennek a kialakulóban lévő új rendnek, az azzal járó új életérzésnek a kifejezője. Mint ilyen, gyökeresen újat jelent mind a reneszánszsal, mind a manierizmussal szemben. Ez utóbbinak értékesíti ugyan számos formai vívmányát, de azokat egy új struktúrába építi be. Míg a manieristák elsősorban maguknak, vagy legfeljebb egymásnak írtak, s gyakran nem is törekedtek műveik megjelentetésére, addig a barokk író hatásra, sikerre számít, illetve meggyőzni, rábeszélni, elhitetni akar, s ezzel a társadalmi cselekvés részévé teszi az irodalmat. Ennek érdekében bátran kezdeményez, teremt, alakít új formákat, új műfajokat, de a manieristákétól eltérő szemlélet, gyökeresen különböző eszmények jegyében.

A manierizmus és a barokk az irodalom és a művészetek történetében egyaránt újító jellegükkel tűnnek ki elsősorban. De miként újító törekvéseik lényegükben különbözőek, ugyanúgy eltérő a hagyományhoz való viszonyuk is. Mást őriz meg és folytat tovább a manierizmus, és mást a barokk. De főleg másképpen: a védekezés, a reneszánsz és humanizmus eszményeihez való ragaszkodás attitűdjével az egyik, az előző korszak eredményeit új célok érdekében hasznosító gesztussal a másik.

A MAGYAR RENESZÁNSZKUTATÁS

A reneszánszkutatás Magyarországon több mint kétszáz éves múltra tekintet vissza. Természetesen nem a mai, pontosabban a Burckhardt óra létező értelemben, hiszen a reneszánsz fogalmát a XVIII. században még nem ismerték. Megindult azonban ekkor Európa-szerte, leginkább Itáliában, a XV–XVI. századi latin írók, ahogy ma nevezzük, a latin humanisták műveinek a kiadása, életrajzaik megírása. Ebbe az európai tudósmozgalomba a magyarországi tudósok is bekapcsolódtak, s osztrák kollégáikkal együtt a magyar humanizmus számos jelentős termékét adták ki akkor korszerű kiadásban. Csupán jelzésszerűen említem a legfontosabbakat: Bél Mátyás és Johann Georg Schwandtner a magyar történelem forrásainak monumentális kiadásában Vitéz János episztoláit, Galeotto Marzio Mátyás királyról szóló művét, Pietro Ransano magyar történetét; majd később Bél fia, Károly András, Bonfini magyar történetét tette hozzáférhetővé. Kelcz Imre Mátyás király leveleit, Wagner Károly Várad-i Péter episztoláit, Schwarz (Samuel) Gottfried pedig Dudith András beszédeit adta ki. A legnagyobb teljesítmény végül Janus Pannonius műveinek kiadása volt Teleki Sámuel, illetve marosvásárhelyi tanárok egy egész csoportja jóvoltából. Az anyag feltárásának ezt a biztató kezdetét követnie kellett volna a további filológiai munkának, a monografikus feldolgozásoknak. Ez azonban jó hetven évig váratott magára, mert időközben a kibontakozó nemzeti mozgalom elfordult a latin nyelvű szellemi örökségtől, hiszen az akkor még hivatalos latin nyelvvel szemben igyekezett – sikerrel – diadalra juttatni a nemzeti nyelvet. Az első magyar irodalomtörténetek is mellőzték a magyarországi latin humanizmus termékeit, s a rájuk vonatkozó kutatás újabb hulláma nem is a nemzeti történelem és irodalom vizsgálatának keretében, hanem a klasszika-filológiának köszönhetően jelentkezett.

A fiatalon elhunyt kiváló klasszika-filológus, Ábel Jenő volt a nagy kezde-

ményező, a modern magyar humanizmuskutatás atyja. A mindössze harmincegy évet élt tudós (1858–1889) Mátyás király korára összpontosította figyelmét, és szinte egymaga tárta fel a Mátyás humanistáira vonatkozó mai ismereteink csaknem háromnegyedét. *Analecta* címen jól ismert s máig állandóan idézett szövegkiadásai, valamint monográfiái, köztük a *Sodalitas Litteraria Danubianáról* szóló, valósággal iskolát teremtettek, s ettől kezdve már folyamatossá vált a magyar humanizmus kutatása, a középpontban továbbra is Mátyás korával. Hegedűs István folytatta Ábel szövegkiadó tevékenységét; Fraknoi Vilmos megírta Vitéz János, Mátyás és Werbőczy István életrajzeit; végül Huszti József, immár századunk harmincas éveiben közreadta Janus Pannoniusról szóló mesteri monográfiáját, a magyar humanizmuskutatás ez ideig legnagyobb teljesítményét. Mindezt szervesen egészítette ki Juhász László kezdeményezése, a *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* című szövegkiadás-sorozat, mely 1946-ig negyven füzetben adta ki számos magyar és közép-európai humanista író műveit.

A magyar humanizmuskutatásnak Ábeltől Husztiig, illetve Juhászig terjedő korszakának jellemző vonása volt, hogy a magyarországi humanizmust mindig a nemzetközi humanizmussal szoros összefüggésben, mint annak integráns részét vizsgálták. Különösen az olasz, ausztriai és cseh összefüggéseknek szenteltek nagy figyelmet, s kutatásaikkal sok újat nyújtottak ezen országok tudománya számára is. Ábel, Frankói és Huszti a nemzetközi, s különösen az olasz tudományos élet megbecsült szereplői közé tartoztak, s tájékozottságuk az európai humanizmuskutatás eredményeiben mintaszerű volt. A későbbiekben a magyar humanizmuskutatásnak – talán csak átmenetileg – meggyengült a nemzetközi pozíciója, és sajnos tájékozottsága is. Ez összefüggött a humanizmuskutatás erősebben nemzeti irányba fordulásával.

1935-ben jelent meg Horváth Jánosnak *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus* című összefoglaló munkája, mely nemcsak első rendszerezése a magyar humanizmuskutatás addigi eredményeinek, hanem egyúttal eredményes kísérlet a humanizmusnak a magyar kultúra és irodalom nemzeti fejlődésébe való beillesztésére is. Míg az előbb említett kutatók Janus Pannoniust és Mátyás humanistáit inkább mint a nemzetközi humanizmus pannóniai provinciájának képviselőit tekintették, addig Horváth őket végre – s ez múlhatatlan érdeme – a nemzeti irodalom humanizmus-, illetve reneszánsz korszakának a reprezentánsaiként értelmezte, rámutatva munkásságuk hazai előzményeire, a magyar irodalmi hagyományban való fontosságukra s a magyar nyelvű irodalomra gyakorolt hatásukra.

Ekkor már rég polgárjogot nyert a magyar tudományban a reneszánsz fogalma is, melyet első ízben Riedl Frigyes használt, Burckhardt nyomán, *A magyar*

irodalom főirányai című, 1896-ban megjelent programtanulmányában. Sajnos a kutatást egyúttal téves irányba terelte, amire a reneszánsz kori magyar történelem sajátosságai szolgáltatnak indítékot.

A Magyarországot a XVI. században ért súlyos politikai és katonai katasztrófák megnehezítették ugyanis az alapvető történelmi és kulturális folyamatok, összefüggések helyes felismerését. Közismert dolog, hogy a magyar történelem egyik legfontosabb s egyben legszomorúbb dátuma 1526, a mohácsi csatavesztés éve. Az addig egységes és hatalmas magyar állam ekkor helyrehozhatatlan csapást szenvedett a terjeszkedő török hatalomtól. A helyzetet súlyosbította, hogy a királynak, II. Lajosnak a csataterén bekövetkezett halála oka lett az ország több részre szakadásának: a különböző pártok és csoportok két királyt választottak, s így az ország hamarosan kettévált egy nyugati és keleti részre. Mikor pedig néhány évtized leforgása alatt az ország jelentős része török megszállás alá került, a megmaradt nyugati országrész, melynek élén a Habsburg-házból való királyok álltak, függő helyzetbe került a Habsburgok többi országaival szemben; a megmaradt keleti országrész pedig, mely nagyjából Magyarország legkeletibb tartományára, Erdélyre zsugorodott, külön fejedelemséggé alakult a török hatalom árnyékában. Nem csodálható, hogy a magyar történelemben megszokottá vált, sőt amolyan dogmává kövesedett az a nézet, hogy az 1526 előtti és utáni periódust teljesen külön szemléljék, s egészen különbözőképpen határozzák meg ezek szellemi és irodalmi arculatát is.

Egy ilyen szemléletnek a jogosságát egyes kulturális tényezők is alátámasztani látszóttak. Annak a gazdag reneszánsz udvari kultúrának a fejlődését, amely a XV. század második felében Mátyás uralkodása alatt kibontakozott, látszólag megakasztotta a magyar királyság darabokra hullása. A Mohács utáni időszakban viszont mindhárom országrész szellemi életére a reformáció nyomta rá bélyegét, vagy legalábbis ennek a térnyerése vált a legfeltűnőbb ideológiai-kulturális-irodalmi jelenséggé. Nem véletlen ezért, hogy Riedl Frigyes, a magyar irodalom főirányairól értekezve a XV. század közepétől 1526-ig a reneszánsz koráról, ezt követően, a század végéig pedig a reformáció koráról szól, reneszánszt és reformációt egymástól időben is elválasztva, két különböző korszak megnyilvánulásának tekintve azokat.

E felfogásával Riedl nem állt egyedül: a régebbi évtizedek számos kitűnő szakembere úgy vélte, hogy a magyar reneszánsz és vele együtt a humanizmus a magyar kultúra fejlődésében csak rövid ideig tartó közjáték volt, mely a sokat ígérő XV. századi kezdetek után a XVI. század harmadik évtizedében nagyjából már véget is ért. Ezt a felfogást képviselte Szekfű Gyula is, aki a magyar történelemről írt monumentális szintézisében a reneszánsz periódusaként Mátyás korát jelölte meg. Vele szemben Mályusz Elemér ugyan meggyőzően fejtegette,

hogy a reneszánsz az egész XVI. század magyar kultúrájára is ugyanúgy jellemző, a tudományos közvélemény mégis inkább Szekfű álláspontja felé hajlott. Az ő felfogása szabott irányt Horváth János számára is, aki magyar irodalomtörténeti összefoglalásának a humanizmusról szóló, említett kötetében 1526-tal lezárta annak történetét, majd az ezt követő kötet anyagát a reformáció jegyében fejlődő irodalomként határozta meg. Az irodalomtörténetírásban sem hiányoztak persze az ellenvélemények: Eckhardt Sándor munkái Balassi Bálint költészetének tipikus reneszánsz vonásait hangsúlyozták; Kardos Tibor pedig nyomatékosan mutatott rá arra, hogy a reformáció kibontakozása korántsem jelentette a latin humanista irodalom végét, ellenkezőleg, ez utóbbi egészen a XVII. század elejéig tovább virágzott – a magyar irodalomtörténetírás mégis az 1526 előtti és utáni korszakot s egyúttal reneszánszt és reformációt egymástól továbbra is élesen elválasztotta. Ezzel a téves periodizációval csupán a művészet-történetírás szakított, miután Balogh Jolán kutatásai már a harmincas években bebizonyították, hogy a Mátyás-korban kibontakozó magyar reneszánsz művészet a kedvezőtlen körülmények ellenére is tovább fejlődött a XVII. század derekáig.

A történetírásban és főleg az irodalomtörténetben uralkodó felfogásnak voltak ezenfelül még külön ideológiai tehertertelei. Tekintettel arra, hogy Mátyás korában, de még halála után is egészen 1526-ig a reneszánsz irodalma Magyarországon szinte kizárólag a latin humanizmus alkotásaiból állt, s a reneszánsz kultúra meghonosításában igen nagy szerepük volt a Mátyás által Magyarországra hívott olasz humanistáknak és művészeknek, míg viszont a reformáció az anyanyelvű irodalom legfőbb motorja lett, akadtak olyan nacionalista ízű megfontolások, melyek a reneszánszt és humanizmust megpróbálták a magyarságtól, a magyar nemzeti fejlődéstől idegen, gyökértelen és kozmopolita jelenségnek feltüntetni. Mikor pedig közvetlenül a háború után a magyar kutatók megismerték Engelsnek a reformáció társadalmi összefüggéseire vonatkozó nézeteit, egyesek – vulgáris módon – a haladó, sőt forradalmi reformációt és annak irodalmát szembeállították az udvarinak, arisztokratikusnak nyilvánított reneszánszsal és humanizmussal.

Az újabb magyar reneszánszkutatás tehát meglehetősen tisztázatlan, összekuszált képet kapott örökbe. A helyzet az 1950-es években, különösen annak vége felé kezdett gyökeresen megváltozni. A Magyar Tudományos Akadémia irányításával rendkívül intenzív, tervszerű feltáró munka indult meg mind a hazai, mind a külföldi könyvtárakban és levéltárakban; megindult, illetve tovább folytatódott Mátyás király elpusztult budai és visegrádi palotái romjainak a feltárása is. Mindezek eredményeképpen az új ismeretek, feldolgozatlan források, nagy írók eddig elfelejtve vagy ismeretlenül lappangó remekművei, a magyar rene-

szánsz művészet számos értékes emléke stb. került felszínre. Minthogy nem valamiféle szokványos kutatási beszámoló nyújtása a célom, megrakva számos bibliográfiai adattal, eltekintek ennek a nagy jelentőségű feltáró munkának a részletes ismertetésétől, s csupán néhány legkiemelkedőbb új felfedezés megemlézésére szorítokozom. A sevillai káptalan könyvtárából előkerült például Janus Pannoni-usnak két ismeretlen, az eddig ismerteknél régebbi kódexe (1470 körül), melyek még a költő intenciói szerint készültek, fontos variánsokat, sőt ismeretlen szövegeket is tartalmaznak. Jó néhány eddig ismeretlen vagy nem azonosított kódexszel gyarapodott a Bibliotheca Corvina fennmaradt állománya. A bécsi Nemzeti Könyvtárban rejtőzött az a kézirat, mely Balassi Bálint csak néhány lapnyi töredékből ismert reneszánsz szerelmi komédiájának (1589), a magyar nyelvű reneszánsz dráma legjobb alkotásának a teljes szövegét őrzi. A milánói Ambrosianában találtuk meg Nicasius Ellebodusnak, az 1570-es években Pozsonyban, az ország nyugati részébe szorult magyar királyság akkori fővárosában működő flamand humanistának, a kor egyik legkitűnőbb Arisztotelész-filológusának mintegy negyven kiadatlan kéziratát. Magyarországi, romániai, lengyelországi és hollandiai gyűjteményekben végzett kutatások tárták fel a XVI. század második felében Erdélyben tevékenykedő, részben magyar, részben külföldi anti-trinitárius eretnekek számos, eddig ismeretlen, az egyetemes eszmetörténet szempontjából nagy fontosságú kéziratát vagy nyomtatványát. Természetesen a feltáró munka nem szenzációknak a keresésére irányult elsősorban, hanem bizonyos anyagok lehető legteljesebb összegyűjtésére. Így összegyűjtöttünk valamennyi, a reneszánsz korból való magyar nyelvű verses szöveget, beleértve a népszerű, anonim alkotásokat is; nyilvántartásba vétetett minden kéziratos énekeskönyv és verskézirat. A legnagyobb szabású ilyen feltáró munka a magyarországi nyomtatványok, illetve fellelhető példányaik összegyűjtésére irányult. A reneszánsz kori olvasáskultúra és olvasásszociológia megismerése érdekében megindult a fennmaradt korabeli könyv-, illetve könyvtárjegyzékek összegyűjtése és a bennük lévő címek azonosítása, valamint az egykori magyar könyvtulajdonosok könyvbejegyzéseinek az összegyűjtése, s így a könyvpossessionerek felderítése. Hasonlóképpen a reneszánsz kori magyar kultúra intellektuális bázisának a jobb megismerését célozza a külföldi egyetemet járt magyarországi diákok (mintegy tízezer a reneszánsz korából) adatainak az összegyűjtése és nyilvántartásuk folyamatban lévő elkészítése.

A háború utáni magyar reneszánszkutatás folyton bővülő, szélesedő anyagbázisát ez a feltáró, adat- és forrásgyűjtő tevékenység alkotta. Ugyanakkor a módszer, szemlélet is átalakult, s a nagyszabású anyagfeltárással párhuzamosan, abból állandóan profitálva kibontakozott a magyar reneszánszkutatás új iskolája, illetve a magyar reneszánsz kérdésének újszerű megközelítése.

Ebben nagy szerepe volt a marxizmus jegyében megújuló magyar történet-tudománynak, különösen az addig eléggé elhanyagolt gazdaság- és társadalom-történeti kutatásoknak. A történészek fontos munkák egész sorát szentelték a XV–XVI. század gazdasági és társadalmi folyamatai vizsgálatának, s eredményeik gyökeresen módosították az erről a korszakról addig alkotott képet. Mindenekelőtt bebizonyították, hogy a kor magyar történetének szerencsétlen alakulása nem írható egyedül vagy elsősorban egy külső tényezőnek, a töröknek, mint valami isten csapásának a számlájára. Alapvetőbbek voltak ennél bizonyos kedvezőtlen gazdasági körülmények, így mindenekelőtt az, hogy a magyarországi városi fejlődés viszonylagos gyengesége miatt az ország a kialakulóban lévő világpiac és a nemzetközi gazdasági munkamegosztás szerkezetében nagyon kedvezőtlen pozícióba került. Ennek ellenére a XV–XVI. századot végigkísérte a polgárságnak és a parasztság felső, polgárosuló rétegének az olykor nagyon is eredményes küzdelme a feudális viszonyok ellen. A vele szemben álló nemesség, valamint az ekkor felemelkedő új nagybirtokos arisztokrácia, vagy legalábbis ezek egy része sem volt valamiféle egyértelműen konzervatív erő. Különösen az alulról feltörő, parvenü arisztokraták között volt számos széles látókörű, gazdasági reformokkal kísérletező, az árutermelésbe, a világkereskedelembé bekapcsolódni próbáló nagybirtokos, akiknek a tevékenysége szintén lazította – legalábbis átmenetileg – a feudalizmus kereteit. Csupán a XVI. század legvégén, s még inkább a XVII. század elején következett be a progresszív törekvések visszaszorulása, a polgári fejlődés megrekedése és a második jobbágyság merev rendszerének az általánossá, szinte kizárólagossá válása. A török hódítása természetesen kedvezőtlenül befolyásolta ezeket a belső gazdasági-társadalmi folyamatokat, s hasonlóképpen negatív irányba hatott az is, hogy az ország nyugati része a Habsburg-uralom elfogadására kényszerült, mégis a korszak egészének meghatározásakor nem e külső tényezők a legfontosabbak. Vagyis indokolatlan a mohácsi csatavesztést, illetve a Habsburg-ház uralomra jutását úgy értelmezni, mint amely teljesen kettévágja a magyar történelmet; mint olyan katasztrófát, amely lehetetlenné teszi, hogy az 1526 előtti és utáni évszázadban közös vonásokat keressünk. Az új történelmi kutatások ahhoz segítettek hozzá, hogy felismerjük: a XV. század első felétől kezdve a XVII. század elejéig Magyarország társadalmát a feudalizmus bizonyos bomlásjelenségei, sokat ígérő antifeudális törekvések és küzdelmek, illetve ezek kudarcai, és végül a feudalizmus újraszilárdulási folyamata jellemzik. Vagyis Mohács ellenére egy nagyjából összefüggő korszakkal számolhatunk (legalábbis a XV. század derekától), alapvetőbbnek tekintve a gazdasági-társadalmi struktúrának, az osztályharc frontjainak bizonyos állandóságát, mint a mégoly nagy jelentőségű politikai-történeti változásokat.

A kulturális, ideológiai felépítmény előítélet-mentes vizsgálata teljesen hasonló eredményre vezetett. A korábban figyelembe nem vett tények s az újonnan feltárt források fényében világossá vált, hogy sem az 1526. évi politikai-katonai katasztrófa, sem a reformáció gyors elterjedése nem akasztotta meg a humanista irodalom fejlődését. Igaz, a humanista irodalom elvesztette jórészt korábbi központjait: megszűnt a budai királyi udvar; részben a török foglalás, részben a reformáció térhódítása következtében pedig megsemmisültek vagy szétzilálódtak a püspöki udvarok, a Mohács előtti humanizmus megannyi tűzhelye. A magyar humanisták mégis tovább munkálkodtak. Többen külföldön telepedtek le hosszabb-rövidebb ideig, de állandóan kapcsolatban maradva hazai társaikkal, műveikkel továbbra is benne maradtak a magyar humanizmus áramában. Így az erasmista Oláh Miklós mint II. Lajos özvegyének, a Németalföld kormányzójává lett Mária királynőnek a titkára hosszú időt töltött Brüsszelben, és ott írta meg *Hungaria* című humanista országismertetését, a török hódítás előtti még egységes Magyarország művészi leírását. A század második felében működött Zsámboky János, a legtermékenyebb magyar humanista filológus, aki két évtizedet töltve különböző olasz, francia és német humanista központokban, élete végéig mint udvari történetíró élt Bécsben. A kitűnő görögfilológus, természettudós és szabadgondolkodó, Dudith András pedig Lengyelországban élte le élete utolsó két évtizedét. Mindketten a korabeli európai szellemi élet élvonalába tartoztak, de ugyanakkor a magyar humanisták barátai, példaképei, ösztönzői is maradtak, s munkáik egy részét magyar kérdéseknek szentelték. Zsámbokynak köszönhetjük például a Mátyás-kori humanista írók szövegeinek, így Janus Pannonius verseinek, Antonio Bonfini magyar történetének és még sok másnak a tudós kiadását. A XVI. század vonatkozásában csak a reformációra figyelő magyar kutatás régebben alig foglalkozott a korszak fontos humanistáival s a számos hozzájuk hasonlóval. Jellemző, hogy Dudithról csak egy francia tudós, Pierre Costil írt monográfiát, Zsámboky legeredményesebb kutatója pedig az osztrák Hans Gerstinger volt. A magyar kutatás csak az utóbbi két évtizedben kezd komoly figyelmet szentelni rájuk, s most vannak csak előkészületben a velük kapcsolatos szövegkiadások és monográfiák.

Felülvizsgálatra került az a nézet, mely a reformáció íróit és a humanistákat élesen szembeállította egymással, s bebizonyosodott a humanizmus nagy szerepe a magyarországi reformáció előkészítésében és megindításában. Nem véletlen, s a humanizmussal való egybefonódottságot mutatja, hogy a magyar reformátorok körében a humanista Melanchthon sokkal ismertebb és népszerűbb volt, mint maga Luther. A magyar reformáció mozgalma során megreformált vagy újonnan létrejött nevezetes iskolák is legalább annyira a humanista műveltség terjesztői voltak, mint az új vallási irányzatoké. Az a magyar nyelvű iroda-

lom pedig, mely a reformáció jegyében bontakozott ki, nemhogy ellenpólusa lenne a reneszánsz irodalomnak, sokkal inkább annak útegyengetője lett. Az első magyar nyelvű igazi reneszánsz írók, így a nyugat-magyarországi Bornemisza Péter vagy az erdélyi Heltai Gáspár, maguk is protestáns prédikátorok voltak, az első a magyar nyelvű humanista tragédia, a másik a magyar reneszánsz novella megteremtője. A magyar reneszánsz legnagyobb költője, Balassi Bálint éppen az előbb említett Bornemiszának volt a tanítványa, egyszerre sajátítva el mesterétől mind a humanizmus, mind a reformáció örökségét. A magyar nyelvű reneszánsz irodalom Balassi Bálinttal az élen a XVI. század utolsó harmadában virágzott ki, s ezért – legalábbis irodalomtörténeti vonatkozásban – ezt a periódust tekintjük a magyar reneszánsz fénykorának. Bármilyen fényesen csillogó volt is Mátyás XV. századi budai reneszánsz udvara, a társadalom szélesebb rétegeit s a nemzeti kultúra egészét tekintve, csak a XVI. század végére értek be a humanizmus és reneszánsz gyümölcsei, s ebben a folyamatban a reformáció nemhogy akadályozó, inkább előrelendítő tényező volt.

Az újabb magyar reneszánszkutatás ily módon, a magyar anyag gondos vizsgálata alapján, ugyanarra az eredményre jutott, mint a nemzetközi reneszánszkutatás általában. A reneszánszt mint egy nagy történelmi korszak kulturális-ideológiai felépítményének uralkodó sajátóságát határozta meg, melynek a latin humanizmus és annak világi ideológiája éppen úgy szerves része, mint a vallási reformáció s annak anyanyelvű irodalma. Szemben a korábbi magyar kutatással, a reneszánszt végérvényesen a magyar nemzeti kultúra fejlődésében is az egyik nagy lépcsőfoknak, a fejlődés nagy fontosságú állomásának kezdtük tekinteni. Ez az álláspont, következetesen kidolgozva, első ízben a magyar irodalom történetének hatkötetes akadémiai kézikönyvében érvényesült. Ennek elkészítése volt az 1956-ban létrejött akadémiai Irodalomtudományi Intézet első nagy feladata. Megfelelő előmunkálatok után a kézikönyv egyes kötetei 1964–1966 között jelentek meg; a bennünket érdeklő két első még 1964-ben. Ebben az irodalomtörténetben a régebbi századok irodalmát a középkor, a reneszánsz és a barokk egymásra következő nagy korszakai szerint rendszereztük. A reneszánsz időhatárai ebben az összefüggésben a XV. század derekától a XVII. század első negyedéig terjednek; számolva természetesen azzal, hogy az irodalmi, kulturális korszakok nem köthetők mereven évszámokhoz, egymást nem egy csapásra váltják fel, hanem egy ideig mindig érintkeznek, a korszakváltások időszakában egymásba ölelkeznek. Így a magyar irodalom és kultúra esetében is a XV. század második felében az egyre izmosodó korai reneszánsz és humanizmus mellett tovább virágzott még a középkori irodalom is, s ugyanígy a kései reneszánsznak a XVII. század első évtizedeiben való továbbélése is párhuzamos volt már a

barokk erőteljes jelentkezésével. A magyar reneszánsznak ezt a felfogását és periodizációját azóta a történettudomány, a művészettörténet és zenetörténet is nagyjából elfogadta és érvényesíti. Az így létrejött konszenzus lehetővé tette, hogy a kutatás ezután teljes erővel a tisztázatlan konkrét kérdések megoldására összpontosuljon, amihez sikerült hamarosan a megfelelő szervezeti kereteket is biztosítani.

1970-ben a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének a keretén belül megalakult az önálló Reneszánsz-kutató Csoport. A csoport állandó gárdája ugyan mindössze nyolc munkatársból áll, de születése pillanatától kezdve arra törekedett, hogy a Magyarországon található valamennyi reneszánszkutatót maga köré gyűjtse, s szoros együttműködésben dolgozzék a reneszánszkutatásban érdekelt minden más intézménnyel. A legszorosabb munkakapcsolat az egyetemek bölcsészkarainak a régi magyar irodalommal foglalkozó tanszékeivel alakult ki, de egyeztetjük terveinket a többi érdekelt akadémiai intézettel, a megfelelő könyvtárakkal, levéltárakkal is. Létrejött így a csoport vonzaskörében egy kezdetben körülbelül hatvan, most már csaknem kétszáz tagból álló munkaközösség, melynek minden tagja lehetőségeihez és képességeihez mértén részt vesz programunk végrehajtásában. Havonta egyszer csoportunk felolvasó-, illetve vitaülést rendez, melyre a munkaközösség valamennyi tagja hivatalos. Ilyenkor vagy a belső, vagy a külső munkatársaink közül mutatja be valaki valamely elkészült, s nagyobb érdeklődésre számot tartó tanulmányát. Évente egyszer, május hónapban pedig több napos kollokviumot rendezünk valamelyik vidéki városban, a magyar reneszánszkutatás szempontjából fontos és időszerű valamilyen témakörből. Csak példaképpen felsorolok néhányat az elmúlt tizenegy év kollokviumának témái közül: a manierizmus; Janus Pannonius; a könyvnyomtatás kezdetei és a magyar irodalom; az antitrinitarizmus; a magyar barokk kezdetei; a reneszánsz irodalom- és művészetelmélete stb. E kollokviumokon körülbelül száz-százhuszan vesznek részt, s átlagban körülbelül tizenöt-huszonöt előadás szokott elhangzani. Kollokviumainkra lehetőleg meghívunk néhány, a témában érdekelt neves külföldi kollégát is. A külföldi vendégek részvételének sajnos határt szab az a tény, hogy a kollokviumok kevés kivétellel magyar nyelven folynak.

A havi előadások és az évi kollokviumok a kutatók aktivitásának nagyarányú fellendülését eredményezték. Igen sokan, különösen a vidéken, elszigetelten élő kollégák közül újra kedvet kaptak valamikor félbehagyott munkájuk folytatására, hiszen most már van olyan fórum, ahol eredményeiket bemutatathatják, ahol érdeklődő közösségre találhatnak. Különösen nagy jelentősége van ezeknek az előadásoknak és kollokviumoknak az utánpótlás szempontjából. Egyetemi professzor kollégáink mind az előadásokra, mind a kollokviumokra magukkal

hozzák a reneszánsz iránt érdeklődő hallgatókat; kollokviumaink résztvevőinek egy része mindig egyetemi hallgató, akik reneszánsz témából írnak egyetemi téziseiket, s számosan véglegesen elkötelezik magukat a reneszánszkutatással. Tíz év alatt legalább harminc tehetséges fiatal kutató került ki ezeknek a hallgatóknak a köréből, akik előadásaikkal, publikációikkal már megbecsült nevet szereztek maguknak.

Természetesen nem elég az, hogy hallgatóságot és szószéket biztosítunk a kutatóknak, a legfontosabb, hogy írásaikat publikálni is tudják. Ennek érdekében sikerült több meglevő szakfolyóiratunkban tekintélyes helyet biztosítani a reneszánsz tárgyú tanulmányok számára, valamint több új kiadványsorozatot létrehozni. Közülük a *Studia Humanitatis* címűnek a kötetei valamely világnyelven jelennek meg, s olyan monográfiákról vagy tanulmánykötetektől állnak, melyek nem csupán magyar érdekű kérdésekkel foglalkoznak. A *Humanizmus és reformáció* című, magyar nyelvű sorozat pedig a magyar reneszánsz, humanizmus és reformáció valamely részletkérdésének vagy egy-egy személyiség munkásságának szentelt monográfiákat tartalmaz. Ehhez kapcsolódik, hogy a Reneszánsz Csoport kezelésébe került át több, már korábban megindított akadémiai sorozat, elsősorban szövegkiadások, melyek most nagyobb tervszerűséggel és lendülettel folytatódhatnak. Így a latin humanista irodalom kiadására fenntartott *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*, a régi és ritka magyar nyomtatványok faksimile kiadásait magába foglaló *Bibliotheca Hungarica Antiqua* és a XVI–XVII. századi magyar verseket közreadó *Régi magyar költők tára*.

Annak következtében, hogy a magyar humanizmussal és reneszánszszal kapcsolatos tévedéseket, félreértéseket sikerült kiküszöbölni, s egy olyan koncepcióhoz eljutni, amely összhangban van a nemzetközi kutatás eredményeivel, megnyílt a lehetőség arra, hogy a magyar reneszánszt az európai kultúra szerves részeként, azzal összefüggésben vizsgáljuk, illetve, hogy a mai magyar reneszánszkutatás beépüljön a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe. A régebbi múltban a nemzetközi érintkezések a korábban már említett egyes tudósok személyes kapcsolataira korlátozódtak, a háború után pedig, az egyre szaporodó reneszánsz- és humanizmustárgyú nemzetközi kollokviumokon magyar kutatók eleinte nem vettek részt. Az első alkalom, amikor a magyar szakemberek a nemzetközi nyilvánosság előtt beszámolhattak eredményeikről, az 1959-ben Wittenbergben, Johannes Irmscher kezdeményezésére rendezett kollokvium volt, *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa* címmel. Még nagyobb jelentőségű volt számos magyar kutatónak a Tours-ban 1963-ban *L'éveil de l'Europe Orientale* címen tartott kollokviumon való részvétele a felejthetetlen emlékü Pierre Mesnard meghívására. Ettől kezdve különösen intenzív kapcsolataink alakulnak ki a tours-i Centre d'Etudes Supérieure de la Renaissance-szal, mely a mi 1970-

ben megalakult Reneszánsz-kutató Csoportunknak is bizonyos fokig a modellje volt. A tours-i intézet évi kollokviumain azóta is gyakran vannak magyar előadók, s számos fiatal ösztöndíjas töltött ott hosszabb-rövidebb időt tanulmányainak és kutatásainak kiegészítése végett.

Nemzetközi kapcsolataink különösen az 1970-es években terebélyesedtek ki. Csoportunk megalakulása óta csaknem száz külföldi tudóst láttunk vendégül, és hallgattunk meg előadásokon vagy kollokviumokon, köztük a nemzetközi reneszánszkutatás számos kiemelkedő képviselőjét. 1970-ben indult meg a rendkívül gyümölcsöző együttműködés a velencei Fondazione Giorgio Cini-vel, melynek eredményeként két kollokviumot rendeztünk a reneszánsz kori magyar-olasz kapcsolatokról, egyet pedig a barokk koriakról, részben Velencében, részben Budapesten (ezek előadásai külön kötetekben jelentek meg).

Szoros munkakapcsolatokat építettünk ki a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézettel, mellyel 1978-ban egy francia nyelvű, vaskos tanulmánykötetet jelentettünk meg közösen *La littérature de la Renaissance à la lumière des recherches soviétiques et hongroises* címen. A Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetével közösen készítjük elő Dudith András hatalmas levelezésének sok kötetre tervezett kiadását; a Csehszlovák Tudományos Akadémia görög-latin kabinetjével pedig a cseh és a magyar humanisták kapcsolataira vonatkozó kutatást kezdtünk el. A Montaubani Nemzetközi Barokk-kutató Intézet felkérésére egy francia nyelvű tanulmánykötetet készítettünk *Le baroque en Hongrie* címen, mely a *Baroque* című sorozatunkban 1976-ban jelent meg. Az utóbbi öt évben erőteljesen fejlődik együttműködésünk a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekkal, illetve a hozzá tartozó Wolfenbütteler Arbeitskreis für Renaissanceforschunggal, s ennek eredményeképpen 1983-ban megrendeztük első közös kollokviumunkat Veszprémben *Spätrenaissance–Manierismus–Frühbarock* címen, melyet 1985-ben hasonló kollokvium fog követni Wolfenbüttelben. Évről évre összeállítjuk a magyarországi reneszánsz tárgyú publikációk bibliográfiáját a Genfben megjelenő *Bibliographie Internationale de l'Humanisme et de la Renaissance* számára, s természetesen megalakulása óta tagja Reneszánsz-Csoportunk a reneszánszkutató intézetek nemzetközi szövetségének, a Fédération Internationale des Instituts et Sociétés pour l'Étude de la Renaissance-nak.

Külön kell szólnom legnagyobb szabású nemzetközi vállalkozásunkról, a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság keretében készülő európai összehasonlító irodalomtörténet munkálataiban való részvételről. Ebben a körülbelül harminc kötetre tervezett sorozatban négy kötet jut a reneszánszra, mely az európai reneszánsz irodalom legnagyobb és legteljesebb összefoglalását fogja nyújtani a világ mintegy százhusz ismert tudósának közös munkájaként. Ennek a nagy vállalkozásnak három intézet az irányítója: az említett tours-i in-

tézet, a montreali McGill Egyetem francia intézete, valamint a mi budapesti Reneszánsz-kutató Csoportunk. E rendkívül nehéz és bonyolult kollektív munkának az I. kötete végre elkészült, és nyomdába került.

Eddig leginkább a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz-kutató Csoportja kezdeményezéseit és tevékenységét ismertetem, nagy megelégedésünkre szolgál azonban, hogy fokozatosan kezdenek Magyarországon a reneszánszkutatásnak más szervezett tűzhelyei is kialakulni. Elsősorban a szegedi egyetemen folyik már hosszú idő óta igen eredményes kutatómunka Keserű Bálint vezetésével, s egyre inkább megvannak a feltételei annak, hogy az ottani egyetem keretében egy második reneszánszkutató intézmény is kialakuljon. A XVI–XVII. századi magyar művelődéstörténet számára páratlan értékű forrásanyagot közöl a szegedieknek e célból alapított *Adattár* című sorozatának immár számos kötete, s a szegedi központ szervezésében folyik a régi magyar könyvtáraknak, illetve a XVI–XVII. századi magyar diákok külföldi peregrinációjának – fentebb már említett – feltárása is.

Végül meg kell emlékezni a magyar reneszánszkutatók, s közöttük is elsősorban a reneszánsz anyagot őrző múzeumok, könyvtárak és levéltárak szakembereinek eddigi legnagyobb szabású vállalkozásáról, az ausztriai Schallaburg várában 1982-ben *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn* címen megrendezett kiállításról. Az osztrák–magyar együttműködésben létrejött kiállítás, mely több mint nyolcvan magyar és osztrák szakember munkájának eredménye volt, a következő évben Budapesten, a Magyar Nemzeti Galériában is bemutatásra került. A kiállítás alkalmából megjelent csaknem nyolcszáz lapos illusztrált tudományos katalógus a magyar reneszánsz korai s egyben egyik legfényesebb szakaszának valóságos enciklopédiája.

Mint e vázlatos felsorolás mutatja, a magyar reneszánszkutatás szerves része lett egy nagy nemzetközi családnak, mely az emberiség egyik legszebb, nagy értékeket teremtő korszakának mennél jobb megismerését tűzte ki célul. Erőfeszítéseink középpontjában természetesen továbbra is a magyar reneszánsz kutatása áll, hiszen ez nemzeti kötelességünk. Ezt azonban most már nem elszigetelten, csak magyar szempontból végezzük. A magyar reneszánsz jelenségei, alkotásai, eredményei között elsősorban azokra figyelünk, melyek egyetemes jelentőségűek. Sőt egyre inkább arra törekszünk, hogy a magyar tapasztalatok birtokában új szempontokkal és új adalékokkal segítsünk megvilágítani a reneszánsz általános kérdéseit. Míg korábban inkább a magyar reneszánsz kutatásáról beszélhettünk, most már magyar reneszánszkutatásnak vagy magyarországi reneszánszkutatásnak nevezhetjük munkánkat.

Befejezőként azokat a kérdésköröket szeretném még érinteni, amelyek jelenleg a magyarországi kutatás érdeklődésének előterében állnak, illetve ame-

lyekben talán némi önálló hozzájárulást nyújthattunk vagy fogunk nyújtani a nemzetközi reneszánszkutatás számára.

Kezdem egy általánosabb elvi-módszertani kérdéssel. Mint fentebb bemutattam, a magyar kutatóknak sokat és sokáig kellett viaskodniok a reneszánsz és a reneszánsz korszak meghatározásának, illetve periodizációjának kérdésével. Ennek során olyan felismerésekre is jutottunk, melyek nézetünk szerint nemcsak a magyar reneszánszra érvényesek. A reneszánszt száz év óta már igen sokféleképpen próbálták meghatározni, illetve sokféle módon próbálták a kérdést megközelíteni. A mi tapasztalatunk szerint a legsikeresebben akkor járunk el, ha egyrészt a gazdasági-társadalmi struktúrát, másrészt a stílust egyszerre és egymásra vonatkoztatva vesszük figyelembe. Megfigyelésünk szerint a gazdasági-társadalmi struktúra nagy változásaival, átrendeződéseivel együtt jár a nagy művészi stílusok változása, átalakulása. Ezt szem előtt tartva fokozott figyelmet kellett szentelnünk a korszak-, illetve stílusváltásoknak. A nemzetközi kutatásban évtizedes vita tárgya a reneszánsz időben felső határának a kérdése s a barokktól való elhatárolása. Akik csupán formai szempontokat, a stíluslemek szerepét helyezték előtérbe, azok már Michelangelónál jelölték meg a barokk kezdetét. Később, a manierizmus felfedezésével még jobban összekuszálódott a kérdés, sokan a reneszánsz és barokk közé egy külön, önálló manierista korszakot véltek beiktathatónak. A magyar irodalomban – szerencsénkre – igen világosan elhatárolódnak egymástól a reneszánsz, a manierista és a barokk jelenségek, s így módunk volt ezek összefüggéseit, szerepét tanulmányozni, s azután eredményeinket más irodalmak példáin is ellenőrizni, illetve azokra alkalmazni. Így a magyar reneszánszkutatásnak különösen erős oldalává vált a késő reneszánsznak, valamint a manierizmusnak a vizsgálata. Eredményeink lényege, hogy a manierizmus semmiképpen sem külön korszak, hanem a reneszánsz kései fázisának egy változata, válságjelensége. S bár stílusvonatkozásban sok rokonságot mutat a barokkal, a tartalmi, ideológiai tényezők és a társadalmi összefüggések elválaszthatatlanul a reneszánszhoz kötik.

Végül három olyan kérdést említek, ahol a magyar kutatás kompetenciája fokozottan megnyilvánul. Az egyik a XV. századi udvari reneszánsz és humanizmus kérdése. Közismert, hogy Itálián kívül az időben legkorábbi jelentős reneszánsz udvar Budán, Mátyás király székvárosában jött létre. Tekintve azonban, hogy a fényes itáliai reneszánsz udvarok (Firenze, Ferrara, Mantova, Urbino, Rimini, de még Nápoly is) városállamok, vagy legalábbis európai viszonylatban kis területű országok központjaiban alakultak ki, Mátyás udvara az első eset, amikor egy nagy kiterjedésű ország székvárosában vert gyökeret a reneszánsz. A nagy uralkodó nem csupán művészi érdeklődésből és kulturális kedvvelésből pártolta az új műveltséget, nemcsak tudományszomjúságból hozta létre

páratlan könyvtárát, hanem mindezzel jól felfogott politikai céljai voltak. Vagyis a reneszánsz és humanizmus ez esetben egy birodalmi politika eszköze is volt, ami a XV. század vonatkozásában egyedülálló, s már a kortársaknak is feltűnt, különösen, mikor legfőbb ellenfelével, III. Frigyes császárral állították őt szembe. A Mátyás-kori magyar humanizmus vizsgálata során ezért jelentős új eredmények születhettek humanizmus és politika viszonyára vonatkozóan, különösen pedig a humanizmus és reneszánsz közép-európai kezdeteit illetően.

A reneszánsz egy másik magyar specialitása a török jelenlétének a kérdése. A török problémának nagy szerepe van az európai reneszánsz irodalomban, de sehol sem volt ez annyira húsba vágó jelenség, mint Magyarországon. Akár a latin, akár a magyar nyelvű irodalmat nézzük, a török veszély, a török elleni küzdelem állandó, soha nem szűnő téma a reneszánsz korában. Sőt a humanisták, tudósok, költők gyakran maguk is résztvevői a harcoknak, a honvédő küzdelemnek. A magyar humanizmus első irodalmi termékei, Vitéz János humanista episztolái az 1440-es években a török ellen hadba vonult sereg táboraiban íródtak; Balassi Bálint pedig a török elleni portyázások során, lóról leszállva és fűbe heveredve írta a magyar szerelmi líra nem egy remekművét. Büszkén is hirdették magukról a reneszánsz kor magyar írói, hogy ők Mars és Pallas katonái egyszerre, amiből számos olyan sajátság, újdonság és érték született, amely az európai reneszánsz irodalom színeképét gazdagítja.

Harmadikként végül a XVI. századi vallási forrongás magyarországi eseményeit kell említenem. Most nem részletezhető okok folytán a XVI. század második felében Magyarország, s azon belül is az éppen önállósuló erdélyi fejedelemség vált a legszélsőségesebb vallási újítások színterévé. A korabeli Európában egyedülálló módon, az erdélyi állam 1568-ban törvénybe iktatta a katolikus, a lutheránus, a kálvinista és az antitrinitárius vallás szabad gyakorlatát. Az antitrinitarizmus egyedül Erdélyben vált egy időre a legerősebb felekezetté, s az első erdélyi fejedelem, János Zsigmond volt a világ egyetlen antitrinitárius uralkodója. A XVI. századi eretnekségek történetében ezért Magyarországnak, s különösen Erdélynek különleges, nemzetközi szempontból egyedülálló szerepe volt. Mintegy menedékévé vált a legkülönbözőbb országokból, elsősorban Olaszországból, Svájcból és Németországból menekülő eretnekeknek, szabadgondolkodóknak és ateistáknak. A nemzetközi kutatás csupán néhány évtizede figyelt fel a XVI. század második felének eretnekségeire, illetve ezeknek az európai intellektuális fejlődésben betöltött óriási szerepére. Tekintve, hogy az ennek során megszülető, többnyire kéziratban vagy csak egyetlen példányból ismert nyomtatványban fennmaradt munkák jórésze Erdélyben vagy Magyarország török által megszállt részén készült, a magyar kutatásnak ezen a téren igen nagy lehetőségei és kötelezettségei vannak. Az eretnekkutatás így a magyar rene-

szánszkutatás egyik legerősebb ágazatává vált, s talán ez az a terület, ahol a magyar kutatás a legtöbbet tudott eddig nyújtani nemzetközi értelemben. Éppen ezért ennek a témakörnek szenteltük 1979. évi kollokviumunkat, melyet kivételesen nemzetközi jelleggel, s nem magyar nyelven tartottunk meg, s melyen a kérdés legkiválóbb szakemberei voltak jelen tíz országból. A Siklós várában megrendezett antitrinitárius kollokvium következménye volt, hogy a jelen lévő tudósok egy csoportja egy alapítvány létesítését határozta el a ritka XVI. századi antitrinitárius nyomtatványok utánnyomásának elősegítésére. A Jan van Goudoever professzor elnökletével Hollandiában létrejött alapítvány jóvoltából a Reneszánsz-kutató Csoport 1983-ban már megjelentethette a *Bibliotheca Unitariorum* című sorozat első kötetét (*Defensio Francisci Davidis*, 1582). A szegedi kutatócsoporttal közösen bekapcsolódtunk egyúttal a strassbourgi protestáns teológiai fakultás által irányított *Bibliotheca Dissidentium* című vállalkozás és sorozat munkálataiba is, előkészítve a XVI–XVII. századi magyarországi eretnek és heterodox gondolkodók biobibliográfiáját.

A magyar reneszánszkutatókat most foglalkoztató kérdések közül csak néhány leglényegesebbet sorolhattam fel. A kutatások kiterjednek a reneszánsz kultúra legkülönbözőbb területeire, így a zenére, képzőművészetre, a politikai eszmék, az iskolázás történetére, az emblémakutatásra, a reneszánsz kori magyar vers számítógépes vizsgálatára és így tovább. Bár a tudományok egész rendszerében a reneszánszkutatás csak egy szűk szektornak tekinthető, ez a munka egy nagy értékű örökségnek, az emberiség egyik legszebb és kulturális szempontból legtermékenyebb korszakának a ma emberéhez való közelebb hozását, ismereteink, látóköriünk, emberségünk gazdagodását szolgálja.

Rövid idő múlva megnyílnak önök előtt a *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn* elnevezésű kiállítás ajtajai. Huszonnégy termen keresztül láthatják majd a magyar történelem és kultúra egyik fényes korszakának emlékeit: művészeti alkotásokat, történeti dokumentumokat, a korszak életét felidéző tárgyakat. A mintegy ezer kiállított objektum bepillantást enged magának a reneszánsznak, az Itáliából kiinduló s egész Európa kultúráját újjáalakító nagy szellemi és művészi mozgalomnak a nemzetközi világába is. A reneszánsz, s különösen annak első, a kiállításunk által reprezentált fele még a kultúráját tekintve egységes Európa műveltsége volt, amikor az új kultúra központjai és mecénásai nemzeti és nyelvi különbségektől függetlenül vonzották magukhoz az alkotó erőket; teret, lehetőséget biztosítva munkájuk számára. A török fenyegetés árnyékában élő Magyarország meglepően korán vált a reneszánsz és humanizmus kedvező terepévé, nem csak magyar, de számos más nép tudósainak, művészeinek, íróinak otthonává. Így jöhetett létre a pannóniai reneszánsz, melyet nevezhetünk bátran korvini reneszánsznak is, hiszen középpontja, legfőbb animátora s halála után is hosszú ideig ihletője maga Mátyás király, Matthias Corvinus, kiállításunk névadója volt.

Engedjék meg, hogy mielőtt a maga valóságában megismerkednének a kiállítással, képzeletben előre végigkálauzoljam önöket annak termein. Egy általános történeti információkat nyújtó bevezető helyiség után a kiállítás első igazi terme a magyar reneszánsz kezdeteinek van szentelve. A magyar reneszánsz története ugyanis már jóval Mátyás trónra lépte előtt kezdődött, már Zsigmond magyar király és német-római császár idején, amikor az itáliai reneszánsz korai képviselői egymás után keresték fel Magyarországot, hosszabb-rövidebb ideig tevékenykedve itt. Az ő magvetésüknek köszönhető az első s egyúttal mindjárt a legnagyobb magyar humanistáknak a fellépése, Vitéz Jánosé és Janus Panno-

niusé. Az előbbit, aki előbb Váradon, majd Esztergomban létrehozta a legkorábbi igazi reneszánsz udvart és humanista könyvtárt, méltán nevezik a magyar humanizmus atyjának. Az utóbbi, Janus Pannonius pedig az Itálián kívüli Európa első elismert és ünnepeelt humanista költője lett. A Magyarországon járt korai olasz humanisták és reneszánsz művészek emlékei, valamint a Vitéz és Janus munkásságát dokumentáló könyvek és ábrázolások után a kiállítás következő három terme magának Mátyás királynak, illetve családjának és uralkodásának az emlékeit tárja a látogató elé. A király apjának, a Hunyadi-házhoz naggyá emelő törökverő hősnak, Hunyadi Jánosnak az életét és tetteit, valamint a Mátyás korabeli Magyarország kormányzati, katonai viszonyait, külpolitikai, kereskedelmi kapcsolatait térképek, táblázatok és illusztrációk igyekeznek szemléltetni, majd magának a királynak az arcvonásaival ismerkedhetünk meg, hála annak a rendkívül gazdag ikonográfiai anyagnak, mely a kor számos kiváló művészenek jóvoltából festményen, domborműben, szoborban, könyvillusztrációban, medaillonon ránk maradt. A Mátyás uralkodói tevékenységét szemléltető nagyszámú dokumentumból csupán ízelítőt mutathat be a kiállítás. Lehetőleg gazdagon igyekszik viszont illusztrálni Mátyás ausztriai, illetve bécsi kapcsolatait, itteni tetteit és szereplését. Nagy köszönet illeti osztrák kollégáinkat, amiért ezt az érdekes anyagot összegyűjtötték, és segítettek ezáltal az osztrák látogatókhoz közelebb hozni Mátyás alakját, akit ez a hely is, ahol most emlékének adózunk, néhány évig urának ismert el.

Ezt követően, termék egész során keresztül Mátyás udvarának világában járhatunk majd. Mindenekelőtt a budai reneszánsz palota építészeti maradványaiából alkothatunk képet a király otthonának pompájáról. A történelem nem volt kegyes a budai várpalotához, melyet olyan mesterek művei ékesítettek, mint Mantegna, Botticelli, Pollaiuolo, Filippino Lippi, Benedetto da Maiano, Verrocchio. Ami megmaradt belőle, azt régészek ásói hozták felszínre, az értő szem azonban a márvány-, kő-, majolika-, cseréptöredékekből is tud majd következtetni az egykori egészre. Ugyanez vonatkozik Mátyás többi építkezésére is, ezek között is elsősorban a visegrádi nyaraló-palotára, melynek egykori szépségét igen gazdag anyag szemlélteti. Olyan reliefek, mint a diósgyőri, illetve a visegrádi Madonna, csonkult állapotukban is híven tanúskodnak a Mátyás kori művészet magas színvonaláról és az itáliaitól mit sem különböző reneszánsz jellegéről.

Azt a szellemi kultúrát, mely a pompás falakon és művészi környezetben belül virágzott, a Mátyás udvarában tevékenykedő vagy vele kapcsolatban álló tudósok, humanisták, történetírók nagyszámú munkája, a Mátyásnak felajánlott kódexek és nyomtatott könyvek sora, a király által alapított egyetemek emlékei szemléltetik. A legjobban azonban az udvar legfőbb díszé, a világhírű Bibliotheca-

ca Corvina, mely valósággal szintézisét alkotja Mátyás intellektuális és művészi ambícióinak. A mind tartalmában, mind művészi kiállításában, illuminálásában és kötésében páratlan gyűjtemény valamikor körülbelül kétezer kötetből állhatott, melyből ma a világon szétszórva csaknem kétszázat őriznek. Ennek majdnem egyharmada, pontosan hatvan kódex látható a kiállításon. Mióta 1526-ban a török Mátyás könyvtárát feldúlta, a könyvek egy részét elhurcolta, mások pedig szétszóródtak, a Corvinának soha ennyi kódexe nem volt egy helyen található, mint itt, most, Schallaburgban.

A könyvtár remekei után a kor iparművészetének, főleg a textíliáknak, az ötvösművességnek a gyűjteménye következik. Sajnos, a legendás híró királyi kincstárból alig maradt meg valami, a kiállított tárgyak többsége az ország előkelőinek, egyházi intézményeinek a kincsei közül származik, jelezve már ezzel, hogy a művészet Mátyás-kori felvirágzása nem korlátozódott a királyi udvarra, hanem néhány évtizeden belül szétterjedt az egész országban. A magyar reneszánsznak ez a kiterjedése jórészt már Mátyás utódainak, a Jagello-házból való királyoknak az idejére esett. Az ő személyükkel, II. Ulászlóval és II. Lajossal egy külön kisebb terem ismerteti meg a látogatókat, majd egymás után több terem mutatja be a művészet további virágzását az ő uralkodásuk alatt. Mátyásnak e gyenge utódai idején a királyi udvar jelentősége csökkent, szerepét a főpapok, főurak udvarai és a városok vették át, az ezután bemutatásra kerülő alkotások java része már ezeknek az új központoknak a terméke. Egy terem a falfestményeket, illetve a könyv- és címerfestés további virágzását mutatja be. Ezt követően a díszteremben és a további termekben az ország legkülönbözőbb helyeiről származó építészeti és plasztikai emlékek kerülnek bemutatásra, köztük az érett reneszánsz nem egy jelentős alkotása, mint a Báthory-madonna, a pesti plébániatemplom tabernákulumai és oltára s mások.

A XVI. században az országra zúduló háborúkat és a török megszállást a legkevésbé a mindennapi élet tárgyai, a táblaképek és a bútorművészet emlékei vésztelték át. A hétköznapi emlékeiből, hála az utóbbi évtizedek ásátásainak, sikerült mégis egy kisebb termet betöltő áttekintést adnunk; a táblaképekből, berendezési tárgyakkól pedig az egykori Magyarországnak a háborúk által jobban megkímélt északi és keleti részeiből származó, több termet betöltő anyagot bemutatnunk. A királyi udvar és az előkelők világa után így a polgárvarosok, sőt a falvak művészetének emlékei teszik teljessé a XVI. század elején immár egész Magyarországon elterjedő reneszánsz kultúráról adott képet. Ezt követően még egyszer önök elé tárul majd a magyarországi reneszánsz művészet a maga teljes pompájában, miután találkozunk Bakócz Tamás esztergomi érsek szerencséjére ma is meglevő reneszánsz kápolnájának egyes részleteivel, dokumentációjával s az esztergomi kőfaragó műhely kisugárzását tanúsító emlékekkel.

A síremlékművészet néhány kiemelkedő darabjának bemutatása után a kiállítás végül a magyar reneszánsz első nagy szakaszát lezáró, tragikus történeti események ismertetése, illetve az ezeket szemléltető tárgyak, ábrázolások, dokumentumok zárják. 1526 a mohácsi csatavesztésnek, a középkori egységes magyar birodalom bukásának; 1541 a főváros, Buda török általi elfoglalásának, a százötven éves török megszállás kezdetének az éve. A magyar kultúrának más, nehezebb feltételek között kellett továbbfejlődnie. A fejlődés azonban nem állt meg, a magyar reneszánszé sem. Sőt néhány évtized múlva, a XVI. század végén joggal beszélhetünk a magyar reneszánsz második virágkoráról, amikor a képzőművészetek, a zene és a latin nyelvű humanizmus mellett a magyar nyelvű irodalom is megtermi első klasszikus egyéniségét, a költő Balassi Bálint személyében. Mindez azonban már kívül esik kiállításunk keretein. Így is gazdag, talán túlságosan is bőséges anyaggal, látnivalóval árasztjuk el a kiállítás tisztelt látogatóit.

Ha a termeket végigjárva úgy érzik majd, hogy a kiállítás fel tudja idézni a rég letűnt reneszánsz korszaknak, illetve az önökével szomszédos, az önök történelméhez oly sok szállal kapcsolódó ország egyik kiemelkedő periódusának az emlékét, világát, atmoszféráját, akkor az a sok áldozatkész munka, melyet az osztrák és magyar szakemberek ennek a kiállításnak létrehozására fordítottak, elérte célját. Utolsó szavam legyen a köszöneté mindazok címére, akik az anyag összegyűjtése, tudományos interpretálása, a kiállítás installálása, grafikai kialakítása, s nem utolsósorban mindehhez a szervezeti és anyagi feltételek megteremtése terén nem kíméltek időt és fáradságot, hogy ezáltal önök s az önök nyomába lépő sok-sok ezer látogató számára maradandó művészeti és történeti élményt nyújtsanak.

NEMZETKÖZI KOLLOKVIUM AZ ANTITRINITARIZMUSRÓL

A Magyar Tudományos Akadémia Reneszánsz-kutató Csoportja és a reneszánszkutatásban érdekelt többi magyar intézmény, elsősorban az egyetemi tanzsékek immár tizedik alkalommal rendezik meg évi kollokviumukat az ország más-más városában, élvezve az egyes megyék és városok vendégszeretétét. Ezúttal országunk oly kevés épen fennmaradt várainak egyike, a Baranya megyei Siklós nyújt otthont munkánk számára, amiért hálánkat szeretném tolmácsolni a megye és a város vezetőinek, külön megköszönve azt az erkölcsi és anyagi segítséget, amellyel a megyei tanács kollokviumunk megrendezését elősegítette.

Évi kollokviumainkon eddig is többnyire jelen volt szakterületünk néhány illusztris külföldi képviselője, eddigi tanácskozásaink mégis ritkán lépték túl a nemzeti kereteket: résztvevők és előadók többnyire a magyar reneszánszkutatók voltak, a tanácskozások magyar nyelven folytak, s programjukat is rendszerint a magyar reneszánsz valamelyik kérdésköre alkotta.

Idei kollokviumunk témaválasztása azonban szükségessé tette, hogy túllépjük a nemzeti kereteket. Az antitrinitarizmus esetében a reneszánsz kori Magyarországon intellektuális történetének olyan összetevőjéről van szó, mely a humanizmus és reformáció európai történetében gyökerezik, s amely Erdélyben is jó ideig megtartotta nemzetközi jellegét, bár belőle egy máig élő és virágzó nemzeti egyház fejlődött ki.

Ebben a történelmi folyamatban játszott elhatározó szerepet a tragikus végű Dávid Ferenc, akinek halálára emlékezünk ebben az évben, annak négy századik évfordulóján. Bár kollokviumunkat az ő emlékének szenteljük, nem óhajtunk szokványos emlékünnepséget tartani. Kollokviumunk időpontja nem is esik össze halálának pontos napjával, november 15-ével. Éppen a szabad vizsgálódás elvét haláláig oly elszántan képviselő s megalkuvást nem tűrő nagy reformátor szellemében járunk el, amikor jubileumát az általa képviselt, általa továbbfejleszt-

tett, s egy időben általa vezetett mozgalom kérdéseinek szabad és nyílt megvitatására fordítjuk.

Dávid a magyar történelem s szűkebben a magyar reneszánsz egyik kiemelkedő, nagy személyisége, aki bukása és tragikus halála ellenére alapítója, félig-meddig prófétája lett egy, a múltban sok üldöztetést kiálló, de intellektuális és morális értékekben igencsak bővelkedő közösségnek, az erdélyi, illetve magyar unitárius felekezetnek és egyháznak.

Annak ellenére, hogy Dávid Ferenc jelentősége vitán felül áll, s életével s munkásságával bőséges szakirodalom foglalkozik, a történettudománynak igen sok adóssága van a vele kapcsolatos kutatások terén. Az unitárius egyháztörténet-írás a XVIII. századtól kezdve komoly erőfeszítéseket tett Dávid Ferenc s általában a magyar unitarizmus múltjának felderítésére. Sajnos azonban Kénosi Tózsér és Uzoni Fosztó XVIII. századi *Historia ecclesiastica Transylvano-unitaria*-ja mindmáig kiadatlan; Dávid Ferenc magyar nyelvű műveinek 1910-ben megkezdett kiadása csak az első kötetig jutott el; az egyetlen nagyobb terjedelmű Dávid Ferenc-monográfia, Jakab Elek éppen száz éve megjelent munkája pedig már a maga korában sem felelt meg a szigorú tudományosság követelményeinek. Az a tény, hogy Dávidot, korának ezt a fontos gondolkodóját és vallási újtóját az általa létrehozott egyházi közösség alapítójaként és mártíriaként tiszteli, azzal a veszéllyel járt, hogy az objektív történeti kutatás szempontjait olykor zavarták a hagiografikus szempontok s az alapító iránti megbecsülés egyébként indokolt igénye. Torzulásokhoz, illetve a valóságos összefüggések nem kelendő felismeréséhez és értékeléséhez vezetett a magyar történetírás korábbi erős nemzeti bezárkózottsága is, minek következtében nem derülhetett elég fény a Dávid által hirdetett eszmék eredetére, nemzetközi forrásaira és összefüggéseire. Igaz persze, hogy a múltban – a távolabbi múltra, a múlt századra, illetve századunk első harmadára gondolok – más országokban sem tett túl sokat a kutatás az antitrinitarizmusnak mint nemzetközi jelenségnek a megragadására, vizsgálatára. A fordulat e téren az utolsó ötven évben ment végbe, amiben különösen három olyan kiemelkedő tudós volt óriási része, akiknek jelenlétét sajnos már nélkülözniünk kell: Delio Cantimorira, Earl Morse Wilburre és Stanisław Kotra gondolok. Az ő nyomdokaikban bontakozott ki az a nagy lendületű új kutatótevékenység, melynek az utóbbi évtizedekben tanúi lehettünk, s melyben annyi ország kutatói, köztük a magyarok is kivették a részüket. A sok jelentős új eredményt, az antitrinitarizmus XVI. századi történetére vonatkozó nagyszámú új publikációt főleg azoknak köszönhetjük, akik itt ülnek most ebben a teremben.

Joggal mondhatjuk ezért, hogy elérkezett annak az ideje, hogy a különböző országok antitrinitarizmus-kutatói egy kollokvium keretében végre találkozzanak, bemutassák legújabb eredményeiket s konfrontálják nézeteiket. Azt hi-

szem, egy ilyen összejövetel létrejött a legméltóbb adózás Dávid Ferenc nagy személyisége emlékének.

Híszén az ő életműve, annak jelentősége csak az európai antitrinitarizmus összefüggéseiben világosodhat meg. Ismeretes, hogy milyen sok vitatott kérdés van még Dávid életművét, szerepét, életében folytonosan változó, fejlődő nézeteit illetően. Nem eldöntött kérdés, hogy milyen mértékben tekinthető eredeti gondolkodónak, hogy az aktivitása teljében névtelenül megjelent erdélyi kiadványok közül mi s milyen mértékben tekinthető az ő szellemi teljesítményének, hogy az antitrinitarizmuson belüli vitákban, s különösen abban, mely az ő bukásához vezetett, kinek vagy kiknek volt igaza – ha egyáltalán indokolt lehet tudományos szempontból egy ilyen kérdés felvetése.

De amiképpen tisztázást igényel Dávid helye az antitrinitárius mozgalmon belül, ugyanígy további megvilágítást kíván magának az antitrinitarizmusnak a helye a XVI. század intellektuális és vallási áramlatainak térképén. Eredetének, humanista gyökereinek a kérdése, az antitrinitáriusok úgynevezett racionalizmusa, kapcsolataik, összefüggéseik az anabaptizmussal s más radikális irányzatokkal, mind újabb megfontolásokat igényelnek. Nem is szólva a részletkérdésekről, a mozgalom útjának, elterjedésének, egyes képviselői munkásságának a kérdéseiről.

Minthogy ezt a kollokviumot Magyarországon rendezzük, legyen szabad a sok további kutatást kívánó kérdésből egyet külön is kiemelnem. A nemzetközi irodalomban kevésbé ismert, hogy az egykori magyar királyság területén az antitrinitarizmus nem csupán erdélyi jelenség. Bár a több nemzetiségű s nemzetközi intellektuális gócponttá alakuló Erdély volt és maradt a magyar antitrinitarizmus központja, ideológiai forrongásának színhelye, ez az áramlat elterjedt a magyar nyelvterület többi részén is. Sőt az antitrinitarizmus első magyarországi megjelenésének nem is Erdély volt a színhelye, hanem a tiszántúli Debrecen, ahol Arany Tamás prédikátor az 1560-as évek elején kezdte hirdetni Camillo Renato nézeteire visszavezethető tanításait. Ezek ellen akkor Debrecen vezető prédikátora és a tiszántúli református egyházkerület helvét irányú püspöke, Melius Péter vette fel a harcot. Az általa 1562-ben kiadott könyvből, *Az Aran Tamás hamis és eretnek tévelygései*nek . . . *meghamisítása* című vitairatból ismerjük ennek az első magyar antitrinitáriusnak a nézeteit, mert az ő saját iratai elpusztultak, mozgalmát pedig sikerült elfojtani.

Alighogy Blandrata és Dávid akciója nyomán az antitrinitárius mozgalom Erdélyben megerősödött, terjedni kezdett az Erdélyen kívüli magyar területeken is, mégpedig a török által megszállt és nem elfoglalt részeken egyaránt. Az utóbbin kevesebb sikerrel: Egri Lukács, korábban kolozsvári prédikátor, Heltai Gáspár bibliafordító társa szülővárosa, Eger környékén kezdte hirdetni mérsé-

kelt antitrinitárius tanait, a református egyházszervezet azonban hamar véget tudott vetni kezdeményezésének, s ő maga börtönben halt meg 1574-ben. Annál nagyobb sikerrel terjedt az antitrinitarizmus a török hódoltság területén élő magyar lakosság körében. Az ekkor itt is uralkodó református egyháznak a török fennhatóság alatt kevesebb lehetősége volt az erőszakos fellépésre, bár, mint a nagyharsányi, tragikus kimenetelű hitvita tanúsítja, ilyesmire is volt példa.

Unitárius góccok elsősorban az Erdélyhez közel eső tiszántúli és Duna-Maros közti részekben jöttek létre. Karádi Pál, Dávid Ferencnek halála után is következetes híve, unitárius szuperintendenciát szervezett meg Temesvár székhellyel, ahol ideig-óráig még primitív nyomdát is tudott fenntartani. De eljutott az antitrinitarizmus Buda környékére is; meggyökeresedett az ősi koronázóvárosban, Székesfehérvárott, s különösen erős gyökeret vert a Dunántúl délnyugati szögletében, Baranya megyében.

A baranyai antitrinitarizmus részletes története még megírásra vár. Tudjuk azonban, hogy az erdélyi Válaszuti György, aki 1571-ben a kolozsvári főiskolán az unitárius teológus diákok szeniora volt, 1572 nyarán már Pécsen van, ahol három évtizeden át papja volt az unitárius közösségnek, iskolát tartva fenn, s irodalmi tevékenységet folytatva. Az 1570-es években Siklóson is volt unitárius gyülekezet, miként a megye számos más helységében is. Ezek egészen a török kiűzéséig, vagyis a XVII. század végéig fennmaradtak, amikor aztán az újjászervezett pécsi katolikus püspökségnek katonaság igénybevételével sikertült megsemmisítenie a háborúkat túlélő maradék unitárius gyülekezeteket. A baranyai antitrinitarizmus jelentőségét különösen aláhúzza az a tény, hogy az 1579-ben bekövetkezett erdélyi fordulat után is a radikális antitrinitáriusok nézetei éltek itt tovább, különösen a Paleologuséi, sőt Pécs az 1580-as években további újító törekvéseknek is a színhelye lett. Az antitrinitarizmussal összefüggő intellektuális pezsgésnek a reformátusokkal folytatott hitviták a legjobb bizonyosságai, különösen az 1588. évi pécsi hitvita.

Az elmondottak érthetővé teszik, miért választottuk Siklóst, illetve tágabban Baranya megyét idei kollokviumunk színhelyéül. Túl azon, hogy a mai Magyarország területén ennek a vidéknek van a legtöbb köze Dávid Ferenc örökségéhez, Baranya egyébként is Magyarország egyik legkulturáltabb vidéke volt az egész középkoron át. A XIV. században a leggazdagabb magyar püspökség a pécsi volt, nem véletlen, hogy éppen Pécsen alakult meg 1367-ben az első magyar egyetem, s hogy a XV. század derekán Pécsen volt püspök a legnagyobb magyar humanista költő, Janus Pannonius.

De Siklós, ahol most egybegyűltünk, szintén nevezetes helye a magyar történelemnek. A siklósi várról a legkorábbi adat a XIII. századból való; kezdetben a Siklósi családnak, majd a XIV. században felemelkedett egyik leghatalmasabb

magyar oligarcha családnak, a Garainak a tulajdona volt. 1251-ben pedig már ágostonos konvent is létezett Siklóson; maradványai a vár közelében láthatók.

Nevezetes esemény volt a vár történetében, hogy mikor Zsigmond magyar király, a későbbi német-római császár ellen a főurak összeesküvést szőttek, s őt 1401-ben elfogták, akkor éppen Siklós várába zárták be. Itt állítólag élete is veszélyben forgott, s – amennyiben hinni lehet a különben oly megbízható Enea Silvio Piccolomininek (más adatok ugyanis ezt az értesülést nem támasztják alá) – csupán a vár úrnőjének köszönhette megmenekülését, aki – idézem – „aspiciebat quoque principem elegantissimum, toto corpore pulcherrimum, cujus ipsa facies digna imperio videbatur” (bámulva nézte a rendkívül előkelő és egész testében feltűnően szép fejedelmet, akinek már a tekintete is uralkodásra méltónak tűnt), s ezért visszatartotta királygyilkosságra készülő fiait.

Később a Perényi család, a XVI. század első felében a magyar vezető arisztokrácia egyik legnevezetesebb családja jutott a vár birtokába. Neki köszönhető a vár további kiépítése, többek között a késő gótikus várkapolna építtetése. 1526 szeptemberében innen, Siklósról indult el Perényi Imre nádor özvegye, Kani-zsai Dorottya, hogy az augusztus 29-én, a közeli Mohácsnál elesett több mint tízezer keresztény katona holttestét jobbágyaival eltemettesse. Fia, Perényi Péter, aki mint koronaőr a magyar szent koronát egy ideig itt a várban őrizte, az egyik legfőbb magyar támogatója lett a reformációnak. A lutheri tanok legkorábbi magyar hirdetői közé tartozott Siklósi Mihály, Perényi udvari papja, s az ő támogatását élvezte a vidék számos protestáns térítője.

A vidéken a török uralom 1541-ben Buda megszállásakor kezdődött, s 1543-ban Pécs elfoglalásával vált teljessé. A reformáció híveinek tevékenysége ezzel nem szakadt meg, sőt egészen a XVI. század végéig virágzó kulturális életnek lehetünk tanúi ezen a vidéken. Eleinte a lutheri, majd az ötvenes évektől kezdve a helvét, később pedig – mint láttuk – az antitrinitárius irányzat hívei közül nemcsak prédikátorok, iskolaalapítók, de írók és tudósok is kerültek ki szép számmal.

A régmúlt e néhány, jól ismert mozzanatának felidézésével csupán éreztetni akartam azt a történelmi és kulturális atmoszférát, amely néhány napig itt majd körülvesz bennünket.

Megköszönve mindazoknak a munkáját, akik kollokviumunk előkészítésében részt vettek, valamint a Magyar Tudományos Akadémia és Baranya megye Tanácsának nagylelkű támogatását, s tisztelettel köszöntve valamennyi résztvevőt és valamennyi vendégünket, a Dávid Ferenc halála négyszázadik évfordulója alkalmából *Antitrinitarizmus a XVI. század második felében* címen megrendezésre kerülő kollokviumot megnyitom.

A BAROKK KUTATÁSA MAGYARORSZÁGON

A budapesti Reneszánsz-kutató Csoport néhány évvel ezelőtt abban a megtiszteltetésben részesült, hogy kedves barátunk, Félix Castan, a montaubani nemzetközi barokk központ vezetője felkérte egy külön kötet megírására és megszerkesztésére a *Baroque* című folyóirat részére. A feladat az volt, hogy a magyarországi barokkról készüljön egy olyan tanulmánykötet, mely képet ad a francia olvasó számára a magyar barokkról, de egyszersmind hozzájárul a barokk különböző általános problémáinak jobb megvilágításához. Tizenhárom magyar szerző egy-egy tanulmánya készült el ennek a meghívásnak a következtében, s látott napvilágot az előttünk fekvő kötetben. Valamennyi szerzőtársam, valamint a munkát velem együtt irányító Varga Imre kollégám nevében mindekelőtt Castan úrnak szeretném kifejezni hálás köszönetünket azért, hogy a barokk-kutatás e kitűnő, reprezentatív folyóiratának egy számát magyar vonatkozású tanulmányoknak szentelte, s megjelenését lehetővé tette. De hasonlóképpen illeti köszönetünk Pierre Charpentrat professzort, aki szíves volt előszót írni a kötethez, s annak tartalmát közelebb hozni a francia olvasóhoz. De nem feledkezhetünk meg egy sajnos már nem közöttünk levő mesterről, Victor Lucien Tapiérről sem, akit a modern barokk-kutatás egyik nagy inspirálójának tekinthetünk, s aki a francia tudomány részéről elsőként figyelt fel a közép-európai s ezen belül a magyar barokk fontosságára.

A barokk iránti érdeklődés a magyar történeti tudományokban már igen korán elkezdődött. Jakob Burckhardt kései műveinek, illetve Heinrich Wölfflin *Renaissance und Barock* című alapvető munkája nyomán meglepően hamar, nyolc évvel Wölfflin könyvének megjelenését követve, sor került már a barokk fogalomnak a bevezetésére a magyar irodalom történetébe. 1896-ban jelent meg Riedl Frigyesnek *A magyar irodalom főirányai* című úttörő könyve, melyben elsőként alkalmazta a magyar irodalom jelenségeire a reneszánsz és a barokk ka-

tegoriáit. Kezdeményezése ugyan egy ideig visszhangtalan maradt, az 1920-as évektől kezdve azonban nagy erővel megindult a barokk stílus sajátosságainak a kimutatása a XVII. és XVIII. század magyar művészeti és irodalmi alkotásaiban, különösen azután, hogy Horváth János 1924-ben kiadta *Barokk ízlés irodalmunkban* című, alapvető és a további kutatások számára utat mutató tanulmányát.

Ezeket a munkákat nagyban befolyásolta az akkortájt fellendült, s a szellem-történet jegyében kifejlődött német barokk-kutatás. Ennek hatása különösen a történettudományban érvényesült erősen, s ezért a magyar barokról átfogó koncepció megszületésére nem a művészettörténetírásban vagy az irodalom-történetben, hanem a magyar történelemnek az 1930-as évek elején létrejött új, nagy szintézisében került sor első ízben. Szekfű Gyula ekkor publikálta több kötetes nagy magyar történetét, melyben a XVIII. században jelölte meg a magyar civilizáció barokk korszakát. A barokkot ő teljes mértékben az ellenreformáció és az abszolutizmus tartozékának tekintette, s minthogy Magyarországon mindkettő a XVIII. században érte el legnagyobb kiteljesedését, ezért éppen ezt a kései századot nyilvánította a magyar barokk virágkorának. Felfogása erős reakciót váltott ki többek részéről, akik vele szemben a XVII. század magyar kultúrájának barokk karakterét bizonyították. E versengés eredményeként a harmincas évek végére bőséges anyag gyűlhetett össze mind a XVII., mind a XVIII. század magyarországi barokk irodalmáról és művészetéről, lehetővé téve az első összefoglalás megkísérlését. Erre a rendkívül nagy tudású, bár a barokk iránti lelkesedésében túlzásoktól sem mentes, a közelmúltban elhunyt Angyal Endre vállalkozott. Sajnos, *Barock in Ungarn* című könyve 1945-ben, közvetlenül a háború után jelent meg, s ezért nem válhatott kellően ismertté. Így is komoly hivatást töltött azonban be: a háború után különösen Amerikában és Franciaországban fellendülő újabb barokk-kutatás Angyal könyve jóvoltából vonhatta érdeklődési körébe a magyar barokkot is. Különösen Tapié profitált belőle a közép-európai barokról szóló vizsgálataiban.

A háború előtti magyar barokk-kutatás gazdag termést hagyott hátra, de kárára vált, hogy mindez összefonódott a német szellem-történet irányával. Mint-hogy ez utóbbi a háború után világszerte erős bírálatban részesült, a marxista tendenciák részéről pedig éles elutasításban is, a szellem-történettel együtt a barokk is háttérbe szorult, sőt – a művészettörténetet kivéve – átmenetileg le is került a napirendről. Ez természetesen nem tarthatott sokáig, hiszen a magyar kultúra történetében a barokk olyan nagy erővel volt jelen, hogy további kutatását nem lehetett megkerülni, s a XVII., s részben a XVIII. századnak nemcsak művészetét, de magyar irodalmát sem lehetett a barokk fogalmának mellőzésével megnyugtatóan értelmezni. Az ötvenes évek derekán ezért megkezdődött Ma-

gyarországon a barokk rehabilitációja, s annak kimutatása, hogy a barokk fogalmának az alkalmazása nemcsak a szellemtörténet, hanem más elméleti megközelítések, s közöttük a marxista felfogás jegyében is lehetséges és szükséges.

1956 tavaszán Sárospatakon egy kis kollokvium keretében sor kerülhetett már ezeknek a megfontolásoknak az alapos megvitatására, s ettől kezdve a magyarországi barokk-kutatás új lendületet vett mind a művészettörténetben, mind az irodalomtörténetben. Ennek eredményei között említhetem a magyarországi barokk festészet történetének két- s a szobrászat történetének háromkötetes összefoglalását. Az előbbi Garas Klára, az utóbbi Aggházy Mária munkája: Ugyancsak Garas Klárának köszönhetjük a XVIII. század egyik legnagyobb középeurópai festőjének, az Ausztriában, Magyarországon és Csehországban egyaránt munkálkodó Franz Anton Maulbertsch életművének monografikus feldolgozását. Angyal Endre is ekkor alkotta meg élete főművét, *Die slawische Barockwelt* című, s azóta is alapvetőnek elismert könyvét. Mikor pedig 1964-ben a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt sor került egy új összefoglaló magyar irodalomtörténet kiadására hat kötetben, ebben a magyar irodalom 1600 és 1750 közé eső korszaka már egyértelműen mint a barokk korszak irodalma került bemutatásra, s ezzel végképpen jogaiba iktatódott a barokk a magyar tudományban.

A magyar barokk-kutatás ezen újabb fellendülésében igen nagy szerepe volt a francia ösztönzéseknek. Elsősorban a francia példa győzött meg bennünket arról, hogy a barokk kategóriája nélkülözhetetlen a reneszánsz és a klasszicizmus közé eső időszak irodalma és civilizációja vizsgálatában, és hogy a barokk fogalma nagyon jól használható a szellemtörténet módszerétől függetlenül is. Azok a könyvek, illetve folyóirat-különszámok, melyek az 1950-es években a francia barokról egymás után megjelentek, szóban és írásban egyaránt élénk visszhangot váltottak ki Magyarországon, amit elmélyített a francia barokk olyan eminens tudósainak a hatvanas évek elején Magyarországon tett látogatása, mint V. L. Tapié, Raymond Lebègue, Jean Rousset. Különösen Tapié szempontjai voltak igen gyümölcsözőek a magyar kutatók számára, ami érthető is, mert e nagy mester a barokkra vonatkozó elképzeléseit a közép-európai történelem ismeretében, a közép-európai viszonyokra is érvényesen dolgozta ki. Fokozottan ráillett a magyar barokkra Tapiének az a tétele, mely szerint a barokk nagymértékben függvénye a nemesi és nagybirtokos társadalom XVI. század végi és XVII. század eleji újraerősödésének, mely különösen Németországban s attól keletre érvényesült. Ennek megfelelően Tapié a barokk kultúra igazi társadalmi hordozójaként a nemesi társadalom két pólusát, vagyis a nemességet és a parasztságot jelölte meg, amit a magyar barokk vizsgálata teljes mértékben igazolt.

A barokk iránti új érdeklődés, az újabb barokk-kutatás így egyike lett ama

tényezőknél, melyek szorosabbra vonták a francia és magyar kutatók kapcsolatát, a két ország szakembereinek és megfelelő intézményeinek baráti együttműködését. A barokkal összefüggő termékeny francia–magyar eszmecserekre került sor a Sorbonne összehasonlító irodalomtörténeti intézetében, a tours-i Centre d'Études Supérieures de la Renaissance 1968. évi, *Renaissance, Maniérisme, Baroque* című kollokviumán és más alkalmakkor. A magyar kutatók, folyóiratok pedig immár hagyományosan számon tartják, ismertetik s gyümölcsöztetik a barokkra vonatkozó újabb francia eredményeket, mint Pierre Charpentrat, André Stegmann, Claude Dubois műveit, vagy a francia barokkot érintő olyan fontos új hozzájárulásokat, mint Franco Simone *Umanesimo, Rinascimento e Barocco in Francia* című munkáját.

Nem csodálható, ha ilyen körülmények között nagy érdeklődés és rokonszenv fogadta a montaubani barokk-központ létrehozását, a kétévenként sorra kerülő, magas színvonalú montaubani kollokviumok megrendezését és a *Baroque* című folyóirat megindítását. Csak a legnagyobb elismeréssel lehet nyilatkozni arról, ahogy Félix Castan, igen korlátozott anyagi eszközök birtokában, szolid bázist tudott teremteni a nemzetközi barokk-kutatások számára, és sikerült Montaubanba vonzania különböző országok barokk szakembereit. Öröm és megtiszteltetés volt számunkra, hogy 1970-ben őt kedves vendégünként Magyarországon üdvözölhettük, s ez volt az az alkalom, amikor e most megjelent kötet terve megszületett. A *Baroque* folyóirat *Le Baroque en Hongrie* című kötetének megjelenésével az ezen a területen oly eredményesen fejlődő francia–magyar kooperáció a csúcshoz érkezett. Tisztában vagyunk munkánk hiányosságaival; a kötet a magyarországi barokk-kutatás mai színvonalát képviseli annak értékeivel és gyengeségeivel együtt.

Legyen szabad most néhány szót szólnom magáról a kötetről. Mint már előljáróban említettem, nem a magyar barokk bemutatása volt a cél egy összefoglaló, szintetikus kép keretében. A montaubani központ a barokk nemzetközi szintézisének kialakítására törekszik, s ennek megfelelően a mi kötetünk is a barokk egyetemes problémáinak a megvilágításához kell hogy hozzájáruljon. Egy nemzeti kultúra barokk korszakának ismertetése helyett ezért arra törekedtünk, hogy olyan kérdéseket válasszunk ki a magyarországi barokk anyagából, amelyek alkalmasak egy-egy kevésbé hangsúlyozott szempont kiemelésére, melyek a magyar témától függetlenül is bírhatnak némi érdekességgel, hordoznak némi tanulságot. Az olvasók és a kritikusok fogják majd eldönteni, hogy ez a szándék milyen mértékben vált valóra.

A művészettörténet területéről négy tanulmányt közöl a kötet. Garas Klára a barokk művészet közép-európai kezdeteinek kérdésébe vezeti be az olvasót, kimutatva, hogy Magyarországon, akárcsak Ausztriában és Csehországban,

vagyis a Habsburg-monarchia országaiban a barokk művészet megteremtése néhány északolász művészdinasztia munkája volt. Építészekből, szobrászokból, festőkből, stukkátorokból, asztalosokból álló, kiterjedt családi munkaközösségek jóvoltából emelkedtek a XVII. század első felében az első osztrák, cseh és magyar barokk paloták és templomok, gyakran még erősen érvényesítve a manierizmus örökségét. E generációkon keresztül Közép-Európában dolgozó, de közben Itáliába újra meg újra visszatérő művészcsoportok szervezete, belső élete, kapcsolatai a korai barokk művészet szociológiájához és a barokk művészet kozmopolita vonásai eredetének kérdéséhez szolgáltattak érdekes tanúságokat. Egy másik tanulmány, Galavics Géza munkája viszont éppen ellenkezőleg a barokk művészet nemzeti vonásairól, összefüggéseiről szól. Arról, hogy a XVII. századi, rendkívül összetett, ellentétekkel, konfliktusokkal teli magyar politikai élet miképpen alkalmazza propagandacélokra a barokk művészet eszközeit; miképpen állít bizonyos nemzetközi formákat, elemeket nemzeti, helyi célok szolgálatába. Ezt a tablót egészíti ki Rózsa György tanulmánya, egyetlen nagyszabású műalkotásnak, egy politikai célzatú világi apoteózisnak az ismertetésével és elemzésével. Arról a sajnos már elpusztult freskóciklusról van szó, mely a XVII. század közepén Pozsonyban, az ottani régi magyar királyi várban készült. Rózsa György kollégánk ennek a II. Ferdinánd császárt és magyar királyt dicsőítő apoteózisnak egy XVIII. századi rajzmásolatát találta meg, s ennek alapján rekonstruálta az elpusztult művet. Végül Voit Pál a kései, XVIII. századi magyar barokk művészet francia kapcsolatait tárgyalja, érdekes példákat mutatva arra, hogy a klasszicizmust képviselő s Magyarországon munkát vállaló francia művészek miképpen alkalmazkodtak a barokkot pártoló konzervatívabb magyar ízléshez.

Tisztán irodalmi kérdésekkel foglalkozik több tanulmány, így mindenekelőtt Bán Imrécé, aki a magyar barokk próza stílusváltozatait vizsgálva mutat rá, hogy különböző szociológiai és ideológiai tényezők miképpen vezetnek más és más stílusárnyalatok kifejlődéséhez. Agárdi Péter a XVII. század két jelentős magyar epikus költőjének, Zrínyi Miklósnak és Gyöngyösi Istvánnak a műveit állítja párhuzamba, Lukács György esztétikai szempontjait próbálva alkalmazni a barokk epika tárgyalásakor. Fokozottan ki szeretném emelni Varga Imre tanulmányát, aki amellett, hogy a kötet irányításának munkáját velem megosztotta, egy igen érdekes jelenséget mutat be írásában. *Barokk képzeletvilág a börtön mélyén* című dolgozatában Koháry István XVII. század végi arisztokrata költő munkásságát tárgyalja. Ez a magyar gróf, a Habsburgok rendíthetetlen katolikus híve, ifjúkorában a bécsi udvari élet, az ünnepek, színelőadások, vadászatok szereplője, a Habsburg-ellenes protestáns magyar felkelők fogságába kerülve hosszú éveket sínylődött teljes sötétségben egy várbörtön fenekén, s ott költötte

rendkívül hosszú, fejben memorizált költeményeit az udvari élet szépségéről, a természet pompájáról – megteremtve és részleteiben kidolgozva egy egész barokk álomvilágot. A barokk kor pszichológiája szempontjából Koháry művei sok tanulsággal szolgálhatnak. A XVIII. századi, immár hanyatló barokk irodalom kérdéséről szól végül Gyenis Vilmos tanulmánya, amely arra világít rá, hogy a nagyobb kompozíciókat miképpen váltják fel egyre inkább a kis terjedelmű, miniatűr írások, hogyan oldódik fel lassan a barokk heroizmus a rokokó iróniájában.

A folklór tárgyköréből csupán egyetlen tanulmány származik, Dömötör Tekla írása a XVIII. századi népi misztériumjátékokról. Ezt a műfajt elsősorban a ferencesek népszerűsítették Magyarországon, s emlékei leginkább Erdély magyar lakosságának körében maradtak fenn. E műfajnak és a fennmaradt korabeli szövegeknek a vizsgálata érdekesen mutatja a barokk irodalom folklorizálódását, egyházi és népi elemek keveredését.

Vallási és ideológiai szempontoknak, jelenségeknek a korabeli irodalmi művekben való megnyilvánulásaival foglalkozik három tanulmány. Bitskey István a magyar ellenreformáció legnagyobb egyéniségének, Pázmány Péter kardinális prédikációinak a tükrében a barokk etika körvonalait mutatja fel; Sárdi Margit pedig a kései barokk kegyesség magatartás- és stílusalakító szerepét tárgyalja a XVIII. század első fele két kiváló magyar íróőnének a munkássága kapcsán. Én magam a nacionalizmus barokk kori problematikájának szenteltem dolgozatomat, elsősorban a XVII. század lírai költészetéből idézett példákra támaszkodva.

Végül a csak néhány hete elhunyt Angyal Endre egyetlen magyarországi kulturális gócpontot, a nagyszombati egyetemet választotta munkája tárgyául, gazdag anyaggal bizonyítva, hogy a XVII–XVIII. század fordulóján ez a kis egyetemi város és jezsuita egyeteme egész sor közép-európai nép (magyar, szlovák, cseh, osztrák, horvát stb.) szellemi érintkezésének csomópontja lett. Hogy miképpen alakult ki Közép-Európában egy nemzetek feletti barokk szellemi elit, és hogy ennek képviselői hogyan lettek mégis bizonyos nemzeti törekvések előmozdítói, azt igen tanulságosan mutatja meg Angyal Endrének e sajnos utolsó, immár posztumusz írása.

Az egyes tanulmányokon túl a kötet egésze is hordoz talán bizonyos általános tanulságokat. Leszámítva a XVIII. századi jelenségekkel, a kései barokkal foglalkozó néhány tanulmányt, a kötet nagy részéből egy erősen politizált, militáns barokknak a körvonalai bontakoznak ki. Hogy a magyarországi barokról szólva, legalábbis a XVII. században mindenütt a korabeli politika kérdéseibe ütközik a kutató, erre Pierre Charpentrat is érzékenyen felfigyelt a kötethez írt előszavában. Magyarországon az egész XVII. századon át különböző politikai

erők elkeseredett harca folyt, s ezért a barokk kultúra és művészet hedonisztikus aspektusainak a kifejlődésére és felvirágzására kevéssé maradt idő, energia és anyagi feltétel. Annál jobban megtalálták viszont a barokkban a maguk kifejezési formáit a különböző politikai, társadalmi és vallási erők. A barokk e küzdelmekben a propaganda, a lelkesítés, az érvelés, a meggyőzés mindenki számára érthető és a szemben álló erők által versengve hasznosított kifejezési eszköztára lett. Bár kezdetben, a XVII. század elején – mint oly sok más országban is – az ellenreformáció élcsapatát alkotó jezsuiták alkalmazták először a barokk eszközeit, s bár a Habsburg-uralkodó környezetéhez közel álló személyek, illetve az ebben a környezetben született művek mindig jobban telítve voltak a barokk szellemével, mint ellenfeleiké – a barokk hamar utat tört valamennyi táborba, s a protestánsok körében, illetve a Habsburg-ellenes nemzeti pártok és csoportok világában is otthonossá vált. A magyarországi barokknak a tanulságai ama nézet mellett érvelnek, mely a barokkot – miként Tapié is tette – az európai civilizáció egy egész korszakára jellemző, átfogó jelenségnek tekintti, nem pedig csupán a XVII. század egyik irányzatának.

Az a tény, hogy a barokk egy egész művelődéstörténeti korszak fő jellemzője, nem jelenti azt, hogy jelenlétét automatikusan, a kor minden egyes művészeti, irodalmi, eszmei megnyilvánulásában fel kell tételeznünk. A civilizáció nagy korszakai nem monolitikus jellegűek, s így a barokk korban is hosszú ideig tovább élnek az előző, reneszánsz korszak kései maradványai, utolsó hullámverései. Magyarországon például, bár a barokk nagy erővel jelentkezik a XVII. század elejétől kezdve, egészen a század harmincas-negyvenes éveig a művészeti és irodalmi alkotások többségére még inkább a kései manierizmus jellemző, sőt egyes területeken, így például a török által megszállt országrészben, amely elszigetelve maradt az újabb hatásoktól, egészen a XVII. század végéig a reneszánsz stílus egyre népiesebb változata uralkodott, különösen a díszítőművészetben. De ugyanígy a következő korszak eszméi, valamint művészi stílusjelenségei is viszonylag korán megjelennek már a barokk korszakon belül. Így például a karteziánus filozófia, melynek már a XVII. század derekán hívévé szegődött a magyar kálvinista gondolkodók és tudósok egy jelentékeny csoportja, nehezen illeszthető a barokk keretei közé. Igaz persze, hogy a magyarok Descartes-nak nem annyira racionalista ismeretelméletét, mint inkább pszichológiáját sajátították el, ami pedig már inkább összeegyeztethető volt az uralkodó barokk mentalitással. Ezzel csupán arra akartam célozni, hogy barokk korszakon egy olyan időszakot értünk, amelyen belül domináló, uralkodó jelenség a barokk, de nem gondolunk arra, hogy válogatás nélkül mindenre, ami bizonyos időhatárok közé esik, ráragasszuk a barokk etikettet.

Ilyen értelemben és ilyen megszorításokkal beszélünk a magyar kultúra

történetében a XVII. század eleje és a XVIII. század közepe közé eső időszakról mint barokk korszakról. A barokk korszak határai számos más országban természetesen eltérnek ettől, a civilizáció korszakai nem szoríthatók mechanikus kronológiai határok közé. A különböző országokban, az egyes nemzeti társadalmakban nem pontosan egy időben érlelődtek meg a barokk kialakulásának s uralkodóvá válásának a feltételei, s természetesen a barokk korszak időtartama is – a történeti feltételektől függően – sok különbséget mutat. Az egyes országokban meglévő eltérő történelmi és társadalmi feltételek folytán a barokknak sokszor más és más vonásai kerülnek előtérbe, különböző változatai alakulnak ki. Elhibázott volna valamelyiket ezek közül modellnek nyilvánítani, s a barokknak a jegyeit pusztán abból magyarázni, s a többi nemzet barokk kultúráját ahhoz viszonyítani. Az ilyen eljárás újabban már a reneszánsz és humanizmus vizsgálatánál sem elfogadott, pedig ott sokkal inkább kidomborodik egy nemzetnek és kultúrának, az olasznak a kezdeményező és vezető szerepe.

A barokk-kutatásban a helyes utat ezért éppen abban látjuk, amit a montaubani központ már a nevében (Centre International de Synthèse du Baroque) is kifejez, midőn a barokk szintéziséről szól. Igazi szintézishez pedig csak valamennyi jelenség számbavétele, gondos vizsgálata útján lehet eljutni. Ehhez a lassan kialakuló, s még hosszú további munkát igénylő szintézishez remélünk hozzájárulni most megjelent kötetünkkel. Tudjuk, hogy a magyar művészet és irodalom csak szerény mértékben tudott hozzájárulni az egyetemes barokk kultúra gazdagításához, egy igazi szintézis összképében azonban ennek a kevésnek is megvan a helye, ez a kevés is színezi, alakítja a barokk általános képét.

A barokk kutatásában éppúgy, mint minden más területen, jelentkeznek időnként hullámhegyek és hullámvölgyek; a téma időnként divatba jön, majd máskor csökken iránta az érdeklődés. A barokk-kutatás esetében is már több nagy nekifutásnak voltunk tanúi, valamint időnkénti kiábrándulásoknak is. Említettem a magyar példát: a háború utáni mintegy tíz évben a magyar kutatók nagy többsége meglehetősen szkeptikus volt a barokk fogalmának használhatósága és hasznossága tekintetében. Az utóbbi tíz évben pedig mintha a nemzetközi barokk-kutatásban mutatkoznék némi érdeklődéscsökkenés. Mindenesetre kevesebb jelentős munka jelent meg az utóbbi tíz évben a barokról, mint az ötvenes években, illetve a hatvanas évek elején. Az akkori nagy fellendülés talán itt-ott együtt járt bizonyos túlzásokkal vagy legalábbis túlzott reményekkel. Ezt szükségképpen követnie kellett bizonyos kritikának, önvizsgálatnak, az eredmények felülvizsgálatának, sőt itt-ott némi csalódottságnak is. Ilyenféle érzéseknek a jeleivel találkozhatunk Charpentrat *Mirage*

du baroque című kitűnő könyvében, s még nagyobb mértékben Jean Rousset *Adieu du baroque* című, ismert esszéjében. Valóban, ideje volt a felfedezés lelkesedése helyett a szerényebb, szolidabb munkára helyezni a hangsúlyt. A montaubani központ és a *Baroque* folyóirat munkája éppen ebbe az irányba mutat, s nagy megelégedésünkre s örömünkre szolgál, hogy ebben a munkában mi is részt vehettünk.

JEGYZETEK

JEANNE D'ARC

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

AHLH (Szeged)	Acta Historiae Litterarum Hungaricum (Acta Universitatis Szegediensis)
AkÉrt	Akadémiai Értesítő
BpSz	Budapesti Szemle
EOE	Erdélyi Országgyűlési Emlékek
Erd Múz	Erdélyi Múzeum
FK	Filológiai Közlöny
IF	Irodalmi Figyelő
Itk	Irodalomtörténeti Közlemények
MHHD	Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria
MHHS	Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum
MIR	Magyar Irodalmi Ritkaságok
MKsz	Magyar Könyvszemle
MTAK	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
NYIK	Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények
RMK	Régi Magyar Könyvtár
RMKT	Régi Magyar Költők Tára
RMNY	Régi Magyar Nyomtatványok

STATE OF TEXAS

Item	Amount
General Fund	
Salaries	100.00
Travel	50.00
Printing	25.00
Telephone	10.00
Miscellaneous	15.00
Total	200.00
Special Fund	
Capital Construction	500.00
Debt Service	100.00
Other	50.00
Total	650.00
Total	850.00

AZ AKADÉMIAI MOZGALOM
ÉS MAGYARORSZÁG
A RENESZÁNSZ KORÁBAN

Előadás a Magyar Tudományos Akadémián, 1983. április 18-án; a kérdés részletes feldolgozására külön könyvben kerül sor.

1 *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825–1975*, főszerk. PACH Zsigmond Pál, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975.

2 Vö. Joseph BEN-DAVID, *The Scientist's Role in Society*, Englewood Cliffs (N. J.), Prentice Hall, 1971, 59–60.

3 Eugenio GARIN, *Umanesimo e Rinascimento*, in *Questioni e correnti di storia letteraria*, Milano, Marzorati, 1949, 380.

4 Az olasz akadémiai történetére vonatkozó adatok monumentális összeállítása: Michele MAYLENDER, *Storia delle Accademie d'Italia I–V*, Bologna, 1926–1930; repr. Bologna, Arnaldo Forni, 1976. – Vö. legújabbban: Vincenzo DE CAPRIO, *I cenacoli umanistici*, in *Letteratura italiana*, ed. Alberto ASOR ROSA, I, Torino, Einaudi, 1982, 799–822; Amedeo QUONDAM, *L'Accademia*, uo. 823–898.

5 August BUCK, *Die humanistischen Akademien in Italien*, in *Der Akademiegedanke im 17. und 18. Jahrhundert*, Hrsg. Fritz HARTMANN, Rudolf VIERHAUS, Bremen-Wolfenbüttel, Jacobi Verlag, 1977 (Wolfenbütteler Forschungen, 3).

6 Arnaldo DELLA TORRE, *Storia dell'Accademia Platonica di Firenze*, Firenze, 1902; Paul Oskar KRISTELLER, *Lay Religious Traditions and Florentine Platonism*, in P. O. K., *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Roma, Storia e Letteratura, 1956, 99–122.

7 MAYLENDER, *i. m.* I, 125–130, 443–448; IV, 320–337; BUCK, *i. m.* 13–14.

8 Frances A. YATES, *The French Academies of the Sixteenth Century*, London, The Warburg Institute, 1947; repr. Nendeln (Liechtenstein), Kraus, 1973, 1; Cesare VASOLI, *Cultura e „mitologia” nel principato (considerazioni sulla „Accademia fiorentina”)*, in C. V., *La cultura delle corti*, Bologna, Cappelli, 1980, 159.; Uő., *Le Accademie fra Cinquecento e Seicento e il loro ruolo nella storia della tradizione enciclopedica*, in *Università, Accademie e*

Società scienti fiche in Italia e in Germania dal Cinquecento al Settecento, ed. Laetitia BOEHM, Ezio RAIMONDI, Bologna, Il Mulino, 1981, 81.

9 Armand L. DE GAETANO, *The Florentine Academy and the Advancement of Learning Through the Vernacular: The Orti Oricellari and the Sacra Accademia*, in „Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance”, XXX (1968), 20–52; Uő., *Giambattista Gelli and the Florentine Academy. The Rebellion Against Latin*, Firenze, Olschki, 1976, 87–136.

10 MAYLENDER, i. m. I, 197–200; II, 263–265, 319–323.

11 Giuseppe OLMI, „*In essercitio universale di contemplatione, e pratica*”: Federico Cesi e i Lincei in *Università, Accademie . . .*, 8. j. i. m. 169–235.

12 A kérdés egészére lásd YATES, 8. jegyzetben id., immár klasszikus művét.

13 Robert J. SEALY, S. J., *The Palace Academy of Henry III*, in „Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance”, XL (1978), 61–83; teljesebb könyvváltozata: *The, Palace Academy of Henry III*, Genève, Droz, 1981 (Travaux d'Humanisme et Renaissance CLXXXIV).

14 Jürgen von STACKELBERG, *Die Académie Française*, in *Akademiegedanke . . .*, 5. j. i. m. 27–34.

15 Pierre COSTIL, *André Dudith, humaniste hongrois, 1533–1589*, Paris, Les Belles Lettres, 1935, 94.

16 Alessandra DEL FANTE, *L'Accademia degli Ortolani*, in *Le corti farnesiane di Parma e Piacenza, 1545–1622*, II. ed. Amedeo QUONDAM, Roma, Bulzoni, 1978. 153.

17 STACKELBERG, i. m. 38–39.

18 LASKAI János *Válogatott művei. Magyar Iustus Lipsius*, kiad. TARNÓC Márton, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. 114–117 (Régi Magyar Prózai Emlékek, II).

19 Vö. Terry COMITO, *The Idea of the Garden in the Renaissance*, New Brunswick (N. J.), Rutgers Univ. Press. 1978, 64–88.

20 DE GAETANO, *Giambattista Gelli . . .*, 92–93; BUCK, i. m. 17.

21 Mint az újkori állami művelődéspolitika első megszabású kísérletével, Cosimo akadémiajával újabb gazdag irodalom foglalkozik. DE GAETANO, VASOLI id. művei mellett lásd: Michel PLAISANCE, *Une première affirmation de la politique culturelle de Côme Ier: La transformation de l'Académie des „Humidi” en Académie Florentine (1540–1542)*, in *Les écrivains et le pouvoir en Italie à l'époque de la Renaissance (Première Série)*, éd. André ROCHON, Paris, Univ. de la Sorbonne Nouvelle, 1973. 361–439 (Centre de Recherche sur la Renaissance italienne, 2); Claudia DI FILIPPO BAREGGI, *In nota alla politica culturale di Cosimo I: l'Accademia Fiorentina*, in „Quaderni Storici”, VIII (1973), 527–574; Michel PLAISANCE, *Culture et politique à Florence de 1542 à 1551: Lasca et les „Humidi” aux prises avec l'Académie Florentine*, in *Les écrivains et le pouvoir en Italie à l'époque de la Renaissance (Deuxième Série)*, éd. André ROCHON, Paris, Univ. de la Sorbonne Nouvelle, 1974, 149–242 (Centre de Recherche de la Renaissance italienne, 3). – A francia akadémiaira vonatkozóan lásd: STACKELBERG, 14. j. i. m.

22 Frances A. YATES, *The Rosicrucian Enlightenment*, 2. ed., Boulder (Colorado), Shambala, 1978, 182–183.

23 Rolf WINAU, *Zur Frühgeschichte der Academia Naturae Curiosorum*, in *Akademiegedanke . . .*, 5. j. i. m. 118–125.

24 Klaus CONERMANN, *War die Fruchtbringende Gesellschaft eine Akademie? Über das Verhältnis der Fruchtbringende Gesellschaft zu den italienischen Akademien*, in *Sprachgesellschaften, Sozietäten, Dichtergruppen*, Hrsg. Martin BIRCHER, Ferdinand von INGEN, Hamburg, Hauswedell, 1978, 103–130 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 7).

25 Vö. José SANCHEZ, *Academias literarias del siglo de oro español*, Madrid, Gredos, 1961 (Biblioteca Romanica Hispanica).

26 Peter Eckhard KNABE, *Die Wortgeschichte von Akademie*, in „Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen”, CCIV (1977), 245–261; Harald DICKERHOF, *Autoconsapevolezza e costituzione delle Università alla luce delle loro denominazioni*, in *Università, Accademie . . .*, 8. j. i. m. 317–318, 330–331.

27 BALASSI Bálint *Összes művei I*, kiad. ECKHARDT Sándor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951, 143, 377; RIMAY János *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955, 33.

28 TOLDY Ferenc, *Szánoki Gergely Magyarországon és Kallimachus történetírói hitelesége*, in „Új Magyar Múzeum”, X (1906), II. 183–193; OLASZ József, *Szánoki Gergely*, ItK XIII (1903), 169–187; Andrzej NOWICKI, *Grzegorz z Sanoka*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958; Gioacchino PAPARELLI, *Callimaco Esperiente (Filippo Buonaccorsi)*, 2. ed., Roma, Nuova Società, 1977. – Callimachus Sanoki-életrajzának kiadása: Philippi CALLIMACHI *Vita et mores Gregorii Sanocci*, ed. Irmina LICHONSKA, Varsoviae, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963 (Bibliotheca Latina Medii et Recentioris Aevi, XII).

29 Zoltán NAGY, *Ricerche cosmologiche nella corte umanistica di Giovanni Vitéz*, in *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, ed. Tibor KLANICZAY, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, 77–78 (Studia Humanitatis, 2).

30 Lásd: ÁBEL Jenő, *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1880, 167–168. – Nicholaus Machinensisről lásd: FRAKNÓI Vilmos, *Miklós modrusi püspök élete, munkája és könyvtára*, MKsz 1897, 1–23; Carlo FRATI, *Evasio Leone e le sue ricerche intorno a Niccolò vescovo Modrusiense*, in „La Bibliofilia”, XVIII (1916–1917), 1–35, 81–98; Giovanni MERCATI, *Notizie varie sopra Niccolò Modrusiense*, in „La Bibliofilia”, XXVI (1924–1925), 165–179, 253–265, 289–298, 359–372.

31 Vö. Tibor KARDOS, *Il simposio di Esztergom*, in T. K., *Studi e ricerche umanistiche italo-ungheresi*, I, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1967, 63–79 (Studia Romanica, III); Karol REBRO, *Johannes Gattus, az Academia Istropolitana professzora*, in

A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből 1367–1967, szerk. CSIZMADIA Andor, Pécs, 1968, 109–114 (Studia Iuridica, 60); NAGY, i. m. 65–93.

32 HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 176–178, 237.

33 HUSZTI József, *Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdete*, in FK I (1955), 530; HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megosztlása*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935, 63.

34 HUSZTI József, *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*, in „Minerva”, III (1924), 192–222; IV (1925), 41–76.

35 PAJORIN Klára, *Bonfini Symposionja*, Itk LXXXV (1981), 511–534.

36 ÁBEL Jenő, *Magyarország és a dunai tudós társaság*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1880 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből, VIII, 8); FÓGEL Sándor, *Celtis Konrád és a magyarországi humanisták*, Budapest, 1916; Gerhard HUMMEL, *Die humanistische Sodalitäten und ihr Einfluss auf die Entwicklung des Bildungswesens der Reformationszeit*, Leipzig, Edelmann, 1940; Sándor V. KOVÁCS, *Die Sodalitas Litteraria Danubiana und das ungarische geistige Leben*, in *Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen Beziehungen*, Berlin, Akademie Verlag, 1969, 44–51. Moritz CSÁKY-nak az egész Sodalitas-kérdést felülvizsgáló, sajtó alatt levő alapvető tanulmányát (*Die „Sodalitas Litteraria Danubiana“ : historische Realität oder poetische Fiktion des Conrad Celtis?*), melyet a szerző jóvoltából alkalmam volt megismerni, jelen dolgozatomban már nem tudtam felhasználni.

37 FÓGEL József, *Hasisteini Lobkovic Bohuslav a magyarországi humanisták között*, in *Béke-fi-emlékkönyv*, Budapest, Stephaneum, 1912, 212–221.; Bohuslai HASENSTEINI a Lobkovic *Epistulae*, ed. Jan MARTINEK, Dana MARTINKOVÁ, II, Leipzig, Teubner, 1980, 69, 77.

38 BARLAY Szabolcs, *Radeczy püspök híres hársfája. Egy négyszáz évvel ezelőtti irodalmi kör*, in „Vigilia”, 1976, 744–748; *Hortus Musarum. Egy irodalmi társaság emlékei*, szerk. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, Budapest, Magyar Iparművészeti Főiskola, 1984.

39 Endre BACH, *Un humaniste hongrois en France. Jean Sambucus et ses relations littéraires (1551–1584)*, Szeged, 1932; Emerico VÁRADY, *Relazioni di Giovanni Zsámbock (Sambucus) coll'umanesimo italiano*, in „Corvina”, XII (1932), 3–54; TÉGLÁSY Imre, *Zsámbock János (Sambucus) nyelv- és történetzemléletéhez*, Itk LXXXIV (1980), 245–265.

40 Nicolaus ISTVÁNFFY, *Carmina*, ed. Iosephus HOLUB, Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, Teubner, 1935 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum); RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Janus Pannonius kiadója, Hilarius Cantiuuncula*, Itk LXXXIV (1980), 128–135.

41 KLANICZAY Tibor, *Nicasius Ellebodus és poétikája*, Itk, LXXV (1971), 24–34; Dieter WAGNER, *Zur Biographie des Nicasius Ellebodus (†1677) und zu seinen „Notae“ zu*

den aristotelischen *Magna Moralia*, Heidelberg, 1973 (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Jg. 1973. 5. Abh.).

42 KNEIFEL Mária, *Purkircher György*, Budapest, 1942 (Értekezések a magyarországi latinság köréből).

43 Vö. *Clusius-Festschrift*, Hrsg. Stephan AUMÜLLER, Eisenstadt, 1973 (Burgenländische Forschungen); *Carolus Clusius und seine Zeit* (Symposion in Güssing 1973), Eisenstadt, 1974 (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 54); Andrea UBRIZSY, *Die Beziehungen des Lebenswerkes von Carolus Clusius zu Italien und Ungarn*, Wien, Internationale Clusius-Gesellschaft, 1977.

44 BARLAY Szabolcs, *Elias Corvinus és magyarországi barátai*, MKsz, XCIII (1977), 345–353; Uő. *Boldizsár Baththyány und sein Humanisten-Kreis*, MKsz XCV (1979), 231–251.

45 Miklós ASZTALOS, *Wissenschaftliches Leben in der Wittenberger ungarischen Gesellschaft im 16. Jahrhundert*, in „Ungarische Jahrbücher”, 1930. 128–133; Géza SZABÓ, *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle/Saale, 1941 (Bibliothek des Protestantismus im Mittleren Donauraum, 2).

46 Vö. BÁRTFAI SZABÓ László, *A Hunt-Pázmán nemzetségbeli Forgách-család története*, Esztergom, 1910. – A Zrínyi-album: *De Sigetho Hungariae propugnaculo, . . . opusculum consecratum virtuti et immortalitati . . . Dn. Nicolai Comiti a Zerinio . . . Wittebergae*, 1587 (RMK III, 765). Vö. KARENOVICS József, *Zrínyi Miklós a szigetvári hős költészetünkben*, Budapest, 1905, 119–136; ÉCSY Ö. István, *Sziget vára és Zrínyi a magyarországi latin költészetben*, Kaposvár, 1935, 11–74; KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2. kiad., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964, 133–136.

47 SZABÓ, i. m. 66–70.

48 Uo. 62.

49 *Oratio de peregrinatione et eius laudibus . . . a Michaele FORGACZ, . . . Wittebergae*, 1587 (RMK III, 769); *Oratio de magnanimitate regia virtute et magnanimo . . . a Michaele FORGACZ . . . Wittebergae*, 1589 (RMK III, 794).

50 Filippo Cavriana, Catherine de Médicis orvosa beszélt erről olasz nyelven 1576. november 27-én. Vö. SEALY, 13. j. i. m. 72, illetve 60.

51 *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, 1970; KOVÁCS Sándor Iván, *Justus Lipsius és a magyar késő reneszánsz utazási irodalom*, in „Helikon”, XVII (1971), 428–436.

52 Antoine CORON, *Iustus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiushoz*, ItK LXXX (1976), 490–496; BÓNIS György, *Révay Péter*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981, 12–14 (Irodalomtörténeti Füzetek, 104).

53 RIMAY János *Összes művei*, 223–226.

54 Uo. 33–36; PIRNÁT Antal, *Rimay epicediumának latin kísérelő szövegei*, ItK LXX (1966), 198–203.

55 *Paraphrasis elegiaca epistolae Justi Lipsi ad ... Michaellem Forgacz*, in M. Ioannis BOCATII ... *Hungaridos libri poematum V*, Bartphae, 1599, 292–294 (RMNy I, 846).

56 ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint írói szándéka*, It XLVI (1958), 339–349 és E. S., *Balassi-tanulmányok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972, 266–286; KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője*, in K. T., *Reneszánsz és barokk*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961, 263–265; ÁCS Pál, *A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő*, ItK LXXXVI (1982), 391–403.

57 RIMAY János *Összes művei*, 39–43.

A HUMANISTA LITERATÚRA MAGYARORSZÁGON

Utószó a Magyar Remekírók sorozat *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták* (1982) című kötetéhez; készült 1979-ben.

A NAGY SZEMÉLYISÉGEK HUMANISTA KULTUSZA A XV. SZÁZADBAN

Készült a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (AIRC) *L'époque de la Renaissance* című négykötetes kézikönyve számára 1978-ban; magyarul megjelent: ItK 1982, 135–149.

1 Vö. Gianni MOMBELLO, *Quelques aspects de la pensée politique de Christine de Pizan*, in *Culture et politique en France à l'époque de l'humanisme et de la Renaissance*, ed. Franco SIMONE, Torino, Accademia delle Scienze, 1974, 100–114.

2 A kérdésnek nincs összefoglaló szakirodalma. Hasznosítható szempontokat leginkább az alábbi művek tartalmaznak: Jakob BURCKHARDT, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Stuttgart, 1960 (legújabb magyar kiadás: *A reneszánsz Itáliában*, Budapest, (1978); Georg WEISE, *L'ideale eroico del Rinascimento e le sue premesse umanistiche*, Napoli, 1961; Mario SANTORO, *Fortuna, ragione e prudenza nella civiltà letteraria del Rinascimento*, Napoli, Liguori, 1967; Paul RENUCCI, *La quête du héros national dans la culture italienne de la Renaissance*, in *Théorie et pratique politiques à la Renaissance*, Paris, Vrin, 1977, 365–385.

3 Rémi COULON bevezetése, in Johannes DOMINICI, *Lucula noctis*, Paris, 1908, XXXVI, XLVI–XLVIII (Opera Selecta Scriptorum Ordinis Praedicatorum, I).

4 Leonardo BRUNI Aretino, *Humanistisch-philosophische Schriften mit einer Chronologie*

seiner Werke und Briefe, ed. Hans BARON, Leipzig-Berlin, 1928, 66; BURCK HARDT, i. m. II/3. fejezet.

5 Michael SAVONAROLA, *Libellus de magni ficis ornamentis Regie Civitatis Padue*, ed. Arnaldo SEGARIZZI, Città di Castello, 1902, col. 1151 sk. (Rerum Italicarum Scriptores, XXIV/XV).

6 „A la presente età ha fiorito in ogni facultà d'uomini singularissimi”: VESPASIANO da Bisticci, *Le vite*, I, ed. Aulo GRECO, Firenze, Istituto Nazionale del Rinascimento, 1970, 32.

7 Vö. Aulo GRECO *bevezetése* in VESPASIANO da Bisticci i. m. LI-LII.

8 Francesco PETRARCA, *De viris illustribus*, I, ed. Guido MARTELOTI, Firenze, Sansoni, 1964 (Edizione nazionale delle opere di Petrarca, II).

9 Philippus VILLANI, *Liber de civitatis Florentiae famosis civibus*, ed. Gustavo Camillo GALETTI, Florentiae, 1847. – A csonkán fennmaradt olasz változat: *Le vite d'uomini illustri fiorentini* scritte da Filippo VILLANI, ed. Giammaria MAZZUCHELLI, Firenze, 1826.

10 Kiadva in Aeneas Sylvius PICCOLOMINI, *De viris illustribus*, Stuttgartiae, 1842 (Bibliothek des Literarischen Vereins, I).

11 Bartholomeus FACIUS, *De viris illustribus liber*, ed. Laurentius MEHUS, Florentiae, 1745.

12 „vel sanctitate morum, vel excellentia doctrinae, vel rerum gestarum gloria”; a kiadatlanul maradt művet így említi maga Manetti Dantéről, Petrarcáról és Boccaccióról írt életrajza bevezetésében. Vö. *Le vite di Dante, Petrarca e Boccaccio fino al secolo decimosesto*, ed. Angelo SOLERTI, Milano, 1904, 109.

13 Kritikai kiadása: VESPASIANO da Bisticci, *Le vite*, I-II, ed. Aulo GRECO, Firenze, Istituto Nazionale del Rinascimento, 1970-1976.

14 I. m. I., 447.

15 Kiadva in VILLANI, 9. j. i. m. 101-128.

16 Manetti beszédeiről lásd: Heinz Willi WITTSCHIER, *Giannozzo Manetti. Das Corpus der Orationes*, Köln-Graz, Böhlau, 1968, 37-39; Bruni beszéde kiadva: in BRUNI, 4. j. i. m.

17 *Breve vita inedita di S. Bernardino scritta da Giannozzo Manetti (1396-1459)*, ed. P. Dionisio PACETTI, in „Bulletino di Studi Bernardiani”, 1935, 182-190.

18 Johannes Antonius CAMPANUS, *Braccii Perusini vita et gesta*, ed. Roberto VALENTINI, Bologna, 1929 (Rerum Italicarum Scriptores, XIX/IV).

19 Filippo L. POLIDORI, *Due vite di Filippo Scolari detto Pippo Spano*, in „Archivio Storico Italiano”, Ser. 1., 1843, IV, 163-184.

20 WEISE, 2 j. i. m. 208-209.

21 „della fama piuttosto che del guadagno seguatore” (VILLANI, 9. j. id. olasz kiad. 49.)

22 Georg ELLINGER, *Italien und der deutsche Humanismus in der neulateinischen Lyrik*, Berlin–Leipzig, 1929, I, 26.

23 WEISE, *i. m.* 85–90.

24 POGGIUS, *Epistulae*, in „Spicilegium Romanum”, X (1844), 354.

25 Kiadva: in BRUNI, 4. j. *i. m.* 4.

26 POGGIUS, *i. m.* 240.

27 „Ne illorum bene facta perirent negligentia scriptorum”: idézi GRECO, 7. j. *i. m.* LIII. – A mű modern kiadása: PLATYNA historicus, *Liber de vita Christi ac omnium pontificum*, ed. Giacinto GAIDA, Città di Castello, 1932 (*Rerum Italicarum Scriptores*, III/I).

28 *Storia della letteratura italiana*, III., Milano, Garzanti, 1966, 236 (Eugenio GARIN).

29 *I. m.*

30 *Vita et mores Sbignei Cardinalis*, ed. Irmina LICHONSKA, Varsoviae, 1962 (*Bibliotheca Latina Medii et Recentioris Aevi*, VII.); *Vita et mores Gregorii Sanocei*, ed. ID., Varsoviae, 1963 (*Bibliotheca . . .*, XII.); Giorgio RADETTI, *L'epicureismo di Callimaco Esperiente nella biografia di Gregorio di Sanok*, in „Ungheria d'Oggi”, V (1965), 46–53.

31 VILLANI, 9. j. *id. olasz kiad.* 40, 14.

32 „Fuit autem Sigismundus egregiae staturae, illustribus oculis, fronte spaciosa, genis ad gratiam rubescentibus, barba proluxa et copiosa, vasto animo, multivolus, inconstans tamen, sermone facetus, vini cupidus, in Venerem ardens, mille adulteriis criminosus, pronus ad iram, facilis ad veniam, nullius thesauri custos, prodigus dispensator, plura promisit quam servavit, finxit multa” (PICCOLOMINI, 10. j. *i. m.* 65.)

33 VESPASIANO, 13. j. *i. m. I.*, 553–558, 302, 327.

34 Ernesto PONTIERI, *Per la storia del regno di Ferrante I, d'Aragona, re di Napoli*, Napoli, 1947, 9–67.

35 Vö. GARIN, 28. j. *i. m.* 234; Francesco FILELFO, *Commentarii della vita e delle imprese de Federico di Montefeltro*, ed. Giovanni ZANNONI, Tolentino, 1901; Antonius PANHORMITA, *Liber gestarum Ferdinandi regis*, ed. Gianvito RESTA, Palermo, 1968.

36 Kiadva in Leonardus BRUNI, *Epistolarum liber VIII*, ed. Laurentius MEHUS, Florentiae, 1741 (bevezetésként).

37 Kiadva: in MIGNE, *Patr. greca*, T. 161, 1886, coll. CIII–CXVII.

38 Vö. Gianvito RESTA *bevezetése*, in A. PANHORMITA, *Liber gestarum Ferdinandi regis*, Palermo, 1968, 36–37.

39 BRUNI, 4. j. *i. m.* 50–51.

40 SOLERTI, 12. j. *i. m.* 110–112.

41 Antonio MANETTI, *Vita di Filippo Brunelleschi*, ed. D. DE ROBERTIS, G. TANTURLI, Milano, 1976.

42 VESPASIANO, 13. j. *i. m. I.*, 34.

43 Philip A. STADTER, *Arrianus*, in *Catalogus Translationum et Commentariorum*, III, ed. F. Edward CRANZ, Washington, 1976, 1–20.

44 RESTA, *i. m.* 42–43.

45 Lajos VAYER, *Il Vasari e l'arte del Rinascimento in Ungheria*, in *Il Vasari storiografo e artista*, Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 1976, 514.

46 Gianvito RESTA, *Le epitomi di Plutarco nel Quattrocento*, Padova, Antenore, 1962, 32–33.

47 A kérdés egészére vonatkozólag lásd: Vito R. GIUSTINIANI, *Sulle traduzioni latine delle vite di Plutarco nel Quattrocento*, in „Rinascimento”, n. s., I (1961), 3–62; RESTA, *Le epitomi* . . .

48 GIUSTINIANI, *i. m.* 7–9.

49 Vö. GARIN, 28. j. *i. m.* RESTA 38. j. *i. m.* bevezetés; SANTORO, 2. j. *i. m.*; GRECO, 7. j. *i. m.*

50 RESTA, *Le epitomi* . . . 15–17.

51 Nincs modern kiadása; az 1534. évi bázeli kiadást használtam. Az idézett rész: 68–69.

52 HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, 1931, 252–253.

53 Galeottus MARTIUS Narniensis, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsia, 1934 (*Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*).

54 FENICZY György, *Claudius Claudianus és Janus Pannonius panegyricus költészete*, Budapest, 1943, 3–5, 16–17.

55 Hans BARON, *The Crisis of the Early Italian Renaissance* Princeton University Press, 1955, I, 359.

56 WITTSCHIER, 16. j. *i. m.* 70 sk.

57 Kiadva in Leonardus BRUNI, *Epistolarum liber VIII*, ed. Laurentius MEHUS, Florentiae, 1741 (bevezetesként).

58 Kiadva in „Spicilegium Romanum” X (1844), 374–384.

59 Kiadva: *Prosatori latini del Quattrocento*, ed. Eugenio GARIN, Milano–Napoli, Ricciardi, 1952.

60 Alamanno RINUCCINI, *Lettere e orazioni*, ed. Vito R. GIUSTINIANI, Firenze, 1953, 78–85.

61 Eugenio GARIN, *Donato Acciaiuoli cittadino fiorentino*, in E. G., *Medioevo e Rinascimento*, Bari, Laterza, 1954, 211–287.

62 *Orazione di Francesco Filelfo in lode di Filippo Maria Visconti*, ed. Giovanni BENADUCCI, Tolentino, 1898.

63 WITTSCHIER, 16. j. *i. m.* 37–39.

64 RENUCCI, 2. j. *i. m.* 372–373.

65 MARTIUS, 53. j. *i. m.* 29.

- 66 *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenius ÁBEL, Stephanus HEGEDŰS, Budapest, 1903, 273, 424.
- 67 POLIDORI, 19. j. i. m. 151–162.
- 68 SOLERTI, 12. j. i. m. 204.
- 69 BRUNI, 4. j. i. m. 58.
- 70 VESPASIANO, 13. j. i. m. I, 564, 327, 193, 275–276.
- 71 „ignuna cosa doveva essere più comune agli uomini grandi che l’umanità” (i. m. I, 406). – Ugyancsak Vespasiano írja Montefeltróról: „si portava colloro [tudniillik alattvalóit] con tanta umanità, che non che egli paressino sudditi, ma figliuoli” (I. m. I, 403).
- 72 Beccadelli írja Alfonzról, hogy „quam humaniter, quam liberaliter sese gessit” Nápoly ostromakor. – E két fő erényt emeli ki Bartolomeo Fazio is Alfonzról írt életrajzában; vö. RESTA, *Bevezetés* 38. j. i. m. 24–25.
- 73 Kiadva: in Tammaro DE MARINIS, *La biblioteca napoletana dei re d’Aragona*, II, 1947, 57–60.
- 74 51. j. id. kiad. 40, 69.
- 75 Vö. RENUCCI, 2. j. i. m. 372.
- 76 „quoniam coepisti, sequere studia litterarum, quae tibi maiorem laudi et gloriam quam ulla imperia praestabunt” (POGGIUS, 24. j. i. m. 250).
- 77 BASINIUS Parmensis, *Opera praestantissima*, I–II, ed. Laurentius DRUDIUS, Ariminii, 1794; Angelo BATTAGLINI, *Della corte letteraria di Sigismondo Pandolfo Malatesta, Signor de Rimini*, in BASINIUS, i. m. II, 43–255; ELLINGER, 22. j. i. m. I, 75–80.
- 78 WEISE, 2. j. i. m. 85.
- 79 *Janus Pannonius de annulo, ad Titum Vespasianum Strozam*, in *Jani Pannonii opera Latine et Hungarice*, ed. V. KOVÁCS Sándor, Budapest, 1972, 256–267.
- 80 Az *Alfonseis* Matteo Zuppardo szicíliai humanista eposza; a Federico Montefeltróról szóló *Feltrias* Porcellio műve; Ercole d’Estéról Giovan Maria Filelfo írt dicsőítő költeményt *Herculeia* címen; végül a befejezetlen *Sfortias*-t az előbbi apja, Francesco Filelfo szerezte.
- 81 Carlo DE ROSMINI, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino*, Milano, 1808, II, 156–175.
- 82 *Jani Pannonii Panegyricus ad Jacobum Antonium Marcellum Venetum*, in *JANUS Pannonius, Poemata*, ed. Samuel TELEKI, Trajecti ad Rhenum, 1784, I, 59 sk. Vö. HUSZTI, 52. j. i. m. 163–172; FENICZY, 54. j. i. m.
- 83 Naldi NALDII Florentini, *Bucolica, Volaterrais, Hastiludium, Carmina varia*, ed. W. Leonard GRANT, Firenze, Olschki, 1974 (Nuova Collezione di testi umanistici inediti o rari, XVI). – Vö. Giovanni ZANNONI, *Il sacco di Volterra: un poema di N. Naldi e l’orazione di B. Scala*, in „Rendiconti dell’Accademia dei Lincei”, Ser. V. III (1884), 224–244.
- 84 *De laudibus Bibliothecae libri IV. ad Matthiam Corvinum Pannoniae regem*, in Matthias BÉL, *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, III, Viennae, 1737, 589–642.

85 ELLINGER, *i. m.* I, 143.

86 *Silva panegyrica ad Guarinum Veronensem praeceptorem suum*, in JANUS, *i. m.* I, 1–58.

– Vö. GERÉZDI Rabán, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Budapest, 1968, 29–30. – Janus Pannoniusra vonatkozóan lásd legújabbban: Marianna D. BIRNBAUM, *Janus Pannonius, Poet and Politician*, Zagreb, 1981.

87 Christine de PISAN, *Ditié de Jehanne d'Arc*, ed. Angus J. KENNEDY, Kenneth VARTY, Oxford, 1977 (Medium Aevum Monographs, N. S. 9).

88 Ernesto PONTIERI, *Alfonso il Magnanimo re di Napoli (1435–1458)*, Napoli, 1975, 179–180.

89 Giovanni ZANNONI, *Trionfo delle lodi di Federico da Montefeltro duca d'Urbino*, in „Propugnatore”, N. S. III (1890), I, 162–187.

90 „Illorum nomen una cum vita finitum est” (FACIUS, 11. j. *i. m.* 2.)

91 VESPASIANO, 13. j. *i. m.* I, 29–30.

92 „omnia superiorum principum gesta ac virtutes in oblivione ac tenebris obscuras fuisse futuras, nisi litterarum lumine in memoriam hominum atque in lucem educerentur. Singula enim opera manu facta suum fatum sortiuntur, et fortunae arbitrio sunt subiecta, solae hae supra fortunam sunt, et praestant famam egregiorum principum immortalem” (POGGIUS, 24. j. *i. m.* 240–241.)

93 COULON, 3. j. *i. m.* XLVI.

94 Giulio C. ZIMOLO, *Il Campano e il Platina come biografi di Pio II*, in *Enea Silvio Piccolomini Papa Pio II*, Siena, 1968, 402.

95 BURCKHARDT 2. j. *i. m.* II/3. fejezet.

96 „immensa animi magnitudo cum ingenti glorie cupiditate” (Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, T. IV, Pars I, ed. J. FÓGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, Budapest, 1942, 166. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

97 Vö. *Olaszországi XV. századbeli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei*, ed. ÁBEL Jenő, Budapest, 1890 (Irodalomtörténeti Emlékek, II); Giovanni ZANNONI *bevezetése*, in FILELFO, *Commentarii* . . . , 35. j. *id. kiad.* ; GARIN, 28. j. *i. m.* 160; RESTA 38. j. *i. m.* Bevezetés, 32–38; Tibor KLANICZAY, *Mattia Corvino e l'umanesimo italiano*, Roma, Accademia dei Lincei, 1974; Sante GRACIOTTI, *Le ascendenze dottrinali dei lodatori italiani di Mattia Corvino*, in *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, Budapest, 1975, 365–384 („Studia Humanitatis”, 2); KLANICZAY Tibor, *A keresztieshad eszméje és a Mátyás-mítosz*, ItK, 77 (1975), 1–14 és K. T. *Hagyományok ébresztése*, Budapest, 1976, 166–190; PONTIERI, *Alfonso* . . . 88. j. *i. m.* 174–184; RENUCCI, 2. j. *i. m.* 370–371.

98 Vö. WEISE, 2. j. *i. m.* 212.

99 F. R. HAUSMANN, *Giovanni Antonio Campano*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*.

100 RESTA, *Le epitomi* . . . 46. j. *i. m.* 44–49.

101 RESTA 38. j. i. m. bevezetés, 38. j. i. m. 42–43.

102 ZANNONI, *Il sacco . . .* 83. j. i. m. 231–233.

103 Eugenio GARIN, *La cultura milanese nella seconda metà del XV secolo*, in *Storia di Milano*, VII, Milano, Treccani, 1956, 547–555.

104 Laurentius VALLA, *Gesta Ferdinandi regis Aragonum*, ed. Ottavio BESOMI, Padova, Antenore, 1973, XI–XV (Thesaurus Mundi).

105 Galeottus MARTIUS, *Invectivae in Franciscum Philelphum*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, 1932 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum); Franciscus PHILELPHUS, *Epistolarum familiarium libri XXXVII*, Venetiis, 1502, 162r–165r.

GALEOTTO MARZIO ÉS MÁTYÁS KIRÁLY

Előadás a „Galeotto Marzio e l’umanesimo italiano ed europeo” című kollokviumon Narniban, 1975. november 9-én; megjelent magyarul: *Világosság*, 1977, 32–35; olaszul: *Miscellanea di Studi in onore di Vittore Branca*, Firenze, Olschki, 1983, III, 545–555.

1 *Monumenta Romana episcopatum Vesprimiensis*, III, Bp. 1902, 279–280.

2 Galeottus MARTIUS Narniensis, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Matthiae*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, 1934, 29 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

3 Uo. 26.

4 Uo. 30–33. – Vö. Tibor KARDOS, *Il Simposio di Esztergom*, in *T. K. Studi e ricerche umanistiche italo-ungheresi*, Debrecen, 1967, 63–80.

5 NAGY ZOLTÁN, *Galeotto Marzio „De homine libri duo”-ja és a Palaestra Galeotti*, előadás az MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz-kutató Csoportjában, 1974. április 17-én.

6 HARSÁNYI András, *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen, 1938, 178–225.; DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp. 1973, 26–28.

7 HARSÁNYI, i. m. 145–161.

8 FEUER TÓTH Rózsa, *A budai „schola”: Mátyás király és Chimenti Camicia reneszánsz ideálváros-negyed terve*, in „Építés-Építészettudomány”, V (1974), 373–385.

9 Cf. Isnard W. FRANK, *Hausstudium und Universittstudium der Wiener Dominikaner bis 1500*, Wien, 1968 (Archiv für Osterreichische Geschichte, 127). – Karol REBRO, *K dejinm Academie Istropolitany*, in „Slovensk Archivistika”, II (1967), 3–28.

10 HARSÁNYI, i. m. 181.

11 Giuseppe HUSZTI, *Tendenze platonizzanti alla corte di Mattia Corvino*, in „Giornale Critico della Filosofia Italiana”, 1930, 1–37, 135–162, 220–287.

12 MÁLYUSZ Elemér, *A Pálos-rend és a devotio moderna*, BpSz 266 (1944), 95–100; Uő., *A pálosrend a középkor végén*, in „Egyháztörténet”, III (1945), 1–53.

13 TARNAI Andor, *A magyar nyelvet írni kezdik*, Bp. 1983.

14 Csaba CSAPODI, *The Corvinian Library. History and Stock*, Bp. 1973, 401, 722 sz.

15 Eugenius ABEL, Stephanus HEGEDŰS, *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, Bp. 1903, 278–281; Florio BÁNFI, *Joannes Pannonius – Giovanni Unghero: Váradi János*, ItK LXXII (1968), 194–200.

16 HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Bp. 1931, 57–60; SZILÁDY Áron, *Temesvári Pelbárt élete és munkái*, Bp. 1880.

17 Tibor KLANICZAY, *Mattia Corvino e l’umanesimo italiano*, Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, 1974 („Problemi attuali di scienza e di cultura”).

18 Cf. HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus*, Bp. 1935, 168–177.

19 *Id. kiad.* 34–35.

20 *Uo.* 26.

21 KARDOS Tibor, *Néhány adalék a magyarországi humanizmus történetéhez*, Pécs, 1933, 3–4.

22 Antonius BONFINIS, *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*, ed. Stephanus APRÓ, Bp. 1943 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

23 KARDOS, *i. m.* 8–9.

24 NAGY, *i. m.*

25 Tanulmányom elkészülése óta a *Symposion*-ról fontos tanulmányok jelentek meg: PAJORIN Klára, *Bon fini Symposionja*, ItK LXXX (1981), 511–534; KULCSÁR Péter, *Az újplatonizmus Magyarországon*, ItK LXXXVII (1983), 41–47. Eredményeiket már nem értékesíthetem.

26 Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, Tomus IV, Pars I, ed. J. FÓGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, Bp. 1941, 73–74 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum).

27 Vö. KARDOS Tibor, *A huszita mozgalmak és Hunyadi Mátyás szerepe a magyar nemzeti egyház kialakításában*, in „Századok”, 1950, 121–177.

28 Eugenio GARIN, *Umanesimo e Rinascimento*, in *Questioni e correnti di storia letteraria*, Milano, Marzorati, 1949, 380.

EGYETEM ÉS POLITIKA
A MAGYAR KÖZÉPKORBAN

Előadás az MTA Középkori Munkabizottságának eszmetörténeti ülészakán, 1976. október 19-én; megjelent: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. SZÉKELY GYÖRGY, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984, 35–44.

1 Vö. KLANICZAY Tibor, *Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül*, ItK LXXVIII (1974), 161–178 és K. T. *Hagyományok ébresztése*, Bp. 1976, 136–165. (A pécsi egyetemre vonatkozó újabb szakirodalom felsorolását lásd e tanulmány jegyzeteiben.)

2 SZÉKELY György, *A pécsi és óbudai egyetem alapítása a közép-európai egyetemlétesítések összefüggéseiben*, in „A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve”, 1967, 155–174.

3 H. DIENER, *Zur Geschichte der Universitätsgründungen in Alt-Ofen (1395) und Nantes (1423)*, in „Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken”, 1963, 265–284.

4 L. S. DOMONKOS, *The History of the Sigismundean Foundation of the University of Óbuda (Hungary)*, in *Studium generale. Studies offered to Astrik L. Gabriel*, Notre Dame, Indiana, 1967. 8–11.

5 VAYER Lajos, *Masolino és Róma*, Bp. 1962, 49–51; DOMONKOS, *i. m.* 20–21. – Tino FOFFANO, *Rapporti tra Italia e Ungheria in occasione delle legazioni del Cardinale Branda Castiglioni (1350–1443)*, in *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*. Firenze, Olschki, 1973, 67–78.

6 Szövegüket lásd DOMONKOS, *i. m.* 29–33.

7 *Uo.* 22–24.

8 A pozsonyi egyetemre vonatkozó legfontosabb irodalom: CSÁSZÁR Mihály, *Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme*, Pozsony, 1914; *Humanizmus a reneszancia na Slovensku v 15–16. storočí*, szerk. Ľudovít HOLOTÍK, Anton VANTUCH, Bratislava, 1967. 5–99; Karol REBRO, *K dejinám Academie Istropolitany*, in „Slovenská Archivistika”, II(1967), 3–28; Leslie S. DOMONKOS, *The Origins of the University of Pozsony*, in „The New Review. A Journal of East-European History”, Toronto, IX(1969), 270–289; Astrik L. GABRIEL, *The Mediaeval Universities of Pécs and Pozsony*, Frankfurt am Main, Josef Krecht, 1969, 37–50.

9 Közölve: BÉKEFI Remig, *A pécsi egyetem*, Bp. 1909, 131.

10 Közölve: CSÁSZÁR, *i. m.* 101–102.

11 „egli ordinò uno degnissimo istudio, . . . fecevi condurre i più dotti uomini che potè trovare in Italia, non guardando a salare ignuno” – VESPASIANO da Bisticci, *Le vite I*, ed. Aulo GRECO, Firenze, Istituto Nazionale del Rinascimento, 1970, 322.

12 Vö. KLANICZAY Tibor, *A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mítosz*, ItK LXXIX (1975), 1–14. és K. T. *Hagyományok ébresztése*, Bp. 1976, 166–190.

13 Csaba CSAPODI, *Ein erhalten gebliebenes Buch der „Academia Istropolitana“*, in *Armarium*, Hrsg. Piroška DEZSÉNYI SZEMZŐ, László MEZEY, Bp. 1976, 33–40.

14 KNAUZ Nándor, *A pozsonyi prépostság*, in „Új Magyar Sion”, 1880–1881, Kny, 112–113.

15 CSÁSZÁR, *i. m.* 132.

16 Vendelín JANKOVIČ, *O budovách Academie Istropolitany*, in *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15–16. storočí*, Bratislava, 1967, 94–99.

17 Vagyis a reprezentatív egyetemi épület azonos volt azzal a királyi curiával, melynek helyét a korábbi szakirodalom, s ennek nyomán BALOGH Jolán is (*A művészet Mátyás király udvarában*, Bp. 1966, I, 176), egy másik, az egyetemi épületekkel szomszédos telken jelölte meg.

18 CSÁSZÁR, *i. m.* 120.

19 BALOGH, *i. m.* I, 177.

20 *Uo.* I, 176.

21 „deficiente universitate illa domus occupata fuerit per aulicos”: CSÁSZÁR, *i. m.* 123, 138.

22 *Uo.* 118.

23 *Uo.* 73. (A szerző a telekkönyvben olvasható nevet tévesen Schomberg György pozsonyi préposttal és egyetemi alkancellárral azonosította.)

24 *Uo.* 62.

25 Raffaello BREZZONI, *Nuovi documenti su Fra Gabriele da Verona*, in „Le Venezie Francescane”, 1933, 23–25.

26 *Magyar humanisták levelei*, kiad. V. KOVÁCS Sándor, Bp. 1971, 270–271.

27 Szlovák Állami Levéltár. Pozsonyi Káptalan levéltára. Caps. K. 10, 28. fol. 8b. (A szöveget részben hiányosan, részben önkényes betoldásokkal közli Carolus RIMELY, *Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis*, Pozsony, 1880, 258.)

28 Vö. *Bullarium Franciscanum*, S. n. II, Firenze, 1939, 1411, 1678, 1679, 1695, 1696, stb. sz.

29 HARSÁNYI András, *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen, 1938, 145–230; FEUERNE TÓTH Rózsa, *A budai „schola”: Mátyás király és Chimenti Camicia reneszánsz ideálváros-negyed terve*, in „Építés-Építészettudomány”, V (1974), 373–385.

30 MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp. 1971, 322. MÁLYUSZ Elemérnek az óbudai egyetemre vonatkozó tanulmánya (*Középkori egyházi értelmiségünk társadalmi alapjai. A budai egyetem történetéhez*, in *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, Bp. 1984, 7–33) eredményeit már nem hasznosíthattam.

ÉRTELMISÉG
EGYETEM NÉLKÜLI ORSZÁGBAN

Előadás az MTA és az Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (Paris) „Les intellectuels en France et en Hongrie” című kollokviumán, Mátrafüreden, 1980. október 27-én.

1 Tibor KARDOS, *La corte rinascimentale di Tamás Nádasdy*, in „Acta Litteraria”, XIII (1971), 205–221; KLANICZAY Tibor, *A reneszánsz udvari kultúra Magyarországon*, in K. T. *A múlt nagy korszakai*, Bp. 1973, 192–210; BARLAY Ö. Szabolcs, *Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis*, MKsz XCV (1979), 231–251.

2 Eugenio KASTNER, *Cultura italiana alla corte transilvana nel secolo XVI*, in „Corvina”, III (1922), 40–56; *Bethlen Gábor emlékezete*, kiad. MAKKAI László, Bp. 1980, 197–255.

3 TAKÁTS Sándor, *Régi idők, régi emberek*, Bp. é. n., 54–69.

4 Vö. *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában* című tanulmány a jelen kötetben.

5 Vö. *Egyetem és politika a magyar középkorban* című tanulmány a jelen kötetben.

6 MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „Studia humanitatis”*, Bp. 1981, 64–77 (*Humanizmus és Reformáció*, 11).

7 ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1564-től 1600-ig*, Bp. 1977, 45 (*Humanizmus és Reformáció*, 6).

8 VERESS Endre, *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig*, ErdMúz XXIII (1906), 169–193, 249–263, 319–320; *Monumenta antiquae Hungariae*, ed. Ladislaus LUKÁCS, S. I., I–III, Roma, 1969–1981 (*Monumenta Historica Societatis Jesu*, 101, 112, 121).

9 GERÉZDI Rabán, *A krakkói egyetem és a magyar művelődés*, in *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, szerk. CSAPLÁROS István, HOPP Lajos etc., Bp. 1969, 75.

10 Géza SZABÓ, *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle/Saale, 1941 (*Bibliothek des Protestantismus im Mittleren Donauraum*, 2); KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”*, AHLH (Szeged), IX (1969), 3–46.

11 Belu SABIN, *Bódog Józsa*, NyIK IV (1960), 143–148; Ágnes RITOÓK, *Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Josephus Macarius*, in „Acta Classica Univ. Debr.” IV (1968), 107–117.

12 RMKT XVII, II, Bp. 1962, 336–348.

13 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Balsárdi Vitus János, magyar orvosdoktor a XVI. században*, in „Orvostörténeti Közlemények”, LXXVIII–LXXIX (1976), 13–42.

14 KNEIFEL Mária, *Purkircher György*, Budapest, 1942, 54–55.

15 XVI. századi magyar orvosi könyv, kiad. VARJAS Béla, Kolozsvár, 1943.

16 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, i. m. 38.

17 GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Budapest, 1962, 19–37 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 7).

18 PAPP László, *Nyelvváltás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*, Bp. 1961 (Nyelvtudományi Értekezések, 25).

NICASIUS ELLEBODIUS LEUVENI ÉS RÓMAI TANULMÁNYAI

Előadás a római egyetem olasz–magyar egyetemtörténeti szemináriumán, 1981. november 10-én.

1 Bernard WEINBERG, *A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance*, Chicago, 1961, I, 519–523; R. KASSEL, *Unbeachtete Renaissance-Emendationen zur aristotelischen Poetik*, in „Rheinisches Museum”, 105 (1962), 111–121; KLANICZAY Tibor, *Nicasius Ellebodus és Poétikája*, ItK LXXV (1971), 24–34; Daniel DONNET, *Une préface grecque inédite de l'humaniste Nicaise van Ellebode*, in „Humanistica Lovaniensia”, XXI (1972), 189–195; Uő., *Un travail inédit de l'humaniste Nicaise van Ellebode : Notes sur le traité de grammaire de Michel le Syncelle*, in „Bulletin de l'Institut Belge de Rome”, XLIII (1973), 401–457; Tibor KLANICZAY, *Contributi alle relazioni padovane degli umanisti d'Ungheria : Nicasio Ellebodio e la sua attività filologica*, in *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, ed. Vittore BRANCA, Firenze, Olschki, 1973, 317–333; Dieter WAGNER, *Zur Biographie des Nicasius Ellebodus (†1577) und zu seinen „Notae” zu den aristotelischen Magna Moralia*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1973 (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, 1973, 5); Fred SCHREIBER, *Unpublished Renaissance Emendations of Aristophanes*, in „Transaction of American Philological Association”, 105 (1975), 313–332; A. L. I. SIVIRSKY, *Nicasius Ellebodus van Kassel, kanunnik van Esztergom*, in „De Franse Nederlanden”, 1976, 41–54.

2 A. SCHILLINGS, *Matricule de l'université de Louvain*, IV, Bruxelles, 1961, 393.

3 A Cod. Amb. I 159 inf. jelzetű kéziratban bemásolta ezt a két – eredetileg még Leuvenben írt – verssort: „Ingenio poteram superas volitare per auras / Me nisi paupertas invida deprimeret” (Szellemem magasan szárnyalhatott, hacsak a kaján szegénység nem nyomott volna a földre, 56r).

4 Lásd a Cod. Ambr. H 55 inf. jelzetű kézirat alábbi fontos életrajzi bejegyzését: „Egressus sum Lovanio 4 aprilis anni 1554 et appuli Roman 15 maii eiusdem anni. Caeterum collegium germanicum ingressus sum 15 martii 1555. . . Reliqui Romam 12. sep. an. 1556, Viennam appuli 30 oct. eiusdem anni, et 14 dies versatus apud Jesuitas, 12

novemb. receptus sum in famulitium doctoris Betsi” (Eljöttem Leuvenből 1554 április 4-én és Rómába érkeztem ugyanezen év május 15-én. A Collegium Germanicum tagjai közé léptem 1555. március 15-én . . . Elhagytam Rómát 1556. szeptember 12-én, Bécsbe érkeztem ugyanezen év október 30-án és miután 14 napot a jezsuitáknál töltöttem, november 12-én felvettek doktor Bécsi szolgálatába. 76v).

5 PAJKOSSY Györgyné, *Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban*, MKsz XCIX (1983), 225–242.

6 Vö. Cod. Ambr. N 29 sup, 44, 93, 116, 156.

7 A XVII. században az Ambrosiana könyvtárosa különböző kéziratokat kolligátumokba kötöttek, s a leveleket utólag egyvégtében megszámozták. Ellebodius két jegyzet-füzete is egy-egy ilyen kolligátum része. A leuveni: Cod. Ambr. H 55 inf., ff. 57–136; a római: Cod. Ambr. I 159 inf, ff. 55–168.

8 Lásd Granvelle-nek címzett görög nyelvű dedikációját, Padova, 1564. július 3. kelettel, in *Nemesii, . . . de natura Hominis lib. unus . . . editus et Latine conversus* a Nicasio ELLEBODIO Casletano, Antverpiae, 1565, A2r–A4v; valamint levelét Paolo Manuzióhoz (Padova, 1564. október 17.), in Ester PASTORELLO, *Inedita Manuziana, 1502–1597*, Firenze, Olschki, 1960, 230–231.

9 J. WICKI, *Rodolfo Pio da Carpi, erster und einziger Kardinal-Protektor der Gesellschaft Jesu*, in „Misc. Hist. Pont.,” XXI (1959), 243–267.

10 Andreas STEINHUBER, *Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom*, Freiburg i. Br., 1895, I, 9, 16, 33, 40–43; Hrg., Hubert JEDIN, *Handbuch der Kirchengeschichte*, IV, Freiburg, Herder, 1975, 507–510.

11 „siano diligenti nel sentire le lettioni, adnotando nelle sue charte o libri bianchi quello che dictará il maestro”, in *Monumenta paedagogica Societatis Iesu*, ed. Ladislaus LUKÁCS S. I., I (1540–1556), Roma, 1965, 78 (*Monumenta Historica Societatis Iesu*, 92).

12 Vö. Riccardo VILLOSLADA S. I., *Storia del Collegio Romano dal suo inizio (1551) alla suppressione della Compagnia di Gesù (1773)*, Roma, 1954.

13 *Monumenta pedagogica*. . . I, 297.

14 Uo. 551; VILLOSLADA, *i. m.* 30.

15 VILLOSLADA, *uo.*

16 Uo. 42.

17 Uo. 36.

18 *Monumenta pedagogica*. . . , I, 164.

19 „et eruditionis magnae et eloquentiae specimen omnibus audientibus dedit”, *uo.* 550.

20 Egy dátum nélkül megjelent másik disputációprogram (*Theologiae assertiones ex primis capitibus epistolae ad Romanos collectae*), VILLOSLADA szerint szintén az 1555–1556-os tanév kezdetén jelent meg (*i. m.* 40).

21 A teljes cím: *Assertiones theologicae aliquot ex iis collectae, quae de Ecclesia et Conciliis fuerunt hoc anno fusius disputata. Proponuntur in disputationes futuras ante studiorum instaurationem in Templo Societatis Iesu, defendendae ab uno ex Theologicis Auditoribus Collegii Germanici, Praeside Theologiae in eiusdem Societatis Iesu Collegio professore, Romae, In aedibus Societatis Iesu, MDLVI.* – A mű egyetlen példánya: Roma, Biblioteca Nazionale, 34 5 G 10 5. (Mindhárom idézett téziskiadvány fényképmásolatának a megszerzéséért és megküldéséért Lukács Lászlónak és Szabó Ferencnek tartozom köszönettel.)

22 Giuseppe CASTELLANI S. I., *La tipografia del Collegio Romano*, in „Archivum Historicum Societatis Iesu”, II (1933), 13–14; VILLOSLADA, i. m. 45.

23 SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus*, Bibliographie V, Bruxelles-Paris, 1894, 1880. – A kézirat Sommervogel szerint a Biblioteca Ambrosianában van, de sajnos nem közli a jelzetet. Nem valószínű, hogy az általunk tárgyalt Ellebodus-kézitről lenne szó, minthogy ebben egyáltalán nem szerepel Olave neve.

24 „heresum latens venenum deprehendum, et errores apertos convincendum et rescandum ac denique fidem ipsam totis viribus defendendum”, in Friderico SCHROEDER S. J., *Monumenta quae spectant primordia Collegii Germanici et Hungarici*, Romae, 1896, 42–43; STEINHUBER, i. m. I, 25.

25 Cod. Vat. Lat. 6557, Pars II, ff. 266–279.

26 Szent Ignác pontos utasításokat adott arra, hogy miként kell a növendékeknek gyakorlatképpen különböző dolgozatokat, valamint nyilvánosan előadott beszédeket és verseket készíteniök, melyeket tanáraik javítani kötelesek. Vö. *Monumenta pedagogica*. . . , I, 285–287. – Tudjuk, hogy 1556 októberében, az új tanév kezdetén, a disputációk mellett sor került latin, görög és héber nyelvű orációk előadására is. (Vö. VILLOSLADA, i. m. 47.) Ellebodus szeptemberben már elhagyta Rómát, s így nem lehetett a beszédet tartó növendékek egyike, pedig csábító lenne a gondolat, hogy az előző tanév anyaga alapján készült *Oratio de haeresi* az ünnepélyes tanévnyitóra készült.

27 „Papa potest habere malam conscientiam, ergo et errare in fide”, „Non in Petro sed in theologia Petri fundavit Christus suam ecclesiam”.

28 Vö. JEDIN, i. m.

29 Kézirat másolata: Cod. Ambr. D 107 inf, ff. 95r–106r; nyomtatásban: Carolus PÉTERFY, *Sacra Concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae celebrata 1016–1715*, II, Posonii, 1742, 135–146.

A MAGYAR NÉPBALLADA ÉS EURÓPA

Recenzió az „Irodalomtörténet” számára; 1980, 223–231.

UDVAR ÉS TÁRSADALOM SZEMBENÁLLÁSA
KÖZÉP-EURÓPÁBAN
(AZ ERDÉLYI UDVAR A XVI. SZÁZAD VÉGÉN)

Előadás az Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (Paris) keretében „Société et Cour” címen rendezett nemzetközi kollokviumon, 1980. május 21-én; megjelent olaszul: „Cheiron” (Brescia), 1983, 31–58.

1 Alberto TENENTI, *La corte nella storia dell'Europa moderna (1300–1700)*, in *Le corti farnesiane di Parma e Piacenza (1545–1622)*, Roma, Bulzoni, 1978. I, IX–XIX (Centro studi „Europa delle Corti” – Biblioteca del Cinquecento 1).

2 Az erdélyi állam létrejöttére s állami berendezkedésére lásd: Ladislav MAKKAJ, *Histoire de Transylvanie*, Budapest–Paris, 1946, 120–161; Tibor KLANICZAY, *La Transylvanie: naissance d'un nouvel État*, in „Ethno-psychologie” (Le Havre), XXXII (1977), 187–301; BARTA Gábor, *Az erdélyi fejedelemség születése*, Budapest, 1979 (Magyar História); TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*, Budapest, 1981.

3 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* [a továbbiakban: EOE] I, 93–94.

4 RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI és XVII században*, Budapest, I, 1896, 425; III, 1879, 8–14.

5 EOE I, 257; II, 8.

6 Vö. Delio CANTIMORI, *Eretici italiani del Cinquecento. Ricerche storiche*, Firenze, Sansoni, 1939; Aldo STELLA, *Anabattismo e antitrinitarismo in Italia nel XVI secolo. Nuove ricerche storiche*, Padova, Liviana, 1967; Domenico CACCAMO, *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558–1611). Studi e documenti*, Firenze–Chicago, Sansoni–The Newberry Library, 1970; Antal PIRNÁT, *L'Italia e gli antitrinitari transilvani*, in *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, Firenze, Olschki, 1973, 429–447 (Civiltà veneziana. Studi 28); Uő., *Per una nuova interpretazione dell'attività di Giorgio Biandrata*, in *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, Budapest, 1975, 361–371; Massimo FIRPO, *Antitrinitari nell'Europa orientale del '500*, Firenze, La Nuova Italia, 1977; *Antitrinitarianism in the Second half of the XVIth Century*, eds. Róbert DÁN, Antal PIRNÁT, Budapest, 1982.

7 Eugenio KASTNER, *Cultura italiana alla corte transilvana nel secolo XVI*, in „Corvina”, II (1922), 40–52.

8 Helena KAPELUŠ, *Zápolya Zsigmond udvara Gruszczyński epigrammáiban*, in *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest, 1969, 145–160.

9 Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek Magyar- és Erdélyországi adalékai (1576–1586), kiad. VERESS Endre, Budapest, 1918 (Fontes Rerum Hungaricarum III).

10 KAPELUŠ, i. m. 165.

11 *Báthory István király levélváltása az erdélyi kormányral (1581–1585)*, kiad. VERESS Endre, Budapest, 1948, 20–28 (MHHD XLII).

12 *Epistolae et Acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus Principum Báthory (1571–1613)*, ed. Andreas VERESS, I, Budapest–Kolozsvár, 1911, 286 (Fontes Rerum Transylvanicarum I).

13 Gyulay Pál levele Gerendi Jánosnak, Léta, 1592. június 11. Lásd: SZABÓ György, *Abafáji Gyulay Pál*, Budapest, 1974, 98 (Humanizmus és Reformáció 3).

14 Kiadva: Ștefan PASCU, *Petru Cercel și Țara Românească la sfîrșitul secolului XVI*, Sibiu, 1944.

15 PIRNÁT Antal, *Arisztoteliánusok és antitrinitáriusok*, in „Helikon” XVII (1971), 377.

16 RMNy I, 546.

17 Vö. PIRNÁT, *i. m.* 383.

18 A jezsuiták erdélyi tevékenységének okmányanyagát lásd: *Monumenta antiquae Hungariae*, ed. Ladislaus LUKÁCS, S. I., I (1550–1579) – II (1580–1586) – III (1587–1592), Roma, Institutum Historicum S. I., 1969–1976–1981 (Monumenta Historica Societatis Iesu, 101, 112, 121).

19 *Epistolae et Acta Jesuitarum* ... I, 147–148., 191.

20 Antonio POSSEVINO della Compagnia di Giesù, *Transilvania* (1584), ed. VERESS Endre, Budapest–Kolozsvár, 1913, 146. (Fontes Rerum Transylvanicarum III).

21 *Epistolae et Acta Jesuitarum* ... I, 210.

22 POSSEVINO, *i. m.* 145.

23 *Epistolae et Acta Jesuitarum* ... II, Budapest–Kolozsvár, 1913, 40 (Fontes Rerum Transylvanicarum II).

24 *Epistolae et Acta Jesuitarum* ... II, 61.

25 POSSEVINO, *i. m.* 145.

26 Idézi PIRNÁT, *i. m.* 384.

27 EOE III, 39.

28 *Epistolae et Acta Jesuitarum* ... II, 118.

29 EOE III, 79–100.

30 SZAMOSKÖZY István *történeti maradványai*, kiad. SZILÁGYI Sándor, IV, Budapest, 1880, 21–22 (MHHS 30).

31 POSSEVINO, *i. m.* 177.

32 EOE III, 314.

33 TRÓCSÁNYI Zsolt, *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976, 153–162.

34 EOE III, 264.

35 EOE III, 278.

36 CARRILLO Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai (1591–1618), kiad. VERESS Endre, I–II, Budapest, 1906–1943 (MHHD XXXII, XLI).

37 Vö. Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (1592–1600), kiad. VERESS Endre, Budapest, 1909 (Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae illustrantia, ser. II, t. III).

38 SZAMOSKÖZY, i. m. IV, 76–77.

39 KASTNER, i. m. 51.

40 Kornis György levele apjához Kornis Farkashoz, Padova, 1593. július 25. Kiadva: *Matricula et Acta Hungarorum in Universitate Patavina studentium (1264–1864)*, ed. Andreas VERESS, Budapest–Köszvár, 1915, 257–261 (Fontes Rerum Hungaricarum 1).

41 BARLAY Ö. Szabolcs, *Giovan Battista Mosto gyulafehérvári madrigáljai*, in „Magyar Zene”, XVI (1975), 173–182” XVII (1976), 134–160.

42 BARLAY Ö. Szabolcs, *Girolamo Diruta: Il Transilvano – Jelenősege külföldön és Magyarországon*, in „Magyar Zene”, XIX (1978), 3–24.

43 *Epistolae et Acta Jesuitarum* ... II, 100–101.

44 Erdélyországi pápai követek jelentései ... 5.

45 I. m. 53.

46 EOE III, 266.

47 EOE III, 277–281. – TRÓCSÁNYI i. m. 188–189.

48 TRÓCSÁNYI i. m. 189.

49 EOE III, 314–315.

50 Az események leírását lásd: BARANYAI DECSI János *Magyar históriája*, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1866, 127–131 (MHHS XVII); Pietro Busto beszámolója Gyulafehérvárról, 1595. január 21, kiadva: Giacomo BASCAPÈ, *Le relazioni tra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI. Note e documenti*, Roma, 1931.

51 BARANYAI DECSI i. m. 164–170. – EOE III, 347–348.

52 BASCAPÈ, i. m.

53 SZAMOSKÖZY, i. m. II, 11–16. – A magyar fordítást lásd: SZAMOSKÖZY István, *Erdély története (1598–1599, 1603)*, 2. kiad., Budapest, 1977, 57–61.

54 R. J. W. EVANS, *Rudolf II. and his World. A study in intellectual history 1576–1612*, Oxford, Clarendon, 1973.

A MEDITATÍV KÖLTÉSZET:

A MANIERIZMUS REPREZENTATÍV MŰFAJA

Tanulmány a „Revue de Littérature Comparée” (Paris) manierizmus-száma részére: 1982, 281–286.

1 Louis L. MARTZ, *The Poetry of Meditation*, New Haven, Yale Univ. Press, 1959;

Mario PRAZ, *Bellezza e bizzaria*, Milano, 1960, 141–142; Marcel RAYMOND, *Aux frontières du maniérisme et du baroque*, in „Baroque” (Montauban), 3 (1969), 76.

2 Alan BOASE, *Poètes anglais et français de l'époque baroque*, in „Revue des Sciences Humaines”, 1949, 155–184; Odette de MOURGUES, *Metaphysical, Baroque and Précieux Poetry*, Oxford, Clarendon Press, 1953.

3 Riccardo SCRIVANO, *Il manierismo nella letteratura del Cinquecento*, Padova, Liviana, 1959, 81; Walter BINNI, *Giovanni della Casa*, in W. B. *Critici e poeti dal Cinquecento al Novecento*, Firenze, La Nuova Italia, 2. ed. 1963, 31.

4 Giovanni MAVER, *Considerazioni sulla poesia di Mikolaj Sep Szarzyński*, in „Ricerche Slavistiche”, 1954, 182; Claude BACKVIS, *Some Characteristics of Polish Baroque Poetry*, in „Oxford Slavonic Papers”, 6 (1955), 70; Uő. „Maniérisme” ou Baroque à la fin du XVIe siècle (*Le cas de Mikolaj Sep Szarzyński*), in „Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves”, 17 (1966), 149–220; Jan BŁONSKI, *Mikolaj Sep Szarzyński a początki polskiego baroku*, Kraków, Wydawn. Literackie, 1967.

5 Cf. Oreste MACRI, *La storiografia sul barocco letterario spagnolo*, in *Manierismo, barocco, rococò*, Roma, Accademia dei Lincei, 1962, 149–198.

6 KLANÍČZAY Tibor, *A magyar késő reneszánsz problémái (Sztoicizmus és manierizmus)*, in K. T. *Reneszánsz és barokk*, Budapest, Szépirodalmi, 1961, 303–339.

7 Robert ELLRODT, *L'inspiration personnelle et l'esprit du temps chez les Poètes Mé-taphysiques Anglais*, t. I/2, Paris, Corti, 1959, 428.

8 Helen GARDNER ed. *The Metaphysical Poets*, London, Penguin Books, 1957, 25.

9 ELLRODT, i. m. t. I/1, 30.

10 Luigi BALDACCI, *Il petrarchismo italiano del Cinquecento*, Milano–Napoli, Ricciardi, 1957.

11 Klára A. ERDEL, *Méditations calvinistes sur les psaumes dans la littérature française du XVIe siècle*, in „Acta Litteraria”, XXIV (1982), 117–155; Uő. *Modellfejlődés Ecsedi Báthori István prózájában*, ItK 1982, 620–626.

EGY EPIZÓD ERASMUS UTÓKORÁBÓL:

A MAGYAR ENCHIRIDION (1627)

Tanulmány a „Revue de Littérature Comparée” (Paris) Marcel Bataillon emlékének szentelt különszáma részére: 1978, 185–193.

1 Marcel BATAILLON, *Erasme et l'Espagne*, Paris, Droz, 1937, 204.

2 Vö. *Bibliotheca Belgica*, Bruxelles, 1964, II, 777–843.

3 A magyar *Enchiridion*-nal mostohán bánnt mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalom, pedig THIENEMANN Tivadar már 1922-ben „meglepő”-nek tartotta, hogy

„a magyar irodalomtörténetek nem emlékeznek meg” róla (A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei, ItK XXXII (1922), 86). Egyedül PIRNÁT Antal tárgyalja érdemben: *A magyar irodalom története 1600-tól 1722-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp. 1964, 43. Sajátos módon hallgat viszont róla Tibor KARDOS, *L'esprit d'Erasmus en Hongrie*, in *Colloquia Erasmi Turonensis*, Paris, Vrin, 1972, 187–214. A külföldi szerzők közül csupán Raymond MARCEL említi: *L'Enchiridion militis Christiani. Sa genèse, sa doctrine. Son succès et ses vicissitudes*, no. 634, nyilván annak köszönhetően, hogy a *Bibliotheca Belgica* új kiadása (1964) már számon tartja (II, 843).

4 A *Bibliotheca Belgica* adatai szerint 133 XVI. századi kiadással szemben, csupán 16 ismeretes a XVII-ből.

5 THIENEMANN Tivadar, *Mohács és Erasmus*, in „Minerva”, III (1924), 1–65; TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Erasmus és magyar barátai*, Bp. 1941; Rabán GERÉZDI, *Erasmus et la Hongrie*, in *Littérature hongroise – littérature européenne*, Bp. 1964, 129–154; DANKANITS Ádám, *Erasmus erdélyi olvasói*, NyIK, XI (1967), 125–131; ESZE Tamás, *Erasmus nyomai Magyarországon a 18. század elején*, in „Könyv és Könyvtár” (Debrecen), 1970, 33–72; KARDOS, i. m.

6 BATAILLON, i. m. 819.

7 THIENEMANN, *Mohács és Erasmus*, 49.

8 RMNy I, 655, 656, 659. sz.

9 *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricum chiliades quinque*, Bártfa, 1598. Vö. RMNy I, 815. sz.

10 A *Querela pacis* érvelésének kései magyarországi aktualizálására érdekes példa: Missovitz Mihály munkája: *Flebiliter gravissima...charitatis querimonia...Hungarico-Christiano data orbi*, Késmárk, 1708. Vö. ESZE i. m. 48–64.

11 RMNy II, 1393. – Érdekes, hogy Salánki a címlapon módosította a címet, pedig a kötet belsejében, közvetlenül Erasmus szövege előtt pontosan fordította: *Az keresztyén vitéznek kézben viselő könyvecskéje*.

12 CZEGLÉ Imre, *Amesius korai magyar tanítványai*, AHLH (Szeged), X–XI (1971), 114.

13 A Paul Volznak címzett előszót Salánki nem fordította le.

14 BATAILLON, i. m. 661.

15 Uo. 221.

16 Volt azonban az *Enchiridion* eredeti latin szövegének egy szebeni, 1668. évi kiadása, Jakob Schnitzler ottani tanár gondozásában. Vö. RMK II, 1158.

17 Erasmus művének legújabb elemzését lásd: Robert STUPPERICH, *Das Enchiridion militis christiani des Erasmus von Rotterdam nach seiner Entstehung, seinem Sinn und Character*, in „Archiv für Reformationsgeschichte”, LXIX (1978), 5–22.

NACIONALIZMUS A BAROKK KORBAN

Tanulmány a „Baroque” (Montauban) folyóirat *Le Baroque en Hongrie* című kötete számára; 1976, 11–19.

ZRÍNYI HELYE A XVII. SZÁZAD POLITIKAI ESZMÉINEK VILÁGÁBAN

Elkészült 1979-ben.

1 SZÉCHY Károly, *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*, I–V, Bp. 1896–1902; KÖRÖSI Sándor, *Zrínyi és Machiavelli*, ItK 1902, 20–34, 142–161, 272–299, 392–445; FERENCZI Zoltán, *Zrínyi és Busbequius*, AkÉrt 1917, 34–54; KARDOS Tibor, *Zrínyi a költő a XVII. század világában*, ItK 1932, 153–163, 261–273.

2 A kérdés szakirodalmából az alábbi műveket tekintem a legfontosabbnak. Giuseppe TOFFANIN, *Machiavelli e il „tacticismo”, la „politica storica” al tempo della controriforma*, Padova, 1921; repr. Napoli, 1972; Friedrich MEINECKE, *Die Idee der Staatsräson in der neuen Geschichte*, München–Berlin, 1924; Benedetto CROCE, *Storia dell'età barocca in Italia*, Bari, 1929; Pierre MESNARD, *L'essor de la philosophie politique au XVIe siècle*, Paris, 1936; José-Antonio MARAVALL, *La philosophie politique espagnole au XVIIe siècle dans ses rapports avec l'esprit de la Contre-Réforme*, Paris, 1955; Jürgen von STACKELBERG, *Tacitus in der Romania. Studien zur literarischen Rezeption des Tacitus in Italien und Frankreich*, Tübingen, 1960; Else-Lilly ETTER, *Tacitus in der Geistesgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*, Basel–Stuttgart, 1966; Étienne THUAU, *Raison d'état et pensée politique à l'époque de Richelieu*, Paris, 1966; William F. CHURCH, *Richelieu and Reason of State*, Princeton, 1972; *Staatsräson. Studien zur Geschichte eines politischen Begriffs* Hrsg. Roman SCHNUR, Berlin, 1975; Kenneth C. SCHELLHASE, *Tacitus in Renaissance Political Thought*, Chicago–London, 1976; Rodolfo de MATTEI, *Il problema della ragion di stato nell'età della Controriforma*, Milano–Napoli, Ricciardi, 1979.

3 *Zrínyi Miklós*, 2. kiad. Bp. 1964 (a továbbiakban mindig erre a kiadásra hivatkozom); Nicolò Zrinyi, *Venezia e la letteratura della ragion di stato*, in *Mélanges de littérature comparée et de philologie offerts à Mieczysław Brahmer*, Warszawa, 1967, 265–273 (magyarul: *Zrínyi, Velence és az államrezon irodalma*, in K. T. *A múlt nagy korszakai*, Bp. 1973, 353–363); *Un machiavellista ungherese: Miklós Zrínyi*, in *Italia ed Ungheria. Dieci secoli di rapporti letterari*, Bp. 1967, 185–199 (magyarul: *Zrínyi és Machiavelli*, in K. T. *A múlt nagy korszakai*, Bp. 1973, 364–386).

4 A Zrínyi-kutatás nagy nehézsége, hogy mindmáig nem történt meg Zrínyi egykori könyveinek pontos bibliográfiai számbavétele. Jelenleg három, egyaránt pontatlan jegy-

zékre vagyunk utalva: a. *Catalogus omnium librorum Bibliothecae Chaktorniensis excellentissimi atque illustrissimi Domini Comitis Nicolai a Zrinio bani. Anno Domini 1662, die 10 Octobris*. Zágrábi Egyetemi Könyvtár R 3579. Mfilm: MTAK A 261/VI. Kiadta számos hibával [S. Kende]: *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi*, Wien, 1893, 51–84. (A címmel ellentétben az eredeti katalógus nem tartalmazza a Zrinyi tulajdonában volt valamennyi könyvet.) A továbbiakban: *Catalogus*. – b. A Zrinyi-könyvtár-ból, illetve hagyatékából fennmaradt könyvek jegyzéke, gyakran hibás címleírásokkal: [S. Kende] *i. m.* 3–48. (Kende nem sorolta fel azokat a köteteket, melyekről nem bizonyítható egyértelműen, hogy Zrinyi Miklós vagy fia, Ádám tulajdonában voltak.) A továbbiakban: *Kende*. – c. *Bibliotheca Zriniana*, kéziratos katalógus a zágrábi Egyetemi Könyvtárban, rövidített címleírásokkal. Felsorolja a Zrinyi-hagyatékából a Kende-antikvárium útján a könyvtárba került valamennyi nyomtatványt, kivéve néhányat, melyeket a könyvtár más részlegeiben helyeztek el. Mfilm: MTAK A 268/IV. A továbbiakban: *BZ*. – Végül, rengeteg hibája, hiánya, rossz olvasata ellenére is nélkülözhetetlen DRASENOVICH Mária munkája: *Zrinyi Miklós könyvjegyzetei*, Pécs, 1934. A továbbiakban: *Drasenovich*.

5 *I. m.* 423–427.

6 *Catalogus* IV. 18; *Kende* 171; *BZ* 273.

7 „Nelle quali si contengono leggi, regole, precetti, et sentenze molto utili a coloro che maneggiano cosí i Principati et le Republiche, come ogni altra sorte di governo.”

8 Könyvemben tévesen állítottam, hogy Guicciardininek *Considerazioni sui discorsi di Machiavelli* című munkájáról van szó. (*I. m.* 377.)

9 Tommaso BOZZA, *Scrittori politici italiani dal 1550 al 1650*, Roma, 1959, 47–48; STACKELBERG, 2. j. *i. m.* 94–105.

10 *Catalogus* III. 19; *Kende* 193; *BZ* 195.

11 Sansovinóról lásd G. FUMAGALLI: *Dictionnaire géographique d'Italie pour servir à l'histoire de l'imprimerie dans ce pays*, Firenze, 1905, 491–492; BOZZA, *i. m.* 52; Paul F. GRENDLER, *Francesco Sansovino and Italian Popular History. 1560–1600*, in „Studies in the Renaissance”, 1969, 139–180.

12 Drasenovich 185–186. sz. alatt közli a bejegyzéseket, majd 187. sz. alatt még egy harmadik bejegyzést is közread meglehetősen hibásan. Az írást 1983 őszén a helyszínen megvizsgálva Kovács Sándor Iván megállapította, hogy az nem lehet Zrinyi saját írása. A fontos jegyzet a könyv elején (s nem a végén!) levő tárgymutató után áll: „Questo libro fu imprestato a Gio. Batt. a Rauaj per [a]more dell Ill. mo Rev. mo Sig. Georgio Drascouitioito [!] Vescovo di Giuarino [s nem Giovannino!] et Conte.” Eszerint a könyvet valamikor kölcsönadták a számomra ismeretlen Giovanni Battista Ravainak az ifjabb Draskovich György kérésére, aki 1635-től 1650-ig ült a győri püspök székben. A bejegyzés származhat Zrinyi valamelyik írnokától, de lehet egy korábbi tulajdonos írása is.

13 A Zrínyi és Guicciardini maximái közti egyezések a következők: Z12=G5, Z13=G8, Z14=G26, Z15=G34, Z16=G52, Z17=G61, Z18=G67, Z19=G69, Z20=G77, Z21=G87, Z22=G91, Z23=G92, Z24=G108, Z25=G109, Z26=G129, Z52 utolsó bekezdése=G141.

14 Zrínyi műveit mindig a következő kiadásból idézem: *Zrínyi Miklós összes művei* I-II, kiad. CSAPODI Csaba, KLANICZAY Tibor, Bp. 1958.

15 A Zrínyi és Lottini maximái közti egyezések a következők: Z27=L27, Z28=L56 és 55, Z29=L105, Z30=L266, Z31=L267, Z32=L268, Z33=L269, Z34=L271, Z35=L272, Z36=L281, Z37=L282, Z38=L283, Z39=L284, Z40=L285, Z41=L328, Z42 első fele=L398, Z44 második bekezdése=L406, Z46=L483 befejező része, Z47=L483 eleje.

16 *Catalogus* IV. 19; *Kende* 173; *BZ* 152. – Vö. KLANICZAY, *Zrínyi*, 423–424.

17 Raimondiról lásd Vincenzo PERONI, *Biblioteca Bresciana* III, Bologna, 1923; BOZZA, i. m. 156.

18 A címlap teljes szövegét idézem: *Zrínyi*, 423.

19 A 29. centuria végén levő torzult és csonka idézetről előbb NÉGYESY László (*Zrínyi prózai munkáinak új kiadása*, BpSz 1920, 182 k. 28), majd BORZSÁK István megállapította, hogy Iuvenalistól való, és idézte annak helyes szövegét (*Zrínyi forrásaihoz*, ItK 1964, 215). Lottininál az idézet a ma elfogadott szöveghez képest némi eltéréssel szerepel, s nyilván ebben a formában került be Zrínyi eredeti kéziratába: „qui potiores Herculis aerumnas credat, sevosque labores, et Venere, et Caenisi, et plumis Sardanapali”. Lottini az idézetet egyébként – tévesen – Persiustól valónak mondja, Zrínyi szerencsés érzékkel hagyta el a hibás utalást.

20 Hogy a „precepto” terminusnak Zrínyinél a „tanúság” felel meg, azt egyértelműen bizonyítja az I. discursusa elején olvasható „hadi tanúságok” kifejezés. Szövege itt Jean de Silhon *Il ministro di stato* című művének I, 9. lapján alapul, ahol a megfelelő helyen „precepti politici” áll. (Tisztázott kérdés, hogy Zrínyi a politikai tanítást itt hadtudományra fordította át. Vö. KLANICZAY, *Zrínyi*, 413–414.)

21 „Il Guicciardini fu il primo inventore di queste Propositioni, Regole, Massime, Assiomi, Oracoli, Precetti, Sentenze, Probabili, o per qualunque altro nome possino esser chiamati, e dopo lui Gianfrancesco Lottini. . .” *I. m.* 100b. (Idézi STACKELBERG is, 2. j. i. m. 96.)

22 CROCE, 2. j. i. m. 137–160.

23 „Un consiglio o precepto non è altro che una riflessione filosofica, una osservazione psicologica e sociale, una legge empirica, che si stima opportuno ricordare sia a un singolo individuo in una determinata situazione, sia in generale ad ascoltatori e lettori, perchè l'accolgano nell'animo e la richiamino alla memoria e la tengano presente nelle deliberazioni da prendere.” (*I. m.* 144–145.)

24 Lásd Mario FUBINI-nek a negyvenes években írt alapvető tanulmányát: *Le quattro*

redazioni dei „Ricordi” del Guicciardini. Contributo allo studio della formazione del linguaggio e dello stile guicciardiniano, in M. F. *Studi sulla letteratura del Rinascimento*, 2. ed. Firenze, 1971, 126–177 (ezen belül különösen: 141–157); továbbá: Emanuela LUGNANI SCARANO, *Le redazioni dei „Ricordi” e la storia del pensiero guicciardiniano dal 1512 al 1530*, in „Giornale Storico della Letteratura Italiana”, 1970, 183–259; Uő. *Guicciardini e la crisi del Rinascimento*, Roma–Bari, 1973, 61–83 (Letteratura italiana Laterza, 10/23).

25 Vö. *Dizionario biografico degli italiani*, Canini címszava.

26 *Catalogus* I. 143. (KENDE kiadása hibásan 145-öt ír.) Zrínyi példánya ma már nincs meg, nem tudjuk, hogy a mű 1618., 1620., 1628. vagy 1644. évi kiadása volt-e meg neki.

27 Zrínyi, 384–396.

28 STACKELBERG, 2. j. i. m. 275. – ETTER, 2. j. i. m. 215.

29 Francisco SANMARTÍ BONCOMPTE, *Tácito en España*, Barcelona, 1951, 72–84, 119–122; Arnaldo MOMIGLIANO, „Tácito español” di B. Alamos de Barrientos e gli „Aphorismos” di B. Arias Motano, in A. M., *Contributo alla storia degli studi classici*, Roma, 1955, 61–66; ETTER 2. j. i. m., 105–110; J. A. FERNÁNDEZ-SANTAMARIA, *Baltasar Alamos de Barrientos’ Ciencia de contingentes: A Spanish View of Statecraft as Science during the Baroque*, in „Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance”, 1979, 293–304.

30 Jürgen von STACKELBERG, *Zur Bedeutungsgeschichte des Wortes Aphorismus*, in „Zeitschrift für Romanische Philologie”, 1959, 322–335; *Der Aphorismus, Zur Geschichte, zu den Formen und Möglichkeiten einer literarischen Gattung*, Hrsg. Gerhard NEUMANN, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976; Sidney ANGLO, *Aphorismes politiques. Evolution d’une fragmentation systematisée*, in *L’automne de la Renaissance 1580–1630*, éd. Jean LAFOND, André STEGMANN, Paris, 1981, 271–279 (De Pétrarque à Descartes, XLI). – Az Alamosnál korábbi „aforizma”-gyűjtemények közül Zrínyi ismerte a genfi kálvinista teológus Lambert Daneau (1530–1595) kötetét, egy 1583-ban kiadott, antik írókból összeállított politikai aforizmagyűjteményt, pontosabban a XVII. században kibővített változatának (*Aphorismi politici et militares*) valamelyik kiadását, a Leidenben 1638-ban vagy az Utrechtben 1652-ben megjelent edíciót. A könyv megvolt Zrínyi könyvtárában: *Catalogus* IV. 36. Daneau-ról lásd: Paul de FELICE, *Lambert Daneau, pasteur et professeur de théologie, 1530–1595. Sa vie, ses ouvrages, ses lettres inédites*, Paris, 1882; ropr. Genève, 1971; Olivier FATIO, *Méthode et théologie. Lambert Daneau et les débuts de la scolastique réformée*, Genève, 1976.

31 Az erre vonatkozó példákat lásd: KLANICZAY, Zrínyi, 396–398.

32 „...ha la sua scola, che è l’esperienza particolare e la lettione della Historie”

33 14. j. id. kiad. I, 432.

34 *Id. kiad.* I, 434.

35 Zrínyi, 412–422.

36 René KERVILER, *Jean de Silhon, l’un des quarante fondateurs de l’Académie (1591–1667)*, Paris, 1876. – Lásd még THAU, 2. j. i. m. 264.

- 37 Richelieu sajtópolitikájáról lásd: THUAU, *i. m.* 215; CHURCH, 2. j. *i. m.* 6–7.
- 38 THAU, *i. m.* 208–210.
- 39 KERVILER, *i. m.* 46–47; THUAU, *i. m.* 220; CHURCH, *i. m.* 342.
- 40 KERVILER, *i. m.* 19, 55–56; CHURCH, *i. m.* 167. – Balzacról és Chapelainról lásd Antoine ADAM; *Histoire de la littérature française au XVIIe siècle I*, Paris, 1948, 241–258, 231–238.
- 41 KERVILER, *i. m.* 8, 41; THUAU, *i. m.* 264.
- 42 Vö. Alan BOASE, *Montaigne et les sorcières. Une mise au point*, in *Culture et politique en France à l'époque de l'humanisme et de la Renaissance*, éd. Franco SIMONE, Torino, 1974, 384.
- 43 KERVILER, *i. m.* 9–13; THUAU, *i. m.* 213–214.
- 44 THUAU, *i. m.* 264–265.
- 45 THUAU, *i. m.* 240, 266–275; CHURCH, *i. m.* 261–268, 431–436.
- 46 KERVILER, *i. m.* 5–6, 29.
- 47 Az I. kötetet Ginammi 1647-ben második kiadásban is megjelentette.
- 48 A *Catalogus* IV. 14. száma alatt a következő címleírás áll: „Al [!] Ministro di Stato con il uero uso della politica moderna del signor de Silhon parte secunda, trasportato dal Francese per Mutio Siccata [!]”. – *Kende* 245 (Ziccatát nevezve szerzőként); BZ 170.
- 49 A továbbiakban mindig a Zrínyi által ismert olasz kiadásra hivatkozom.
- 50 „lo stato miserabile della Christianità non li commosse punto, e questa fatale ostinatione gli costò, oltre il sangue de' suoi figliuoli, la perdita di Rodi, e quella della più bella parte d'Ungheria” (I, 213).
- 51 „la rotta de' suoi eserciti a Ezechio et a Buda, e l'altre vittorie, non tanto dal valore concesse al Turco, quanto dalla cattiva Fortuna di Ferdinando, e dalla dapocaggine de' suoi Capitani” (I, 240).
- 52 „Chi dubita, che l'acquisto di Rodi non sia di maggior honore a Solimano, che quello dell'Imperio di Trabisonda a Mahometto. Chi dubita che Strigonia, Buda, Alba Regale, e Zighet non sieno acquisti più utili, e monumenti più illustri per la gloria di questo Principe, che i dodici Regni, per quella di Solimano [elírás *Mahometto helyett!*]” (I, 304).
- 53 „supponendo che l'armi del Prencipe non potessero havere più giusto impiego, che quello di purgare lo Stato de guerre Civili, et di allontanare quelle, che vi potessero essere de Stranieri introdotte” (II, szltan 6. lev. recto).
- 54 „ha sconcertato il gran disegno della Monarchia di Casa d'Austria, sotto al quale era necessariamente inviluppata la rovina della Francia” (II, szltan 6. lev. verso).
- 55 THUAU, *i. m.* 265.
- 56 THUAU, *i. m.* 206–207.
- 57 A *La ligue nécessaire* című 1625-ben megjelent anonim röpirat (szerzője valószínűleg François de Fancan) például, egy nagy Habsburg-ellenes koalíciót sürget Franciaország

vezetésével, s a következő államok részvételével: Anglia, Dánia, Svédország, Hollandia, a Hanza-városok, Németország katolikus és protestáns fejedelmeinek többsége, Svájc, Velence, Savoya és Bethlen Gábor. A vallási különbség a röpirat szerint nem jön tekintetbe, mert államügyről, nem pedig a vallás ügyéről van szó. (Idézi CHURCH, *i. m.* 119.) – Tanulságos idézni Richelieu ellenfeleinek érvelését is, így a szintén 1625-ből származó következő röpiratot: *Avertissement d'un théologien à Louis XIII, roi très chrétien de France et Navarre, par lequel il est démontré brièvement et fortement que la France, en même temps qu'elle concluait honteusement une alliance impie, est entrée dans une guerre injuste contre les catholiques, guerre fatale à notre sainte religion* (Egy teológus figyelmeztetése XIII. Lajoshoz, Franciaország és Navarra legkeresztényibb királyához, mely röviden és határozottan kimutatja, hogy Franciaország, midőn szégyenletes módon istentelen szövetséget kötött, igazságtalan és a mi szent vallásunk szempontjából végzetes háborúba lépett a katolikusok ellen). A – valószínűleg – jezsuita szerző úgy próbálja a király „álnok” tanácsosait leleplezni, hogy ilyen beszédek ad a szájukba: „O Dieu . . . Rangez les Allemands sous le sceptre du Palatin calviniste, . . . Donne aussi à Gabor, aux Turcs et Tartares le reste de tes fidèles serviteurs, qui sont en Hongrie, Moravie, Boème et Autriche etc., pour les faire tous idolâtres et enfin vous renoncer. Que les rues et carrefours retentissent à leurs cris et gémissements. Que la terre soit enivrée de leur sang et larmes, que les Eglises soient réduites en solitudes et l'habitation des hiboux.” (Ó, Isten, . . . rendeld a németeket a kálvinista pfalzi fejedelem jogara alá, . . . Vesd oda [Bethlen] Gábornak, a töröknek és a tatárnak a Magyarországon, Morvaországban, Csehországban és Ausztriában stb. levő hű szolgálid maradékát, hogy mind bálványimádókká legyenek, és végül megtagadjanak. Az utcák és terek visszhangozzanak majd kiáltásaiktól és jajgatásaiktól. A föld részegedjen meg véruktól és könnyeiktől, a templomok pedig váljanak pusztasággá és baglyok tanyájává.) Majd így kiált fel: „Hélas, que notre France est misérable, si elle n'a autre pour l'assurer de son bonheur que Dannemarc, Suède, Gabor, les Turcs et Tartares, . . . en quel abîme de malheur plongeons-nous tout le monde par nos conseils!” (Ó jaj, milyen szerencsétlen a mi Franciaországunk, ha nincs más aki boldogságát biztosítsa mint Dánia, Svédország, [Bethlen] Gábor, a török és a tatár, . . . a szerencsétlenség mekkora szakadékába taszítjuk mi az egész világot a mi döntésünkkel!) Idézi THUAU, *i. m.* 110–112.

58 THUAU, *i. m.* 204, 294–318.

59 A *Discours sur ce qui peut être plus expédient et à moyenner au sujet des guerres entre l'empereur et le palatin* című röpiratból: „Sous le masque de la piété, ils poursuivent des guerres d'État” és „un effet plutôt de leur ambition à l'avancement de leurs affaires que de zèle à la religion”. (Idézi THUAU, *i. m.* 311).

60 A *Manifeste du Roi, contenant les justes causes que Sa Majesté a eues de déclarer la guerre au Roi d'Espagne* című röpiratból: „le prétexte de la Religion . . . ne leur sert plus que d'un manteau pour couvrir leurs desseins déréglés.” (Idézi THUAU, *i. m.* 295.)

61 14. j. *id. kiad.* I, 604, 606.

62 Vö. KLANICZAY, *Zrínyi*, 417–418.

63 *Id. kiad. I.* 458–460.

64 Idézi CHURCH, *i. m.* 251.

65 THUAU, *i. m.* 274–275.

66 „Che bisogna osservare certa Giustitia sì nella forma, come nel soggetto della Guerra. Che bisogna mantener la Fede a gl’Heretici, et Infedeli. Che hanno i Christiani fondamenti assai giusti, per muovere Guerre al Turco, senza servirsi del pretesto della Religione.” (II, 38).

67 „Che la Vittoria, se l’havesse ottenuta, haverebbe resa la sua causa honesta, e giuste le sue Armi.” (II, 41).

68 *I. m. II.* 48–49.

69 *Id. kiad. I.* 604–605.

70 *Id. kiad. I.* 605–606.

71 *I. m. II.* 43.

72 *I. m. II.* 44.

73 *Id. kiad. I.* 606.

74 *Id. kiad. I.* 606–607. – A Mátyás-tanulmány e részének hatására gondolhatunk a *Siralmas panasz* című röpirat-kompiláció e mondatában: „a német nemzet a religio színe alatt a régiót affectálja”, annál is inkább, mert pár sorral előbb éppen a várnai példáról esik szó. (*Siralmas panasz*, Bp. 1932, 54. MIR XII.) Az idézett mondat *A religióban való különbözőéseket ami illetheti* című részben található, mely PÉTER Katalin szerint kései, 1705-ből való szerkesztés. (Vö. P. K. *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei*, Bp. 1973, 58–62. IF 83.)

75 Zrínyi levele Ruchich Jánosnak, Csáktornya, 1658. augusztus 24. (*Id. kiad. II.* 270.)

76 Zrínyi beszéde Pozsonyban a protestáns rendek küldöttsége előtt 1662. június 6-án. Idézi KLANICZAY, *Zrínyi*, 717.

77 „nul catholique n’est si aveuglé d’estimer, en matière d’estat, un Espagnol meilleur qu’un François huguenot.” Richelieu utasítása Schomberg követnek 1616. december 29-én, első minisztersége idején. Lásd: *Lettres, instructions diplomatiques et papiers d’Etat du Cardinal de Richelieu I.*, éd. M. AVENEL, Paris, 1853, 224. (Idézi CHURCH, *i. m.* 88.)

78 Lásd erre KÖPECZI Béla munkáit: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*, Bp. 1966 és *Magyarország a kereszténység ellensége*, Bp. 1976.

79 *I. m. II.* 211–222.

80 *I. m. II.* 389–402. – A cseh felkelés jogosságára vonatkozó történeti és közjogi érveket Zrínyi egyébként könyvtárának egy másik darabjából részletesen megismerhette: *Evidentia causae Bohemicae, qua Ferdinandi II Caesaris legitima abdicatio, et Friderici Palatini justa electio, breviter et succincte demonstrata*, s. l., 1626. *Catalogus IV.* 9.

81 KERVILER, *i. m.* 66.

82 *Catalogus IV.* 23; *Kende* 202; *BZ* 306.

83 *Catalogus* IV. 26; *Kende* 183; *BZ* 204. – *Catalogus* IV. 27. – Ugyanez a könyv megvolt Zrínyi kortársának, a garázdaságai miatt elítélt Mikulich Sándor horvát főúrnak a könyvtárában is. Lásd *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, Szeged, 1983, 306 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11). Mikulich javainak 1657-ben történt elkobzása után vajon ez a példány került volna Zrínyi könyvtárába? Nem lehetetlen, mert a Zrínyi-hagyatékban – Kovács Sándor Iván szíves tájékoztatása szerint – található egy, igaz, az 1662-es katalógusban nem szereplő kötet Mikulich possesszor-bejegyzésével (Guilielmi BARCLAI *De potestate Papae* . . . Hanoviae, 1612. *BZ* 316).

84 *Drasenovich* 132, 269. sz.

85 Célestin MOREAU, *Bibliographie des mazarinades* II, Paris, 1850, 2567. sz. – Isak COLLIJN, *Sveriges bibliografi 1600 talet. Bidrag till en bibliografisk förteckning* II, Uppsala, 1944. 778.

86 KERVILER, 36. j. i. m. 41.

87 Béthune hagyatékából unokája, Henri de Béthune kiadta e követség iratanyagát, benne számos magyar vonatkozású szöveggel: *Ambassade extraordinaire de Messieurs le Duc d'Angoulesme, comte de Béthune, et de Preaux Chateau-Neuf, envoyez par le Roy Louis XIII. vers l'Empereur Ferdinand II. et les Princes et Potentats d'Allemagne, en l'année 1620* [Paris, 1667]. A rendkívül ritka könyv ismeretét DÁN Róbert figyelmeztetésének köszönhetem: egy példánya megtalálható: OSzK App. 953. – Feleletre vár a kérdés: Henri de Béthune 1666-ban (ekkor kelt ugyanis a XIV. Lajoshoz címzett ajánlás) nagypapja számos diplomáciai küldetése közül miért épp a Bethlen Gáborral kapcsolatos követség iratait választotta ki, hogy kiadásával királyának kedveskedjék?

88 CHURCH, 2. j. i. m. 279. – Béthune művének címét azonban alighanem megváltoztatták. Unokája ugyanis a 87. jegyzetben idézett mű függelékeként – nem tudván az 1632-es anonim kiadásról – újra kiadta azt a következő címmel: *Diverses observations et maximes politiques, pouvans utilement servir au maniemment des affaires publiques, tant pour la connoissance que pour la conduite des Princes Souverains* . . . Nyilván ez volt a munka eredeti címe; sokkal inkább meg is felel a mű tartalmának. A francia szakirodalom Béthune művének ezt a kései, de autentikus kiadását nem tartja nyilván.

89 *Catalogus* IV. 22; *Kende* 247; *BZ* 303.

90 THUAU, 2. j. i. m. 278–279; CHURCH, i. m. 261–282.

91 *Drasenovich* 108. sz. – Az idézet eredetének ismeretét Borzsaák István szívességének köszönöm. A pontos lelőhely: *De consulatu Stilichonis* III, 114–115.

92 *Catalogus* V. 22; *Kende* 21; *BZ* 188. – *Drasenovich* 4. sz. szerint Zrínyi példányának címlapján a következő bejegyzés olvasható: „Chi da morte teme di vita non e degno.” A könyvemben is idézett (391. l.) adat azonban téves, Zrínyinek a zágrábi könyvtárban őrzött példányán ez a bejegyzés nem található.

93 KLANICZAY, *Zrínyi*, 397.

94 A „Lettore”-nak címzett előszóban írja Bisaccioni: „Un Cavaliere di gran nascita in Francia, e di grandissima isperienza militare scrisse un libretto che qui ti porto in nostro idioma.”

95 Auguste LAUGEL, *Henri de Rohan, son rôle politique et militaire sous Louis XIII (1579–1638)*, Paris, 1889; Jack Alden CLARKE, *Huguenot Warrior: the Life and Time of Henri de Rohan, 1579–1638*, The Hague, 1966; J. H. M. SALMON, *Rohan and Interest of State*, in *Staatsräson*, Hrsg. Roman SCHNUR, Berlin 1975, 121–140.

96 LAUGEL, i. m. 290–293, SALMON, i. m. 132.

97 MEINECKE, 2. j. i. m. I. rész VI/2. fejezetét teljes egészében Rohan e művének szenteli. – Vö. még THUAU, i. m. 312–314 és különösen SALMON, i. m. 132–140.

98 Teljes címe: *Le parfait capitaine, autrement l'abrégé des guerres de Gaule des commentaires de César, Avec quelques remarques sur icelles; suivi d'un Recueil de l'ordre de guerre des anciens: ensemble d'un Traité particulier de la guerre.*

99 KERVILER, i. m. 56–57.

100 THUAU, i. m. 264.

101 Az olasz kiadásban: II, 16.

102 KLANICZAY, *Zrínyi*, 595.

103 Vö. 4., 26., 41., 65., 66. aforizmák.

104 Műve csak halála után jelent meg: *Commentaires de messire Blaise de MONLUC*, Bordeaux, 1592. Olasz kiadása: *Commentari del Signor Biagio di MONLUC*, marescial di Francia, tradotti dal francese e dedicati al serenissimo principe Lorenzo di Toscana dal Sig. Vincenzo del Sr Buonaccorso Pitti nobil fiorentino, Fiorenza, 1630. Zrínyi példánya: *Catalogus* V. 20; *Kende* 35; *BZ* 53. (*Kende* tévesen a fordítót jelöli meg szerzőként; a tévedést könyvemben is átvettem: *Zrínyi*, 401.) – Vö. Jean Charles SOURNIA, *Blaise de Monluc. Soldat et écrivain (1500–1577)*, Paris, 1981.

105 Antonio BELLONI, *Il Seicento*, 3. ed. Milano, 1929, 451–452; Sergio BERTELLI, *Ribelli, libertini e ortodossi nella storiografia barocca*, Firenze, 1973, 200–204.

106 THUAU, i. m. 216.

107 *Catalogus* II. 12.; *Kende* 57.; *BZ* 269.

108 Nicolas LENGLET DUFRESNOY, *Méthode pour étudier l'histoire, avec un catalogue des principaux historiens I–IX*, Paris, 1735, VIII. 1076; Jacques LELONG, *Bibliothèque historique de la France I–V*, 2. ed. Paris, 1768–1778, II, 21569; Georges GRENTE, dir. *Dictionnaire des Lettres françaises. Le XVIIe siècle*, Paris, 1954.

109 Zrínyi példánya nincs meg. A *Catalogus* II. 14. sz. alatt szerepel a mű címe, a szerző neve nélkül. Hogy Zrínyi birtokában a toulouse-i első kiadás volt meg, nem pedig az 1653. évi amsterdami, azt eldöntik Zrínyi Gramond-idézeteinek utalásai; ezek ugyanis az előbbinek a lapszámaival egyeznek.

110 Ez utóbbiak nem szerepelnek az *id. kiad.*-ban. Olvashatók azonban MARKÓ Árpád kiadásában, *Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái*, Budapest, 1939. 223.

111 *Zrinyi olvasmányaihoz*: Vittorio Siri, ItK 1970, 684–689. és K. T. *Hagyományok ébresztése*, Budapest, 1976, 249–260.

112 GREUTE, i. m.; Alexandre CIORANESCU, *Bibliographie de la littérature française du XVIe siècle*, Paris, 1959, 476–478.

113 THUAU, i. m. 224.

114 *Catalogus* II. 13; *Kende* 141; *BZ* 286.

115 *Catalogus* I. 27; *Kende* 143; *BZ* 207. (Az 1637. évi első kiadástól kezdve az olasz kiadók egy másik Mathieu-művet is mindig hozzátartottak Seianus történetéhez: *Aggiuntovi nel fine le prosperità infelici d'una femina di Catania*, *Gran Siniscalca di Napoli*, dell'istesso autore.)

116 A mű teljes címe: *Della historia memorabile di Luigi XI. re di Francia libri dieci* del Sig. Pietro MATTEI consigliere, et historiogfo del Re Henrico IV. il grande, *tradotti con ogni fedeltà di francese in italiano* dal M. R. Sig. D. Girolamo Canini d'Anghiari; *Ne' quali si scorge, quanto di eccellente, e di sublime può produrre la più fina Ragione di Stato, e si vede maestrevolmente ritratto al vivo il perfetto modello d'un principe politico.* – Mikulich Sándor elkobzott könyvei között (vö. 83. j.) szerepel a következő tétel: *De rebus gestis Ludovici Regis Galliarum undecim.* Talán e cím mögött is Mathieu munkájának egy példányát gyaníthatjuk.

117 A két művet egybefoglaló kötet teljes címe: *Guiditio politico sopra la vita di Luigi XI. re di Francia*, del Sig. Pietro MATTEI consigliere, et historiografo del Re Henrico IV. il grande, *tradotto con ogni fedeltà di francese in italiano* dal M. R. Sig. D. Girolamo Canini d'Anghiari; *Nel quale discorrendosi della persona di Luigi XI. si fanno vedere unite insieme tutte le principali conditioni, che si ricercano in un compito principe: A cui s'è aggiunto lo specchio della scienza politica formato delle Massime più sententiose del detto Mattei.* – Jellemző az a külön címlap is, mely a kötetben belül az új számozással kezdődő *Specchio*-t bevezeti: *Specchio della scienza politica, cavato da' più fini cristalli delle massime, e detti sententiosi, che sono sparsi nell'opera presente [ti. a Giuditio-ban], e nell'Historia memorabile del Signor Pietro MATTEI.*

118 *Catalogus* IV. 17; *Kende* 142; *BZ* 164. A könyv itt egy kolligátum első tagja, melyhez hozzá van kötve egy másik, Barezzi által kiadott Mathieu-kötet: *Historia verace delle guerre seguite fra le due gran corone di Francia e di Spagna. . . con la genealogia della real casa di Francia. . .* del Sig. Pietro MATTEI. . . *trasportata dalla lingua francese nell'italiana. . .* dal Sig. D. Girolamo Canini; *accopiatovi appresso Gli stati di Francia, et la lor possanza, anche di quella de gli stessi Re* del Signor Matteo ZAMPINI da Recanati . . . Venezia 1638. (Ez az utóbbi egy Medici Katalinnak 1578-ban dedikált mű, melyet nem tudni, miért csatolt ide a kiadó Barezzi.)

119 KLANICZAY, *Zrinyi*, 556–558.

120 „Tibère de notre siècle” – idézi THUAU, i. m. 356.

121 „l'un le plus avisé de tous les empereurs romains, l'autre de tous nos rois” – idézi THUAU, i. m. 226.

122 THUAU, i. m. 40, 65.

123 „Qui ne sait dissimuler ne sait pas regner”

124 „Louis XI a foulé son peuple; il a été moins aimé que Louis XII. Mais il a sans doute plus fait pour le bien de son État. Il en est des princes comme des médecins: celui qui achève la guérison est plus aimé que celui [qui] la commence.” (I. m. III, 365.)

125 ETTER, 2. j. i. m. 42; STACKELBERG, 2. j. i. m. 11.

126 14. j. id. kiad. I, 599, 601.

127 Id. kiad. I, 636.

128 KLANICZAY, Zrínyi, 557.

129 Id. kiad. II, 178.

130 Ernesto SESTAN, *La politica veneziana del Seicento*, in *La civiltà veneziana nell'età barocca*, ed. Vittore BRANCA, Firenze, 1959, 46.

131 Lásd a *Dizionario biografico degli italiani* Canini címszavát.

132 Elsa ARAGONE, *Barezzo Barezzi, stampatore e ispanista del Seicento*, in „Rivista di letterature moderne e comparate”, 1961, 284–312; *Dizionario biografico degli italiani* Barezzi címszava.

133 „Fatti veramente, non solo mirabili et ammirabili, ma miracolosi, veggendosi apertamente la grande protezione, e somma providenza dell'eterno Iddio onnipotente, in difesa della Francia.”

134 Lásd a *Dizionario biografico degli italiani* Bisaccioni címszavát. – A zágrábi Zrínyi-hagyatékban megvan Bisaccioni két La Calprenède-fordítása: a *La Cassandra* (Venezia 1652) és a *La Cleopatra* (Venezia 1653–1655) BZ 326 és 394 számon; az 1662. évi katalógusban azonban ezek nem szerepelnek, így nem tudjuk, hogy Zrínyi Miklós könyvei közé tartoztak-e.

135 *Catalogus* II. 20; *Kende* 21; BZ 188.

136 Michele GIUSTINIANI, *Gli scrittori liguri. Parte prima*, Roma, 1667. 218–219; Raffaele SOPRANI, *Li scrittori della Liguria*, Genova, 1667, 94.

137 *Catalogus* IV. 35; *Kende* 29; BZ 348. A bejegyzéseket lásd: *Drasenovich* 7, 36, 138, 139 sz. – Vö. KLANICZAY, Zrínyi, 397, 556.

138 Lásd a *Dizionario biografico degli italiani* Antonio Barberini címszavát.

139 SOPRANI, i. m. 249. – BOZZA, 9. j. i. m. 193. (Nem tévesztendő össze a kalóz, majd összeesküvő s végül meggyilkolt, ugyancsak genovai, csaknem azonos nevű kortársával. Ez utóbbiról lásd G. P. MARANA, *La congiura di Raffaele della Torre*, Lione, 1684.) – *Catalogus* IV. 13; *Kende* 228; BZ 55.

140 BOZZA, i. m. 168. – *Catalogus* IV. 32. – Kovács Sándor Iván figyelmeztetett Zrínyinek egy másik Barberinivel, Francescóval való esetleges személyes kapcsolatára. Francesco Barberini (1597–1679) bíboros, VIII. Orbán unokaöccse mint államtitkár

1644-ig a pápai külpolitika legfőbb irányítója volt. Ő is a franciabarát politikát követte, bár a Habsburgokkal szemben álláspontja mérsékeltebb volt, mint Antonióé. Mégis 1646-ban, az új spanyolbarát pápa idején neki is Mazarinhez kellett menekülnie Franciaországba. Ő azonban már 1648-ban visszatérhetett Rómába, ahol – jelentős veszteségek árán ugyan – élete végéig élvezhette államtitkársága alatt összegyűjtött roppant vagyonát, főként művészet- és tudománypártolásban jeleskedve. (Lásd a *Dizionario biografico degli italiani* címszavát.) Zrínyi itáliai utazása idején Pázmány ehhez a Barberinihez fordult gyámfia útjának előkészítése érdekében. Talán nem véletlen, hogy jóval később, 1658-ban a Zrínyivel szoros kapcsolatban álló gróf Kéry János koronaőr ugyanettől a Francesco Barberinittől kérte saját fia, a pálos szerzetes ifj. Kéry János római tanulmányainak a támogatását. A bíboros, aki többek között a Collegium Germanicum–Hungaricum egyik kardinális protektora volt, pártfogásába is vette az ifjabb Kéryt, aki későbbi munkáiban hálásan emlékezik meg segítségéről. Sőt egyik munkáját, mégpedig éppen a Zrínyi temetésén (1664. december 21-én, a Csáktornya melletti Szent Ilona-i pálos kolostorban) mondott halotti beszédét, aligha véletlenül, Francesco Barberininek ajánlotta. (Joannes KÉRY, *Oratio funebris*, Tyrnaviae, 1664. RMK II, 1039; BATHÓ István, *Kéry János élete és munkássága*, Bp. 1911, 7, 44–45; KIRÁLY Erzsébet, KOVÁCS Sándor Iván, „Adriai tengernek fönnszorgó hajjai”, Budapest, 1983, 215–216.)

141 Csupán azért használta apja keresztnevét, hogy műveit kivonhassa egyházi felettesekinek ellenőrzése alól. Vö. BOZZA, *i. m.* 161. – *Catalogus* IV. 5. A példány ma már nincs meg.

142 Vö. André STEGMAN, *L'héroïsme cornélien. Genèse et signification*, Paris, 1968. II, 198. – *Catalogus* IV. 1; *Kende* 223; *BZ* 10. (Könyvemben a művet tévesen azonosítottam a szerző *Facis Historiarum Centuriae Duae* című munkájával. Vö. KLANICZAY, *Zrínyi*, 389.)

143 P. Camille de ROCHEMONTEIX, *Nicolas Caussin, confesseur de Louis XIII et le Cardinal de Richelieu*, Paris, 1911; THUAU, 2. j. *i. m.* 133–134; CHURCH, 2. j. *i. m.* 311.

144 Idézi THUAU, *i. m.* 134.

145 *Kende* 43 (tévesen 1657-et írva a megjelenés idejéül); *BZ* 189; *Drasenovich* 8 sz. – Zrínyihez való egykori tartozását a bejegyzéseken kívül névbéírása is igazolja. A zágrábi Zrínyi-gyűjteményben megvan a mű II. és III. részének olasz fordítása is (Bologna 1650–1652) *BZ* 329 sz. alatt; könnyen lehet, hogy ezek is írónk tulajdonában voltak, bár a példányokon semmilyen jel nem utal erre.

146 *Catalogus* IV. 3; *Kende* 246; *BZ* 301.

147 Eduard TODA Y GÜELL, *Bibliografía española d'Italia dels orogens de la impremta fins l'any*, IV, Castell de Sant Miquel d'Escornalbou, 1930, 277–280.

148 TODA Y GÜELL, *i. m.* 5312. sz.

149 A teljes cím: *Intrichi del nostro tempo overo eccezioni politiche contro le regole evan-*

geliche, autore *Vox Populi*, dedicato a *Giusto, e Pastore*, stampato nel *Cuore de' Fedeli*. Si trova ben corretto all' *Insegna della Fede con privilegio del Superiore*. – *Catalogus* VI. 24.

150 „penso provare che la confederatione de Christiani con Heretici, è colpa così essecranda, che con nessun pretesto, o reale, o mendicato si può giustificare” (i. m. 4).

151 *Catalogus* IV. 30; *Kende* 76 (rendkívül pontatlan címleírással); *BZ* 308. – A vitára és a kolligátumra vonatkozóan lásd: BELLONI, 105. j. i. m. 484. Valószínű eredeti nevééről (Giacomo Castellani): Gábor TOLNAI, *Barocco ungherese e il mondo mediterraneo*, in *Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo*, Firenze, 1979, 98–99.

152 BOZZA, i. m. 79–80.

153 *Catalogus* V. 13; *Kende* 73; *BZ* 14.

154 Benedetto CROCE, *Virgilio Malvezzi*, in B. C. *Nuovi saggi sulla letteratura italiana del Seicento*, Bari, 1931, 91–105; José Simón DÍAZ, *Los traductores españoles de Malvezzi*, in „*Revista de Literatura*”, XXVIII (1956), 87–93; Rodolfo BRÄNDLI, *Virgilio Malvezzi, político e moralista*, Basel, 1964, 9–35.

155 *Catalogus* IV. 12; *Kende* 130; *BZ* 285. *Drasenovich* 70–102., 239–246. sz. – Vö. SZÉCHY Károly, 1. j. i. m. III, 195–199.

156 BRÄNDLI, i. m. 42–50.

157 BRÄNDLI, i. m. 109–112.

158 *Kende*, *Zrínyi Ádám könyvei* 12; *BZ* 112.

159 *Id. kiad.* I., 601.

160 Vö. BRÄNDLI, i. m. 57–58.

161 Érdemes ideiktatni Malvezzinek elfogultsága ellenére is pompás jellemzését Bethlen Gáborról: „Si mosse in questo tempo il transilvano Betlemgabor, atroce di pensieri, eloquente nel dire, ardito d'ingegno, nella forza robusto, potente nelle sedizioni, che in suddito si seppe far signore e di signore si volse far suddito, servendo vilmente al Turco per comandare superbo a'suoi: non curando d'essere tiranneggiato per tiranneggiare. Uomo che non conosceva altro Dio che l'interesse, altra legge che la spada, altra fede che gli era osservata. Che nella pace s'approfittava con la guerra, che nella guerra s'avantaggiava con la pace: da temersi ingannatore, da stimarsi valoroso; non buono amico, non buono inimico; ardito in imprendere, non eguale in eseguire; che in sua vita non osservò sincera pace, ne mantenne lunga guerra. Più felice nel farsi grande che dopo l'esserlo divenuto.” (Megmozdult ebben az időben Bethlen Gábor, elgondolásaiban kegyetlen, a beszédben ékesszóló, vakmerő szellemű, robusztus erejű, sikeres a pártütésben, melynek során alattvalóból uralkodóvá tud előlépni, vagy uralkodóból alattvalóvá változni, szolgálva hitvány módon a törököt, hogy gőgösen parancsolhasson az övéinek: nem törődik azzal, hogy zsarnokoskodnak felette, csak hogy ő zsarnokoskodhassék. Olyan ember, aki nem ismer más istent, mint az érdek, más törvényt, mint a kard, más adott szót, mint amelyet vele szemben megtartanak. A békével visszaél a háború érdekében, a háborúból hasznot húz a béke számára: félni kell tőle mint cselszövőtől, tisztelni

kell bátorságáért; nem jó barát, nem jó ellenség; merész a vállalkozásban, kevésbé a kivitelezésben; életében sohasem tartotta meg őszintén a békét, sohasem folytatott hosszú háborút. Sikeresebb a nagyság kivívásában, mint annak megtartásában.) Malvezzinek *Introduzione al racconto de' principali successi accaduti sotto il comando del potentissimo re Filippo Quarto* (1651) című művéből idézi Ezio RAIMONDI, *Polemica intorno alla prosa barocca*, in E. R. *Letteratura barocca. Studi sul Seicento italiano*, Firenze, 1961, 227.

162 Lásd a *Dizionario biografico degli italiani* Assarino címszavát.

163 *Catalogus* II. 25; *Kende* 7; *BZ* 197. *Drasenovich* 1–3, 24, 109 sz.

164 Az eseménytörténetre vonatkozó, több mint negyven kiadást megért alapvető feldolgozás: René AUBERT DE VERTOT, *Histoire de la conjuration de Portugal (en 1640)*, Paris, 1689.

165 A latin manifestum eredeti kiadása nincs meg, szövegét Rákóczi egy következő, 1644. március 29-én Kassán kelt kiáltványából (RMK II, 644) ismerjük, mely III. Ferdinánd február 29-én közzétett manifestumát (RMK III, 1634) cáfolja, s ennek kapcsán teljes terjedelmében idézi a február 17-i kállói nyilatkozat szövegét. A kállói kiáltvány szövege németül: RMK III, 1637, 1638, 1640–1645; angolul: RMK III, 1623; hollandul: RMK III, 1614, 1639, 1646.

166 „Quin et Provincias Regno Hispaniarum subjacentes, utpote, Lusitaniam et Cataloniam, non propter spiritualem, sed temporalem duntaxat libertatem maxima cum alacritate dimicare, hactenus Dominationes Vestrae intelligere potuerunt”: RMK II, 644, B3r.

167 *Catalogus* II. 19; *Kende* 128; *BZ* 346. – *Catalogus* II. 18; *Kende* 207; *BZ* 384.

168 Lásd a *Lusitania vindicata* modern – bilingvis – kiadásának bevezetését: *Lusitania vindicata*. Oeuvre de D. Manoel da CUNHA, traduite en français, avec une préface, par Jules THIEURY, *Texte et traduction*, Dieppe, 1863.

169 A mű teljes címe: *Lusitania liberata ab injusto Castellanos dominio; restituta legitimo principi serenissimo Ioanni IV. Lusitaniae, Algarbiorum, Africae, Arabiae, Persiae, Indiae, Brasiliae, etc. regi potentissimo. Summo pontifici, imperio, regibus, rebus-publicis, caeterisque orbis Christiani principibus demonstrata*. Per D. Antonium de SOUSA de Macedo Lusitanum, aulae generosum, regii ordinis Christi equitem, ac commendatarium, in supremo Lusitaniae senatu senatorem, expeditoremque gravaminum atque appellationum opus historice-juridicum, London, 1645.

170 *I. m.* 606.

171 *I. m.* 534.

172 A Bisaccioninál szereplő olaszosított névformát idézem.

173 *Historia delle guerre civili degli ultimi tempi*, Venezia, 1652, 317–318.

174 *Mercurio overo historia de' correnti tempi* I, Casale, 1644, 599–672.

175 *I. m.* 612–620.

176 *Catalogus* II. 17. Zrínyi példánya ma már nincs meg.

177 „Il secondo caso fu tra Federico Terzo Imperatore, e Matthia Rè d'Ungheria figliuolo del valoroso Gioanni d'Uniades, quale haveva governato quel Regno, e difeso contro il Turco, come anco servito molto alla Chiesa. Non era già Vassallo dell'Imperatore, non lo spogliò del Regno, che possedeva, fu eletto degli Ungari, giurato, et ammesso. Che ha da fare questo essemplio per approvare un Vassallo usurpatore, et intruso? Riconosce la Chiesa per Rè quelli, che hanno Regno, non quelli, che senza titolo, e per felonìa l'occupano.” *Id. rôpirat* 41.

178 „dichiaro ingiusta la querela, mentre era costume della Sede Apostolica di chiamare Rè quello, ch'il Regno possedeva” (*Mercurio* I, 674.).

179 „quelli di Mattia Corvino, e di tutti gli altri allegati” (*Mercurio* II, Casale, 1647, 866.).

180 14. j. *id. kiad.* I, 595–596. – Érdemes megjegyezni, hogy Zrínyi a továbbiakban itt mantovai példákat említ az események előrejelzésére, ami arra mutat, hogy Siri *Mercurio*-ja a keze ügyében volt, Siri ugyanis különösen érdekelt volt a mantovai örökösödési háborúban. Vö. KLANICZAY, 111. j. i. m. 685.

181 169 j. i. m. 709–765.

182 I. m. 464–466.

183 I. m. 740–752.

184 *Mercurio* I, 127–128.

185 *Id. kiad.* I, 596.

186 *Id. kiad.* I, 596–597.

187 I. m. 706.

188 KLANICZAY, *Zrínyi*, 581–582. – Újabban lásd PÉTER Katalin: *Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György királyságáról*, in „Századok”, 1972, 653–666.

189 *Id. kiad.* 94.

190 Ezekről, különösen Zrínyinek a franciabarát rajnai szövetséggel való együttműködéséről lásd R. VÁRKONYI Ágnes, *Török világ és magyar külpolitika*, Bp. 1975.

191 „non apparteneva a loro immediatamente risolvere, ma al Conte Sosimo, et ai Frangipani, come a Signori particolari di detti loughi” (*Ministro di stato* II, 178). – A kérdéshez lásd még: Kálmán BENDA, *Les uscoques entre Venise, la porte ottomane et la Hongrie*, in *Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo*, ed. Vittore BRANCA, Firenze, 1979, 399–408; Fulvio BABUDIERI, *Gli Usocchi. Loro formazione e loro attività a terra ed in mare*, in *Le genti del mare Mediterraneo*, Napoli, 1981, 445–497.

192 *Historia degli Usocchi*. Roma 1602–1603. – *Aggiunta all'istoria degli Usocchi di Minucio Minucci arcivescovo di Zara, continuata sin all'anno Supplemento dell'istoria degli Usocchi di Minucio Minucci arcivescovo di Zara* [1616–ig]. S. l. S. d. – A két mű 1617–1618-ban együtt is megjelent. – Sarpi művének új kiadása: Paolo SARPI, *Le Repubbliche di Venezia, la Casa d'Austria e gli Usocchi*, ed. Gaetano COZZI, Bari, 1965 (*Scrittori d'Italia*, 231).

193 *Histoire du gouvernement de Venise*, Paris, 1676.

194 Lásd a *Biographie universelle*, éd. MICHAUD, XXIV. Hugues de Lionne címszavát.

195 Vö. *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France*, XXVI (Venise), éd. Pierre DUPARC, Paris, 1958.

196 „Non posso intendere ne capire, come poteva quel Re Christianissimo mai sapere di me e del mio nome.” (14. j. *id. kiad.* II, 351, 576.)

197 *Id. kiad.* II, 190–191.

198 KLANICZAY, Zrínyi, 468–476.

199 R. VÁRKONYI Ágnes, *Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon*, in „Századok”, 1972, 609–646; Uő. *La coalition internationale contre les Turcs et la politique étrangère hongroise en 1663–1664*, in *Études historiques hongroises 1975*, Budapest, 1975, I, 399–427 és külön is: *Studia historica 102* (ugyanaz magyarul: *Török világ és magyar külpolitika*, Bp. 1975); PÉTER Katalin, *Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról*, in „Századok”, 1972, 653–666; Uő. *A magyar romlásnak századában*, Bp. 1975; Uő. *A magyar főúri politika fordulata a XVII. század derekán* (Kézirat). (Rendkívül sajnálatos, hogy a szerző e fontos értekezését több mint másfél évtized óta kiadatlanul heverteti fiókjában.)

200 VÁRKONYI, *Történelmi személyiség*, 628–632.

201 Lásd MESNARD, 2. j. i. m.

202 Zrínyi könyvtárában az 1607. évi, strassburgi kiadás volt meg. *Catalogus* I. 39; *Kende* 27; BZ 358.

203 *Catalogus* IV. 6; *Kende* 160; BZ 287.

204 Az 1596. évi antwerpeni kiadás volt meg Zrínyi birtokában. *Catalogus* IV. 21; *Kende* 114; BZ 172.

205 *Id. kiad.* I, 623.

206 Vö. ETTER, 2. j. i. m. 110; FERNANDEZ-SANTAMARIA, 29. j. i. m.

207 Lásd TOFFANIN, 2. j. i. m.

208 STACKELBERG, 2. j. i. m. 92–105.

209 Bonyolult kiadástörténetüket lásd: ETTER, i. m. 115–133.

210 A velencei 1607. évi kiadás volt meg Zrínyi könyvtárában. *Catalogus* IV. 11; *Kende* 2; BZ 283. Birtokolta továbbá a Christoph Pflug által készített latin fordítást is: *Scipionis Ammirati Dissertationes politicae sive Discursus in C. Cornelium Tacitum, nuper ex Italico in Latinum versi*, Helenopolis [=Frankfurt], 1609. *Catalogus* IV. 10; *Kende* 165; BZ 36.

211 *Commentariorum de Regno aut quovis Principatu recte et tranquille administrando libri tres adversus Nicolaum Machiavellum Florentinum*, Strassburg, 1611. *Catalogus* IV, 8; *Kende* 129; BZ 104.

212 Vö. CHURCH, 2. j. i. m. 55.

213 Vö. THUAU, 2. j. i. m. 58–59.

214 Arnoldus CLAPMARIUS, *De arcanis rerumpublicarum libri sex*, Brema, 1605. – Zrínyi könyvtárában az 1644. évi leideni kiadás lehetett meg, mert a *Catalogus* címleírása utal Joannes Corvinus kísérő tanulmányára, mely ez elé a kiadás elé készült. *Catalogus* VI. 33. (A szerző neve tévesen Clamparius-nak írva.) Zrínyi példánya ma már nincs meg.

215 Vö. MEINECKE, 2. j. i. m. olasz kiadás (Firenze 1942), I, 182–183.

216 Machiavelli összes művei Zrínyi könyvtárkatalógusában IV. 7. szám alatt szerepelnek: „Tutte le opere di Nicolo Machiavelli cittadino e secretario Fiorentino divise in V. parti.” Ilyen címmel 1610 után jelentek meg Machiavelli művei; hamis impresszummal több kiadásban is. (Vö. Sergio BERTELLI, Piero INNOCENTI, *Bibliografia machiavelliana*, Verona, 1979, 97–98.) E kiadások egyikével volt azonos Zrínyi ma már elveszett példánya.

217 THUAU, i. m. 336.

218 „parte dalle cose che racconta, parte dal modo come le racconta” (i. m. 4. sztlan 1).

219 A kérdésről lásd Morris W. CROLL immár klasszikusnak számító tanulmányait: *Juste Lipsé et le mouvement anticiceronien à la fin du XVIe et au début du XVIIe siècle*, in „Revue du XVIe Siècle”, 1914, 200–242., „Attic prose” in the Seventeenth Century, in „Studies in Philology”, 1921, 79–128.; *Attic Prose: Lipsius, Montaigne, Bacon*, in *Schelling Anniversary Papers*, New York, 1923, 117–150.; *Muret and the History of „Attic” Prose*, PMLA (Publications of the Modern Language Association), 1924, 254–309. – Új kiadásukat lásd M. W. C. *Style, Rhetoric, and Rhythm*, Princeton University Press, 1966.

220 STACKELBERG, 2. j. i. m. 113–115.

221 „Il gusto poi che si riceve dal moto di Tacito, consiste prima nello stile laconico, il quale tanto più piace dello asiatico, quanto il vino puro dall’inacquato. Secondo, è di gran soddisfazione il non perder tempo a legger molte righe nelle quali non sia qualche insegnamento.” (I. m. 4. sztlan I.)

222 *Id. kiad.* I, 433.

223 „Se ti diletta il Laconismo, l’havrai per cibo ordinario... Se la frase concisa ti gusta, stimarinato [!] Tacito per formati questo volume in tua lingua.” (Lo stampatore a’ lettori, Sztlan A3v–A4r.)

224 CROCE, 2. j. i. m. 142–143.

225 „inventò un nuovo modo di congiungere agl’istorici racconti le politiche massime e di spiegare con brevità di concisi gravità di sentenze” – idézi CROCE, i. m. 143.

226 LELONG, 108. j. i. m. II, 21 569.

227 Az olasz kiadásban, sztlan B2r.

228 Vö. KLANICZAY, 111. j. i. m. 686.

229 RAIMONDI, 161. j. i. m. 183.

230 Az I. kötet 1646. évi bolognai kiadása: *Catalogus* II. s. n.; *Kende* 211; *BZ* 201. – A II. kötet 1647. évi római kiadása: *Catalogus* II. s. n.; *Kende* 212; *BZ* 116.

231 SCHELLHASE, 2. j. i. m. 150–151.

232 SCHELLHASE, i. m. 151.

233 *Della guerra di Fiandra*, Venezia 1645. *Catalogus* II. 10; *Kende* 16; *BZ* 381. Ugyanennek egy másik, ma már elveszett példánya: *Catalogus* II. 11. – *Memorie*. Venezia 1651. *Catalogus* II. 9; *Kende* 17; *BZ* 151.

234 RAIMONDI, i. m. 185–192.

235 I. m. 1–8.

236 THUAU, 2. j. i. m. 216–217., KERVILER, 36. j. i. m. 56.

237 „si Tacite est bon à lire pour ceux qui ont besoin d'apprendre l'art de gouverner, Machiavel ne l'est pas moins; l'un enseignant comment les empereurs romains gouvernaient, et l'autre comment il faut gouverner aujourd'hui” – idézi THUAU, i. m. 53–54.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNY HOZZÁJÁRULÁSA A RENESZÁNSZKUTATÁSHOZ

Előadás a tours-i Centre d'Etudes Supérieures de la Renaissance alapítása 25. évfordulóján rendezett ünnepi ülészakon, 1981. december 16-án; megjelent franciául: „Revue Canadienne de Littérature Comparée” (Edmonton), 1983, 1–22.

1 *Manierismo, barocco, rococò: concetti e termini*, Roma Accademia Nazionale dei Lincei, 1962; *Actes du IIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée*, 'S-Gravenhage, Mouton, 1962; *Actes du Ve Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée*, Belgrade–Amsterdam, 1969; *Renaissance, Maniérisme, Baroque*, Paris, Vrin, 1972; *Analyse de la périodisation littéraire*, éd. Charles BOUZAIS, Paris, Éditions universitaires, 1972; *Courants littéraires – époques littéraires*, in „Neohelicon”, I (1973), n. 1–2., 175–325.; *Genese und Gültigkeit von Epochenbegriffen. Theoretisch-methodologische Prinzipien der Periodisierung*, Berlin, Akademie-Verlag, 1974 (Sitzungsberichte des Plenums und der Klassen der Akademie der Wissenschaften der DDR, 1973, n. 1); *Actes du VIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée*, I–II, Stuttgart, Kunst und Wissen, 1979 (lásd főként: Henryk MARKIEWICZ, *Technique de la périodisation littéraire*, II, 51–54).

2 *A stílusok problémája a XV–XVII. századi nyugat-európai művészetben. Reneszánsz, barokk, klasszicizmus* (oroszul), kiad. B. R. VIPPER, T. N. LIVANOVA, Moszkva, 1966; *Az irodalmi stílusok elmélete. Az újkori stílusfejlődés tipológiája* (oroszul), Moszkva, 1976; *Renaissance–Barock–Aufklärung. Epochen- und Periodisierungsfragen*, Hrsg. Werner BAHNER, Berlin, Akademie-Verlag, 1976; *La littérature de la Renaissance*, éd. N. I.

BALASOV, T. KLANICZAY, A. D. MIHAJLOV, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978 („Studia Humanitatis”, 3).

3 *Zu Begriff und Problem der Renaissance*, Hrsg. August BUCK, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1969 (Wege der Forschung, CCIV); *Interpretazioni del Rinascimento*, ed. Alfonso PRANDI, Bologna, Il Mulino, 1971; Cesare VASOLI, *Umanesimo e Rinascimento*, Palermo, Palumbo, 1976; Amedeo QUONDAM, *Problemi del manierismo*, Napoli, Guida, 1975.

4 Heinrich WÖLFFLIN, *Renaissance und Barock*, München, 1888.

5 In „The Journal of Aesthetics and Art Criticism”, XIV (1955), 143–151.

6 Helmut HATZFELD, *A Clarification of the Baroque Problem in the Romance Literatures*, in „Comparative Literature”, I (1949), 113–139.; Uő. *The Baroque from the Viewpoint of the Literary Historian*, in „The Journal of Aesthetics and Art Criticism”, XIV (1955), 156–164; Uő. *Rococò as a European Epoch-style*, in „Neohelicon”, I (1973), n. 3–4, 43–75; Georg WEISE, *Manierismo e letteratura* in „Rivista di Letterature Moderne e Comparete”, XIII (1960), 5–52; Uő., *Il Rinascimento e il problema dello stile*, in „L'Arte”, XXXIII (1968); Uő. *Il Manierismo. Bilancio critico del problema stilistico e culturale*, Firenze, Olschki, 1971. – Vö. Riccardo SCRIVANO, *Gli studi di Georg Weise sul Rinascimento e sul Manierismo*, in R. S. *Cultura e letteratura nel Cinquecento*, Roma, Ateneo, 1966, 287–313.

7 Garden City, N. Y., Doubleday, 1955.

8 Chicago, University of Chicago Press, 1965.

9 I. m. 7.

10 I. m. 10.

11 *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe. Das Problem der Stilentwicklung in der neueren Kunst*, München, 1915 (magyarul: *Művészettörténeti alapfogalmak. A stílus fejlődésének problémája az újkori művészetben*, Budapest, Corvina, 1969).

12 *Du baroque*, Paris, Gallimard, 1935.

13 Bern, Francke, 1948.

14 Gustav René HOCHE, *Die Welt als Labyrinth*, Hamburg, Rowohlt, 1957; Uő. *Manierismus in der Literatur. Sprach-Alchemie und esoterische Kombinationskunst*, Hamburg, Rowohlt, 1959; Hugo FRIEDRICH, *Über die Silvae des Statius (insbesondere V. 4, Somnus) und die Frage des literarischen Manierismus*, in *Wort und Text, Festschrift für F. Schalk*, Frankfurt a. M., 1964, 34–56; Uő., *Manierismus*, in *Das Fischer Lexikon, Literatur 2/2*, Frankfurt a. M., 1965, 353–358.

15 Paris, Presses Universitaires de France, 1979.

16 Hiram HAYDN, *The Counter-Renaissance*, New York, Charles Scribner's Sons, 1950; Eugenio BATTISTI, *L'antirinascimento*, Milano, Feltrinelli, 1962.

17 I. m. 377–378.

18 Jean-Claude MARGOLIN, *Aspects du surréalisme au XVIe siècle : fonction allégorique et vision anamorphotique*, in „Revue de Littérature Comparée”, L (1977), 165–168.

19 LUKÁCS György, *A realizmus problémái*, Budapest, Athenaeum, é. n., – Vö. SZERDAHELYI István, *Lukács György marxista irodalomelméleti koncepciójának kialakulása*, in *A marxista irodalomelmélet története*, kiad. NYÍRŐ Lajos, VERES András, Budapest, Kossuth, 1981, 251–279.

20 KLANICZAY Tibor, *A művészeti stílusok helye a marxista kutatásban*, in K. T. *Marxizmus és irodalomtudomány*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964, 66–109.

21 Berlin–Weimar, Aufbau-Verlag, 1977.

22 Mihail BAHTYIN, *François Rabelais világa* (oroszul), Moszkva, 1965 (NB. az 1940-ben befejezett első változat címe: *Rabelais a realizmus történetében*).

23 Frederick ANTAL, *Florentine Painting and its Social Background*, London, 1947; Uő. *The Social Background of Italian Mannerism* (függelék az *Observations on Girolamo da Carpi* című tanulmányhoz), in „The Art Bulletin”, XXX/1948, 102–103. (magyarul: *Az itáliai manierizmus társadalmi háttere*, in ANTAL Frigyes, *Stílustörténet-kortörténet*, Budapest, Corvina, 1979, 104–106); Arnold HAUSER, *The Social History of Art and Literature*, I–II, London, 1951 (magyarul: *A művészet és az irodalom társadalmi története*, I–II, Budapest, Gondolat, 1968).

24 5. j. i. m. 148.

25 8. j. i. m. 6.

26 *Der Manierismus. Die Krise der Renaissance und der Ursprung der modernen Kunst*, München, Beck, 1964 (magyarul: *A modern művészet és irodalom eredete. A manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága óta*, Budapest, Gondolat, 1980).

27 I. m. (magyar kiad.) 34.

28 Uo. 335.

29 Uo. 341.

30 Quondam, Sypher, Artz, Weise, Hocke, Dubois, Antal, Hauser id. művein kívül lásd még: Riccardo SCRIVANO: *Il manierismo nella letteratura del Cinquecento*, Padova, Liviana 1959; Ezio RAIMONDI, *Per la nozione di manierismo letterario*, in *Manierismo, barocco, rococò : concetti e termini*, Roma, Accademia Naz. dei Lincei, 1962, 57–59. (és E. R., *Rinascimento inquieto*, Palermo, Manfredi, 1965, 265–303); Alan M. BOASE, *The Definition of Mannerism*, in *Actes du IIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée*, 'S-Gravenhage, Mouton, 1962, 143–155.; Ferruccio ULIVI, *Il manierismo del Tasso e altri studi*, Firenze, Olschki, 1964; Marcel RAYMOND, *La Pléiade et le maniérisme*, in *Les lumières de la Pléiade*, Paris, Vrin, 1966, 391–423; Uő., *Aux frontières du maniérisme et du baroque*, in „Baroque” (=Montauban), 3 (1969), 73–82; KLANICZAY Tibor, *A reneszánsz válsága és a manierizmus*, ItK LXXIV (1970), 419–450 (és K. T. *A múlt nagy korszakai*, Budapest, Szépirodalmi, 1973, 226–282); Marcel RAYMOND, *Le maniérisme et la poésie française*, Genève, Droz, 1971; Richard A. SAYCE, *Maniérisme et périodisation*.

Quelques réflexions générales, in *Renaissance, Maniérisme, Baroque*, Paris, Vrin, 1972, 43–55; Tibor KLANICZAY, *La naissance du maniérisme et du baroque au point de vue sociologique*, no. 215–223; Uő. *A manierizmus*, Budapest, Gondolat, 1975; Uő. *Renaissance und Manierismus. Zum Verhältnis von Gesellschaftsstruktur, Poetik und Stil*, Berlin, Akademie-Verlag, 1977.

31 A kérdés legújabb kifejtése a barokk javára történő állásfoglalással: August BUCK, *Forschungen zur romanischen Barockliteratur*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1980, 22–31 (Erträge der Forschung, 130).

32 René WELLEK, Austin WARREN, *Az irodalom elmélete*, Budapest, Gondolat, 1972. 404.

33 I. m. VII.

34 *Première histoire de la périodisation du baroque*, in *Renaissance, Maniérisme, Baroque*, Paris, Vrin, 1972, 36.

35 Victor GIRMOUNSKY, [Viktor ZSIRMUNSZKI], *Les courants littéraires en tant que phénomènes internationaux*, in *Actes du Ve Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée*, Belgrade–Amsterdam, 1969, 3–21.

36 *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa I–II*, Hrsg. Johannes IRMSCHER, Berlin, Akademie-Verlag, 1962.

37 Claude BACKVIS, *Quelques remarques sur le bilinguisme latino-polonais dans la Pologne du seizième siècle*, Université libre de Bruxelles, 1958; Uő. *En marge d'un problème actuel: „Maniérisme” ou Baroque à la fin du XVIe siècle. Le cas de Mikolaj Sep-Szarzyński*, in „*Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*”, XVII (1963–1965); 149–220; Jean-Claude MARGOLIN, *Le poète Janus Pannonius et le peintre Mantegna*, in „*Acta Litteraria*”, XIV (1972), 341–352; Jozef IJSEWIJN, *La poesia latina all'epoca di Giano Pannonio*, no. 331–340; Cesare VASOLI, *Andreas Dudith-Sbardellati e la disputa sulle comete*, in *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, ed. Tibor KLANICZAY, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, 299–323 (és C. V. *I miti e gli astri*, Napoli, Guida, 1977, 351–387).

38 August BUCK, *Überlegungen zum gegenwertigen Stand der Renaissanceforschung*, in *XVe Congrès international des sciences historiques. Rapport III*, București, 1980, 50–51 (újraközlve: „*Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*”, XLIII (1981), 7–38).

39 *Outline of Comparative Slavic Literatures*, Boston, American Acad. of Arts and Sciences, 1952; *Vergleichende Geschichte der slawischen Literaturen*, I–II, Berlin, de Gruyter, 1968.

40 Cf. Karl DIETERICH, *Die osteuropäischen Literaturen in ihren Hauptströmungen*, Tübingen, 1911; Tibor KLANICZAY, *Les possibilités d'une littérature comparée de l'Europe orientale*, in *La littérature comparée en Europe orientale*, Budapest, Akadémiai kiadó, 1963, 115–127 (magyarul: *Egy kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet lehetőségei*, in K. T. *Marxizmus és irodalomtudomány*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964, 195–208).

41 Cf. Dmitri S. LICHATSCHOW, [Dmitrij LIHACSOV], *Die Kultur Russlands während der osteuropäischen Frührenaissance*, Dresden, Verlag der Kunst, 1962; (magyarul: *Oroszország kultúrája a reneszánsz hajnalán*, Budapest, Gondolat, 1971); I. N. GOLENYISCSEV-KUTUZOV, *A humanizmus és a keleti szlávok* (oroszul), Moszkva, Izdatel'sztvo Akademii Nauk SZSZSZR, 1963; W. K. MEDLIN, C. G. PATRINELLIS, *Renaissance Influences and Religious Reforms in Russia*, Genève, 1971; Alexandru DUȚU, *Romanian Humanists and European Culture*, București, Editura Academiei RPR, 1977.

42 I. N. GOLENIŠČEV [GOLENYISCSEV]-KUTUZOV, *Il Rinascimento italiano e le letterature slave dei secoli XV e XVI*, I-II, ed. Sante GRACIOTTI, Jitka KŘESÁLKOVÁ, Milano, Vita e Pensiero, 1973.

43 Andreas ANGYAL, *Die slawische Barockwelt*, Leipzig, Seemann, 1961; Uő. *Südosteuropäische Spätrenaissance*, in 36. j. i. m. II, 287–301; Jan ŚLASKI, *Italia, Ungheria e Polonia al tempo dell'Umanesimo e del Rinascimento (proposte di ricerca)*, in *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, ed. Vittore BRANCA, Firenze, Olschki, 1973.

44 *La littérature de l'époque de la Renaissance en Europe centrale et orientale*, in „Acta Litteraria”, XII (1970), 135–150; *Társadalom és irodalmi élet viszonya a reneszánsz és barokk idején Kelet-közép-Európában*, in „A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei”, III (1971), N. 5–6., 14–22., *Erzählungen in Prosa und Vers in der polnischen und ungarischen Literatur des 16. Jahrhunderts*, in *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich*, ed. István CSAPLÁROS, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1978, 125–134; *Une sociologie des genres littéraires en Europa Centrale*, in *Littérature de la Renaissance*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978, 267–292; *Die Lyrik der Petrarkisten und ihre sozialhistorischen Bedingungen im Ost-Mitteleuropa*, in *Petrarca e il petrarchismo nei paesi slavi*, Zagreb–Dubrovnik, 1978.

45 N. I. KONRAD, *A reneszánsz korszaka* (oroszul), in *A reneszánsz korszakának irodalma és a világirodalom* (oroszul), Moszkva, 1967, 7–45.

46 N. I. BALACHOV [BALASOV], *Volkstümlichkeit und Universalität. Zur dialektischen Einheit der Renaissance in Ost und West*, in *Renaissanceliteratur und frühbürgerliche Revolution. Studien zu den sozial- und ideologiegeschichtlichen Grundlagen europäischer Nationalliteraturen*, Berlin–Weimar, Aufbau-Verlag, 1976, 37–46; Uő. *La typologie de la culture de la Renaissance et les problèmes d'unité de la littérature universelle du XIIIe au XVIe siècle*, in *La littérature de la Renaissance*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978, 11–47; Uő. *Unité et non-homogénéité de la Renaissance et les topiques de transition*, in *Actes du VIIIe Congrès de l'Association Internationales de Littérature Comparée*, Stuttgart, Kunst und Wissen, 1980, I, 93–100.

47 (oroszul), in „Voproszi Isztorii”, (1969), 11, 93–108. – Lásd még: Walter DIETZE, *Raum, Zeit, und Klasseninhalt der Renaissance*, Berlin, Akademie-Verlag, 1974 (Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR, 1973, 11).

48 *Trattati d'arte del Cinquecento fra manierismo e controriforma*, I-III, ed. Paola BAROCCHI, Bari, Laterza, 1960-1962 (Scrittori d'Italia, 219, 221, 222).

49 *Trattati di poetica e di retorica del Cinquecento*, I-IV, ed. Bernard WEINBERG, Bari, Laterza, 1970-1974 (Scrittori d'Italia, 247, 248, 253, 258).

50 Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem*, Hrsg. August BUCK, Stuttgart - Ban Cannstadt, Fromann-Holzboog, 1964; Lodovico CASTELVETRO, *Poetica d'Aristotele vulgarizzata e sposta*, München, Fink, 1968 (Poetiken des Cinquecento, 1); etc.

51 Giorgio VASARI, *Le vite... nelle redazioni del 1550 e 1568*, I-, ed. Rosanna BETTARINI, Paola BAROCCHI, Firenze, 1966-.

52 Giovanni Paolo LOMAZZO, *Scritti sulle arti*, I, ed. Roberto CIARDI, Firenze, Marchi e Bertoldi, 1973; Giovan Paolo LOMAZZO, *Idea del tempo della pittura*, I-II, ed. Robert KLEIN, Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 1974.

53 *Scritti d'arte di Federico ZUCCARI*, ed. D. HEIKAMP, Firenze, 1961; Giovanni Battista ARMENINI, *De' veri precetti della pittura*, Hildesheim, Olms, 1971.

54 Francesco PATRIZI da Cherso, *Della Poetica*, I-III, ed. Danilo AGUZZI BARBAGLI, Firenze, Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento, 1696-1971.

55 *Critical Prefaces of the French Renaissance*, ed. Bernard WEINBERG, Evanston, Ill., Northwestern Univ. Press., 1950.

56 August BUCK, Klaus HEITMANN, Walter METTMANN, *Dichtungslehren der Romania aus der Zeit der Renaissance und Barock*, Frankfurt a. M., Athenäum, 1972.

57 *Elizabethan Critical Essays*, ed. G. Gregory SMITH, Oxford-London, Oxford Univ. Press, 1950.

58 In *Momenti e problemi di storia dell'estetica*, I, Milano, Marzorati, 1959, 325-433.

59 Bernard WEINBERG, *A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance*, I-II, Chicago, Univ. Press, 1961.

60 Rocco MONTANO, *L'estetica del Rinascimento e del Barocco*, Napoli, Delta, 1962; Baxter HATHAWAY, *The Age of Criticism, The Late Renaissance in Italy*, Ithaca, Cornell Univ. Press, 1962; Carlo OSSOLA, *Autunno del Rinascimento. „Idea del tempo” dell'arte nell'ultimo Cinquecento*, Firenze, Olschki, 1971; Lina BOLZONI, *L'universo dei poemi possibili, Studi su Francesco Patrizi da Cherso*, Roma, 1980.

61 *Poétique de la Renaissance et Poétique du XXe siècle. Actes du congrès de la Société française de Littérature générale et comparée*. Tours et Orléans (27-29 Mai 1976), in „Revue de Littérature Comparée” L (1977).

62 William NELSON, *Fact or Fiction: The Dilemma of the Renaissance Storyteller*, Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press, 1973; Robert J. CLEMENTS, Joseph GIBALDI, *Anatomy of the Novella: The European Tale Collection from Boccaccio and Chaucer to Cervantes*, New York, N. Y. Univ. Press, 1977.

63 Jackson I. COPE, *The Theater and the Dream: From Metaphor to Form in Renaissance*

Drama, Baltimore, John Hopkins Univ. Press, 1973; *Les genres pastoral en Europa du XVIe au XVIIe siècle*, Université de Saint Étienne, 1980.

64 Antèro MEOZZI, *Il petrarchismo europeo*, Pisa, 1934.

65 M. VALENCY, *In praise of Love: an Introduction to the Love Poetry of the Renaissance*, New York, Macmillan, 1958; Leonard FORSTER, *The Icy Fire. Five Studies in European Petrarchism*, Cambridge Univ. Press, 1969; Gerhart HOFFMEISTER, *Petrarkistische Lyrik*, Stuttgart, Metzler, 1973; etc.

66 *Petrarca e il petrarchismo*, ed. Ettore CACCIA, Bologna, Minerva, 1961; *Petrarca e il petrarchismo nei paesi slavi*, ed. Frano ČALE, Zagreb-Dubrovnik, 1978.

67 Eva KUSHNER, Paul CHAVY, *Introduction*, in „Revue Canadienne de Littérature Comparée”, VIII (1981), 2.: numéro spécial: *La traduction à la Renaissance*, 169–172.

68 Glyn P. NORTON, *Humanist Foundations of Translation Theory (1400–1450): A Study in the Dynamics of Word*, uo. 173–203.

69 *The French Academies of the XVIth Century*, London, The Warburg Institut, 1948; *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, London, Routledge and Kegan Paul, 1964; *The Art of Memory*, 1966; *The Theater of the World*, 1969; *The Rosi-Crucian Enlightenment*, 1972; *Astraea: The Imperial Theme in the Sixteenth Century*, 1975; *Shakespeare's Last Plays – A New Approach*, 1975; *The Occult Philosophy in the Elizabethan Age*, 1979.

70 London, Faber and Faber, 1970.

71 Lásd például: *The Continental Renaissance 1500–1600*, ed. A. J. KRAILSHEIMER, Penguin Books, 1971 (The Pelican Guides to European Literature).

72 Lásd ezt a módszert: Werner P. FRIEDERICH, David Henry MALONE, *Outline of Comparative Literature*, Chapel Hill, Univ. Of North Carolina, 1954.

ÖSSZEHASONLÍTÓ

IRODALOMTÖRTÉNETI KÉZIKÖNYV

A MANIERIZMUS IRODALMÁRÓL

Előadás a „Manierismo e letteratura” című nemzetközi kollokviumon Torinóban, 1983. október 13-án.

A MANIERIZMUS ÉS BAROKK

ÉRTELMEZÉSÉNEK VÁLTOZÁSAI

Előadás a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (AILC) X. kongresszusán New Yorkban, 1982. augusztus 23-án; megjelent magyarul: „Literatura”, 1983. 177–183.

1 Jean ROUSSET, *L'intérieur et l'extérieur. Essais sur la poésie et sur le théâtre du XVIIe siècle*, Paris, Corti, 1968, 248–249.

2 Eugenio D'ORS, *Du Baroque*, Paris, Gallimard, 1935.

3 Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, Franke, 1948.

4 Giuseppe TOFFANIN, *Idee poche ma chiare sull'origine del secentismo*, in „La Cultura”, 1923.

5 Raymond LEBÈGUE, *La poésie française de 1560 à 1630*, I–II, Paris, C. D. U., 1951.

6 Max DVOŘAK, *Kunstgeschichte als Geistesgeschichte*, München, 1924; Walter FRIEDLÄNDER, *Die Entstehung des anticlassischen Stiles in der italienischen Malerei um 1520*, in „Repertorium für Kunstwissenschaft”, XLVI (1925).

7 Arnold HAUSER, *Der Manierismus, Die Krise der Renaissance un der Ursprung der modernen Kunst*, München, Beck, 1964.

8 Frank J. WARNKE, *Versions of Baroque, European Literature in the Seventeenth Century*, New Haven–London, Yale Univ. Press, 1972.

9 August BUCK, *Forschungen zur romanischen Barockliteratur*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1980 (Erträge der Forschung, 130).

10 N. I. BALACHOV [BALASOV], *La „période de la crise de la Renaissance” et „le baroque” comme phénomènes opposés dans le drame, au début du XVIIe siècle*, in *La littérature de la Renaissance*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978, 433–466 („Studia Humanitatis”, 3); You. B. VIPPER, *Où situer la fin de la Renaissance dans l'histoire de la littérature française*, uo. 407–431; Robert WEIMANN, Hrsg. *Realismus in der Renaissance, Aneignung der Welt in der erzählenden Prosa*. Berlin–Weimar, Aufbau-Verlag, 1977.

11 R. I. CHLADOWSKI, *Le changement de styles dans les littératures européennes à la limite des XVIe–XVIIe siècles*, in *La littérature de la Renaissance*, 385–405.

12 Riccardo SCRIVANO, *Il manierismo nella letteratura del Cinquecento*, Padova, Liviana, 1959; Ferruccio ULIVI, *Il manierismo del Tasso e altri studi*, Firenze, Olschki, 1964; Georg WEISE, *Il manierismo. Bilancio critico del problema stilistico e culturale*, Firenze, Olschki, 1971.

13 Eugenio GARIN, *Umanesimo e Rinascimento*, in *Questioni e correnti di storia letteraria*, Milano, Marzorati, 1949, 349–404; Uő. *L'umanesimo italiano, Filosofia e vita civile nel Rinascimento*, Bari, Laterza, 1952; Uő. *L'educazione in Europa, 1400–1600*, uo. 1957; uő. *La cultura del Rinascimento*, uo. 1967; etc.

14 Frances A. YATES, *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, London, Routledge and Kegan Paul, 1964; uő. *The Art of Memory*, uo. 1966; uő. *The Rosi-Crucian Enlightenment*, uo. 1972; etc.; D. P. WALKER, *Spiritual and Demonic Magic from Ficino to Campanella*, London, The Warburg Institute, 1958; uő. *The Ancient Theology*, London, Routledge and Kegan Paul, 1973.

15 Cf. Fernand BRAUDEL, *Écrits sur l'histoire*, Paris, Flammarion, 1969. 37.

- 16 Victor L. TAPIÉ, *Baroque et classicisme*, Paris, Plon, 1957.
17 J. M. COHEN, *The Baroque Lyric*, London, Hutchinson, 1963.
18 Jean ROUSSET, *La littérature de l'âge baroque en France*, Paris, Corti, 1954.

A MAGYAR RENESZÁNSZKUTATÁS

Előadás a berlini Haus der Ungarischen Kulturban, 1981. január 21-én.

SCHALLABURG, 1982

Elhangzott a „Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn” című schallaburgi kiállítás ünnepélyes megnyitásán, 1982. május 7-én.

NEMZETKÖZI KOLLOKVIUM AZ ANTITRINITARIZMUSRÓL

Elnöki megnyitó az MTA Reneszánsz-kutató Csoportjának Dávid Ferenc halála 400. évfordulója alkalmából Siklós várában rendezett nemzetközi kollokviumán, 1979. május 15-én; franciául megjelent: *Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*, eds. Róbert Dán, Antal Pirnát, Budapest–Leiden, 1982, 7–11 („Studia Humanitatis”, 5).

A BAROKK KUTATÁSA MAGYARORSZÁGON

Elhangzott a Párizsi Magyar Intézetben a *Le Baroque en Hongrie* című kötet megjelenése és bemutatása alkalmából, 1976. május 31-én.

NÉVMUTATÓ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

- Ábel Jenő 246, 247, 285, 286, 292, 293, 295
 Acciaiuoli, Adovardo 45
 Acciaiuoli, Donato 23, 45, 50
 Acciaiuoli, Niccolo 45
 Accolti, Benedetto 43
 Ács Pál 288
 Adam, Antoine 311
 Aeneas Sylvius lásd Piccolomini, Enea
 Silvio
 Agárdi Péter 274
 Aggházy Mária 272
 Ágoston, Szent 45, 92–95, 133
 Agrippa von Nettesheim, Cornelius 81,
 94, 241
 Aguzzi Barbagli, Danilo 227, 329
 Alamos de Barrientos, Baltasar 160, 162,
 178, 184, 201, 208, 209, 310
 Alarik 186
 Albino, Giovanni 49
 Aldrovandi, Ulisse 82
 Aleandro, Gerolamo 13
 Alessandro da Firenze 55
 Alfonz, Bölcs (nápolyi király) 11, 45, 47,
 49, 51, 52, 54–57, 292, 293
 Althusius, Johannes 200
 Amalteo, Attilio 116
 Amelot de La Houssaye 182, 199, 210
 Amesius, Vilhelmus 306
 Ammirato, Scipione 202, 322
 Amurath lásd Murát (török császár)
 Anglo, Sidney 310
 Angyal Endre 225, 271, 272, 275, 328
 Anhalt, Ludwig von 20
 Antal Frigyes 220, 326
 Apácai Csere János 22, 76, 83
 Apró István 295
 Aquaviva, Claudio 111
 Aragone, Elsa 317
 Aragóniai Alfonz lásd: Alfonz, Bölcs (ná-
 polyi király)
 Aragóniai Ferdinánd lásd Ferdinánd (ara-
 góniai király)
 Aragóniai-család 48
 Arany Tamás 267
 Argyropulos, Johannes 10, 23, 24
 Arias Montano, Benito 310
 Ariosto, Lodovico 233
 Arisztophánész 86
 Arisztotelész 10, 26, 68, 86, 250
 Armenini, Battista 226, 329
 Arrianos 47, 291
 Artz, Frederick B. 218, 220, 326

- Asor Rosa, Alberto 283
 Assarino, Luca 189, 190, 320
 Asztalos Miklós 287
 Attila 61, 62, 139, 145, 148, 149, 186, 189
 Aubert de Vertot, René 320
 Aubery, Antoine 174, 178
 Augustinus lásd Ágoston, Szent
 Augustinus Moravus Olomucensis 25
 Aumüller, Stephan 287
 Aurispa, Giovanni 49, 50
 Avenel, M. 313
 Aviz-család 190
- Babudieri, Fulvio 321
 Bach, Endre 286
 Backvis, Claude 224, 305, 327
 Bacon 127, 323
 Bahner, Werner 324
 Bahtyin, Mihail M. 220, 326
 Baïf (id.) 13
 Baïf, Jean-Antoine de 13, 14, 17, 19, 20
 Baïf, Guillaume de 21
 Bakócz Tamás 263
 Balasov, N. I. 240, 325, 328, 331
 Balassi Bálint 22, 29, 30, 32, 100, 237, 249,
 250, 253, 259, 285, 288, 293
 Balbi, Girolamo 25
 Baldacci, Luigi 305
 Balogh Jolán 249, 297
 Balsaráti Vitus János 81, 82, 298
 Balzac, Guez de 163, 164, 168, 182, 210,
 311
 Bán Imre 274
 Bánfi, Florio 295
 Bandini, Francesco 24, 61
 Baranyai Decsi János 120, 130, 304
 Barberini, Antonio 185, 186, 210, 317, 318
 Barberini, Francesco 317, 318
 Barclaius, Guilelmus 314
- Barezzi, Barezzo 180, 181, 185, 316, 317
 Barlay Szabolcs 286, 287, 298, 304
 Barocchi, Paola 226, 329
 Baron, Hans 223, 289, 291
 Barta Gábor 302
 Bártfai Szabó László 287
 Bascapè, Giacomo 304
 Basinio da Parma 53, 292
 Bataillon, Marcel 129, 305, 306
 Bathó István 318
 Báthory Boldizsár 117–119
 Báthory István 79, 107–110, 112, 114, 117,
 123, 302, 303
 Báthory Kristóf 107, 110, 111, 117
 Báthory Miklós 62
 Báthory Zsigmond 79, 107, 108, 110–123,
 204
 Báthory-család 107
 Batori László 61
 Battaglini, Angelo 292
 Bathyány Boldizsár 26, 35, 36, 78, 287,
 298
 Battisti, Eugenio 219, 220, 325
 Bayly, Lewis 136
 Beatrix (magyar királyné) 60, 65, 73
 Beccadelli, Antonio 11, 43, 46, 49, 51, 57,
 290, 292
 Beckensloer János 75
 Bécsi, doktor 300
 Békefi Remig 296
 Bél Károly András 246
 Bél Mátyás 9, 22, 246, 292
 Belizár 51
 Bellarmino, Roberto 91
 Belloni, Antonio 315, 319
 Bembo, Pietro 26, 126, 233
 Benadducci, Giovanni 291
 Benda Kálmán 321
 Ben-David, Joseph 283

- Benedetto da Maiano 262
 Bentivoglio, Guido 209, 210
 Bernardino lásd Bernát, Sienai Szent
 Bernát, Sienai Szent 43, 44, 289
 Bertelli, Sergio 315, 323
 Berzeviczy Márton 33, 109
 Besomi, Ottavio 294
 Bessarion kardinális 11, 23, 46, 50, 60
 Bethlen Gábor 78, 145, 175, 185, 190, 298
 312, 314, 319
 Béthune, Henri de 314
 Béthune, Marguerite 176
 Béthune, Philippe de 175, 176, 184, 196,
 204, 314
 Bettarini, Rosanna 226, 329
 Beza, Theodor 131
 Bianco, Matteo 59
 Biandrata, Giorgio 106, 109, 267, 302
 Binni, Walter 305
 Bircher, Martin 285
 Birnbaum, Marianna D. 293
 Bisaccioni, Maiolino 176, 177, 185, 189,
 191, 192, 315, 317, 320
 Bitskey István 275
 Blandrata lásd Biandrata, Giorgio
 Blonski, Jan 305
 Boase, Alan 305, 311, 326
 Bocatius, Johannes 29, 33, 36, 288
 Boccaccio, Giovanni 19, 20, 42, 43, 45–47,
 53, 289, 329
 Bocalini, Traiano 184, 187
 Bocskai István 113, 118, 119, 121, 145, 190
 Bodin, Jean 13, 81, 121, 200, 201
 Bódog Józsa lásd Macarius József
 Bodoni István 114
 Boehm, Lactitia 284
 Boethius 94
 Boileau, Nicolas 17
 Bolzoni, Lina 227, 329
 Bonfini, Antonio 33, 47, 56, 64, 65, 181,
 246, 252, 286, 293, 295
 IX. Bonifác (pápa) 68
 Bonini, Filippo Maria 185, 186
 Bónis György 287
 Bonzi, Pierre de 199
 Borbála (magyar királyné) 69
 Bornemisza Péter 30, 32, 99, 253
 Borzsák István 122, 309, 314
 Botticelli, Sandro 262
 Bouzais, Charles 324
 Bozza, Tommaso 308, 309, 318, 319
 Böhme, Jakob 243
 Braccio da Montone 44, 56, 289
 Bracciolini, Jacopo Poggio 44
 Bracciolini, Poggio 10, 45, 47, 49, 50, 52,
 56, 57, 290, 292, 293
 Braccius Perusinus lásd Braccio da Mon-
 tone
 Brahmer, Mieczysław 307
 Branca, Vittore 294, 299, 317, 321, 328
 Braudel, Fernand 331
 Brändli, Rodolfo 319
 Brenzoni, Rafaello 297
 Brodarics István 33, 36
 Brunelleschi, Filippo 47, 290
 Bruni, Leonardo 10, 42–48, 50, 51, 288,
 290, 292
 Bruno, Giordano 241, 245, 330, 332
 Brutus 135
 Buck, August 217, 222, 224, 227, 240, 283,
 325, 327, 329, 331
 Buda 189
 Budai Parmenius István 33, 40
 Bullinger, Henrik 81, 82
 Burckhardt, Jakob 246, 247, 270, 288, 289,
 293
 Buonaccorsi, Filippo (Callimachus Ex-
 periens) 11, 22, 25, 45, 61, 285, 290

- Busbequius, Ghislenius 307
 Busto, Pietro 120, 304
 Bylica, Martin 23, 61
- Caccamo, Domenico 302
 Caccia, Ettore 330
 Caesar lásd Julius Caesar
 Čale, Frano 330
 Caligari, Giovanni 116
 Callimachus Experiens lásd Buonaccorsi,
 Filippo
 Calvinus János lásd Kálvin János
 Camillus 135
 Campanella, Tommaso 332
 Campano, Giovanni Antonio 44, 48, 56,
 111, 289, 293
 Canini d'Anghiari, Girolamo 160, 161,
 180, 184, 208, 310, 316
 Canisius, Petrus 89
 Cantimori, Delio 216, 266, 302
 Cantiuacula, Hilarius 286
 Capistránus lásd Kapisztrán János
 Capeci, Ferrante 111
 Caravaggio, Michelangelo 240
 Carbone, Lodovico 50
 Carrillo, Alfonso 114, 115, 118, 304
 Castagno, Andrea del 43
 Castan, Félix 270, 273
 Castellani, Giacomo 187, 319
 Castellani, Giuseppe 301
 Castelvetro, Lodovico 226, 329
 Castiglione, Baldassare 233
 Castiglione, Branda 69, 269
 Castracani, Castruccio 52, 58
 Cattani da Diacceto, Francesco 12
 Caussin, Nicolas 186, 318
 Cavalcanti, Guido 42
 Cavriana, Filippo 287
 Celtis, Konrad 24, 25, 28
- Cercel, Petru 108, 303
 Cervantes 243, 329
 Cesarini, Guiliano 23, 50, 171
 Cesi, Federico 13, 284
 Chapelain, Jean 163, 164, 177, 179, 182,
 210, 311
 Chapman, George 222
 Charpentrat, Pierre 270, 273, 275, 277
 Charron, Pierre 163
 Chavy, Paul 228, 330
 Chimenti Camicia 294, 297
 Chlodowski, R. I. lásd Hlodovszkij
 Chokier de Surlet, Joannes A. 186
 Chrysoloras, Manuel 45, 54, 55
 Christophoris Joannes 195
 Church, William F. 307, 311–314, 318, 322
 Chumacero e Carrillo, Don Juan 193, 194
 Ciardi, Roberto 329
 Cicero 10, 44, 45, 81, 94, 110, 114, 207
 Cioranescu, Alexandre 316
 Clapmar, Arnold 204, 323
 Clarke, Jack Alden 315
 Claudianus 54, 131, 176, 196, 291
 Clements, Robert J. 227, 329
 Clusius, Carolus 26, 36, 86, 287
 Cohen, J. M. 244, 332
 Colbert, Jean Baptiste 17
 Colletet, Guillaume 21
 Collijn, Isak 314
 Côme Ier lásd Medici, Cosimo de' (nagy-
 herceg)
 Comito, Terry 284
 Commynes, Philippe de 58, 181, 182
 Conermann, Klaus 285
 Conrart, Valentin 14
 Contile, Luca 15
 Cope, Jackson J. 227, 329
 Corneille, Pierre 17
 Coron, Antoine 287

- Correa, Ludovicus 195
 Correr, Gregorio 51
 Corvinus, Elias 26, 287
 Corvinus, Joannes 323
 Cosimo I. lásd Medici, Cosimo de' (nagy-herceg)
 Cospéan, Philippe 163, 182, 198
 Costil, Pierre 252, 284
 Coulon, Rémy 288, 293
 Couttigno, Don Gonzale 192
 Couvillon, Joannes 90
 Cozzi, Gaetano 321
 Cranz, F. Edward 291
 Croce, Benedetto 159, 307, 309, 319, 323
 Croll, Morris W. 323
 Cunha, Manoel da 191, 196, 320
 Curlo, Giacomo 52
 Curtius, Ernst Robert 127, 218–220, 239, 331
 Curtius Rufus, Quintus 47, 48
 Čyževskij, Dmitrij 224
 Czegle Imre 306
- Csáky, Moritz 286
 Csapláros István 298, 328
 Csapodi Csaba 72, 295, 296, 309
 Császár Mihály 296, 297
 Cszimadia Andor 286
- Dán Róbert 294, 302, 314, 332
 Daneau, Lambert 310
 Dankanits Ádám 306
 Dante Alighieri 19, 20, 43, 44, 46, 51, 53, 125, 289
 Darholz Kristóf 28, 29
 d'Aubigné, Agrippa 13, 14, 243
 D'Avaux, Claude 186
 Davila, Enrico Caterina 178, 179
 Dávid Ferenc 64, 110, 260, 265–269, 332
- De Caprio, Vincenzo 283
 Decembrio, Pier Candido 46, 48, 51, 57
 De Gaetano, Armand L. 284
 Del Fante, Alessandra 284
 Della Casa, Giovanni 125, 126, 127, 222, 241, 244, 305
 Della Porta, Giambattista 13
 Della Torre, Arnaldo 283
 De Marinis, Tammaro 292
 De Mattei, Rodolfo 307
 De Monte, Filippo 116
 Demoszthenész 88, 114
 Dezsényi Szemző Piroska 297
 De Robertis, D. 290
 De Rosmini, Carlo 292
 Descartes 163, 183, 276
 Des Hameaux 164
 Desportes, Philippe 21, 244
 Diaz, José Simón 319
 Dickerhof, Harald 285
 Diener, H. 296
 Dietrich, Karl 327
 Dietze, Walter 328
 Di Filippo Bareggi, Claudia 284
 Diogene. Laertios 48
 Dionüsziosz Pseudo-Areopagita 95, 133
 Diruta, Girolamo 116, 304
 Dominici, Johannes 288
 Domonkos, S. L. 296
 Donatus 52
 Donne, John 125, 241, 244
 Donnet, Daniel 299
 Dorat, Jean 13, 26, 109
 D'Ors, Eugenio 218, 239, 331
 Dömötör Tekla 275
 Drasenovich Mária 308, 314, 317, 319, 320
 Draskovich György 308
 Draskovich János 135
 Dres.er, Matthacus 27

- Drudius, Laurentius 292
 Du Bartas, Guillaume 14
 Du Bellay, Joachim 14
 Dubois, Claude-Gilbert 218, 273, 326
 Dudith András 14, 33, 35, 37, 83, 86, 224,
 246, 252, 256, 284, 327
 Duparc, Pierre 322
 Du Perron, Jacques 13
 Du Plessis Mornay, Philippe 14
 Dușu, Alexandru 328
 Dvořák, Max 240, 331
 Eckhardt Sándor 249, 285, 288
 Ecsedi Báthory István 127, 305
 Écsy Ö. István 287
 Egri Lukács 267
 Ellebodus, Nicasius 26, 36, 86–95, 250,
 286, 299–301
 Ellinger, Georg 290, 292, 293
 Ellrodt, Robert 125, 305
 Engels 249
 Epicurus 65
 Epiktétosz 135
 Erasmus 34, 37, 88, 94, 129–137, 200, 233,
 305, 306
 Erdei Klára 305
 Erzsébet (francia királylány) 179
 Erzsébet, Magyarországi Szent 179
 Este, Ercole d' 51, 57, 292
 Este, Ippolito d' 106
 Este-család 48, 54
 Esze Tamás 306
 Etter, Else-Lilly 307, 310, 317, 322
 Evans, Robert J.W. 123, 304
 Fabius Maximus 51
 Fancan, François de 311
 Faret, Nicolas 163
 Farnese, Pier Luigi 16
 Fatio, Olivier 310
 Fazio, Bartolomeo 43, 47, 49, 55, 57, 289,
 292
 Fèbvre, Lucien 241
 Felice, Paul de 310
 Feniczy György 291, 292
 Ferdinánd (aragóniai király) 46, 57, 290,
 294
 I. Ferdinánd (magyar király) 78, 165, 177,
 311
 II. Ferdinánd (magyar király) 119, 175,
 204, 274, 313, 314
 III. Ferdinánd (magyar király) 187
 Ferrante (nápolyi király) 46, 52
 Ferenczi Zoltán 153, 307
 Fernández-Santamaria, J. A. 310, 322
 Feuer-Tóth Rózsa 294, 297
 Ficino, Marsilio 10, 11, 24, 34, 51, 61, 81,
 241, 332
 Filelfo, Francesco 43, 46, 48, 50, 54, 57, 95,
 290–294
 Filelfo, Giovan Maria 292
 Filiczki János 36
 Firpo, Massimo 302
 Foffano, Tino 296
 Fögel József 286, 293, 295
 Fögel Sándor 286
 Fontana, Francesco 73
 Forgách Ferenc 35, 36
 Forgách Imre 27, 28
 Forgách Mihály 27, 28, 29, 31, 287, 288
 Forgách család 287
 Forster, Leonard 330
 Frachetta, Girolamo 187
 Fraknoi Vilmos 59, 247, 285
 Francken, Christian 112
 Francesco d'Aragona 65
 Frangepán család 198, 321
 Frank, Isnard W. 294

- Frankfordinus, Bartholomeus 35
 Frati, Carlo 285
 Fráter György 204
 Friedrich, Werner P. 330
 Friedländer, Walther 240, 331
 Friedrich, Carl J. 217, 220
 Friedrich, Hugo 218, 325
 III. Frigyes (német császár) 65, 73, 193, 194, 259, 321
 Frigyes (pfalzi választó, cseh király) 313
 Fubini, Mario 309
 Fulvio Savoiano, Valerio lásd Castellani, Giacomo
 Fumagalli, G. 308
 Fülöp (makedon király) 51
 II. Fülöp (spanyol király) 161, 190
 III. Fülöp (spanyol király) 187
 IV. Fülöp (spanyol király) 188, 190, 320
- Gabor lásd Bethlen Gábor
 Gabriel, Astrik L. 196
 Gabriele da Verona lásd Rangone, Gabriele
 Gabrieli, Andrea 116
 Gaida, Giacinto 290
 Galavics Géza 274
 Galeotto Marzio lásd Marzio, Galeotto
 Galeotti, Gustavo Camillo 289
 Gálfy János 109, 114
 Galilei, Galileo 13, 14
 Garai család 269
 Garas Klára 272, 273
 Gardner, Helen 305
 Garin, Eugenio 10, 65, 223, 233, 241, 283, 290–295, 331
 Gatti, Giovanni 11, 23, 60, 61, 285
 Gaza, Theodor 11
 Gelli, Giambattista, 12, 19, 284
 Gellius, Aulus 95
- Genga, Simone 115, 116, 118
 Gentillet, Innocent 203
 Gerendi János 303
 Gerézdi Rabán 293, 298, 299, 306
 Gergely, Nagy Szent 94
 Gerhardt, Paul 243
 Gerstinger, Hans 252
 Gessner, Konrad 82
 Geszti Ferenc 113, 118, 119
 Giacomo della Marca 75
 Gibaldi, Joseph 227, 329
 Giczy János 107, 108, 112, 113, 117
 Ginammi, Marco 164, 184, 187, 188, 311
 Gioanni d'Uniades lásd Hunyadi János
 Giotto 42, 45
 Giovanni Unghero lásd Joannes Pannoni-
 us
 Giustiniani, Michele 317
 Giustiniani, Vito R. 291
 Gniewosz, Jan 107
 Golenyiscsev-Kutuzov, I. N. 225, 328
 Góngora, Luis 125, 241, 244
 Gonzaga, Lodovico 54
 Gonzaga, Scipione 12
 Goudoever, Jan van 260
 Gracián, Baltasar 159, 182, 209
 Graciotti, Sante 293, 328
 Gramond, Gabriel-Barthélemy 157, 179, 196, 208, 315
 Grant, Leonard 292
 Granvelle, Antoine 86, 88, 89, 300
 Greco, Aulo 289, 290, 291, 296
 Greco, El 240
 Grendler, Paul F. 308
 Grente, Georges 315, 316
 Grimmelshausen, Hans Jacob Christoffel von 243
 Grotius, Hugo 81, 200
 Gruszczyński, Jan 106, 107, 302

- Guarini, Battista 12
 Guarino da Verona 9, 45, 48, 50, 54, 293
 Guevara, Antonio 135
 Guicciardini, Francesco 154, 155, 158–160, 162, 179, 202, 308–310
 Gyalui Torda Zsigmond 25
 Gyenis Vilmos 275
 Gyöngyösi István 274
 III. Gyula (pápa) 93
 Gyulaffy Lestár 114
 Gyulay Pál 37, 109, 110, 112, 303
 Habsburg-család 140, 165, 173, 187, 191, 197, 200, 205, 209, 248, 251, 318
 Hannibal 51
 Harsányi András 294, 297
 Hartmann, Fritz 283
 Hathaway, Baxter 227, 329
 Hatzfeld, Helmut 217, 325
 Hauser Arnold 220, 221, 326, 331
 Hausmann, F. R. 293
 Haydn, Hiram 218, 325
 Hedvig (lengyel királyné) 68
 Hegedős Márton 99
 Hegedűs István 247, 292, 295
 Heikamp, D. 329
 Heitmann, Klaus 227, 329
 Heltai Gáspár 32, 253, 267
 Henckel, Johannes 33
 II. Henrik (francia király) 178
 III. Henrik (francia király) 13, 19, 179, 180, 284
 IV. Henrik (francia király) 14, 175, 179, 180, 182, 183, 185, 316
 Henrik (portugál király) 190
 Heredía, Juan Fernandez de 48
 Hérodotosz 88
 Herrera, Fernando de 125, 244
 Hésziodosz 88, 94
 Hlodovszkij, R. J. 240, 331
 Hocke, Gustav René 218, 220, 325, 326
 Hoffmeister, Gerhart 330
 Hofmannswaldau, Christian Hofmann von 244
 Holotík, L'udovít 296
 Holub József 286
 Homérosz 45, 88
 Hopp Lajos 298
 Horatius 95
 Horváth János 24, 247, 249, 271, 286, 295
 Hummel, Gerhard 286
 Hunyadi János 52, 120, 193, 262, 321
 Hunyadi László 189
 Hunyadi-család 139, 262
 Husz János 70
 Huszti József 24, 247, 286, 291, 292, 295
 Ignác, Szent 89, 90, 301
 Ijsewijn, Jozef 224, 327
 Ilkus Márton lásd Bylica, Martin
 VIII. Ince (pápa) 45
 X. Ince (pápa) 186
 Ingen, Ferdinand von 285
 Innocenti, Piero 323
 Irmischer, Johannes 327
 Isotta degli Atti 53
 István, Szent (magyar király) 53, 147, 148
 Istvánffy Miklós 26, 29, 34, 36, 59, 286
 Iuvenalis 309
 Ivanich Pál 38
 Iványi Béla 293, 295, 314
 Izabella (magyar királyné) 106, 190
 Jacopo di Portogallo 51
 Jagello-család 263
 Jakab, Szent 90
 Jakab Elek 266

- Jaksics család 81
 Jankovič, Vendelín 72, 297
 János, Szent 90
 János (magyar király) 36
 II. János (választott magyar király) lásd
 János Zsigmond
 XXIII. János (pápa) 69
 II. János (portugál király) 56
 IV. János (portugál király) 190, 191, 193–
 196, 320
 János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 79,
 105–108, 110, 123, 259, 302
 Janus Pannonius 23, 33, 35, 40, 46, 49, 51,
 54, 55, 61, 62, 66, 71, 81, 224, 246, 247,
 250, 252, 254, 261, 262, 268, 286, 288,
 291–293
 Jeanne d'Arc 55
 Jedin, Hubert 300, 301
 Joannes Pannonius 61, 295
 Johannes de Horow 68
 Jósika István 114, 116
 Juhász László 247, 255, 286, 291, 293, 295
 Julius Caesar 51, 55, 177, 178, 183, 315
 Kallimachus lásd Buonaccorsi, Filippo
 Kálnai Imre 36
 Kálvin János 169, 233
 Kanizsai Dorottya 269
 Kapeluš, Helena 302
 Kapisztrán János 75, 169
 Karádi Pál 268
 Kardos Tibor 64, 153, 249, 285, 294, 295,
 298, 306, 307
 Karenovics József 287
 Károly, Nagy 45
 V. Károly (francia király) 41
 IX. Károly (francia király) 13
 IV. Károly (német császár) 67
 V. Károly (német császár) 86, 88, 165
 Kassai Dávid Zsigmond 36
 Kassel, R. 299
 Kastner, Eugenio lásd Koltay–Kastner Jenő
 Katalin (braganzai hercegnő) 190, 195
 Kázmér, Nagy (lengyel király) 67
 Kelcz Imre 246
 VIII. Kelemen (pápa) 116, 304
 Kende S. 308–311, 313–320, 322–324
 Kendy Sándor 107, 110, 113, 117, 119
 Kennedy, Angus J. 293
 Kénosi Tózsér János 266
 Keresztury Kristóf 113, 118
 Kerviler, René 310, 311, 313–315, 324
 Kéry János (id.) 318
 Kéry János (ifj.) 318
 Keserű Bálint 257, 298
 Kessel, Leonhard 89
 Kézai Simon 139
 Király Erzsébet 318
 Klanciczay Tibor 231, 232, 285–288, 293,
 295, 296, 297, 298, 299, 302, 305, 306,
 309, 310, 313–318, 321–323, 325–327
 Klein, Robert 329
 Knabe, Peter Eckhard 285
 Knauz Nándor 297
 Kneifel Mária 287, 298
 Kochanowski, Jan 237
 Koháry István 274
 Koltay–Kastner Jenő 298, 302, 304
 Konrad, N. I. 226, 328
 Kornis Farkas 304
 Kornis Gáspár 113
 Kornis György 115, 304
 Korvin János 73
 Kot, Stanisław 266
 Kovács Sándor Iván 287, 308, 314, 317
 Kovacsóczy Farkas 34, 36, 37, 107, 109–
 111, 117–119, 121, 122
 Köpeczi Béla 313

- Kőrösi Sándor 153, 307
 Krailsheimer, A. J. 330
 Křesálková, Jitka 328
 Kristeller, Paul Oskar 223, 227, 283
 Krisztina (svéd királynő) 175
 Krman, Daniel 150
 Kulcsár Péter 295
 Kushner, Eva 228, 231, 232, 330
 Kürosz (perzsa király) 51
- La Calprenède, Gautier 317
 Ladó Bálint 114
 Lafond, Jean 310
 La Fontaine, Jean de 17
 IX. Lajos, Szent (francia király) 41, 180
 XI. Lajos (francia király) 45, 57, 58, 180–183, 196, 316
 XII. Lajos (francia király) 182
 XIII. Lajos (francia király) 173, 175, 179, 186, 312, 315, 318
 XIV. Lajos (francia király) 17, 185, 186, 210, 314
 I. Lajos, Nagy (magyar király) 67, 76, 79
 II. Lajos (magyar király) 248, 252, 263
 Lamego püspöke (Don Miguel) 192, 193, 194
 Lancelot 187
 Landino, Cristoforo 10, 50
 La Primaudaye, Pierre de 15
 La Rochefoucauld, François 159
 Las Casas, Bartolomé de 184
 Laskai János 16, 284
 Lasocki, Mikołaj 22
 Lasso, Orlando 115, 116
 I. László, Szent (magyar király) 41
 László király lásd I. Ulászló (magyar király)
 Latini, Brunetto 42
 Laugel, Auguste 315
- Lebègue, Raymond 239, 272, 331
 Leleszi János 111
 Lelong, Jacques 315, 323
 Lenglet Dufresnoy, Nicolas 315
 Leo, Bölcs (bizánci császár) 176, 177
 Leonardo da Vinci 233
 Leone, Evasio 285
 Lencsés György 82
 Leto, Pomponio 11, 14, 48, 50
 Levin, Harry 228
 Lichońska, Irmina 285, 290
 Lignamine, Filippo de 46
 Lihacsov, Dmitri S. 328
 Lionne, Hugues de 199, 322
 Lippay György 172
 Lippi, Filippino 262
 Lipsius, Justus 16, 27, 28, 34, 81, 135, 136, 200–202, 208, 241, 284, 287, 323
 Livanova, T. N. 324
 Livius 56, 178, 207, 208
 Lobkovic, Bohuslav Hasištejnski z 25, 286
 Lomazzo, Giovanni Paolo 226, 329
 Longeon, Claude 227
 Lope de Vega 243
 Lopez de Veiga, Rodericus 195
 Lorenzo (toscanai nagyherceg) 315
 Lottini, Giovanni Francesco 154–156, 158, 159, 162, 202, 309
 Lucanus 54
 Lucène, Vasque de 48
 Lucretius 125
 Lugnani Scarano, Emanuela 310
 Lukács György 219, 274, 326
 Lukács László 91, 298, 300, 301, 303
 Luther Márton 26, 37, 80, 169, 233, 252
- Macarius József 81, 84, 298
 Machiavelli, Niccolò 12, 16, 18, 29, 51, 52,

- 58, 81, 155, 160, 163, 178, 181, 182, 184, 201–203, 205–207, 209, 210, 322
- Machinensis, Nicolaus 23, 285
- Machon, Louis 206
- Macri, Oreste 305
- Magyari István 130
- Mahumet lásd Mohamed
- Makedóniai Fülöp lásd Fülöp (makedón király)
- Makkai László 298, 302
- Malatesta, Carlo 41
- Malatesta, Sigismondo 53, 54, 57, 292
- Malatesta-család 48
- Maleczkowski, Michal 107
- Malone, David Henry 330
- Malvezzi, Virgilio 188, 189, 202, 207, 208, 209, 319
- Mályusz Elemér 76, 248, 295, 297
- Manetti, Antonio 47, 290
- Manetti, Giannozzo 43, 44, 46, 47, 50, 289
- Manilius, Marcus 23
- Mantegna, Andrea 262
- Manuzio, Aldo 11, 13
- Manuzio, Paolo 14, 86, 109, 300
- Marana, G. P. 317
- Maravall, José-Antonio 307
- Marchiai Jakab lásd Giacomo della Marca
- Marcel, Raymond 306
- Marcello, Jacopo 54, 292
- Marenzio, Luca 116
- Margolin, Jean-Claude 219, 224, 326, 327
- Mária (magyar királynő) 68
- Mária (magyar királyné) 252
- Mária Krisztina (fejedelemasszony) 119
- Mariana, Juan 200
- Marie de Bourgogne 55
- Marino, Gianbattista 239, 243, 244
- Markiewicz, Henrik 324
- Markó Árpád 315
- Marliani, Ambrogio 186
- Marot, Clément 234
- Marsigli, Luigi 10
- Marsuppini, Carlo 45
- Martellotti, Guido 289
- Martinengo, Ascanio 12
- Martínek, Jan 286
- Martínková, Dana 286
- Martius Narniensis, Galeottus lásd Marzio, Galeotto
- Martz, Louis L. 304
- Marzio, Galeotto 23, 33, 37, 47, 49, 57, 59–66, 246, 291, 294
- Marzio, Giovanni 59
- Mascardi, Agostino 210
- Masolino da Panicale 296
- Mathieu, Pierre 179–183, 185, 196, 208–210, 316
- Mattei, Pietro lásd Matthieu, Pierre
- Mátyás (magyar király) 22–24, 34, 47–49, 51, 52, 54, 56, 59–67, 70–76, 79, 105, 139, 142, 145, 146, 148, 161, 169, 172, 182, 193–196, 205, 246–249, 253, 257–259, 261–263, 292–297, 321, 332
- II. Mátyás (magyar király) 140
- Maulbertsch, Franz Anton 272
- Maver, Giovanni 305
- Maylender, Michele 283, 284
- Mazarin 162, 174, 179, 185, 189, 199, 204, 318
- Mazzuchelli, Giammaria 289
- Medgyesi Pál 136
- Medici, Cosimo de' 10, 23, 43, 44, 50
- Medici, Cosimo de' (nagyherceg) 12, 17, 154, 284
- Medici, Giulio de' 16
- Medici Katalin lásd Médicis, Catherine de
- Medici, Lorenzo de' 10, 52, 54, 64, 233, 244

- Médicis, Catherine de 204, 287, 316
 Medici-család 16, 48, 54
 Medlin, W. K. 328
 Megyery Zsigmond 177
 Mehus, Laurentius 289, 290, 291
 Meinecke, Friedrich 307, 315, 323
 Melanchthon, Philipp 26, 34, 37, 80–82,
 233, 252, 298
 Melius Péter 267
 Meozzi, Antèro 227, 330
 Mercati, Giovanni 285
 Mersenne, Marin 20, 241
 Merula, Giorgio 60, 64
 Merulo, Claudio 115, 116
 Mesnard, Pierre 223, 255, 307, 322
 Mészáros István 298
 Mettmann, Walter 227, 329
 Mezey László 297
 Michaud 322
 Michelangelo Buonarroti 258
 Migne, Jacques-Paul 290
 Mihajlov, A. D. 325
 Mihály, Vitéz (román vajda) 119
 V. Miklós (pápa) 52
 Miklós modrusi püspök lásd Machinensis
 Nicolaus
 Mikulich Sándor 314, 316
 Milton, John 98
 Minucci, Minuccio 198, 199, 321
 Miskolczy Csulyak István 81
 Missovitz Mihály 306
 Modrevius, Andreas 81, 200
 Mohamed 169, 170
 II. Mohamed (török szultán) 165, 311
 Moldovai Mihály 99
 Molinet, Jean 55
 Mombello, Gianni 288
 Momigliano, Arnoldo 310
 Monluc, Blaise de 178, 315
 Montaigne 126, 127, 163, 184, 222, 240,
 241, 311, 323
 Montano, Rocco 227, 329
 Montecuccoli, Raimondo 180
 Montefeltro, Federico 43, 46, 51, 52, 54–
 57, 290, 292, 293
 Montefeltro-család 48
 Moreau, Célestin 314
 Moro 199
 Morus, Thomas 200, 233
 Mosto, Gianbattista 115, 116, 304
 Mourgues, Odette de 305
 Murat [Murád] (török császár) 171
 Muret, Marc-Antoine 109, 202, 207, 323
 Nádasy Tamás 35, 77, 172, 298
 Nagy Zoltán 65, 285, 286, 294, 295
 Nagyszombati Márton 40
 Naldi, Naldo 54, 57, 292
 Négyesy László 309
 Nelson, William 227, 329
 Nemesius 300
 Nepos, Cornelius 48
 Neumann, Gerhard 310
 Niccolò Modrusiense lásd Machinensis,
 Nicolaus
 Niger, Petrus lásd Nigri, Petrus
 Nigri, Petrus 59, 60, 61, 63
 Norton, Glyn P. 228, 330
 Nowicki, Andrzej 285
 Nyéki Vörös Mátyás 137
 Nyírő Lajos 326
 Obrecht de Lengenveldt, Sigismundus 72
 Odescalchi, Luigi 116
 Oláh Miklós 25, 33, 36, 40, 79, 86, 94, 252,
 284
 Olasz József 285

- Olave, Martino 90, 91, 92, 301
 Olesnicki, Zbigniew 45, 290
 Olivares 173, 188
 Olmi, Giuseppe 284
 Opitz, Martin 30
 V. Orbán (pápa) 67
 VIII. Orbán (pápa) 186, 192, 194, 317
 Origenész 92
 Orsini, Fulvio 26
 Ossola, Carlo 227, 329
 Óvári Lukács 68, 69
 Ozorai Pipo lásd Scolari, Filippo

 Pacetti, Dionisio 289
 Pach Zsigmond Pál 283
 Pacheco, Pantaleone Rodrigues 194
 Pajkossy Györgyné 300
 Pajorin Klára 286, 295
 Pál, Szent 90, 95
 II. Pál (pápa) 16, 56
 IV. Pál (pápa) 89, 94
 Pál zenggi püspök 59
 Paleologus, Jacobus 64, 268
 Palestrina, Pierluigi da 116
 Pálffy Pál 191
 Pallavicino, Orlando 69
 Palmieri, Matteo 45, 50, 51
 Panofsky, Erwin 228
 Panormita lásd Beccadelli, Antonio
 Paparelli, Gioacchino 285
 Papp László 299
 Parry, Guglielmo 155
 Paruta, Paolo 126, 127, 184, 200, 201
 Pascu, Ștefan 303
 Pastorello, Ester 300
 Patrinnellis, C. G. 328
 Patrizi, Francesco 131, 227, 241, 329
 Pázmány Péter 79, 136, 148, 275, 318
 Péchy Zsigmond 29

 Perényi Gábor 82
 Perényi Imre 269
 Perényi Péter 269
 Perényi család 269
 Pérez, Antonio 161
 Perez de Guzmán, Ferrán 43
 Periklész 50
 Peroni, Vincenzo 309
 Perotti, Niccolò 11, 46
 Persius 309
 Pesthi Gábor 30
 Péter, Szent 93, 301
 Péter Katalin 200, 313, 321, 322
 Péterfy, Carolus 301
 Petkó Zsigmond 145
 Petőfi Sándor 101
 Petrarca, Francesco 19, 20, 30, 42–45, 47,
 50, 51, 53, 54, 227, 233, 244, 289
 Petrus Lombardus 90
 Pflug, Christoph 322
 Piccolomini, Alessandro 12
 Piccolomini, Enea Silvio (II. Pius pápa)
 43, 45, 51, 95, 193, 269, 289, 290, 293
 Pico della Mirandola, Giovanni 10, 44, 241
 Piero della Francesca 55
 Pinelli, Gian Vincenzo 14, 26, 86, 87, 109
 Pio da Carpi, Rodolfo 86, 89, 300
 Pippo Spano lásd Scolari, Filippo
 Pirnát Antal 287, 302, 303, 306, 332
 Piso, Jacobus 25, 33
 II. Pius (pápa) lásd Piccolomini, Enea Sil-
 vio
 Pizan, Christine de 41, 55, 288, 293
 Plaisance, Michel 284
 Platina, Bartolomeo 45, 46, 50
 Platón 10, 11, 14, 114, 136
 Pléthon, Gemisthos 10
 Plinius 50
 Plutarkhosz 48, 49, 57, 88, 95, 131, 291

- Podjebrád György 62, 71
 Podocataro, Filippo 22
 Poggio lásd Bracciolini, Poggio
 Poggio, Jacopo lásd Bracciolini, Jacopo
 Poggio
 Polanco, Alfonso 90, 91
 Polidori, Filippo L. 289, 292
 Politi, Adriano 161
 Poliziano, Angelo 10, 51, 56, 233
 Pollaiuolo, Antonio 262
 Pontano, Giovanni 11, 14, 43, 131
 Pontieri, Ernesto 290, 293
 Pontus de Tyard 13, 19
 Porcellio de' Pandoni 53, 292
 Postel, Guillaume 64
 Possevino, Antonio 108, 111, 113, 118, 303
 Prágai András 135
 Prágai Jeromos 70
 Prandi, Alfonso 216, 325
 Praz, Mario 305
 Prechtl, Wolfgangus 74
 Pulgár, Hernando del 43
 Purkircher, Georg 26, 36, 82, 287, 298
 Püthagorasz 135, 136

 Quevedo, Francisco 209
 Quondam, Amedeo 217, 283, 284, 325, 326

 Rabelais, François 220, 234, 326
 Radéczy István 25, 26, 35, 36, 76, 86, 87, 286
 Radvánszky Béla 302
 Raimondi, Eugenio 158, 309
 Raimondi, Ezio 284, 320, 323, 326
 II. Rákóczi Ferenc 141, 148, 149, 150, 173
 I. Rákóczi György 130, 131, 134, 135, 190, 191, 320
 II. Rákóczi György 190, 321

 Rákóczi László 99, 101
 Rákóczi-család 141
 Ramus, Petrus 79
 Rangone, Gabriele 73, 74, 75, 297
 Rangone da Verona, Angelo 73, 74
 Ransano, Pietro 246
 Raymond, Marcel 305, 326, 326
 Ravai, Giovanni Battista 308
 Rebro, Karol 285, 294, 296
 Regiomontanus 11, 23, 61
 Remus 189
 Renato, Camillo 267
 René d'Anjou 52
 Renucci, Paul 288, 291–293
 Resta, Gianvito 290, 291, 292, 293, 294
 Révay Péter 27, 28, 287
 Ribadeneyra, Pedro de 203, 209
 Richelieu 9, 14, 17, 18, 162–164, 166, 168, 172–174, 176, 179, 180, 182, 185–189, 204–206, 210, 312, 313, 318
 Riedl Frigyes 147, 248, 270
 Rimay János 22, 27–31, 36, 39, 125, 126, 285, 287, 288
 Rimely, Carolus 297
 Rinuccini, Alamanno 10, 48, 50, 291
 Ritoókné Szalay Ágnes 81, 286, 298, 299
 Robortello, Francesco 26
 Roccabella, Gian Filippo (Tommaso) 186, 208
 Rochon, André 284
 Rochemonteix, Camille de 318
 Rohan, Henri duc de 176–178, 185, 314
 Romulus 188, 189, 209
 Ronsard, Pierre 13, 19, 30
 Rosenhanc, Shernig 175
 Rousset, Jean 238, 244, 272, 278, 331, 332
 Rózsa György 274
 Rubens, Pieter Paul 240
 Ruccellai család 12

- Ruchich János 313
 Rudolf (magyar király) 119, 120, 123, 140, 155, 304
 Rudolf (osztrák herceg) 67
 Ruprecht (német király) 69
 Rutenberg, V. J. 226
- Sabin, Belu 298
 Salánki György 130–134, 136, 137, 306
 Sallustius 56
 Salmon, J. H. M. 315
 Salutati, Colluccio 10, 42, 44, 45, 48
 Sambucus lásd Zsámboky János 286
 Sanchez, José 285
 Sándor, Nagy 47, 51, 55, 142, 183
 Sánkfalvi Antal 72
 Sanmartí Boncompte Francisco 310
 Sanoceus Gregorius lásd Sanok, Grzegorz
 Sanok Grzegorz z 22, 45 285, 290
 Sanoki Gergely lásd Sanok, Grzegorz z
 Sansovino, Francesco 154, 155, 159, 308
 Sansovino, Jacopo 154
 Santoro, Mario 288, 291
 Sarmasági Zsigmond 113
 Sarpi, Paolo 198, 199, 321
 Savonarola, Michele 42, 281
 Sayce, A. 326
 Sbigneus lásd Olesnicki, Zbigniew
 Scala, Bartolomeo 292
 Scaliger, Julius Caesar 226, 329
 Schellhase, Kenneth C. 307
 Schesaeus, Christianus 33
 Schillings, A. 299
 Schnur, Roman 307, 315
 Schomberg György 72
 Schomberg követ 313
 Schreiber, Fred 299
 Schroeder, Friderico 301
 Schwandtner, Georg 246
- Schwarz, Peter lásd Nigri, Petrus
 Schwarz (Samuelfy), Gottfried 246
 Scipio 47, 51, 54
 Scolari, Filippo 44, 51, 69, 70, 289
 Scrivano, Riccardo 240, 305, 325, 326, 331
 Sdrin lásd Zrínyi
 Sealy, Robert J. 284, 287
 Segarvizzi, Arnaldo 289
 Seianus, Aelius 180, 182, 316
 Seneca 44, 52, 207
 Sennyei Pongrác 113
 Šep Szarzyński, Mikołaj 125, 126, 305, 327
 Servet, Miguel 64
 Sestan, Ernesto 317
 Sforza, Francesco 43, 46, 50, 56, 106
 Shakespeare 222, 237, 240, 330
 Sidney, Sir Philip 14, 237
 Siklósi Mihály 269
 Silesius, Angelus 243
 Silhon, Jean de 162–171, 173–177, 179, 182–184, 188, 192, 196–199, 205, 208, 210, 309
 Silius Italicus 47
 Simone, Franco 222, 273, 288, 311
 Siri, Vittorio 179, 189, 191, 193–195, 199, 209, 316, 321
 Sirmond, Jean 182
 Sivirsky, A. L. I. 299
 Sivori, Franco 108, 109, 115
 IV. Sixtus (pápa) 64
 Ślaski, Jan 225, 328
 Šlechta, Jan 25
 Smith, G. Gregory 327, 329
 Solerti, Angelo 289, 290, 292
 Sombory László 107, 110
 Sommer, Johannes 33, 36
 Sommervogel, Carlos 301
 Soprani, Raffaele 317
 Sosimo lásd Zrínyi György, ifj.

- Sournia, Jean Charles 315
 Sousa de Machedo, Antonio de 191, 194, 195, 196, 320
 Squarcialupi, Marcello 109, 110, 114
 Speroni, Sperone 12, 19
 Sponde, Jean de 14, 125, 127, 222, 241, 244
 Stackelberg, Jürgen von 284, 307, 308, 310, 317, 322, 323
 Stadter, Philip A. 291
 Stegmann, André 229, 231, 232, 273, 310, 318
 Stein, Georg 73
 Steinhuber, Andreas 300
 Stella, Aldo 302
 Stilicho 314
 Strada, Famiano 209, 210
 Strozza, Tito Vespasiano 54, 292
 Strozzi, Nanni degli 50
 Stupperich, Robert 306
 Suarez, Francisco 200
 Suetonius 42, 48
 Sully (Maximilien de Béthune) 175, 176
 Sylvester János 30, 35, 40
 Syncelle, Michel le 299
 Sypher, Wylie 217, 218, 221, 326
- Szabó Ferenc 301
 Szabó Géza 287, 298
 Szabó György 303
 Szamosközy István 35, 115, 121, 122, 303, 304
 Szánoki Gergely lásd Sanok, Grzegorz z
 Sztármári György 25, 35
 Széchenyi István 22
 Széchy Károly 153, 188, 307, 319
 Székely György 68, 296
 Szekfű Gyula 248, 249, 271
 Szenci Molnár Albert 22
 Szendrői Névtelen 99
- Szerdahelyi István 326
 Szikszai Fabricius Balázs 36, 40
 Szilády Áron 295
 Szilágyi Mihály 101, 189, 205
 Szilágyi Sándor 303
 II. Szilveszter (pápa) 148
 Szinán 117, 119
 Szókratész 44, 49, 114, 135
 II. Szolimán (török szultán) 165, 311
- Tacitus 160, 161, 178, 180–183, 188, 202, 207–210, 307, 322, 323
 Takács Lajos 99
 Takáts Sándor 298
 Tamás, Aquinoi Szent 90, 91, 94
 Tanturli, G. 290
 Tapié, Victor Lucien 242, 270, 272, 332
 Tarnai Andor 295
 Tarnóc Márton 284
 Tarquinius Superbus 188
 Tasso, Torquato 14, 222, 240–242, 244
 Taurinus Stephanus 38
 Téglásy Imre 286
 Teleki Sámuel 246, 292
 Temesvári Pelbárt 61, 295
 Tenenti, Alberto 104, 302
 Terentius 52
 Tertullianus 92
 Themisztiosz 95
 Theophile de Viau 244
 Thieury, Jules 320
 Thienemann Tivadar 130, 305
 Thököly Imre 141, 173
 Thuau, Étienne 307, 310–318, 323, 324
 Thuküdidész 50
 Thurzó György 106
 Thurzó vak lantosa 99
 Tiberius 180, 181, 182, 183, 316
 Tintoretto, Jacopo 240

- Toda y Güell, Eduard 318
 Toffanin, Giuseppe 239, 307, 322, 331
 Toldy Ferenc, 285, 304
 Tolhopf, Johann 61
 Tolnai Balog János 29
 Tolnai Gábor 319
 Tomasi, Tomaso 208
 Tomitano, Bernardino 19
 Torre, Raffaele dalla (író) 186, 210
 Torre, Raffaele della (összeesküvő) 317
 Traianus 50
 Trapezuntius, Georgius 46
 Traversari, Ambrogio 48
 Trencsényi-Waldapfel Imre 306
 Tristan l'Hermite 244
 Trócsányi Zsolt 302, 303, 304
 Tzétzész, Joannes 94
- Uberti, Fazio degli 45
 Ubrizsy Andrea 287
 Új Péter 99
 Újfalvi Imre 298
 I. Ulászló (magyar király) 171
 II. Ulászló (magyar király) 73, 263
 Ulivi, Ferruccio 240, 326, 331
 Uzoni Fosztó István 266
- Vajda György Mihály 231
 Válaszúti György 268
 Valentini, Roberto 289
 Valerius Maximus 48
 Valla, Lorenzo 57, 294
 Vantuch, Anton 296
 Váradí János lásd Joannes Pannonius
 Váradí Péter 62
 Várady, Emerico 286
 Várdai Ferenc 25, 35
 Varga Imre 242, 274
 Vargyas Lajos 96–103
- Varjas Béla 225, 299
 Várkonyi Ágnes 200, 321, 322
 Varro 95
 Varty, Kenneth 293
 Vásárhelyi Gergely 136
 Vasari, Giorgio 226, 291, 329
 Vasoli, Cesare 12, 216, 224, 227, 283, 284, 325, 327
 Vayer Lajos 291, 296
 Vedano, Alessandro da 82
 Vedano, Francesco da 82
 Vega, Garcilaso de la 30
 Vera y Zuñiga Figueroa, Conde de la Roca; Don Juan Antonio de 187
 Verancsics Antal 33, 86
 Veres András 326
 Veress Endre 298, 302–304
 Vergerio, Pier Paolo 22, 42, 43, 47, 51, 56, 286
 Vergilius 11, 41, 54, 56, 81, 98
 Veronai Gábor lásd Rangone, Gabriele
 Verrocchio, Andrea del 262
 Vespasiano da Bisticci 42–44, 46–48, 50–52, 56, 57, 71, 289, 290, 292, 293, 296
 Vettori, Pietro 26
 Vierhaus, Rudolf 283
 Villani, Filippo 42, 44, 45, 51, 289, 290
 Villani, Giovanni 42
 Villani, Matteo 42
 Villoslada, Riccardo 300, 301
 Vilmos pécsi püspök 78
 Vipper, J. B. 240, 324, 331
 Visconti, Alfonso 116
 Visconti, Filippo Maria 50, 291
 Visconti, Gian Galeazzo 45
 Vitéz János 22–24, 26, 31, 33, 35, 38, 61, 62, 71–73, 75, 246, 247, 259, 261, 262
 Vitéz János (ifj.) 25
 Vitnyédy István 177

- Vladislo lásd I. Ulászló (magyar király)
V. Kovács Sándor 286, 292, 297
Voisine, Jacques 231
Voit Pál 274
Volz, Paul 131, 306
- Wagner, Dieter 286, 299
Walker, D. P. 241, 331
Wallenstein 204
Wanckel, Johann 135
Warburg, Aby 228
Warnke, Frank 243, 331
Warren, Austin 327
Weimann, Robert 219, 227, 240, 331
Weinberg, Bernard 226, 227, 299, 329
Weise, Georg 217, 240, 288–290, 292, 293,
325, 326, 331
Wellek, René 222, 327
Werbőczy István 34, 247
Wernher, Georg 25, 33, 37
Wesselényi Ferenc 172
Wicki, J. 300
Wilbur, Earl Morse 266
Winau, Rolf 285
Wittschier, Heinz Willi 289, 291
Wolfgang von Krembs 72
Wourdain János lásd Wourdanus Ioannes
Cornelii
Wourdanus, Ioannes Cornelii 130–131
Wölfflin, Heinrich 217, 270, 325
- Xenophón 47, 49, 185
- Yates, Dame Frances 12, 228, 241, 283–
285, 331
- Zabarella, Jacopo 109
Zampini, Matteo 316
Zannoni, Giovanni 290, 292, 293, 294
Zápolya Zsigmond lásd János Zsigmond
Zárai Antal 60
Zerinio, Nicolaus a lásd Zrínyi Miklós
(szigetvári)
Zernin, Umberto Giovanni 187
Zernin von Chudenitz, Hermann 187
Ziccata, Muzio 164, 175, 184, 187, 311
Zimolo, Giulio C. 293
Zoványi Jenő 298
Zovenzoni, Rafaele 54
Zrínyi Ádám 188, 308, 319
Zrínyi György (ifj.) 198, 321
Zrínyi Miklós (szigetvári) 287
Zrínyi Miklós 142, 144, 145, 148, 150, 151,
153–211, 274, 287, 307–311, 313–318,
321–323
Zuccari, Federico 226, 329
Zuppardo, Matteo 292
- Zsámboky János 26, 31, 33, 35, 36, 83, 86,
252, 286
I. Zsigmond (lengyel király) 106
Zsigmond (magyar király) 44–47, 49, 67–
70, 76, 79, 261, 269
Zsirmunskij, Viktor 223, 327

TARTALOM

FEJEZETEK AZ INTELLEKTUÁLIS ÉLET TÖRTÉNETÉBŐL

Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában	9
A humanista irodalom Magyarországon	32 ×
A nagy személyiségek humanista kultusza a XVI. században	41
Galeotto Marzio és Mátyás király	59 ×
Egyetem és politika a magyar középkorban	67
Értelmiség egyetem nélküli országban	77
Nicasius Ellebodius leuveni és római tanulmányai	86
A magyar népballada és Európa	96
Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén)	104
A meditatív költészet: a manierizmus reprezentatív műfaja	124
Egy epizód Erasmus utókorából: a magyar Enchiridion (1627)	129
Nacionalizmus a barokk korban	138

ZRÍNYI MIKLÓSRÓL

Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában	153
---	-----

A RENESZÁNSZ- ÉS BAROKK-KUTATÁS MŰHELYÉBŐL

Az összehasonlító irodalomtudomány hozzájárulása a reneszánszkutatáshoz	215
Összehasonlító irodalomtörténeti kézikönyv a manierizmus irodalmáról	231
A manierizmus és barokk értelmezésének változásai	238
A magyar reneszánszkutatás	246

Schallaburg, 1982.	261
Nemzetközi kollokvium az antitrinitarizmusról	265
A barokk kutatása Magyarországon	270

Jegyzetek	279
---------------------	-----

Névmutató	333
---------------------	-----

